

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

1 · 1979

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

1. 1979

ჟურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца.

ს ა რ მ დ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე გ ი ა: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რ ე დ ა ქ ც ი ო ს მ ი ს ა მ ა რ თ ი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-95-50

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 6.3.1979; შეკვ. 3943; ანაწყოების ზომა 7×12;
ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 18.2; საალრიცხო-საგამომცემლო
თაბახი 14.9; ჟე 06580; ტირაჟი 1400
ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

წიგნები

მ. ბაღიანი, მეცნიერებისა და წარმოების კავშირის საკითხისათვის განვითარებულ სოციალისტურ საზოგადოებაში	5
ბ. მელიქიშვილი, ქართველ მთიელთა სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების დახასიათებისათვის	19
თ. ჩიქოვანი, ა. ქალაქი, თანამედროვე საცხოვრებელი სახლი მესხეთ-ქავესეთში	42
ბ. ჩუბინიშვილი, ლ. ჰილიძე, აღმოსავლეთმცოდნეობის კულტურის ზოგიერთი განმარტებული ნიშნისათვის	56

ცნობები და შენიშვნები

ი. კვამლავა, ანტირელიგიური ღონისძიებანი საქართველოში 1921—1925 წლებში	73
ი. ბაბულაშვილი, საქართველოს პარტიული ორგანიზაციების ბრძოლა „მე ათასიანელთა“ მოძრაობის განვითარებისათვის	85
ა. ბარამიძე, ქართველი ისტორიკოსის პ. იოსელიანის მეცნიერული მემკვიდრეობის შესწავლისათვის	97
ვ. გილაძე, VI საუკუნეში ქართლის ადგილობრივი სახელმწიფოებრიობის აღდგენის დათარიღებისათვის	107
ბ. აბულაძე, ქუანვერის „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრების“ ფოლკლორული წყაროები	124
ბ. მარსაბიშვილი, აგარის მონასტრის სამრეკლო	134

დისკუსია და განხილვა

მ. ხოშტარია, ქართული საისტორიო წყაროების რუსულ ენაზე თარგმნის შესახებ	160
---	-----

პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

მ. გიგინეიშვილი, ბ. ფოცხვერია, თურქეთის საგარეო პოლიტიკა მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ	172
ახალი წიგნები	175

პრონია და ინფორმაცია

მ. გეგეშიძე, საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების პრობლემები პირველ საკავშირო კონფერენციაზე (მოსკოვი, 1978)	177
ნ. სტურუა, ისტორიკოსთა სამეცნიერო ფორუმები წყალტუბოში	185
ნ. შენგელია, საქართველოს ისტორიის ოსმალური დოკუმენტური წყაროები ბულგარეთის არქივში	190
რ. თოფჩიშვილი, რ. თოფაძე, ეთნოგრაფია და ანთროპოლოგია სამეცნიერო სესია	196

ქართული საბჭოთა მეცნიერების მოღვაწენი

მ. აბდუშელიშვილი, აღმოსავლეთ ნათიშვილის ანთროპოლოგიური მოღვაწეობის შესახებ (დაბადების 100 წლისთავის გამო)	201
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Э. МАЛАНИЯ, К вопросу о связи науки и производства в развитом социалистическом обществе	5
Г. МЕЛИКИШВИЛИ, К характеристике социально-экономического строя грузинских горцев	19
Т. ЧИКОВАНИ, А. КАЛДАНИ, Современное жилище в Месхет-Джавахети	42
Т. ЧУБИНИШВИЛИ, Л. ЧЕЛИДЗЕ, К вопросу о некоторых определяющих признаках раннеземледельческой культуры	56

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

И. КВЕСЕЛАВА, Антирелигиозные мероприятия в Грузии (1921—1925 гг.)	73
И. ХАБАЛАШВИЛИ, Борьба партийных организаций Грузии за развитие движения «25 тысячников»	85
А. БАРАМИДЗЕ, К изучению научного наследия грузинского историка П. Иоселиани	97
В. ГОИЛАДЗЕ, К вопросу о датировке восстановления Картлийского государства в VI в.	107
Г. АХВЛЕДИАНИ, Фольклорные источники «Истории Вахтанга Горгасала» Джуаншера	124
Г. МАРСАГИШВИЛИ, Колокольня агарского монастыря	134

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

Э. ХОШТАРИА, По поводу русского перевода грузинских исторических источников	150
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

О. ГИГИНЕИШВИЛИ, Б. М. Поцхверия, Внешняя политика Турции после второй мировой войны	172
Новые книги	175

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

М. ГЕГЕШИДЗЕ, Проблемы взаимодействия общества и природы на Первой всесоюзной конференции (Москва, 1978)	177
Н. СТУРУА, О ихалтубских научных форумах историков	185
Н. ШЕНГЕЛИЯ, Османские документальные источники истории Грузии в Болгарии	190
Р. ТОПЧИШВИЛИ, Р. ТОДУА, Научная сессия этнографов и антропологов	196

ДЕЯТЕЛИ ГРУЗИНСКОЙ СОВЕТСКОЙ НАУКИ

М. АБДУШЕЛИШВИЛИ, Об антропологической деятельности А. Н. Натишвили (к столетию со дня рождения)	201
--	-----

მეხერი პალანია

მეცნიერებისა და წარმოების კავშირის საკითხისათვის განვითარებულ სოციალისტურ საზოგადოებაში

თანამედროვე ეპოქა მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის ეპოქაა. მეცნიერებისა და ტექნიკის განვითარებაში თვისობრივად ისეთი ძვრები მოხდა, რომელთა მსგავსი არ ახსოვს კაცობრიობის ისტორიას. მთავარი თავისებურება თანამედროვე მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციისა ისაა, რომ თავისი მასშტაბით, გაქანებითა და შედეგებით ეს რევოლუცია საყოველთაო, გლობალური ხასიათისაა, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ მეცნიერების შეერთება წარმოებასთან, მეცნიერებისა და წარმოების ორგანული კავშირი სახალხო მეურნეობის რომელიმე ცალკეულ უბანს, თვით წარმოების ამა თუ იმ პროცესს, მხარეს, დარგს კი არ მოიცავს, არამედ საზოგადოებრივი შრომის ყველა სფეროში გვედრდება. თუ ადრე წარმოების ესა თუ ის დარგი მეცნიერების ცალკეული მიღწევების დანერგვით იფარგლებოდა, ტექნიკური პროგრესის თანამედროვე ეტაპზე წარმოების ყველა პროცესი, მისი მართვა და ორგანიზაციის ფორმების სრულყოფა მეცნიერების უახლოეს მიღწევათა საფუძველზე წარმოებს; მეცნიერულ-ტექნიკურმა რევოლუციამ მოიცვა, როგორც მეურნეობის ორივე, არსებითად განსხვავებული, ურთიერთდაპირისპირებული სისტემა. ისე მსოფლიოს ყველა ქვეყანა, წარმოების ყველა დარგი.

რევოლუცია მეცნიერებასა და ტექნიკაში ორგანულად არის დაკავშირებული წარმოებასთან, ადამიანთა მთელ ცხოვრებას ხდის დინამიკურს, ცვლის წარმოების პროფილს, აიოლებს შრომის პირობებს, აძლიერებს ადამიანის მიერ ბუნების ათვისების მთელ პროცესს და ა. შ. ყოველივე ეს ცხადია, ღრმა ზემოქმედებას ახდენს ადამიანის მოღვაწეობისა და ყოფა-ცხოვრების ყველა მხარეზე.

მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუცია, მიმდინარეობს რა როგორც სოციალისტური სისტემის ქვეყნებში, ისე განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებში, მათი სოციალური და ეკონომიკური შედეგები მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან.

სოციალიზმს გადამწყვეტი უპირატესობა აქვს კაპიტალიზმთან შედარებით მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის მონაპოვართა განხორციელებისათვის, მათი მთელი საზოგადოების საკეთილდღეოდ გამოყენების საქმეში.

„... მხოლოდ სოციალისტური საზოგადოება, — ნათქვამია სკკპ ცენტრალური კომიტეტის თეზისებში, — სახავს შესაძლებლობებს, რომ ფართოდ და გეგმაზომიერად გაიშალოს მეცნიერული კვლევა, გამოყენებულ იქნას მისი მიღწევები მშრომელი ადამიანის ინტერესებისათვის, მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის მიერ დასახული სოციალური პრობლემების წარმატებით გადაჭრისათვის. ხორციელდება კ. მარქსის განჭვრეტა, რომ „სოციალიზმი, როგორც

მომუშავე საზოგადოება, მეცნიერულად მოეკიდება სულ უფრო უფრო მასშტაბით თავისი წინსვლითი კვლავ-წარმოების პროცესს¹.

სოციალიზმის პირობებში მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის კეთილი ნაყოფი მთელი ხალხის კუთვნილებაა, მისი კეთილდღეობის მნიშვნელოვანი პირობაა. ამიტომ მთელი საზოგადოება დაინტერესებულია მეცნიერებისა და ტექნიკის მძლავრი განვითარებით, მეცნიერულ მიღწევათა და გამოგონებათა სწრაფი დანერგვით. კაპიტალიზმის პირობებში მეცნიერებას კაპიტალის ანგარება აძლევს ბიძგს, ამიტომ იგი გამოდის როგორც კაპიტალის ძალა, როგორც მშრომელთა ექსპლუატაციის კიდევ უფრო გაძლიერების საშუალება. კაპიტალი არ ქმნის მეცნიერებას, მაგრამ ითვისებს რა საწარმოო პროცესში, ექსპლუატაციას უწევს მას.

კ. მარქსი აღნიშნავდა, რომ — „მეცნიერება კაპიტალისტს საერთოდ „არაფერი“ უღირს, რაც მას სრულიად ხელს არ უშლის, რომ მეცნიერებას ექსპლუატაცია გაუწიოს. კაპიტალი ისევე ითვისებს „სხვის“ მეცნიერებას, როგორც სხვის შრომას“². ამის შედეგად კაცობრიობის თეორიული პროგრესი — „მეცნიერება გამოდის, როგორც შრომისათვის უცხო, მტრული და მასზე გაბატონებული ძალა“...³

კაპიტალიზმისათვის დამახასიათებელია მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის მონაპოვართა ცალმხრივი, მაღალი კაპიტალისტური მოგების მიღებისა და ეკონომიკის მილიტარიზაციის ინტერესების შესაბამისი გამოყენება, რაც კიდევ უფრო ამძაფრებს კაპიტალისტური სისტემის წინააღმდეგობებს, მძიმე მდგომარეობაში აყენებს საერთოდ სახალხო მეურნეობას, ქვეყნის ეკონომიკას, ზრდის უმუშევრობას და მილიონობით ადამიანს სიღატაკისა და ცხოვრების დუხჭირი პირობებისაკენ მიერეკება.

60-იან წლებში მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის ზოგიერთი, კაპიტალიზმისათვის ხელსაყრელი პირობების შედეგად მოპოვებულმა ეკონომიკის ეპიზოდურმა წარმატებებმა განაპირობეს რ. დარენდორფის, დ. ბელის, ა. ვინერის, უ. როსტოუს, ა. ტოფლერის, ჯ. გელბრაიტის, რ. არონის და მრავალ სხვა ბურჟუაზიის მეზობტეთა — „ახალი ტიპის საზოგადოების“, „ზრდის სტადიების“, „ზეინდუსტრიული საზოგადოების“, „ახალი ინდუსტრიული საზოგადოების“, და სხვა თეორიების წარმოქმნა. ამ თეორიების ავტორები ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ კაპიტალისტური ეკონომიკის სწრაფი აღმავლობის პროცესის მუდმივი და კანონზომიერი ხასიათი, კაპიტალიზმის პუნების შეცვლის ფაქტი, მაგრამ „უკრიზისო“, „დაგეგმილი“ კაპიტალიზმის შესახებ თეორიებმა დროის გამოცდას ვეღარ გაუძლეს. ისინი გააცამტვერა თვით კაპიტალისტური ეკონომიკის განვითარების მთელმა მსვლელობამ. ასე მაგალითად, უკანასკნელ 1969—1973 წლებში მსოფლიო კაპიტალისტური ეკონომიკა და განსაკუთრებით აშშ-ის ეკონომიკა მოიცვა ეკონომიკურმა კრიზისებმა, რასაც დაემატა მწვავე სავალუტო-ფინანსური კრიზისი. ამ საფუძველზე გაძლიერდა და ამჟამადაც სულ უფრო ძლიერდება ინფლაცია და მისი ეკონომიკური შედეგები, იზრდება უმუშევრობა და ა. შ. თვით გაზეთ „ნიუ-იორკ ტაიმსი“ წერს

¹ დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 50 წელი (სკკპ ცენტრალური კომიტეტის პლენუმის დადგენილება. სკკპ ცენტრალური კომიტეტის თვისები) თბ., 1967, გვ. 56.

² კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 490.

³ Из рукописного наследия К. Маркса, журн. «Коммунист», 1958, № 7, გვ. 22—23, ციტირებულია „მარქსისტულ-ლენინური ფილოსოფიის საფუძვლები“-დან, თბ., 1974, გვ. 420.

... „1975 წელი ამერიკის შეერთებული შტატების ისტორიაში შევა როგორც უსასტიკესი ეკონომიური დაქვეითებისა და უმუშევრობის (9,2%) უმაღლესი დონის წელი მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ“⁴.

მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუცია და მასთან დაკავშირებული ავტომატიზაცია, იწვევს რა შრომის ნაყოფიერების მკვეთრ ამაღლებას, სულ უფრო მზარდი ოდენობით ათავისუფლებს სამუშაო ძალას. აშშ-ში, სადაც ავტომატიზაციის პროცესი შედარებით ჩქარი ტემპით მიმდინარეობს, ყოველწლიურად ერთი მილიონი სამუშაო ადგილის ლიკვიდაცია ხდება, ხოლო ამავე დროს შრომის ბაზარზე გამოდის შრომისუნარიანი 1,4 მილიონი ახალგაზრდა⁵. დასაქმებულ მუშათა რაოდენობა აშშ დამამუშავებელ მრეწველობაში 1963 წელს 1953 წელთან შედარებით არა თუ არ გაიზარდა, არამედ შემცირდა კიდევ 1,5 მილიონი კაცით. საერთო დასაქმებაც ინჟინრებისა და ტექნიკოსებისა, მათი რაოდენობის ზრდის მიუხედავად, შემცირდა ნახევარ მილიონზე მეტი კაცით. ამავე 1953—1963 წლებში სამთომომპოვებელ მრეწველობაში მომუშავეთა რაოდენობა შემცირდა თითქმის 30%-ით, ტრანსპორტზე და კომუნალურ მეურნეობაში — 10%-ით.

მატერიალური წარმოების სფეროში დასაქმებულთა რაოდენობის შემცირება აშშ-ში ხდება იმ დროს, როცა 40 მილიონზე მეტ ამერიკელს არ შეუძლია უზრუნველყოს თავისი ოჯახი პირველი მოთხოვნილების საგნებით⁶. თვისობრივად ახალი მოვლენა უმუშევრობის დინამიკაში აშშ-ში ის არის, რომ წარმოების ყოველი კრიზისული დაცემისას სულ უფრო ეცემა დასაქმებულობის დონე, მაგრამ აღმავლობის პერიოდში თუნდაც უმნიშვნელოდაც არ ხდება უმუშევართა „შეწოვა“. ფაქტობრივად 1953—1954 წლების კრიზისის პერიოდში უმუშევრობის დონე მთელი სამუშაო ძალის 6,4%-ს შეადგენდა, 1957—1958 წლების კრიზისის პერიოდში 7,7%-ს, ხოლო 1950—1961 წლების კრიზისის დროს 6,1%-ს. სავსებით და ნაწილობრივ უმუშევარ ამერიკელთა რაოდენობამ 1963 წელს მიაღწია 7 მილიონ კაცს, თითქმის ერთ მილიონზე მეტმა უიმედობის გამო შეწყვიტა სამუშაოს ძებნა.

იმ დროს, როცა აშშ ერთ მილიონ ადამიანს არ შეუძლია სამუშაოს ძებნა, თითქმის 15 მილიონი ამერიკელი მუშაობს 40 საათზე მეტს კვირაში, 4 მილიონი იძულებულია იმუშაოს ორ ან მეტ ადგილას, რათა გამოკვებოს ოჯახი⁷.

განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებში მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის შედეგად მუშათა სამუშაოდან გამოთავისუფლებისა და მათი უმუშევრად დარჩენის საკითხი არც 70-იან წლებში გაუმჯობესებულა. პირიქით, უკანასკნელ წლებში უმუშევრობის უფრო სწრაფი ტემპებით ზრდის ტენდენციაა, ოფიციალურად რეგისტრირებული უმუშევართა რაოდენობა განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებში 1969 წლის 6,5 მილიონიდან 1972 წლისათვის გაიზარდა 9 მილიონამდე.

უკანასკნელ წლებში კაპიტალისტური საზოგადოების ეს საშინელი წყლული — უმუშევრობა კიდევ უფრო სწრაფად იზრდება. შრომის საერთაშორისო ორგანიზაციის მონაცემებით განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებში უმუ-

⁴ გაზ. „თბილისი“, 3. 1.1976, გვ. 4.

⁵ Журн. «Политическое самообразование», 1966, № 5, გვ. 79.

⁶ იქვე, № 6, 1965, გვ. 39—40.

⁷ იქვე, № 6, 1965, გვ. 40.

შეგრობის დონემ უკანასკნელ 40 წლის მანძილზე არნახულ მასშტაბს მიაღწია. 1975 წლის დასასრულს 23 ასეთ ქვეყანაში ითვლებოდა თითქმის 18 მილიონი უმუშევარი (ე. ი. სამუშაო ძალის საერთო რაოდენობის 52%)⁸.

„ზედმეტი“ ადამიანი, რომელსაც წაართვეს შრომის უფლება, დგება შრომის ბირჟასთან და ელოდება სამუშაო ადგილის გამოჩენას. უმუშევრობა შეეხო სამუშაო ძალის ყველა კატეგორიას: მარტოხელასა და ოჯახის მეთაურს, მუშასა და მოსამსახურეს, მრეწველობისა და მომსახურების სფეროს თითქმის ყველა დარგს⁹.

მეცნიერებისა და ტექნიკის მიღწევათა კაპიტალისტური გამოყენების შედეგად წარმოებიდან იდეენებიან კვალიფიციური მუშები, ინჟინერ-ტექნიკური მუშაკები, კონსტრუქტორები და თვით მეცნიერებიც კი¹⁰.

თანამედროვე პერიოდისათვის დამახასიათებელი სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუციის შედეგად მომხდარი უდიდესი თვისებრივი ძვრები შრომის საგნებისა და ტექნოლოგიაში, მასალებსა და ენერგიის წყაროებში იწვევს წარმოების ყველა დარგის თვისებრივ გარდაქმნას. ახალი ტექნიკა, ტექნიკური პროგრესი, სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუცია შეიჭრა ისეთ დარგებში, სადაც განვითარება დაკავშირებულია ბუნებრივ-ბიოლოგიურ პროცესებთან, კერძოდ, სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში. მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის შედეგად სოფლის მეურნეობაში ფართოდ დაინერგა სულ უფრო სრულყოფილ მანქანათა სისტემა კომპლექსური მექანიზაციისათვის, ამაღლდა სოფლის ელექტრიფიკაციის დონე, ყოველწლიურად მზარდი მასშტაბით წარმოებს მინერალური სასუქებისა, მცენარეთა და ცხოველთა მავნებლებისა და დაავადებათა წინააღმდეგ ბრძოლის ქიმიურ საშუალებათა — პერბიციდების გამოყენება, ინერგება სასოფლო-სამეურნეო კულტურების ახალი, მაღალმოსავლიანი ჯიშები, მაღალპროდუქტიული პირუტყვის ჯიშები, პროგრესული სპეციალიზაცია და ავტომატიზაცია. ფართო განვითარებას ღებულობს მიწების მელიორაცია და მიწათმოქმედების კულტურის ამაღლება, მეცნიერების მიღწევათა წარმოებაში სწრაფად დანერგვა. ყოველივე ამას მიეყვარათ სასოფლო-სამეურნეო წარმოების საერთო შედეგების ამაღლებისაკენ, მაგრამ იმპერიალიზმის წინააღმდეგობათა უაღრესად გამწვავების ვითარებაში თავისი სოციალური შედეგებით გამოწვევის არც აგრარული ურთიერთობა წარმოადგენს.

სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესი, ახალ უხვმოსავლიან და მაღალპროდუქტიულ მცენარეთა და ცხოველთა ჯიშების გამოყვანა; წარმოებაში დანერგვა და მის საფუძველზე მოსავლიანობისა და პროდუქტიულობის გადიდება ეგრეთწოდებული — „მწვანე რევოლუცია“, როგორც მას ხშირად უწოდებენ, რა თქმა უნდა, თავისთავად ვერ გადაჭრის იმ ანტაგონისტურ წინააღმდეგობებს, რომლებითაც საესეა კაპიტალისტური წარმოების წესი. იგი ძალაში ტოვებს კაპიტალისტურ აგრარულ ურთიერთობებს, ამასთან აყენებს ახალ აგრარულ პრობლემებს.

კაპიტალისტურ სოფლის მეურნეობაში სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის შედეგად დიამეტრალურად სრულიად განსხვავებულ ორ ურთიერთსაპი-

⁸ Л. В. Голованов, Наука на службе общественного прогресса, М., 1976, гл. 8.

⁹ გაზ. „თბილისი“, 1976 წ. 3 იანვარი, გვ. 4.

¹⁰ გ. ბასილაია, მეცნიერების წარმოებასთან კავშირის როლი სახალხო მეურნეობის განვითარებაში, თბ., 1974, გვ. 4.

რისპირო პროცესთან გვაქვს საქმე. ერთი მხრივ, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესი სოფლის მეურნეობას გარდაქმნის წარმოების ინდუსტრიულ დარგად, განაპირობებს დიდად მექანიზირებულ და მაღალსპეციალიზებულ მსხვილ საწარმოთა შექმნას, აჩქარებს გადასვლას სოფლის მეურნეობიდან აგრობიზნესზე, ხელს უწყობს აგრარული სამრეწველო კომპლექსის ან აგრარული სამრეწველო-სავაჭრო გაერთიანების წარმოშობასა და განვითარებას; მეორე მხრივ, უკიდურესად ამწვავებს კაპიტალიზმის აგრარულ ურთიერთობათა წინააღმდეგობებს: ახდენს წვრილ და საშუალო-სამეურნეო საწარმოების გაჩანაგებასა და ლიკვიდაციას; ამაღლებს შრომის ნაყოფიერებას და ამცირებს სოფლის მეურნეობაში დასაქმებულთა რაოდენობას; ზრდის უმუშევართა სარეზერვო არმიის რიგებს, რაც უკიდურესად ართულებს შრომის ბაზრისა და დასაქმების პრობლემებს, სოფლის ჰარბი მოსახლეობა სამუშაოს საძებრად მიემართება ქალაქებსა და მსხვილ სამრეწველო ცენტრებში. წვრილი მეურნეობები, რომელთაც არ ძალუძთ სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის მიღწევათა ფართოდ გამოყენება, მასობრივი განადგურების გზაზე დგანან. ასე მაგალითად, სოფლის მეურნეობაში წარმოების კონცენტრაციისა და მსხვილი აგრარული სამრეწველო კომპლექსების ფართოდ განვითარების შედეგად აშშ-ში ამჟამად 2,9 მილიონი ფერმერული მეურნეობაა მაშინ, როდესაც მათი რაოდენობა 1950 წელს 5,4 მილიონს უდრიდა. ყოველწლიურად გფრ, საფრანგეთსა და იტალიაში ჩანაგდება 80—100 ათასი წვრილი და საშუალო გლეხური მეურნობა. მართო ინგლისში ყოველწლიურად 4 ათასზე მეტი ფერმერი ლატაქდება¹¹.

მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის ერთ-ერთი მეტად მტკივნეული სოციალური შედეგი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სოფლის მოსახლეობის მკვეთრი შემცირება, უმუშევრობის ზრდა და ინდუსტრიული პროლეტარიატის გადიდებაა. ამერიკის შეერთებულ შტატებში სოფლის მეურნეობის ინდუსტრიალიზაციისა და შრომის ნაყოფიერების ზრდის შედეგად სოფლის მეურნეობაში დასაქმებული მოსახლეობის რაოდენობა 1950—1971 წლებში 23 მილიონიდან 9 მილიონამდე შემცირდა. მართო 1971 წელს აშშ-ში სასოფლო-სამეურნეო წარმოებიდან დაახლოებით 700 ათასი კაცი იქნა განდევნილი.

„მწვანე რევოლუციის“ კვალობაზე კოლოსალურად იზრდება პროლეტარიატის რიგები. ინდუსტრიულად განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებში პროლეტარიატის რიგები 1960—1970 წლებში ოთხჯერ გაიზარდა. XIX ს-ის 40-იან წლებში პროლეტარიატის რიგებში 10 მილიონი კაცი ითვლებოდა, XX ს-ის დასაწყისში ამ რიცხვმა 30 მილიონს მიაღწია, ხოლო 1972 წელს, მართო ინდუსტრიულად განვითარებული ქვეყნების მუშათა კლასის რაოდენობამ 200 მილიონს გადაამეტა¹².

ამდენად, უმუშევრობა, შიმშილი, მშრომელთა აუტანელი მძიმე ეკონომიკური პირობები — კაპიტალიზმის თანმხლები სოციალურ-პოლიტიკური პრობლემებია და მათი დადებითად გადაწყვეტა ისეთ ტექნიკურ-ეკონომიკურ მოვლენას, როგორიცაა მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუცია, „მწვანე რევოლუცია“ როდი შეუძლია. პირიქით, მეცნიერებისა და ტექნიკის პროგრესი კაპიტალისტურ საზოგადოებაში დღეს ისევე, როგორც საუკუნის დასაწყისში პროგრესია ქანცის გამოცლის ხელოვნებისა¹³, ამიტომ „თანამედროვე სამეც-

¹¹ ჟურნ. „ეკონომისტი“, № 2, 1974, გვ. 54—55; იქვე, № 12, 1974, გვ. 60—61.

¹² იქვე, № 2, 1974, გვ. 62.

¹³ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 18, თბ., 1951, გვ. 720.

ნიერო-ტექნიკური რევოლუციისა და „მწვანე რევოლუციის“ აღრევა სოციალურ რევოლუციასთან და მისი გამოცხადება კაპიტალიზმისა და სოციალიზმის „გარდამქმნელ“ (კაპიტალიზმისა და სოციალიზმის ტრანსფორმაცია) და გამაერთიანებელ („ინტენგრაცია-კონვერგენცია“) ძალად უხეში შეცდომაა¹⁴, ობიექტურ ჰეგმონიზმს მოკლებულია და მხოლოდ ბურჟუაზიის სასიცოცხლო ინტერესებს ემსახურება.

თანამედროვე კაპიტალიზმის წინააღმდეგობათა გამწვავების შედეგად თავისი მდგომარეობის გაუარესებას მუშათა კლასი და გლეხობა უპასუხებს მონოპოლისტური კაპიტალის წინააღმდეგ აქტიური ბრძოლით. პლანეტის ყველა კონტინენტზე უაღრესად მწვავე ბრძოლაა შრომასა და კაპიტალს შორის, სულ უფრო იზრდება გაფიცვათა და გაფიცულთა რაოდენობა. განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებში 1965 წელს გაფიცული იყო 20 მილიონი კაცი, 1971 წელს 48 მილიონი, ფართო გაქანებით აღინიშნა კლასობრივი ბრძოლები აშშ-ში, სადაც 1968 წელს ადგილი ჰქონდა 5045, ხოლო 1969 წელს კი 5600 გაფიცვას. ნაშრომელთა გაფიცვების ახალი აღმავლობით აღინიშნა 1977 წლის პირველი თვეებიც. ანალოგიური მდგომარეობაა სხვა კაპიტალისტურ ქვეყნებშიც. მაგალითად, ინგლისში გაფიცულ კაც-დღეთა რაოდენობამ 1967 წლის 2786 ათასიდან 1968 წელს მიაღწია 4692 ათასს, ხოლო 1969 წელს 5 მილიონს გადააჭარბა¹⁵, მარტო 1977 წელს იტალიაში 10 მილიონამდე მშრომელმა მიიღო მონაწილეობა უმუშევრობისა და ფასების ზრდის წინააღმდეგ მიმართულ საყოველთაო სახალხო კომპანიაში¹⁶. საგაფიცვო ბრძოლები გაძლიერდა ინგლისში, იაპონიაში, საფრანგეთში. 1976 წელს კაპიტალისტურ ქვეყნებში რევოლუციურ გამოსვლებსა და გაფიცვებში მონაწილეობდა 60 მილიონზე მეტი მუშა¹⁷.

სასოფლო-სამეურნეო წარმოების სფეროში მონოპოლისტური კაპიტალის შეჭრამ და სახელმწიფო „რეგულირებამ“ გამოიწვია გლეხობის გამოსვლა არამხოლოდ მსხვილი მიწათმფლობელი და მსხვილი აგარარული კაპიტალისტების, არამედ სახელმწიფოს აგარარული პოლიტიკის წინააღმდეგ (გარანტირებული ფასის დონის ამალვების, გადასახადების შემცირების, სუბსიდიების გადიდების მოთხოვნა). ყოველივე ეს იმაზე მეტყველებს, რომ კაპიტალიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში გლეხობა რჩება მუშათა კლასის მთავარ მოკავშირედ.

ამრიგად, საზოგადოების ისტორიული განვითარების მთელმა პროცესმა ცხადყო, რომ მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუცია გიგანტურად აჩქარებს საწარმოო ძალთა განვითარებისა და განსაზოგადოების პროცესს: ობიექტურ აუცილებლობად იქცევა კაპიტალისტური წარმოებითი ურთიერთობის სტრუქტურის გარდაქმნა, შრომის განაწილების ფორმების შეცვლა და ა. შ. „კაპიტალიზმის ტექნიკა დღითიდღე და უფრო და უფრო უსწრებს წინ იმ საზოგადოებრივ პირობებს, რომლებიც მშრომელებს დაქირავებულ მონობას არგუნებენ“¹⁸. კაპიტალიზმის წინაშე ისახება ისეთი პრობლემები, რომელთაც თვით კაპიტალიზმი ვერასგზივთ ვერ მოერევა, საკუთარი ღონისძიებებით ვერ გადა-

¹⁴ უფრ. „ეკონომისტი“, № 2, 1974, გვ. 57.

¹⁵ Журн. «Политическое самообразование», 1971, № 1, გვ. 56.

¹⁶ დ. მკელაძე, სკკპ და მსოფლიო რევოლუციური პროცესის მამოძრავებელი ძალები, თბ., 1977, გვ. 16.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 19, 1951, გვ. 50.

წყვეტს. პირიქით, „მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუცია... მონოპოლიების ბატონობის პირობებში იწვევს სოციალური ანტაგონიზმების აღდგენას კიდევ უფრო დიდი მასშტაბითა და უფრო მეტი სიმწვავეთ; არა მარტო მწვავედება კაპიტალიზმის ყველა წინანდელი წინააღმდეგობა, არამედ იქმნება ახალი წინააღმდეგობანიც“¹⁹. კაპიტალიზმი უძლურია გადაწყვიტოს არსებული წინააღმდეგობანი, ძველი და ახალი პრობლემები, ამიტომ მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის თანამედროვე მიღწევების დანერგვას იგი ჩიხისაკენ მიჰყავს.

ყოველივე აღნიშნული როდი ნიშნავს იმას, რომ კაპიტალიზმი არ იყენებს მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის მიღწევებს. პირიქით, კაპიტალიზმი გარკვეული ზომით ხელს უწყობს მეცნიერების განვითარებას და გამოყენებას რამდენადაც ამას მოითხოვენ განვითარებადი საწარმოო ძალები. მაგრამ კერძო საკუთრების ბატონობა ერთდროულად აყენებს მეცნიერებას ჩარჩოებში. მისი პროგრესის ხელშეწყობა ხდება მხოლოდ ზომით, როგორადაც ის უპასუხებს კლასობრივ ინტერესს, --- საბოლოო ანგარიშით მიიღოს მაქსიმალური მოგება შრომის ყველა სფეროდან და შეინარჩუნოს ხელისუფლება, პოლიტიკური ბატონობა. „მონოპოლიები — აღინიშნა სკკპ XXIV ყრილობაზე — ფართოდ იყენებენ მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის მიღწევებს თავიანთი პოზიციების განსამტკიცებლად, წარმოების ეფექტიანობისა და ტემპის გასაზრდელად, მშრომელთა ექსპლოატაციისა და ჩაგვრის გასაძლიერებლად“²⁰.

კაპიტალიზმის მიერ მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის გამოყენების შედეგია ის, რომ ისტორიული განვითარების დღევანდელ ეტაპზე ცალკეული კაპიტალისტური ქვეყნების ეკონომიკის განვითარების ტემპები ეპაზოდურად ჭარბობს ადრინდელი ზრდის ტემპებს. მაგრამ მეცნიერულ-ტექნიკურ რევოლუციას არ ძალუძს შეცვალოს კაპიტალიზმის ბუნებისათვის დამახასიათებელი წინააღმდეგობანი, მოსპოს ის სოციალურ-ეკონომიკური მოვლენები, როგორიცაა წარმოების ანარქია, ეკონომიკური კრიზისები, უმუშევრობა, სიღატაკე და სხვადასხვა, რომლებიც ამ საზოგადოებრივი წყობილების მომავდინებელ ავადმყოფობებს წარმოადგენენ და მთელი სიმწვავეთ დღის წესრიგში აყენებენ კაპიტალიზმისა და მისი სისტემის რევოლუციური დამსხვრევისა და პროგრესული წყობილებით — კომუნიზმით მისი შეცვლის აუცილებლობას. მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუცია, ამწავეებს რა კაპიტალიზმის შინაგან წინააღმდეგობებს, ხელს უწყობს და აჩქარებს კაპიტალიზმის სოციალიზმითა და კომუნიზმით შეცვლის რევოლუციურ პროცესს. ისტორიამ ჭეშმარიტად ცხადყო, რომ „კაპიტალიზმის წარმოებითი ურთიერთობა მეტად ვიწროა მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციისათვის. ამ რევოლუციის განხორციელება და საზოგადოების ინტერესებისათვის მისი ნაყოფის გამოყენება მხოლოდ სოციალიზმს შეუძლია“²¹.

და მართლაც, მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის შედეგების სრულიად სხვა თვისებრიობაა სოციალიზმის პირობებში განვითარებული, მომწიფებული სოციალისტური საზოგადოების მშენებლობის პრაქტიკა, საბჭოთა სახელმწიფოს განვითარების ისტორიული გზა სავსებით ადასტურებს, რომ სოციალისტურ საზოგადოებაში (ზოლო შემდგომ კომუნისტურ საზოგადოებაში)

¹⁹ კომუნისტური და მუშათა პარტიების საერთაშორისო თათბირის დოკუმენტები, თბ., 1969, გვ. 28.

²⁰ სკკპ XXIV ყრილობის მასალები, თბ., 1971, გვ. 18.

²¹ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის პროგრამა, თბ., 1971, გვ. 39.

მეცნიერების ინტერესები თანხვედბა საერთო სახალხო, საერთო სახელმწიფოებრივ ინტერესებს და ობიექტურად მიისწრაფვის საზოგადოებრივი პროგრესისაკენ. სოციალიზმი, კომუნიზმი და მეცნიერება — განუყოფელი არიან. მეცნიერების მიღწევათა რეალიზაცია სახალხო მეურნეობის პრაქტიკაში მეცნიერების უმნიშვნელოვანესი სოციალური ფუნქციაა და საზოგადოებრივი წარმოების ზრდისა და ხალხის კეთილდღეობის ამაღლების ერთ-ერთი მთავარი წყაროა. აკად. ვ. ა. ტრაპეზნიკოვი აანალიზებს მეცნიერებაში გაწეული დანახარჯებისა და მეცნიერულ მიღწევათა დანერგვის ეფექტურობას და აღნიშნავს, — „ამჟამად მეცნიერება გახდა „უშუალო საწარმოო ძალა“ და დანახარჯები მასზე გვაძლევს სასარგებლო „უკუგებას“ დაახლოებით 4-ჯერ მეტს, ვიდრე ჩვეულებრივი კაპიტალური დაბანდება“²².

ითვალისწინებენ რა მეცნიერების უდიდეს მნიშვნელობას საზოგადოებრივი წარმოების სწრაფი და მყარი ტემპებით ზრდაში კომუნისტური პარტია და საბჭოთა მთავრობა ყოველ ღონეს ხმარობენ მეცნიერების ფრონტის ნაყოფიერი მუშაობის უზრუნველსაყოფად. წინა ხუთწლედში მეცნიერ მუშაკთა რიცხვი გადიდა 1,5-ჯერ და მილიონს გადააჭარბა²³. ჩვენს ქვეყანაში მეცნიერებაზე ყოველწლიურად იხარჯება ეროვნული შემოსავლის დაახლოებით 5%. ოცი წლის მანძილზე (1950—1970 წწ.) მეცნიერებაზე დანახარჯები საბჭოთა კავშირში გაიზარდა დაახლოებით 12-ჯერ, 1973 წელს დანახარჯებმა 15,7 მილიარდი მანეთი შეადგინა²⁴. მეცხრე ხუთწლედში მეცნიერული გამოკვლევებისა და მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის განმტკიცებისათვის გაწეული ხარჯები გაიზარდა 60%-ით წინა ხუთწლედთან შედარებით. მარტო 1976 წელს მეცნიერების განვითარებაზე დაიხარჯა 17,7 მილიარდ მანეთზე მეტი. ე. ი. 1,5-ჯერ მეტი ვიდრე 1970 წელს, ბუნებრივია, მაღლდება მოთხოვნები მეცნიერებაში დაბანდებული სახსრების უფრო სწრაფი უკუგებისადმი, მათი უფრო ეფექტიანად გამოყენებისადმი, ხოლო რამდენადაც მნიშვნელოვნად ღიძდება შემდგომ სოციალურ-ეკონომიკური პროცესის ამოცანებით ნაკარნახებ გამოკვლევათა მოცულობა, შრომის ეფექტიანობისა და შედეგიანობისაკენ აღებული კურსი ერთადერთი და სავალდებულო ხდება.

სკკპ XXIV და XXV ყრილობებმა განვითარებული, მომწიფებული, სოციალისტური საზოგადოების წინაშე დასახეს შემდეგი ისტორიული ამოცანები კომუნიზმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შექმნისათვის: საზოგადოების საწარმოო ძალთა დონის მკვეთრი ამაღლება, კაპიტალიზმსა და სოციალიზმს შორის მშვიდობიან ეკონომიკურ შეჯიბრებაში გამარჯვების უზრუნველსაყოფად მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის მონაპოვართა უსწრაფესი დანერგვა სოციალისტური წარმოების პროცესში, საზოგადოებრივი წარმოების განუწყვეტელი და მყარი ტემპით ზრდა, მეურნეობის გაძლიერება მეცნიერულ, სულ უფრო ინტენსიურ მეთოდებზე გადასვლა და ეკონომიკის ეფექტიანობის მნიშვნელოვანი გადიდება და სხვა. ამ ისტორიულ ამოცანათა წარმატებით გადაწყვეტის უდიდესი საშუალებაა მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუცია, მისი ორგანულად დაკავშირება მეურნეობის სოციალისტური სისტემის უპირატე-

²² В. А. Трапезников, Эффект внедрения, — «Социалистическая индустрия», 1971 г. 12 марта.

²³ ლ. ი. ბრეჟნევი, სამშულო მეცნიერების სიამაყე, თბ., 1975, გვ. 17--18.

²⁴ Ю. В. Пошехонов, Наука — непосредственная производительная сила в условиях развитого социализма, М., 1974, гв. 11.

სობებთან და წარმოებასთან მეცნიერების კავშირის სოციალიზმისათვის დამახასიათებელი ფორმების ფართო განვითარება. კომუნისტური პარტია დაბეჭითებით მოითხოვს, რომ მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის მიღწევები ორგანულად დავეუკავშიროთ მეურნეობის სოციალისტური სისტემის უპირატესობებს, უფრო ფართოდ განვავითაროთ წარმოებასთან მეცნიერების კავშირის ჩვენი სოციალიზმისათვის დამახასიათებელი ფორმები²⁵.

წყვეტენ რა მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის წარმოებაში ფართოდ დანერგვის უდიდეს საერთო ამოცანას, პარტიამ და ჩალხმა უეჭველ წარმატებებს მიაღწიეს. საკმარისია ითქვას, რომ გასულ ხუთწლეულში მეცნიერებისა და წარმოების თანამეგობრობით შემუშავდა და შეიქმნა 20 ათასამდე ახალი ნიმუშის მანქანები, მოწყობილობა, აპარატები, ხელსაწყოები და ავტომატიზაციის საშუალებანი²⁶. მარტო 1974 წელს კომპლექსურ მექანიზაციასა და ავტომატიზაციაზე გადავიდა 4150 უბანი, საამქრო, წარმოება. იქმნება მეცნიერებისა და წარმოების კავშირთაერთობის ეფექტიანი ორგანიზაციული ფორმები — გაერთიანებანი და კომბინატები, რომლებიც უზრუნველყოფენ ახალი მეცნიერული და ტექნიკური იდეების სწრაფი პრაქტიკული განხორციელების ხელშემწყობ პირობებს.

სამეცნიერო და საწარმოო კოლექტივებს შორის კავშირთაერთობის, თანამეგობრობა-თანამშრომლობის მოსაწონი გამოცდილება დააკროვა სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ქ. ნოვოსიბირსკის განყოფილებამ, სადაც შექმნილია მეცნიერული დაწესებულებების ქსელი ორმაგი ხელმძღვანელობის პრინციპით; ამ პრინციპის თავისებურება მდგომარეობს აკადემიური ინსტიტუტების, საკონსტრუქტორო ბიუროების და სხვადასხვა სამინისტროებისა და უწყებებზე დაქვემდებარებულ დარგობრივი პროფილის ინსტიტუტების მატერიალური ბაზის კოოპერირებაში. საწარმოო, სამეურნეო და მეცნიერულ-ტექნიკური უზრუნველყოფის კონცენტრაციას თანდათანობით მიეყვება მეცნიერული ცენტრის მეცნიერულ-ტექნიკურ კომპლექსში გადაზრდასთან²⁷, რომელიც ორგანულად გააერთიანებს ფუნდამენტურ და გამოყენებით გამოკვლევებს, ეს კი მნიშვნელოვნად დააჩქარებს წარმოებაში მეცნიერულ-ტექნიკური მიღწევების დანერგვის პროცესს, მაგრამ ამასთანავე როგორც ეს აღინიშნა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დეკემბრის პლენუმზე (1975 წ.) ჩვენში ყველგან სრულად როდი იყენებენ სოციალიზმის უპირატესობებს მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებაში. ჯერ კიდევ სრული ნაყოფიერებით ვერ მუშაობს ზოგიერთი მეცნიერული კოლექტივი. ნელი ტემპით ინერგება წარმოების მთელ რიგ დარგებში მეცნიერული და ტექნიკური აზრის უახლესი მიღწევები. სპეციალისტთა გამოანგარიშებით დღეს, დამთავრებული მეცნიერული გამოკვლევების მხოლოდ 30—50% გამოიყენება პრაქტიკაში²⁸, ამიტომ დიდი მნიშვნელობა ენიჭება მეცნიერული იდეების პრაქტიკაში განხორციელების გზებისა და ფორმების შემუშავება-სრულყოფის პრობლემებს.

²⁵ სკკპ XXIV ყრილობის მასალები, თბ., 1971, გვ. 73—74.

²⁶ Л. В. Голованов, Наука на службе общественного прогресса, М., 1976, გვ. 51.

²⁷ Экономика и организация промышленного производства, 1972, № 5, გვ. 67.

²⁸ Ю. В. Пошехонов, Наука—непосредственная производительная сила в условиях развитого социализма, М., 1974, გვ. 13.

სოციალიზმს ყველა შესაძლებლობა აქვს გეგმაზომიერად ავითარებდეს მეცნიერებასა და ტექნიკას, ახორციელებდეს ერთიან ტექნიკურ პოლიტიკას მთელი საზოგადოების მასშტაბით, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის მთავარ მიმართულებაში უყრიდეს თავს საჭირო ძალებსა და სახსრებს.

მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესი განსაკუთრებულ როლს ასრულებს წარმოების ინტენსიფიკაცია-ინდუსტრიალიზაციაში. იგი უზრუნველყოფს პროდუქციის წარმოების გადიდებას, მისი თვითღირებულების შემცირებას და წარმოების ეფექტიანობის ამაღლებას. მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესი აქტიურად ზემოქმედებს საზოგადოებრივ წარმოებაზე და საწარმოო ძალთა სრულყოფის საფუძველზე წარმოებითი ურთიერთობის შემდგომ წინსვლას განაპირობებს.

კ. მარქსი აღნიშნავდა, რომ „ეკონომიურ ეპოქებს ერთმანეთისაგან განასხვავებს არა ის, რა იწარმოება, არამედ ის, თუ როგორი შრომის საშუალებებით იწარმოება. შრომის საშუალებანი არა მარტო საზომია ადამიანის სამუშაო ძალის განვითარებისა, არამედ მაჩვენებელიცაა იმ საზოგადოებრივი ურთიერთობისა, რომელშიც შრომა წარმოებს“²⁹.

მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესი გულისხმობს პროგრესულ ძვრებს მეცნიერებისა და ტექნიკის სფეროში და ემსახურება მატერიალური დოვლათის შექმნის პროცესს — საზოგადოებრივ წარმოებას, მის სრულყოფასა და განვითარებას. იმისათვის, რომ საზოგადოებრივი წარმოება ხორციელდებოდეს, აუცილებელია მეცნიერება და ტექნიკა სწრაფად ვითარდებოდეს და მათი ზრდის ტემპები ჰარბობდეს მატერიალური წარმოების ზრდის ტემპებს. მეცნიერება ტექნიკური პროგრესის საფუძველია და ორივე მათგანის წარმოებაში დანერგვის ხარისხი განსაზღვრავს საზოგადოებრივი წარმოების ტემპებსა და მასშტაბებს.

მეცნიერების როლი წარმოების განვითარებაში განსაკუთრებით დიდია თანამედროვე პირობებში, როცა მიმდინარეობს მეცნიერების უშუალო საწარმოო ძალად გადაქცევის პროცესი, როცა სულ უფრო მცირდება ვადები ფუნდამენტურ — თეორიულ და გამოყენებით მეცნიერებათა გამოკვლევებს შორის, მეორე მხრივ, მეცნიერულ-ტექნიკურ დაპროექტებათა და წარმოებაში მათ რეალიზაციას შორის.

მეათე ხუთწლეულში საბჭოთა ხალხის მატერიალურ, კულტურულ და სულიერ მოთხოვნილებათა უფრო სრულად დაკმაყოფილებისათვის, მისი კეთილდღეობის ამაღლებისათვის სკკპ XXV ყრილობაზე მიღებული სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის განვითარების 1976—1980 წლების ღირებულებებით დასახული ამოცანების წარმატებით გადაწყვეტა მოითხოვს მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის კიდევ უფრო სწრაფი ტემპით ზრდას. „უპირველეს ამოცანად კვლავ რჩება მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარება... ჩვენ, კომუნისტები ვხელმძღვანელობთ იმით, რომ მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუცია მხოლოდ სოციალიზმის პირობებში იქნეს სწორ მიმართულებას, რომელიც შეესაბამება ადამიანისა და საზოგადოების ინტერესებს. თავის მხრივ, მხოლოდ მეცნიერებისა და ტექნიკის განვითარების საფუძველზე შეიძლება

²⁹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. 1, 1954, გვ. 230.

გადაიჭრას სოციალისტური რევოლუციის საბოლოო ამოცანები, აშენდეს კომუნისტური საზოგადოება³⁰.

ამდენად, კომუნისტური პარტიის მიერ დაყენებული ამ დიდი ისტორიული, საკაცობრიო ამოცანის გადაწყვეტაში განსაკუთრებული როლი ენიჭება მეცნიერებას, მის მიღწევათა რეალიზაციას და ისეთი მთავარი და გადაწყვეტი მომენტის გაღრმავება-განვითარებას, როგორცაა ამ მიღწევათა შერწყმა მეურნეობის სოციალისტური სისტემის უპირატესობებთან, მეცნიერების წარმოებასთან კავშირი, მეცნიერთა და წარმოების მუშაკთა შემოქმედებითი თანამშრომლობისა და თანამეგობრობის განმტკიცება.

მეცნიერება და წარმოება, განსაკუთრებით თანამედროვე მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის პირობებში, განუყოფელია. მეცნიერება სწავლობს და წყვეტს წარმოების საჭირობოროტო საკითხებს, წარმოება კი თავის მხრივ ფართოდ იყენებს მეცნიერულ მიღწევებს, ნერგავს მათ პრაქტიკაში და ამით კიდევ უფრო ამდიდრებს და მტკიცე საფუძველს უყრის სამეცნიერო მუშაობის შემდგომ განვითარებას.

მეცნიერების განვითარება სტიმულირდება წარმოებით, ადამიანთა პრაქტიკული მოთხოვნილებებითა და საჭიროებებით. შრომა მეცნიერების სფეროში სულ უფრო დიდი ზომით ექვემდებარება თანამედროვე ტექნიკის, მატერიალური წარმოების პროცესს, რომელიც აიარალებს მეცნიერებს ტექნიკური საშუალებებითა და მანქანებით. კ. მარქსის შეხედულებით — წარმოების განვითარება წარმოადგენს ბუნების თეორიული დამორჩილების საშუალებას. ზახს უსვამდა რა მეცნიერებისა და წარმოების ურთიერთკავშირის დიალექტიკურ ხასიათს კ. მარქსი წერდა, რომ წარმოების შემდგომი განვითარება დამოკიდებულია მეცნიერების საერთო ღონეზე და ტექნიკის პროგრესზე, ან ამ მეცნიერების წარმოებაში გამოყენებაზე (თვით განვითარება ამ მეცნიერებისა, განსაკუთრებით ბუნებისმეტყველებისა და მასთან ერთად ყველა სხვა მეცნიერებისა თავის მხრივ იმყოფება შესაბამისობაში მატერიალური წარმოების განვითარებასთან)³¹.

თანამედროვე მეცნიერება ვერ განვითარდება მუშათა შრომის გარეშე, მატერიალური წარმოება კი ვერ შეძლებს ფუნქციონირებას მეცნიერული შრომის გარეშე, საწარმოო საქმიანობაში მისი მიღწევების გამოყენების გარეშე. დროის მოთხოვნად იქცევა მეცნიერული და საწარმოო საქმიანობაში ორგანული კავშირის, ურთიერთმოქმედების ტენდენცია.

მეცნიერების გადაქცევა საწარმოო ძალად — ეს არის კანონზომიერება, რომელიც იწინასწარმეტყველა კ. მარქსმა: ძირითადი კაპიტალის განვითარება გვიჩვენებს თუ რა ზომით იქცა საყოველთაო საზოგადოებრივი ცოდნა... უშუალო საწარმოო ძალად.

წარმოებაში მეცნიერების მონაპოვართა გამოყენება თვისობრივად ახალი ეტაპია მის გადაქცევაში უშუალო საწარმოო ძალად და შედარებით დამოუკიდებელი ფაქტორია საწარმოო პროცესში. „თუ წარმოების პროცესი იქცევა მეცნიერების გამოყენებად, მაშინ მეცნიერება პირიქით, ასე ვთქვათ გახდება საწარმოო პროცესის ფუნქციად“³².

³⁰ ლ. ი. ბ რ ე ე ე ვ ი, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ანგარიში, პარტიის მორიგი ამოცანები საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დარგში, თბ., 1976, გვ. 65.

³¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 46, ч. II, М., 1969, гв. 213.

³² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 47, гв. 553.

წარმოების პროცესი იქცევა მეცნიერულ პროცესად, რომელიც თავის სამსახურში ჩააყენებს ბუნების და მეცნიერების ძალებს. მეცნიერების გამოყენება უშუალოდ წარმოებაში ხდება თვით მისი განვითარების ერთ-ერთი განმსაზღვრელი მომენტთაგანი.

საზოგადოების ცხოვრებაში მეცნიერების როლის ზრდა მიმდინარეობს მისი საკუთარი სწრაფი პროგრესის პარალელურად, ამასთან „წარმოებისა და მეცნიერების დიალექტიკურ ურთიერთგემოქმედებაში არაჩვეულებრივად გაიზარდა მეცნიერებიდან წარმოებისაკენ მოძრაობის ხვედრითი წონა“³³. სწორედ ესაა მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის თანამედროვე ეტაპზე მეცნიერებისა და წარმოების, მათი კავშირის განვითარების პრინციპული მთავარი თავისებურება.

მძლავრი მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის დღევანდელ პირობებში მსგავსად სახალხო მეურნეობის ყოველი ნებისმიერი დარგისა, სოციალისტური სოფლის მეურნეობის ინტენსიური განვითარების დიდმნიშვნელოვანი პირობაა მეცნიერების შეერთება, შერწყმა წარმოებასთან, მისი როლის განუხრელი ამოღება.

სოციალისტური სოფლის მეურნეობა სტიქიურად როდი ვითარდება, არამედ მისი განვითარება მეცნიერების მიღწევებს ეყრდნობა. მეცნიერება სულ უფრო და უფრო გადაიქცა სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში უშუალო და მეტად ეფექტურ საწარმოო ძალად. გამომდინარე აქედან, სოფლის მეურნეობაში „... ვერც ერთ ნაბიჯს ვერ გადავდგამთ წინ მეცნიერების უახლესი მიღწევების დაუხმარებლად...“³⁴

სასოფლო-სამეურნეო წარმოების იარაღების, ტექნიკის დონის, აგრონომიული საფუძვლების, მართვის მეცნიერული ორგანიზაციის, ქიმიზაციის კომპლექსური მექანიზაციის, ავტომატიზაციის, მელიორაციისა და მრავალ სხვადასხვა ფაქტორთა ცოდნა, სრულყოფა-განვითარება და სასოფლო-სამეურნეო პროცესებში ჩართვა, სოფლის მეურნეობაში მეცნიერების უშუალო საწარმოო ძალად გადაქცევის მაჩვენებელია, ზოლო მათ მონაპოვართა პრაქტიკული რეალიზაციის შედეგებია სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების წარმოების ზრდა, მატერიალური სიუხვის შექმნა, რაც სოციალიზმიდან კომუნიზმზე გადასვლის ერთ-ერთი მთავარი პირობაა. მეცნიერებისა და ტექნიკის განვითარება, მისი უშუალო საწარმოო ძალად გადაქცევა სოფლის მეურნეობაში, ისე როგორც საერთოდ სახალხო მეურნეობის სხვა დარგებში, საბოლოო ჯამში საზოგადოებრივ წარმოებას, მატერიალური დოვლათის ზრდის პროცესს ემსახურება და ამიტომ მეცნიერების დაჩქარებული განვითარება, მეცნიერული კვლევის ეფექტიანობის ამოღება და იმთავითვე შეერთება სასოფლო-სამეურნეო წარმოებასთან, ამ მიღწევათა უსწრაფესად პრაქტიკული დანერგვა-განხორციელება მეცნიერების მხოლოდ შინაგანი კანონზომიერება კი არ არის, არამედ განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების დაბეჭილებული ობიექტური მოთხოვნაა, მთავარი ეკონომიკური ამოცანის გადაწყვეტის მნიშვნელოვანი პირობაა. ლ. ი. ბრეჟნევი უკრაინის საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკისათვის ხალხთა მეგობრობის ორდენის გადაცემისას აღნიშნავდა, — „უუ გვინდა

33 მარქსისტულ-ლენინური ფილოსოფიის საფუძვლები, თბ., 1974, გვ. 417.

34 ლ. ი. ბრეჟნევი, საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირის ორმოცდაათი წლისთავი, თბ., 1972, გვ. 76.

წარმატებით ვიაროთ წინ, — ჩვენ კი, როგორც კომუნიზმის მშენებელი ქვეყანა, სულ მუდამ მეწინავე უნდა ვიყოთ, — უნდა განვახორციელოთ ნამდვილად რევოლუციური ღონისძიებანი და შევქმნათ მეცნიერებისა და წარმოების გამძლე, მტკიცე შენაღობი»³⁵.

მეცნიერების მიღწევებისა და მეწინავეთა გამოცდილების დანერგვა განსაკუთრებით აქტუალურია საქართველოს სსრ სოფლის მეურნეობაში, რომელიც ტრადიციულად ყველაზე შრომატევადი დარგია. ამ დარგში ჯერ კიდევ არ შექმნილა საკმარისი რაოდენობის, თანაც სრულყოფილი ტექნიკა, რომელმაც უზრუნველყოს ხელით შრომის მთლიანად გამორიცხვა, მდგომარეობას აპირობებს რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობის წარმოების თავისებურება, რთული ზუნებრივ-ეკონომიკური ფაქტორები, მეტად შრომატევადი დარგებისა და კულტურების არსებობა და სხვა არანელსაყრელი პირობები.

საქართველოს სოფლის მეურნეობა მრავალი დარგისაგან შემდგარი რთული ორგანიზმია და მისი წარმატებული განვითარება მეცნიერებისაგან, სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტებისაგან მოითხოვს, ღრმად და ქმედითად ჩასწვდნენ სოფლის მეურნეობის წარმოებას, შეიმუშაონ და დანერგონ ახალი პროგრესული ხერხები და მეთოდები, პრაქტიკულად დაეხმარონ კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებს სოფლის მეურნეობის მეცნიერულად გაძლიერებაში, ამასთან ისწავლონ მისგან — წარმოებისაგან, — განაზოგადონ და ზეცნიერულად დაასაბუთონ წარმოების პრაქტიკული გამოცდილება, გახადონ ის მთელი ხალხის კუთვნილებად.

ყოველივე ეს შესაძლებელია მაშინ, როდესაც მეცნიერული აღმოჩენა დანერგება მას შემდეგ, როცა მრავალგზის იქნება შემოწმებული და დადასტურებული მისი ეფექტიანობა, ამიტომ საქმე ისე უნდა მოეწყოს, რომ ყოველი ახალი აღმოჩენა, ყოველი ახალი წინადადება, ვიდრე მისი დანერგვა რეკომენდირებული იქნებოდეს, გადიოდეს წარმოებაში ხანგრძლივ გამოცდას.

მეცნიერების მიღწევათა დანერგვა და ათვისება როდი არიან ერთი და იმავე მნიშვნელობის ცნებები. როგორც მეცნიერულ მიღწევათა დანერგვაში, ისე ათვისებაში მეტად დიდია თვით მეცნიერების როლი, მაგრამ ეს როლიც სხვადასხვა მასშტაბისა და მნიშვნელობისაა ხოლმე.

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი რ. დვალი ეხებოდა რა მეცნიერული აზრის, მეცნიერული აღმოჩენის დანერგვა-ათვისებაში სამეცნიერო დაწესებულებების როლსა და მეცნიერებასა და წარმოებას შორის კავშირის საკითხებს, აღნიშნავდა — „ხშირად ერთმანეთში ურევენ დანერგვას და ათვისებას. ერთხელ დანერგილის გამოყენება (გადატანა) სხვა წარმოებაში — ეს ათვისებაა. ათვისების პროცესში სამეცნიერო დაწესებულებების როლი უფრო მცირეა და შეიძლება ატარებდეს კონსულტაციების ხასიათს, დანერგვაში კი სამეცნიერო დაწესებულება უშუალო მონაწილეა.

დანერგვა იწყება მას შემდეგ, როდესაც უკვე გვაქვს ფუნდამენტური გამოკვლევის ახალი შედეგი — ახალი კანონზომიერება, ეფექტი ან მოვლენა. ესენი რომ წარმოებაში გამოვიყენოთ ამისათვის — პირველ ეტაპზე უნდა გამოიძებნოს ამ მეცნიერული შედეგის წარმოებაში გამოყენების პრინციპული გზები და შესაძლებლობები. ეს მოითხოვს დამატებით კვლევა-ძიებას, ამას

35 გაზ. „კომუნისტი“, 1973 წლის 27 ივლისი, გვ. 2.

2. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1979, № 1

ხშირად თვით ავტორი, ინსტიტუტი ვერ აკეთებს და უფრო ხშირად შესასრულებლად საჭიროებს სხვა დაწესებულებების დახმარებას.

მეორე ეტაპზე იწყება დადგენილი გზებისა და შესაძლებლობების მიხედვით მეცნიერული შედეგის „მატერიალიზაცია“ წარმოების კონკრეტულ საშუალებათა, — იარაღების ან სხვათა სახით. ესეც შეიძლება თვით ინსტიტუტმა ვერ დაძლიოს. სამუშაოში ებმება სპეციალური საკონსტრუქტორო ბიუროები და წარმოება.

მესამე ეტაპზე იწყება მატერიალიზებული შედეგის წარმოებაში გამოცდა მისი გაუმჯობესებისა და რაციონალურად გამოყენების მიზნით. მხოლოდ ამ კოლექტიური შრომის (მეცნიერების, კონსტრუქტორების, გამომცდელების, ინჟინრების და მუშების) შედეგია წარმოებაში დანერგილი მეცნიერული სიახლე.

დანერგვისა და მისი სასურველი ტემპის საწინდარია ყველა ჩამოთვლილი ეტაპის განვითარება და მათი ურთიერთდაკავშირება, ეს არის ის, რასაც მეცნიერების წარმოებასთან კავშირი, ნამდვილი კავშირი უნდა ვუწოდოთ. ამის განხორციელება ერთიარად ეკისრება როგორც სამეცნიერო, ისე საშუალებო დაწესებულებებსა და საწარმოო ობიექტებს.

ჩვენ რომ დანერგვის პასუხისმგებლობა დაეკისროთ მხოლოდ სამეცნიერო დაწესებულებებს, რაც სამწუხაროდ ხშირად ხდება, ეს დაახლოებით იგივეა — დრამატურგს რომ დაეკისროთ სპექტაკლის დადგმის მთელი პასუხისმგებლობა³⁶.

სოფლის მეურნეობის მაღალი ტემპებით განვითარებაში, როგორც აღვნიშნეთ, დიდია სასოფლო-სამეურნეო მეცნიერების როლი და მნიშვნელობა. მაგრამ მისი კიდევ უფრო ამაღლებისათვის საჭიროა მივალწიოთ მეცნიერებისა, სამეცნიერო დაწესებულებებისა და წარმოების (კოლმეურნეობები და საბჭოთა მეურნეობები) თანამეგობრობა-თანამშრომლობის გაფართოება-გაღრმავებას, მათი კავშირის შემდგომი განმტკიცების გზებისა და ფორმების სრულყოფას; საჭიროა უფრო ავამაღლოთ სამეცნიერო დაწესებულებათა პასუხისმგებლობა ცხოვრების აქტუალური პრობლემების გამოკვლევა-დამუშავებისადმი და ასევე გავზარდოთ წარმოების დაინტერესება სიახლეთა დანერგვისადმი. წინააღმდეგ შემთხვევაში ადვილად დასანერგი სიახლეც ვერ პოვებს დროულ გამოყენებას.

საბჭოთა კავშირში განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების ეკონომიკის შექმნა, კომუნისტური საზოგადოებისათვის საჭირო მძლავრი მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის განვითარებაში მიღწეული დონე დამაჯერებლად გვიჩვენებს, რომ — „მეცნიერებისა და წარმოების კავშირის წინაშე მუშათა კლასის, კოლმეურნე გლეხობისა და მშრომელი ინტელიგენციის ურყევი კავშირის წინაშე უკან იხევენ საუკუნის მთელი შავბნელი ძალები და ამას თან სდევს ადამიანის გონებისა და ჰუმანიზმის იდეალების ჭეშმარიტი ზეიმი“³⁷.

³⁶ მეცნიერება წარმოებას, მეცნიერულ გამოკვლევათა შედეგების წარმოებაში დანერგვისადმი მიძღვნილი პირველი კონფერენციის მასალები, თბ., 1975, გვ. 15—16.

³⁷ ლ. ი. ბ რ ე ნ ე ე ი, სამამულო მეცნიერების სიახლე, თბ., 1975, გვ. 20.

ქართულ მთიელთა სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების დახასიათებისათვის

უძველესი კლასობრივი (resp. ადრეკლასობრივი) საზოგადოებების ბუნების საკითხით დაინტერესებამ ჩვენთვის აუცილებელი გახადა გავვეზარებინა ქართულ მთიელთა სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების საკითხიც. მანამდე ჩვენ ამ თვალსაზრისით არაერთი რეგიონის ფარგლებში არსებული ვითარება განვიხილეთ — მიმოვიხილეთ მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი კლასობრივი საზოგადოებები¹, ძველი ქართული საზოგადოება², ანტიკური ხანის სოხეთისა და ჩრდილო კავკასიის შუა საუკუნეების ხანის კლასობრივი საზოგადოებები³.

ადრეკლასობრივი საზოგადოებების განვითარების ზოგადი კანონზომიერების შესწავლისათვის ქართულ მთიელთა საზოგადოებების გაცნობა უეჭველად მნიშვნელოვან ინტერესს იწვევს. ჩვენ აქ საქმე გვაქვს განვითარებული სახელმწიფოებრიობის ფარგლებში უფრო ჩამორჩენილი სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების ავტონომიურ ფუნქციონირებასთან. მთის მოსახლეობა, მიუხედავად იმისა, რომ ძალიან ადრეული ხანიდან ბარში არსებული პოლიტიკური წარმონაქმნების გავლენის სფეროში მოექცა და პოლიტიკურად მუდამ მათთან მჭიდრო ერთობაში იმყოფებოდა, მაინც შინაგან ცხოვრებაში ინარჩუნებდა ავტონომიურობას და სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების თვალსაზრისით მკვეთრ განსხვავებას ავლენდა ბარის საზოგადოებასთან შედარებით.

ქართულ მთიელთა სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების შესახებ არაერთი განსხვავებული მოსაზრებაა გამოთქმული. გასული საუკუნის მეორე ნახევრის ისეთი გამოჩენილი მკვლევარი, როგორიც იყო მაქსიმე კოვალევსკი, თვლიდა, რომ კავკასიის მთიელთა, მათ შორის ქართულ მთიელთა საზოგადოებრივი ცხოვრების საფუძველს პატრიარქალურ-გვაროვნული ურთიერთობანი წარმოადგენდნენ⁴. ეს თვალსაზრისი კარგა ხანს ბატონობდა ქართულ ეთ-

¹ უპირატესად ამ რეგიონის ვითარება განხილული ჩვენს ნაშრომებში: К вопросу о характере древнейших классовых обществ, «Вопросы Истории», 1966, № 11; Характер социально-экономического строя на древнем Востоке, «Народы Азии и Африки», 1972, № 4; Некоторые аспекты вопроса о социально-экономическом строе древних ближневосточных обществ, «Вестник Древней Истории», 1975, № 2.

² გ. მელიქიშვილი, ძველი საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური წყობილების საკითხი, «მაცნე», 1966, № 1; Г. А. Меликишвили, К вопросу о социально-экономическом строе древней Иберии (Картли), «Вестник Древней Истории», 1977, № 4.

³ Г. А. Меликишвили, К вопросу о характере древних закавказских и средневековых горских северокавказских классовых обществ, «История СССР», 1975, № 6; მახლობელი აღმოსავლეთისა და კავკასიის უძველესი კლასობრივი საზოგადოებების ბუნების საკითხისათვის, «ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული», თბ., 1976.

⁴ შლრ. Народы Кавказа, I, М., 1960, გვ. 96.

ნოგრაფიულ ლიტერატურაში. ს. მაკალათიას მრავალრიცხოვან ნარკვევებში ქართველ მთიელთა შესახებ, ჩვენ, მაგალითად, ყოველ ნაბიჯზე ვხვდებით მათი სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების „გვაროვნულ წყობად“ განსაზღვრას: ხევსურები, მისი თქმით, „წარსულში თემურ წყობილებას არ გასცილებიან და მათი ეკონომიკური ცხოვრება დაფუძნებული იყო თემურ მიწათმფლობელობაზე“⁵; ზემო სვანეთმა და თუშეთ-ხევსურეთმა XIX ს-ის დასასრულამდე შეძლეს თემური თავისუფლების შენარჩუნება, ხოლო ხევი, მთიულეთი, ფშავი და მთის რაჭა ფეოდალებმა ნაწილობრივ დაიმორჩილეს, რასაც თემური წყობილების დაშლასთან ერთად, საგვარეულო კომუნიტების თანდათანობითი მოსპობაც მოჰყვა⁶; მასვე აღნიშნული აქვს, რომ მთიულეთის საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების ისტორია თემობრივ წყობილებას არ გასცილებია⁷; ფშავის საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაც, მისი აზრით, თემური წყობილების ფარგლებში თავსდება⁸; ფშავ-ხევსურეთ-სვანეთი, მისი თქმით, არ გასცილებია გვაროვნულ წყობილებას და, ამიტომაც, მათ შესწავლას შეუძლია შუქი მოჰფინოს ქართული გვაროვნული წყობის უძველეს სახეს⁹. ჩვენში უძველესი კლასობრივი საზოგადოებების მონათმფლობელურობის თეზისის ბატონობის პერიოდში გაჩნდა ტენდენცია ემტკიცებინათ, რომ „ისტორიულ წარსულში ქართველმა მთიელმა ტომებმა გაიარეს, აგრეთვე, მონათმფლობელური წყობილების სტადია“¹⁰. დაბოლოს, უკანასკნელ დროს კავკასიელ მთიელთა სოციალურ-ეკონომიკურ წყობილებას უწოდებენ „მთურ ფეოდალიზმს“, რომელსაც განვითარების ადრეფეოდალურ სტადიასთან აიგივებენ¹¹, ან კიდევ „პროტოფეოდალურად“ მიიჩნევენ¹². ამავე დროს გაჩნდა ცდები ქართველ მთიელთა, კერძოდ სვანთა მიმართ ამტკიცონ, რომ მათ გაიარეს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ყველა ის საფეხური, რომელიც განვლო ბარის მოსახლეობამ და, რომ მათ შორის განვითარებული ფეოდალიზმიც არ არის უცხო ამ საზოგადოებისათვის¹³.

1. ვითარება საკუთრების სფეროში. კავკასიის მთიელთა, მათ შორის ქართველ მთიელთა, შესახებ ჩვენი მასალების უდიდესი ნაწილი გვიანი შუა საუკუნეების ხანასა და XIX საუკუნეს განეკუთვნება. თუ აღნიშნული მასალის მიხედვით ვიმსჯელებთ, კატეგორიულად უნდა გამოირიცხოს თვალსაზრისი, თითქმის ქართველი მთიელები ამ პერიოდში გვაროვნული წყობილების პირობებში ცხოვრობდნენ. ამას თვალნათლივ გვიჩვენებს საკუთრე-

5 ს. მაკალათია, ხევსურეთი, თბ., 1935, გვ. 53.

6 ს. მაკალათია, საბრძოლო და თავდაცვითი ნაგებობანი საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1945, გვ. 17.

7 ს. მაკალათია, მთიულეთი, თბ., 1930, გვ. 77.

8 ს. მაკალათია, ფშავი, თბ., 1934, გვ. 19.

9 ს. მაკალათია, საზოგადოებრივ ფორმათა განვითარების ისტორია, თბ., 1926, გვ. 79.

¹⁰ Народы Кавказа, т. II, М., 1962, გვ. 315.

¹¹ ზ. ანჩაბაძე, აღ. რობაქიძე, კავკასიური მთური ფეოდალიზმის ბუნების საკითხისათვის, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, XVIII, 1973, გვ. 113, 123.

¹² ივ. გ. А. Меликишвили, დასახ. ნაშრომი, «История СССР», 1975, № 6, გვ. 52; «მთური ფეოდალიზმი» „პროტოფეოდალიზმთან“ სიახლოვის აზრისაკენ იხრება ახლანაჲ გამოქვეყნებულ ნაშრომში აგრეთვე აღ. რობაქიძე — А. И. Робакидзе, Некоторые черты горского феодализма на Кавказе, «Советская этнография», 1978, № 2, გვ. 24.

¹³ გ. გასკიანი, დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1973.

ბის დარგში არსებული ვითარება. მართალია, ზნობად ესა თუ ის სოფელი ერთი ან რამდენიმე „გვარის“ ხალხითაა დასახლებული, მაგრამ ამგვარ „გვარს“ არაფერი აქვს საერთო გვაროვნული წყობილების დროის გვართან, რომლისათვისაც დამახასიათებელი იყო საერთო საკუთრება, საერთო წარმოება და საერთო მოხმარება-განაწილება. ამ დროს ასეთი ვითარება „დიდი ოჯახის“ ფარგლებში თუა წარმოდგენილი, რომელიც ჩვეულებრივ სამი თაობის განუყოფელ ოჯახს წარმოადგენს. მთაში ძირითად საწარმოო საშუალებებზე, მათ შორის სახნავ მიწაზე, საყოველთაოდ გაბატონებული იყო დიდი თუ მცირე (ინდივიდუალური) ოჯახების საკუთრება. მაგრამ დიდი ოჯახების საკუთრებაც არ შეიძლება ჩვენ თემურ საკუთრებაში ავრიოთ, კოლექტიური საკუთრების სახედ მივიჩნიოთ. პირიქით, იგი განკერძოებული საკუთრების ფორმაა, რომელიც შეიძლება იყოს როგორც პერსონალური, ისე ჯგუფური. საკომლო მეურნეობა შეიძლება მოიცავდეს როგორც ერთ ელემენტარულ ოჯახს, ისე რამდენიმე ოჯახს („დიდი ოჯახი“). მიუხედავად ერთგვარაგარეგნული მსგავსებისა პირველყოფილ კომუნასთან (თემთან), „დიდი ოჯახი“ („საოჯახო თემი“) პრინციპულად განსხვავდება მისგან. თუ პირველი წარმოადგენს დამოუკიდებელ სოციალურ ორგანიზმს („საზოგადოებას“), მეორე მხოლოდ მისი უკრეძია. საოჯახო თემის კოლექტიური საკუთრება — ვანკერძოებული საკუთრებაა. „საოჯახო თემი“, ისევე როგორც მასთან მჭიდროდ დაკავშირებული პატრონიმიები, არ წარმოადგენს პირველყოფილ-თემური წყობილების გადმონაშთს¹⁴. ასე რომ ქართველ მთიელთა შორის ჩვენ ვერ ვხვდებით, თუ „დიდი ოჯახების“ საოჯახო ავნატურ საკუთრებას ასეთად არ მივიჩნევთ, გვაროვნული წყობილების იმ უმთავრეს ნიშანს — კოლექტიურ საკუთრებას, ურომლისოდაც ძნელია ლაპარაკი ამა თუ იმ საზოგადოების „გვაროვნულობისა“ და „პირველყოფილობის“ შესახებ.

მიწა აქ, როგორც წესი, კერძო საკუთრებას შეადგენდა. უკვე გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადებიდან“ (XIV ს.) ვიკებთ, რომ მთიელებს არა მარტო დიდი ოჯახების ფარგლებში შეიძლება ჰქონოდათ საკუთრება, არამედ პერსონალური, ინდივიდუალურიც — კანონი ამ ასპექტში აწესრიგებს ურთიერთობას მამასა და შვილს, აგრეთვე ძმებს შორის (§ 16, 17)¹⁵. XIX—XX სს. ეთნოგრაფიული მასალებითაც სახნავ-სათესი მიწა საქართველოს მთაში კერძო საკუთრებას წარმოადგენდა, ხოლო სათიბები (სვანეთში — სათიბები, რომელიც არ ირწყვოდა) და საძოვრები თემის განკარგულებაში იყო, ტყეც საერთო-სახალხო საკუთრებად ითვლებოდა (ხევი, თუშეთი, ხევსურეთი, ფშავი, სვანეთი და სხვ.)¹⁶. რა თქმა უნდა, საქონელი ყველგან დიდი აუ პატარა ოჯახის საკუთრებას წარმოადგენდა.

¹⁴ იხ. Ю. И. Семенов, Первобытная коммуна и соседская крестьянская община, კრებ. «Становление классов и государства», М., 1976, გვ. 39—45.

¹⁵ იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I (ი. დოლიძის გამოცემა), თბ., 1963, გვ. 409—410.

¹⁶ М. Ковалевский, Закон и обычай на Кавказе, I, М., 1890, გვ. 60—61; II, М., 1890, გვ. 55, 83—84, 107—109, 162, 206, 269—270; В. А. Гурко-Кряжин, Хевсуры, М., 1928, გვ. 18; А. Хаканов, Тушины, «Этнографическое обозрение», 1889, გვ. 7—8; ს. მაკალათია, თუშეთი, თბ., 1933, გვ. 44; ვ. ი თ ი შ ე ი ლ ი, მოხევეების საოჯახო ყოფა, თბ., 1970, გვ. 42, შდრ. იქვე, გვ. 50; ბ. ნ ი ე რ ა ძ ე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, I, თბ., 1962, გვ. 114—115; გ. თ ე ღ რ ა ძ ე, ხუთი წელი ფშავ-ხევსურეთში,

საერთო-სათემო საკუთრების ერთ-ერთ სახეს ქართველ მთიელებში წარმოადგენდა სათემო სამლოცველოთა -- „ხატის“ მიწები. ხატის მომსახურებისათვის გამოიყოფოდა მიწის გარკვეული ფონდი, რომლისაგან შემოსავალი (საკლავი, ზორბალი, სასმელი) მთლიანად ან ნაწილობრივ კულტის საჭიროებასა და საკულტო (სახატო) დღესასწაულების მოწყობას ხმარდებოდა. ამ მიწებს კოლეგიალურად ამუშავებდნენ თემის წევრები. არსებობდა მათი საერთო-სათემო დამუშავება „სახატო ნადის“ ან „სათემო ნადის“ სახელწოდებით, რომელიც ჩვეულებრივ საერთო ტრაპეზით თავდებოდა¹⁷. იყო აგრეთვე სახატო მიწების დასამუშავებლად გაცემა თემის მიერ გარკვეული ვადით არჩეულ პირებზე. მოსაელის თუ მისი ნაწილის ასევე სახატო დღესასწაულისათვის მოხმარების პირობით. სახატო მიწისმფლობელობა და მასთან დაკავშირებული მოვლენები გავრცელებული ჩანს აღმ. საქართველოს მთიელებში ყველგან, თუმცა სხვადასხვა მასშტაბით. ზევსურეთში სალოცავებს ეკავათ სათემო მიწების საუკეთესო ნაწილი და მოიცავდნენ დამუშავებული მიწის ფონდის დაახლოებით მესამედს, ზოგიერთ სოფელში კი — ნახევარსაც კი¹⁸. ფშავშიც სახატო მიწისმფლობელობა საკმაოდ მასშტაბური იყო. სამაგიეროდ თუშეთში სახატო მიწა, რომელიც სახანავ-სათესად შეიძლება გამოყენებულიყო, ერთ-ორ დღიურს არ აღემატებოდა¹⁹. სვანეთში ფართოდ გავრცელებული საეკლესიო მიწისმფლობელობა, თემის უზენაესობისა და კონტროლის ქვეშ²⁰, ამავე რიგის მოვლენა უნდა იყოს.

თემი მაინც, შეიძლება, ამა თუ იმ ზომით, ახორციელებდა საერთოდ უზენაესი საკუთრების უფლებას მიწის ფონდზე. ამაზე უნდა მეტყველებდეს, გარდა სხვადასხვა ადგილას დამოწმებული ვალდებულებისა, რომ მიწა შეიძლება გაიყიდოს მხოლოდ თემის შიგნით, აგრეთვე მიწის გადანაწილების სისტემა. ცნობილია, რომ XIX ს-ში მთიელები ბევრგან აქტიურად იბრძოდნენ ამგვარი გადანაწილებისათვის²¹. მართალია, ზოგი თვლის, რომ იგი ახალი მოვლენა იყო²², გამოწვეული არათანაბრობის და უსამართლობის გაღრმავებით, მაგრამ ასეთი დაყენებული მოთხოვნის გაჩენა ამ დროს შეიძლება იმასაც გულისხმობდეს, რომ ძველად ამგვარი რამ არ იყო უცხო მთიელთათვის (ასეთი აზრისა იყო, როგორც ცნობილია, უკვე ილია ჭავჭავაძე).

2. თ ე მ ი და თ ე მ ო ბ რ ი ო ბ ი ს ტ რ ა დ ი ც ი ე ბ ი ქ ა რ თ ვ ე ლ მ თ ი ე ლ ე ბ შ ი. არა მარტო საკუთრების დარგში (სადაც საკმაოდ შეზღუდულად). არამედ საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში მთიელთა

II, თბ., 1939, გვ. 44, 76; რ. ხარაძე, აღ. რ. ბაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, თბ., 1964, გვ. 23, 77.

¹⁷ М. Ковалевский, დასახ. ნაშრომი, I, გვ. 285—286; II, გვ. 108—109.

¹⁸ ს. მაკალათია, ზევსურეთი, გვ. 54; Народы Кавказа, II, გვ. 313 შმდ.; В. А. Гурко-Кряжин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39.

¹⁹ გ. ჯალაბაძე, მიწათმოქმედება თუშეთში, „თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“. თბ., 1967, გვ. 12—13.

²⁰ რ. ხარაძე, აღ. რ. ბაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, გვ. 78; გ. ჯალაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5.

²¹ С. М. Мачабели, Экономический быт государственных крестьян Тионетского уезда Тифлисской губернии, Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. V, Тифлис, 1887, გვ. 373—375; ს. მაკალათია, ფშავი, გვ. 32—34.

²² М. Ковалевский, დასახ. ნაშრომი, II, გვ. 84.

შორის თემობრიობის ტრადიციები სიცოცხლისუნარიანი ჩანს. ამის შესახებ ბევრი რამ მეტყველებს: მთიელთა დასახლებას ხშირად თავისებური იერი აქვს — სოფელი ან სოფელთა ჯგუფი (ხევი) ბევრგან ახლო მონათესავე ოჯახებისა თუ გვარებისაგან შედგება; აქვე ჩვენ ვხვდებით ქორწინების აკრძალვას ერთი გვარის წარმომადგენლებს შორის, ურთიერთდახმარების სისტემას, სისხლის ალების წესს, ქონების გასხვისებისას მონათესავეობის პრინციპის უპირატესობას, საერთო-სათემო (საგვარეულო) კულტებისა და დღესასწაულების პრაქტიკის მტკიცედ შემონახვას, სახალხო კრების ინსტიტუტსა და თემის მმართველთა არჩევითობას და ა. შ. — ერთი სიტყვით თემობრიობისათვის უეჭველად დამახასიათებელ მოვლენებს.

„გვაროვნული“ პრინციპით დასახლების შესახებ დიდი მასალა არსებობს. ღიღ როლს თამაშობს ეს გარემოება ზეგსურეთში²³, ერთი გვარის ხალხითაა დასახლებული ბევრი სოფელი მთიულეთშიც²⁴, თუშეთშიც წინათ თითოეულ სოფელში ერთი გვარი სახლებულა²⁵; სვანეთში, მართალია, უფრო ხშირია სამოსახლოში სხვადასხვა გვარის ხალხის ცხოვრება, მაგრამ ეს არ გამოორიციხავს გვიანაც აქ მონოგენური სოფლებისა და კვარტალების არსებობას — მაგრამ ყველაფერ ამას, რა თქმა უნდა, არაფერი კავშირი არა აქვს „გვაროვნულ წყობილებასთან“, ესენია პატრონიმიული დასახლებები და მეორეულ შოვლენას წარმოადგენენ²⁶.

ქართველ მთიელებში ფართოდ იყო გავრცელებული ქორწინების აკრძალვა არა მარტო ერთი გვარის, არამედ ხშირად მონათესავე, ერთი ძირიდან მომდინარე გვარებს შორისაც²⁷. ასევე მცირე თუ დიდი ოჯახი, ზოგჯერ გვარეულობა, არა მარტო მამის, არამედ ზოგჯერ დედის მხრით ნათესაობაც ატარებდა სისხლის ალების ვალდებულებას²⁸. ნათესაობის პრინციპი აქტიურად იჩენს თავს ქონებრივ ურთიერთობათა სფეროშიც. სვანეთში პირდაპირ მემკვიდრეთა არარსებობის შემთხვევაში ქონება გადადიოდა ნათესავეებისა და მისი გვარის ხალხის ხელში²⁹. უცხოზე იგი მხოლოდ მაშინ შეიძლება გაიყიდოს, როდესაც მის შესყიდვაზე ნათესავეები უარს იტყვიან, ისინი სარგებლობენ ნათესავის ქონების პირველ რიგში შესყიდვის უფლებით³⁰. ნათესავეების ამგვარი უფლება ფეხმოკიდებული ჩანს აღმ. საქართველოს მთიელებშიც — XVIII ს-ის ცნობილი „განჩინება“ ამას ებრძვის და კრძალავს უმემკვიდრეოდ დარჩენილი მამულის დაჭერას თვით „გაყრილი ძმის“ მიერაც კი³¹.

თემის შიგნით ფესვგამდგარი იყო ურთიერთდახმარების სხვადასხვა ფორმა. ხევიში, თუშეთში, ფშავში ასეთი დახმარება „ოჩხარის“ სახელითაა ცნობი-

²³ ს. მაკალათია, ზეგსურეთი, გვ. 75, 79.

²⁴ ს. მაკალათია, მთიულეთი, გვ. 78; რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, თბ., 1965, გვ. 9, 10.

²⁵ ს. მაკალათია, თუშეთი, გვ. 90.

²⁶ აღ. რობაქიძე, წიგნში: ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ენოგრაფიული წერილები, II, თბ., 1964, გვ. 215; აგრეთვე: რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, გვ. 23.

²⁷ М. Ковалевский, დასახ. ნაშრომი, I, გვ. 17; II, გვ. 6.

²⁸ იქვე, I, გვ. 20; II, გვ. 116.

²⁹ იქვე, II, გვ. 55.

³⁰ იქვე, გვ. 58.

³¹ ი. ფუტყარაძე, ქართველ მთიელთა სამართლის ისტორიისათვის, თბ., 1964, გვ. 33 და სხვ.

ლი³². სვანეთშიც დამოწმებულია ურთიერთდახმარების სხვადასხვა ფორმები — სახლის აშენებისას მასალით და სხვ. დახმარება, ნადის გამართვა; უთვის-ტომოთა, უნათესავო მოხუცთა, დავრდომილთა და გლახაკთა რჩენა³³.

გვიან ხანაში თემობრიობა ყველაზე მკაფიოდ საერთო კულტსა და მასთან დაკავშირებულ მოვლენებში იჩენს თავს. ჩვენამდე მოღწეულ, უპირატესად აღმ. საქართველოს, მასალაში იგი ისე მძლავრად ჩანს, რომ კანონზომიერად აღძრავს საკითხს, რომ ჩვენ აქ შეიძლება საქმე გვქონდეს ძველად მთელი თემის საკუთრების, წარმოება-განაწილების, საერთოდ მატერიალური და სულიერი ცხოვრების მომცველი მოვლენის ნაშთთან და მთიელთა, შეიძლება საერთოდ ძველი ქართული თემი სატაძრო ზასიათს უნდა ატარებდეს. მოგვიანო ხანაში სასოფლო თემის (სოფლის) ან რამდენიმე სოფლის — ხევის ერთობის განსახიერებად პირველ ყოვლისა სწორედ საერთო სათემო კულტის არსებობა ჩანს, თემობა საკულტო იერს ატარებს³⁴. თემის წევრები ითვლებიან საერთო-სათემო სამლოცველოს — ხატის ყმებად (=მონებად)³⁵. არსებობს სპეციალური სათემო მიწის ფონდი ხატისა და მისი დღესასწაულების მომსახურებისათვის (იხ. ზემოთ): ხატს მიწებს გარდა შეიძლება ჰქონდეს ნაგებობანი და საკულტო ან საზოგადოებრივი ტრაპეზისათვის საჭირო ინვენტარი, რაც აგრეთვე საერთო-სათემო საკუთრებას შეადგენს. კულტსა და მის მეურნეობას განაგებენ არჩეული პირები (ხევისბერები, დეკანოზები, ხუცესები, დასტურები, შულტაები და სხვ.). ყველა ისინი გვიან ხანაში უშუალოდ ხატის მომსახურებით არიან დაკავებული, მაგრამ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ადრე მათ სხვა საერთო-სათემო საქმეების განგებაც ებარათ. მთაში ცხოვრების საჭირობოროტო საკითხები უპირატესად ხალხურ ზნეჩვეულებებზე დამყარებით წყდებოდა თავკაცებისა და „კითხული კაცების“ მეშვეობით³⁶. ხევისბერი კულტის საქმეებთან ერთად ასრულებდა, როგორც წესი, თემის მეთაურობას საერთოდ — პასუხისმგებელი იყო წესრიგისათვის თემში, საჭიროებისას ჰკრებდა ლაშქარს და სათავეში ედგა მას და ა. შ. დასახელებული თანამდებობები არჩევითი იყო. არჩევა ხშირად „ღვთის ნებით“ ფორმდებოდა, რომელიც ქალაგად დაცემული პირის (კაცის თუ ქალის) პირით გამოითქმოდა³⁷.

თითქმის ყველგან (სოფელი — თემის, სოფელთა გაერთიანება — თემის ან თემების გაერთიანება — ხევის) დონეზე არსებობდა სახალხო კრების ინსტიტუტი, რომელიც სხვათა შორის ზღუდავდა თემის მეთაურთა ძალაუფლებას. სვანეთში ყოველ „საზოგადოებას“ (აბუასდ) უმაღლესი ორგანოს სახით გააჩნდა კრება (ლუზორ) ან ყრილობა (ლუხორ), რომელსაც მახვში (მამასაჰლისი) მეთაურობდა. ყრილობას ესწრებოდა 20 წელზე უფროსი ყველა მამაკაცი³⁸. სვა-

32 იხ. ს. მაკალათიასთან: ხევი, გვ. 109; თუშეთი, გვ. 101, 138; ფშავი, გვ. 44.

33 ბ. ნიქარაძე, დასახ. ნაშრომი, I, გვ. 116.

34 შდრ. ნ. ხიზანიშვილი (ურბნელი), ეთნოგრაფიული ნაწერები, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, II, თბ., 1940, გვ. 19.

35 აღმ. საქართველოს მთიელთა ჭვარ-ხატობის ინსტიტუტი განსაკუთრებით დეტალურად განიხილა ვ. ბარდაველიძემ — იხ. განზოგადებული სახით «Народы Кавказа», II-ში (გვ. 313—315) გამოქვეყნებული მისი ნარკვევი.

36 რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, გვ. 23.

37 М. Ковалевский, დასახ. ნაშრომი, I, გვ. 117—118; II, გვ. 70—71; Народы Кавказа, II, გვ. 313 შმდ.

38 ბ. ნიქარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, I, გვ. 82, 92.

ნეთში დამოწმებულია აგრეთვე თემთა კავშირის — „ერთობილ სვანეთის ხევის“ არსებობა (შემდგომში იგი „შემოიღარგლა ბალსზემო სვანეთით), რომელსაც აგრეთვე თავისი სახალხო კრება (ხევობ) გააჩნდა; მას იწვევდნენ 3 წელიწადში ერთხელ — კრებაზე იხილებოდა კავშირში შემავალი თემების ურთიერთობის ან პრეროგატივების საკითხები, საოჯახო-უფლებრივი ნორმები, საერთო ლაშქრის საკითხები, იდებოდა ხალხის ერთგულების და კრების გადაწყვეტილების უსიტყვოდ შესრულების ფიცი. კავშირს გააჩნდა უხუცესთა საბჭოც, რომელსაც კრება ირჩევდა და რომლის შემადგენლობა 3 წელში ერთხელ განახლებას განიცდიდა³⁹. დიდ სათემო გაერთიანებას ვხვდებით თუშეთშიც⁴⁰. 12 თემად გაყოფილ ფშავსაც (თემებს სათავეში ხევისბერები ედგნენ) გააჩნდა თორმეტივე თემის საერთო ყრილობა. იგი წყვეტდა ომისა და ზავის საკითხს. მას ყველა ხევისბერის მეთაური — თავხევისბერი ედგა სათავეში. სწორედ იგი ლაშარის დროშით და ჯვრით მიუძღოდა წინ ლაშქარს⁴¹.

თემობრიობა (ძველი გვაროვნულობის ეს ტრანსფორმირებულ-გადმონათმებრივი ფორმა) თავს იჩენს იმაშიც, რომ ძალიან ხშირად სუვერენიტეტის განმსახიერებლად ფორმალურადაც გვევლინება თვით ხალხი, თემი (სოფელი, ხევი) და არა მის სათავეში მდგომი ადგილობრივ-სათემო თუ საერთო-ქართული სახელმწიფოებრივი რიგის მმართველი. ამ რიგის წერილობითი მასალაც საკმაოდ მრავლად მოგვეპოვება. გვიანი შუა საუკუნეების ბევრი სვანური დოკუმენტი, მაგალითად, შედგენილია „ერთობილი ქევის“ ან „სრულად სვანეთის ქევის“ სახელით⁴². ზოგჯერ თემს ედება პასუხისმგებლობა მისი წევრის მიერ ჩადენილი დანაშაულისათვის⁴³. ანალოგიური დოკუმენტები გავვაჩნია აღმ. საქართველოს მთიდანაც. მაგალითად, „განჩინება ბარისა და მთიურთა ადგილთა“, შედგენილი XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ლევან და ვახტანგ (ალმასხან) ბაგრატიონების მიერ არაგვის საუფლისწულოს (ყოფილი არაგვის საერისთაოს) მოსახლეობისათვის, ადგენს სოფლის (ე. ი. სასოფლო თემის) კოლექტიურ პასუხისმგებლობას დამნაშავეს დაჭერისათვის⁴⁴. გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადებაში“ (XIV ს.) კი ნათქვამია, რომ მეფის მოხელე — „განმგებელი“ „თუ ქუეყანამ მოკლას, ერთმან სოფელმან, გინა ერთმან პირმან, კეკმან“ სჯიან სოფელს⁴⁵.

საყურადღებოა ისიც, რომ ძველი სვანური წარწერების მიხედვით ეკლესიების მასშენებლებად ზოგჯერ თუ ცალკეული წარჩინებულები ჩანან, ზოგან მას მთელი „ხევი“ (ე. ი. თემი) აშენებს⁴⁶. ზოგჯერ ასეთი შენებისა თუ მონატვა-შემკობისას ისიც აღინიშნება, რომ ეს მთელი ხევის (თემის) მოსახლე-

³⁹ Народы Кавказа, II, გვ. 312.

⁴⁰ М. Ковалевский, დასახ. ნაშრომი, II, გვ. 123.

⁴¹ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ფშავი, გვ. 19.

⁴² იხ. პ. ი ნ გ ო რ ო ე ვ ა ს პუბლიკაციაში: სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვეთი II, თბ., 1941, გვ. 5 (დოკუმენტი № 1) და სხვ. შდრ. А. Х а х а н а ш в и л и, Грузинские рукописные евангелия, «Материалы по археологии Кавказа», вып. X, გვ. 28.

⁴³ პ. ი ნ გ ო რ ო ე ვ ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37—38 (№ 29); შდრ. ეგნ. გ ა ბ ლ ი ა ნ ი, ძველი და ახალი სვანეთი, თბ., 1925, გვ. 44—45, მ. ბ ე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ი, სვანურა დოკუმენტები როგორც წყარო XIV—XV საუკუნის სვანეთის სოციალური ისტორიისათვის, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, II, თბ., 1958, გვ. 112.

⁴⁴ ი. ფ უ ტ ქ ა რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 83.

⁴⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, I, გვ. 403—404.

⁴⁶ მ. ბ ე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127.

ბისათვის გაკეთდა⁴⁷. ბაგრატ V-ის (1360—1395) სიგელში ვკითხულობთ: „გი-
ბომეთ თქუენ გერგეტელთა საყდარი შვილთა წმინდისა სამებისა მოსამსახუ-
რეთა“⁴⁸; 1732 წელს მეფე ვახტანგი აძლევს საბუთს „ერთობით მოქვეყნა“⁴⁹.
ალექსანდრე ბატონიშვილი წერილს წერს თავაურელებს საერთოდ („მოგი-
კითხავთ ერთობით თავაურ უფროსნო და თავაურთ თემის ხალხნო“)⁵⁰, მთა-
ვარმართებელ ციციანოვს წერილს უგზავნიან „ერთობით მთიულნი“⁵¹. წარ-
წერებში გვხვდება ასეთი გამოთქმებიც: „შეიწყალე სოფელი მეხისი“ ან „შე-
იწყალენ მშენებელნი შენნი ხევი თხარეთისა“⁵² და სხვ.

ერთი სიტყვით, საქართველოს მთამ გვიანამდე შემონახა თემი და თემუ-
რი მმართველობისა და ყოფ-ცხოვრებისათვის დამახასიათებელი ბევრი წესი,
მაგრამ ყველაფერი ეს ადრეკლასობრივი საზოგადოებისათვის დამახასიათებე-
ლი სასოფლო თემის სტატუსს საესებით ეგუება და, რა თქმა უნდა, აქ რაიმე
„გეოგრაფიული წყობილების“ არსებობაზე არაფერს მეტყველებს.

3. მოსახლეობის სუსტი სოციალურ-ეკონომიკური
დიფერენციაცია და მისი მიზეზები. თემის ბრძოლა გა-
თანაბრებისათვის და აღზევებულთა წინააღმდეგ ქარ-
თველ მთიელთა სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების დახასიათებისას ხაზი
უნდა გაესვას, პირველ ყოვლისა, იმას, რომ აქ ჩვენ საქმე გვაქვს ეკონომიკუ-
რად და სოციალურად, უფლებრივად სუსტად დიფერენცირებულ საზოგადოე-
ბასთან. თუმცა მასში არიან მდიდრები და ღარიბები, სუსტნი და ძლიერნი, მაგ-
რამ განსხვავება მათ შორის, ჯერ ერთი, ღრმა არ არის და, ამას გარდა, თემიც
მუდმივ იბრძვის აქ გათანაბრებისათვის, ეწინააღმდეგება ერთთა აღზევებას,
გამდიდრებას, ბატონკაცებად და მჩაგვრელებად, ხოლო მეორეთა დამორჩი-
ლებულ და ჩაგრულ პირებად გადაქცევას. ზემომოტანილი მითითება ურთიერთ-
დახმარებაზე თემის შიგნით თავისთავად უკვე მინიშნებაა ეკონომიკურად თემ-
ში შევიწროებული ხალხის არსებობისა, მაგრამ, მეორე მხრივ, თემის ერთობ-
ლივი მოქმედება — ეკონომიკური თუ საზოგადოებრივ-პოლიტიკური საქმიან-
ობა, მისი მართვისათვის დამახასიათებელი „დემოკრატიული“ სისტემა, რა-
ზეც აგრეთვე ზემოთ იყო საუბარი, საბუთია ამ საზოგადოების სუსტი დიფე-
რენციაციისა.

აღმ. საქართველოს მთა ამ მხრივ სვანეთთან და ჩრდ. კავკასიის ბევრ რე-
გიონთან შედარებით კიდევ უფრო „დემოკრატიული“ იერის მქონეა. აღსანიშ-
ნავია, რომ ხევსურეთში ვერ ჩამოყალიბდა წარჩინებულის აღმნიშვნელი ცნე-
ბა და ხევსურები ამაყობდნენ, რომ არასდროს ყმებად არ ყოფილან⁵³. საერ-
თოდ ფშავ-ხევსურეთსა და თუშეთში რუსეთთან შეერთების მომენტში არ იყო
სამოქალაქო თავისუფლებას მოკლებულ პირთა კლასი⁵⁴. XIX ს-ის მასალებში
(აღწერები) თუშ-ფშავ-ხევსურეთში არც ერთი თავადი ან აზნაური არ არის აღ-

⁴⁷ ვ. სილოგაძე. კტიტორთა ფრესკული წარწერები ზემო სვანეთში, კრებ. „სვანეთი“, I, თბ., 1977, გვ. 53.

⁴⁸ ს. მაკალათია, ხევი, გვ. 228.

⁴⁹ იქვე, გვ. 45.

⁵⁰ იქვე, გვ. 54.

⁵¹ ს. მაკალათია, მთიულეთი, გვ. 37.

⁵² იქვე, გვ. 153—154.

⁵³ В. А. Гурко-Кряжин, Хевсурь, გვ. 35.

⁵⁴ М. Ковалевский, დასახ. ნაშრომი, I, გვ. 276.

რიცხული, მთიულეთშიც თითქმის ვერ ვხვდებით მათ, ხევში კი 1886 წ. საკომლო სიების მიხედვით აზნაურები მხოლოდ ყაზბეგში იყვნენ აღრიცხულნი⁵⁵. რეფორმამდელ ხანაში აღმ. საქართველოს მთის მოსახლეობას ხელისუფლებამ ძირითადად „სახელმწიფო გლეხებად“ განიხილავდა. „საბატონო გლეხები“ აქ ძალზე მცირე იყო. XIX ს-ის 20-იან წლებში ხევში სულ 89 კომლი ყოფილა საბატონო და საეკლესიო გლეხი⁵⁶, 1804 წ. მთიულეთში აღრიცხულია საბატონო — 6, ხოლო საეკლესიო — 21 კომლი გლეხი⁵⁷. აქ, მაშასადამე, არც ბატონყმობა არსებობდა და საგლეხო რეფორმასაც ბევრი არავინ ჰყავდა გასათავისუფლებელი⁵⁸. ვერც ქართლ-კახეთის თავადაზნაურობა აღგენდა რაიმე საბუთს მთიელთა ყმობაზე, რის გამოც ხელისუფლებამ იგი თავისთავად სრულიად თავისუფლებად ცნო.

მართალია, რუსეთთან შეერთებამ მოიტანა ეკონომიკური ღიფერენციაციის გაღრმავება — გამდიდრებულმა თემის წევრებმა სხვათა მიწების ხელში ჩაგდება იწყეს, მაგრამ თემი მტრულად შეხვდა ამ პროცესს და გაიშალა ფართო მოძრაობა მიწების ხელახალი გადანაწილებისათვის — შედგა პროექტები, მუშაობდნენ კომისიები, ზოგან ნაწილობრივ მოხერხდა კიდევ მიწების თანაბრად გადანაწილება (ხევსურეთი⁵⁹, ფშავი⁶⁰, თუშეთი⁶¹). უფრო ადრეც ხალხი (თემი) მკაცრად უსწორდებოდა აღზევებისა და თემზე გაბატონების მოსურნეთ. თემმა, მაგალითად, გადმოცემით⁶², მოაკვლევინა ვინმე შიოლა ღუდუშაური, რომელიც მას შემდეგ რაც არაგვის ერისთავებმა აზნაურობა უბოძეს, მათი მხარდაჭერით მოხვევთა შორის გაძლიერდა და მათი შევიწროება იწყო (ბეგარა დაადვა და სხვ.). ერთ გვიანდელ ჩანაწერში ნათქვამია: „უწინ ჩვენს კევეს ისეთი პირობა ჰქონდა, რომ ვინც ჩვენს კევეში აზნაური გახდებოდა, ის კევეს ერთის პირით უნდა მოეკლა“. მთიულეთში სპეციალური ტერმინიც შეიქმნა — „გაბუდაყება“ ისეთი სიტუაციის აღსანიშნავად, როდესაც ესა თუ ის მომძლავრებული ოჯახი თემს დაუპირისპირდებოდა და პრეროგატივების მოპოვებას მოისურვებდა — თემი სასტიკად უსწორდებოდა ასეთ პირთ⁶³ განსაკუთრებით შეურიგებელი იყო თემი სათემო მიწების დაჩემების მიმართ, თუკი ეს უკვე შეძლებული პირის მიერ ხდებოდა, რასაც მისი შემდგომი გაძლიერება შეიძლება მოჰყოლოდა. ასევე არ აძლევდა თემი ვინმეს საშუალებას სათემო დღეობებისათვის განკუთვნილი სათემო ნაგებობა-სახლი დაჩემებინა და შთამომავლობისათვის მემკვიდრეობით გადაეცა⁶⁴.

მთიან სვანეთშიც თემზე აღზევებული ცალკეული საგვარეულოები საბოლოოდ არ გამოჰყოფიან თემს, არ გაბატონებულან მასზე და ცალკე სოციალურ ფენად არ ჩამოყალიბებულან. მაშინაც კი, როდესაც სახეზეა „აზნაურებისა“

55 რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, გვ. 19.

56 ვ. ითონიშვილი, მოხვევების საოჯახო ყოფა, გვ. 41.

57 რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

58 М. Ковалевский, დასახ. ნაშრომი, I, გვ. 276.

59 ს. მაკალათია, ხევსურეთი, გვ. 54—56.

60 ს. მაკალათია, ფშავი, გვ. 32—33.

61 ს. მაკალათია, თუშეთი, გვ. 44—45.

62 ა. შანიძე, ხალხური პოეზია, I, ხევსურული, თბ., 1931, გვ. 337—342; ს. მაკალათია, ხევი, გვ. 43.

63 რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, გვ. 111—113.

64 რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, გვ. 54—56.

და სხვა აღზევებულთა არსებობა, კარგად ჩანს, რომ დანარჩენი ხალხი საერთო საქმეებში სრულუფლებიანობას ინარჩუნებს — სოციალური უთანასწორობა აქ უფლებრივ ხასიათს არ ატარებს. აღზევებულ პირთ თემი, როგორც ერთიანი, ისე უპირისპირდება: „მას მიზეზსა ზედა ჩვენ სამი თემი და ჯაფარიძე დაუმდურდით“ — ნათქვამია ერთ საბუთში. თემი მიტაცებული მიწების დაბრუნებას ითხოვს, ან საფასურს, და აფრთხილებს ჯაფარიძეს, რომ ამ საქმეს შეიძლება სისხლის ღვრა მოჰყვეს⁶⁵. XIX ს-ის „თავისუფალ სევანეთიდან“ მიმდინარე მასალაში ხაზი ესმევა იმას, რომ აქაური მოსახლეობა არასდროს არავისი ყმა და მოხარკე, ბეგარის გადასხდელი არ ყოფილა, რომ მათ არასდროს არ ჰყოლიათ ბატონი და სხვ. საინტერესოა, რომ უშგულში წესად ჰქონიათ, რომ ცხენზე ამხედრებულ თავადსა და აზნაურს აქ არ გაატარებდნენ. რომელიმე მათგანს რომ სდომებოდა უშგულში მისვლა, ცხენი სოფლიდან სამი ვერსის სიშორეზე უნდა დაეტოვებინა და ფეხით შესულიყო სოფელში⁶⁶. მრავალრიცხოვანი გადმოცემები არსებობს იმის შესახებ თუ როგორ სასტიკად გაუსწორდა ხალხი გელოვანებს, ჩარკვიანებს, ყიფიანებს და სხვ., რომელნიც ცდილობდნენ ბატონყმობის უღელი დაედგათ აქამდე თავისუფალი მეთემეებისათვის. განსაკუთრებით შეუტია თემმა გააზნაურებულთ მას შემდეგ, რაც ამ უკანასკნელთ ქართული ფეოდალური სახელმწიფოების მხარდაჭერა მოაქლდათ და ფაქტიურად თავის ანაბარა ღარჩნენ. XVII ს-ის მიწურულს სევანეთი საბოლოოდ გამოეყო იმერეთის სამეფოს, ქვემო სევანეთში დადიანები, ხოლო ბალსქვემო სევანეთში დაღეშქელიანები გაბატონდნენ, ხოლო ბალსზემო სევანეთი (შემდგომი „თავისუფალი სევანეთი“) ფაქტიურად დამოუკიდებელი შეიქმნა და ცალ-ცალკე თემებად დაქუცმაცდა. თუ ერთ დროს გელოვანებს მთელი სევანეთის ერისთავობა ებარათ, ახლა ისინი იქიდანაც განდევნეს, სადაც მათ თავი ჯერ კიდევ შეინახეს — ბალსზემო სევანეთიდან. XVIII ს-ში დაუმხიათ ჩარკვიანების ბატონობა უშგულში. ლატალში კი ჩარკვიანები XIX ს-ში ამოწყვეტეს და მათი ადგილ-მამული გაინაწილეს⁶⁷. არის გადმოცემა აგრეთვე მეთემეთა მიერ მესტიაში⁶⁸ ჯაფარიძეთა გვარის დედაბუდიანად ამოწყვეტის შესახებ. ამავე „თავისუფალ სევანეთში“ ვინმე გივო გულბანს შეუზიზნია აზნაური გელა დევდარიანი, რომელსაც იფარელების ბატონობა სდომებია. „საზოგადოებას“ გულბანი გამოუყვანია, წვეტიან ანძაზე ჩამოუცვია და ისე მოუკლავს⁶⁹. XIX ს-ში საგლეხო რეფორმის გატარებასთან დაკავშირებული დოკუმენტები ერთხმად უარყოფენ ბალსზემო სევანეთში ბატონყმური დამოკიდებულების არსებობას, თუმცა იხსენიებენ აქ მცირეოდენი შინაყმების არსებობას „აზნაურთა“ ოჯახებში⁷⁰.

მთის მოსახლეობის ესოდენ სუსტ სოციალურ-ეკონომიკურ დიფერენციაციას, რა თქმა უნდა, თავისი საფუძველი ჰქონდა. ეს იყო უმთავრესად მთის

65 მ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108, 122, 129.

66 ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, II, გვ. 74, 162, 205.

67 გ. გასვიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 212—221; რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, სევანეთის სოფლის ძველად, გვ. 109—110.

68 М. Ковалевский, დასახ. ნაშრომი, II, გვ. 13.

69 ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრომი, I, გვ. 86.

70 იხ. სამეგრელოს იმდროინდელი მმართველის გ. ვლასტოვის (გ. გასვიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 330—331), აგრეთვე აქაური აზნაურების სახელით შედგენილი დოკუმენტები (რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96).

ეკონომიკური ბაზის შეზღუდულობა, სპეციფიკური ხასიათის სიძნელების არსებობა, რაც ზღუდავდა აქ საწარმოო ძალთა განვითარებას. სახნავ-სათესი მიწის და ზოგჯერ აგრეთვე სათიბი და საძოვარი ადგილების სიმცირე, მკაცრი კლიმატი, პრიმიტიული სასოფლო-სამეურნეო იარაღების პირობებში, არ ქმნიდა ზედმეტი პროდუქტის წარმოების რეალურ საფუძველს და საზოგადოების შიგნით დიფერენციაციისა და ექსპლუატაციის გაღრმავების პროცესს ობიექტურად ხელს უშლიდა, გადაულახავ ზღუდედ იყო აღმართული მისი წინსვლის გზაზე.

ხევსურები მისდევდნენ მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას, მაგრამ ბუნებრივი პირობების გამო (ცივი კლიმატი, საყანე მიწების და ტყის სიმცირე) ეს დარგები აქ ფართო განვითარებას ვერ აღწევენ და აქაური მცირერიცხოვანი მოსახლეობის დასაკმაყოფილებლადაც არ იყვნენ საკმარისი. თვით მიწა ხევსურეთში საკმაოდ უვარგისია მეურნეობის საწარმოებლად — ქვა-ლორლიანია და უნაყოფო და ბევრ სასუქს მოითხოვს გასანაყოფიერებლად. მესაქონლეობის განვითარების საშუალებაც აქ შეზღუდულია. მართალია, საზაფხულო საძოვრები ბევრია, მაგრამ ზამთრის საკვების სიმცირის შიშით მოსახლეობა ვერ ბედავდა საქონლის მომრავლებას (ზამთარი აქ მკაცრი და ზანგრძლივი იცის და ბოსელში 7—8 თვის განმავლობაში გამოკეტილ საქონელს დიდძალი საკვები სჭირდება). ამავდროს უგზოობა და მტრულად განწყობილი მეზობლებით გარშემორტყმა ხელისშემშლელი გარემოება იყო ცხვრის გასაღვენად ზამთრის საძოვრებზე. ამიტომაც ხევსურეთში ზამთარშიც ცხვარი ადგილზე რჩებოდა და ვერც მეცხვარეობა ვითარდებოდა ფართო მასშტაბით⁷¹.

ფშავშიც სახნავ-სათესი მიწა ცოტაა და ისიც მწირი, მისი ერთი მესამედია კი საერთოდ უვარგისია მეურნეობის საწარმოებლად⁷². 1857 წ. მონაცემებით ზორბლის მოსავალი თუშეთ-ფშავ-ხევსურეთის ოლქში ყველაზე დაბალი იყო (ერთი — სამზე) თბილისის გუბერნიაში, რომელიც ისედაც ხასიათდებოდა დაბალი მოსავლიანობით⁷³.

საყანედ ვარგისი მიწა მთათუშეთშიც მცირეა, მიწის ფართობის უდიდესი ნაწილი ტყითა და კლდე-ლორლითაა დაფარული⁷⁴. ამიტომაც თუშებში უმთავრესად მესაქონლეობა (მეცხვარეობა) განვითარდა და ისინი უკვე ფეოდალურ ხანაში ფართოდ იყენებდნენ ბარის (კახეთის) ზამთრის საძოვრებს. ეს არ ითქმის აღმ. საქართველოს სხვა მთიელებზე. საერთოდ საქართველოს ზამთრის საძოვრების ფონდიც საკმაოდ შეზღუდულია. მოხევები, მაგალითად, ისევე როგორც ხევსურები, ნაკლებ სარგებლობდნენ ამ საძოვრებით და მათ დოვლათს ძირითადად „ბაგის ცხორი“ წარმოადგენდა. ისე რომ ხევში ცხვრის რაოდენობა ადგილობრივი საკვები რესურსებით (ბაგური კვებით) იყო ლიმიტირებული. ხევის გრძელი ზამთრის პირობებში ეს საკმაოდ ზღუდავდა შესაბამის ცხვრის რაოდენობას. აქაური მოსახლეობა ამიტომ მსხვილფეხა მესაქონ-

⁷¹ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ხევსურეთი, გვ. 53, 56, 59, 63; В. А. Гурко-Кряжин, Хевсурь, გვ. 36; აღ. ყ ა მ ა რ ა უ ლ ი, ხევსურეთი, გვ. 9; М. Ковалевский, დასახ. ნაშრომი, I, გვ. 96; II, გვ. 107.

⁷² ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ფშავი, გვ. 33; გ. თ ე დ ო რ ა ძ ე, ხუთი წელი ფშავ-ხევსურეთში, II, გვ. 88.

⁷³ И. Г. Антелава, Государственные крестьяне Грузии в XIX веке, Тб., 1969, გვ. 86—89.

⁷⁴ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, თუშეთი, გვ. 45; გ. ქ ა ლ ა ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 12.

ლეობას აძლევდა უპირატესობას. XIX ს-ის ლიტერატურაში (ნ. ჭილაშვილი) არა ერთგზის ესმევა ხაზი იმას, რომ ხევში საყოველთაო სიღარიბე სუფევდა. მოხევე, ისევე როგორც ყველა სხვა მთიელი, მწვავედ განიცდიდა სახნავი მიწის სიმცირეს (ი. ჭავჭავაძე, აღ. ყაზბეგი). მიწის სახნავად გადაქცევისათვის, როგორც წესი, საჭირო იყო ქვიანის ადგილის მოსუფთავება, რაც დიდ შრომას მოითხოვდა. არ იყო აქ ტყეც, მიწა კი წარმოადგენდა ან წვიმებისაგან ჩამორეცხილ ფერდობებს, ან კლდის ჩამონაშალით დაფარულ მინდვრებს. ბუნებრივია, რომ სახნავად ვარგისი ტერიტორია აქ მოსახლეობის პურეულით უზარუნველყოფის საკმარის საშუალებას არ იძლეოდა⁷⁵.

სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის ესმის ხაზი აგრეთვე საკვები რესურსებით სვანეთის სიღარიბეს, რასაც თან ერთვოდა გარედახ ასეთი რესურსების შემოტანასთან დაკავშირებული სიძნელეებიც (უგზოობა)⁷⁶. ეს იყო მიზეზი, რომ ფეოდალურ ხანაშიც სვანები სეზონურად მასიურად მიდიოდნენ სხვა მხარეებში „საჩამაგიროდ“ სამუშაოდ (სად არ ნახავდით მათ — ყაბარდო, ოსეთი, კახეთი, მესხეთი, გურია, იმერეთი, ქართლი, რაჭა, სამეგრელო. აფხაზეთი)⁷⁷. თვით ვახუშტი ბაგრატიონი შენიშნავს: „სვანეთი არს მოსავლითა და პირუტყვითა, ვითარცა აღვსწერეთ დვალი ანუ აწინდელი ოსეთი და უმეტესი მწირიცა“⁷⁸.

4. სოციალურ-ეკონომიკური დიფერენციაციისა და ზედაფენის გამოყოფის გზები. ურთიერთობანი საქართველოს ფეოდალურ ერთეულებთან.

ეკონომიკური ბაზის შეზღუდულობა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, უმთავრესი ფაქტორი იყო, რაც „ზედმეტი პროდუქტის“ წარმოებასა და, ამრიგად ექსპლუატაციის გარემოებას, საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკურ დიფერენციაციას აფერხებდა. მიუხედავად ამისა, მთაში ამ პროცესს მაინც ადგილი ჰქონდა და არაერთი სხვადასხვა არხით მიმდინარეობდა.

ადრეკლასობრივი საზოგადოების ზედაფენის ჩამოყალიბების ერთი უმთავრესი გზა მდგომარეობს ორგანიზატორული ფუნქციების მატარებელი ხალხის გამოყოფაში, რომელიც თანდათან მოიხვეჭს ეკონომიკურ და პოლიტიკურ პრივილეგიებს და დანარჩენი საზოგადოების მსახურიდან ნელ-ნელა მის ბატონად გადაიქცევა. კლასებისა და ადამიანის მიერ ადამიანზე ბატონობის წარმოქმნის ეს გზა, როგორც ცნობილია, მკაფიოდ აქვს დახასიათებულა ფრ. ენგელსს⁷⁹. უეჭველია ასეთი პროცესი მიმდინარეობდა ქართველ მთიელებშიც, თუმცა ზოგი სპეციფიკური ვარემოების გამო მისი მოქმედება აქ საკმაოდ შეზღუდული იყო: დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრიობის განვითარებას აქ ადრინდანვე გზა თითქმის მთლიანად გადაკეტილი ჰქონდა. საქართველოს მთა, როგორც წესი, ბარის დიდი პოლიტიკური ერთეულების გავლენის სფეროში იმყოფებოდა და მათთან ურთიერთმოქმედება თითქმის შეუძლებელს ჰქონდა წვრილი მთური გაერთიანების ფარგლებში კლასთა წარმოქმნის პროცესის ავტონომიურ, იმანენტურ განვითარებას. მიუხედავად ამისა, ამ თვალსაზრის-

75 გ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36—42.

76 М. Ковалевский, დასახ. ნაშრომი, II, გვ. 43; С. Анисимов, Сванетия, გვ. 75.

77 გ. ქალაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27.

78 ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 173.

79 ფ. ენგელსი, ანტი-დიურიზმი, თბ., 1952, გვ. 211—212.

სით მაინც საყურადღებოა გავეცნოთ ორგანიზატორული ფუნქციების მატარებელ ფენას მთიელთა შორის, რამდენადაც აღზევებისაკენ მიმავალი ერთი უმთავრესი გზა სწორედ მასზე გადიოდა.

როგორც უკვე ითქვა, მთაში არსებობდა თემის მეთაურთა, მისი საზოგადოებრივი, სამეურნეო, სამხედრო და საკულტო საქმეთა ხელმძღვანელების ინსტიტუტი. ხევსურეთს ფაქტიურად, შეიძლება ითქვას, ხევისბერები განაგებდნენ თემური ადათების მიხედვით⁸⁰. ხევისბერების ძალაუფლება მსხვილ თემებში უვადო იყო. ხევისბერი წესრიგს ამყარებდა თემში, განაგებდა სამლოცველოს ქონებას, მის მიწებსა და საქონელს (ხევსურეთის ჯვარსამლოცველოები, როგორც უკვე ითქვა, მიწის მსხვილ მესაკუთრეებს წარმოადგენდნენ), თვალს ადევნებდა მეთემეთა მიერ სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების შესრულებას და, ამავე დროს, როგორც მთავარი ქურუმის, ასრულებდა ყველა მთავარ რიტუალს⁸¹.

ხევისბერებსა და თემის სხვა ადგილობრივ მოხელეებს ჩვენ აღმ. საქართველოს ყველა სხვა მთიან რაიონშიც ვხვდებით. გიორგი ბრწყინვალის „მეგლის დაღების“ მიხედვით „ხევისბერი“ ცენტრალური ფიგურაა მთიულეთსა და ხევში. მთიულეთში ჰყავდათ აგრეთვე „დეკანოზები“, რომელთა უფლებამოსილება გვიანხანაში საკულტო საქმეებით იყო შემოფარგლული (აღრეც ხევისბერთან შედარებით მათ, ალბათ, უფრო ცხოვრების ეს სფერო ებარათ), მაგრამ წინათ მათ საკულტოსთან ერთად, ჩანს, ეკითხებოდათ საოჯახო და საზოგადო საქმეებით. „დეკანოზებსაც“ მთიულეთში უვადოდ აყენებდნენ და ხშირად დეკანოზობა მემკვიდრეულიც ხდებოდა⁸². სარგებლიანობის გამო გვიანაც ყველა ეს ხევისბერები, ზუცესები, დეკანოზები ცდილობდნენ ეს თანამდებობები მემკვიდრეული გაეხადათ⁸³. ეკონომიკურად ისინი შეძლებულთა ჯგუფს ქმნიდნენ, მეზობლებზე თავდასხმისას ხელთგდებული დოვლათის მნიშვნელოვან ნაწილსაც ისინი ისაკუთრებდნენ⁸⁴.

სენათში გვარის (თემი ასეთი გვარების კრებულს წარმოადგენდა) სათავეში მდგომ პირს „მახვში“ (მამასახლისი) ერქვა, იგი უვადოდ ირჩეოდა. მისი უფლებები ძალზე ფართო იყო, თუმცა გვარში შემავალი ოჯახების უზუცესთა დაუკითხავად იგი მაინც არაფერს წყვეტდა. მის გამგებლობაში შედიოდა სასულიერო, სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის საქმეები; ამასთანავე სახალხო ყრილობის გადაწყვეტილებებს იგი უსიტყვოდ უნდა დამორჩილებოდა⁸⁵.

დასახელებულთა გარდა თემში საერთო პატივისცემით სარგებლობდნენ ის პირნიც, რომელთაც რაიმე განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღოდათ ხალხის წინაშე — მაგალითად, ვინც მტრებთან ბრძოლაში გამოიჩინდა თავის და სხვ. (ხევსურების „კარგი ყმა“), ნაგრამ ხშირად თემს უხდებოდა ბრძოლა მათ პრეტენზიებთან, რომ თემზე მალლა დამდგარიყვნენ და სხვებთან შედარებით უპირატესობანი მიეღოთ, პრეროგატივებით ესარგებლათ⁸⁶. აღმოსავლეთ საქარ-

⁸⁰ ს. მაკალათია, ხევსურეთი, გვ. 28.

⁸¹ იხ. ვ. ბარდაველიძე, წიგნი: Народы Кавказа, II, გვ. 313—315.

⁸² ს. მაკალათია, მთიულეთი, გვ. 150.

⁸³ В. А. Гурко-Кряжин, Хевсуры, გვ. 40.

⁸⁴ ს. მაკალათია, თუშეთი, გვ. 92—93.

⁸⁵ ბ. ნიჟარაძე, დასახ. ნაშრომი, I, გვ. 86, 92; ს. მაკალათია, საზოგადოებრივ ფორმათა განვითარების ისტორია, გვ. 93.

⁸⁶ რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, სენათის სოფელი ძველად, გვ. 110.

თველოს მთაში ამიტომაც, თუ ცალკეულ სპორადულ ფაქტებს გამოვრიცხავთ, როცა აქაც ჩნდება თითო-ოროლა აზნაური, განვითარება ისე შორს არ წასულა, რომ „ზედაფენის“ წარმომადგენლები მკვეთრად გამოჰყოფოდნენ დანარჩენ მეთემეებს და მათ შორის განსხვავებას უფლებრივი უთანასწორობის სახე მიეღო, თუმცა ამისაყენ, ჩანს, ისწრაფოდნენ ქართული ფეოდალური სამეფო-სამთავროების ხელისუფალნი. მეტად ნიშანდობლივია ამ მხრივ გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადების“ (XIV ს-ში სპეციალურად მთის მოსახლეობისათვის — მთიულეთისა და ხევისათვის შექმნილი სამართლის) მონაცემები. მეფეს ამ კუთხის მმართველებად თავისი მოხელეები — „ერისთავი“ და მისი თანაშემწე — „გამგებელი“ ჰყოლია, მაგრამ აქვე ყოფილან ადგილობრივი მეთაურები — ხევისბერები, რომელთა უფლებრივი პეროგატივების დაკანონებასაც სამეფო ხელისუფლება ცდილობს. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი მთელ რიგ პრივილეგიებს აწესებს ხევისბერისა და მისი ახლობლებისათვის. ხევისბერის მოკვლის შემთხვევაში კანონი აწესებს მეტად მაღალ „სისხლის ფასს“ — ექვსი ათას თეთრს (§ 6), მაშინ როცა „ჰეროვანთა“ — როგორც ფიქრობენ, მეთემეთა (ზოგის აზრით დაწინაურებულ მეთემეთა) — სისხლი ბევრად უფრო ნაკლებად, 1200 თეთრად არის შეფასებული (§ 11). ხევისბერის სახლში მცხოვრები მისი ახლო ნათესავის სისხლი აგრეთვე 6000 თეთრითაა შეფასებული (§ 7), ხოლო მისი განაყოფი ახლობლის და საერთოდ მისი გვარის კაცის სისხლი — 3000 თეთრის გადახდით ისჯება (§ 9). აქვე სხვა ადგილას ხევისბერები აზნაურებთან არიან გათანაბრებულნი, ნათქვამია: „აზნაურთა, კევისბერთა ასორმოცდაათი თეთრი არის ერთი უარზანგობა; ჰეროვანთა — ოცდაათი თეთრი“ (§ 31) (იხ. ძეგლის ი. დოლიძისეული გამოცემა, გვ. 401 შმდ.).

ბარის განვითარებულ ქართულ ფეოდალურ სახელმწიფოებრიობასთან კონტაქტი არსებითი მნიშვნელობის გარემოება იყო მთიელთა სოციალურ-ეკონომიკური წყობილებისათვის. თუ მეზობელი მსხვილი ფეოდალური ერთეულები (არაგვის ერისთავები აღმოსავლეთში, დაღესტელიანება „თავისუფალი სვანეთის“ მიმართ) მთიელთა დაყმობა-დამორჩილებისაყენ, ფეოდალური ურთიერთობის უღელში ჩაბმისაყენ ისწრაფოდნენ, ცენტრალური ხელისუფლება არათუ ურიგდებოდა მთის „თავისუფლებას“, არამედ ხშირად იცავდა კიდევაც მას ფეოდალთა მხრით ხელყოფისაგან — თავისუფალი მთა ხომ მისთვის ლაშქრის მნიშვნელოვან რეზერვს წარმოადგენდა და როგორც გარეშე მტრებთან. ისე თვით ფეოდალებთან ბრძოლაში ცენტრალური ხელისუფლების დასაყრდენად შეიძლება გამოდგარიყო. მთის თავისუფალი, ბატონყმური ურთიერთობის გარეშე მდგომი მოსახლეობა ცენტრალური ხელისუფლებისათვის დაახლოებით ისეთსავე როლს ასრულებდა, როგორსაც სხვა შემთხვევაში ჯერ კიდევ პირადი თავისუფლების მქონე თავისუფალ მწარმოებელთა ფენა. მიუხედავად ამისა, თავის ურთიერთობაში მთიელებთან, როგორც გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადების“ მაგალითზე დავინახეთ, სახელმწიფო ფართოდ მიმართავდა წარჩინებული მთიელებისათვის დამატებითი პრივილეგიების მინიჭებას. ზოგჯერ, როგორც ეს ზემოთ აღინიშნა ლუღუშაურთა გვარის მიმართ, ასეთ დაწინაურებულ პირთ (თუ გვარს) აზნაურობაც ებოძებოდა. ცენტრალური ხელისუფლება ჯამაგირს აძლევდა მთაში დანიშნულ თავის მოხელეებს — ადგილობრივი წარმოშობის პირთ, რომელთაც უბოძებდნენ ხოლმე „ნაცვლობას“, „უფლებას“ ან სხვა რამ თანამდებობას (თუმცა ჯამაგი-

რი ზოგჯერ ეძლეოდა, ჩანს, მთლიანად თემს)⁸⁷. ხეცურები სამხედრო სამსახურის ნაცვლად (მათ კომლზე ერთი მეომარი უნდა გამოეყვანათ და მთის გადასასვლელები დაეცათ) მეფეებისაგან სხედასხვა შეღავათსა და საჩუქრებს იღებდნენ⁸⁸. მაინც, როგორც ზემოთქმულიდან გამომდინარეობს, ცენტრალური ხელისუფლება იმ-ულებზელი იყო მთაში პრივილეგიური ხალხის მფარველობაში ზომიერება დაეცვა და თემს არ დაპირისპირებოდა. ამიტომ იყო რომ მთიელებმა არაერთგან (აღმ. საქართველოში თუშეთ-ხეცურეთი, დასავლეთში — ბალსნგომ სვანეთი) ბოლომდე შეძლეს თემური თავისუფლების შენარჩუნება, თუმცა ბევრგან (ხევი, მთიულეთი, ფშავი, ქვემო სვანეთი და მთის რაჭა) ფეოდალებმა ნაწილობრივ მაინც მიადწიეს თავის მიზანს და თავისი ბატონობის უღელი ამა თუ იმ სახით და ამა თუ იმ ზომით დაადვეს აქაურ მოსახლეობას.

ბარის პოლიტიკურ ერთეულებთან მჭიდრო ურთიერთობამ განსაკუთრებით დიდი როლი შეასრულა დასავლეთ საქართველოს მთიელთა — სვანთა შორის პრივილეგიური ფენის ჩამოყალიბებაში. სვანური გაერთიანებები, ანტიკური ავტორების ცნობით, აქტიურ როლს თამაშობდნენ ჩრდილოეთ კოლხეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში უკვე ანტიკურ ხანაში (იხ. სტრაბონის ცნობა იმაზე, რომ ღოსკურიის მახლობლად მცხოვრებ ტომებში სვანები ყველაზე ძლიერები იყვნენ, პრეველობდნენ — Strabo, XI, 2, 19). ადრებიზანტიური, VI ს-ის მასალებიც მოწმობენ სვანთა აქტიურ როლს თუ მთელი საქართველოს არა, დასავლეთ საქართველოს მასშტაბით მაინც. უაღრესად დიდი უნდა ყოფილიყო სვანთა როლი ერთიანი ქართული ფეოდალური სამეფოს ჩამოყალიბებისა და შემდეგ მისი არსებობის პერიოდში. სვანთა ლაშქარი, ეტყობა, ხშირად დომინირებდა და შთამბეჭდავ წარმატებებს აღწევდა. გიორგი რუსის 1091 წ. აჯანყება ძირითადად სვანთა ძალებით იყო მოწყობილი. XIV ს-ში მათ აუღიათ და გადაუწყვეთ, გიორგი ბრწყინვალის შვილიშვილის ბაგრატ V-ის დროს, ქალაქი ქუთაისი⁸⁹. ცნობილია თუ რა დიდი ადგილი ეკავათ ერთიანი საქართველოს დიდმოხელეთა იერარქიაში „სვანთა ერისთავებს“ (ვარდანს და სხვ.). აი ასეთ ვითარებაში, ჯერ აფხაზთა სამეფოს და შემდეგ ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის წიაღში უნდა გაჩენილიყო აღზევებულ-დაწინაურებულ სვანთა საგარძნობი ფენა, რომლებიც აზნაურთა წოდებით შეიმოსნენ (ადგილობრივ მათ ხშირად „ვარგებს“ უწოდებდნენ⁹⁰) და საგარძნობი მატერიალური უპირატესობაც მოიპოვეს. ისინი ბატონებად მოველინენ სვანეთს და ცდილობდნენ, ბარის აზნაურთა მსგავსად, დაექვემდებარებინათ ადგილობრივი მოსახლეობა. აი, როგორ განმარტავს XV ს-ის ერთი სვანური დოკუმენტი „სრულიად სვანეთის ზევის“ შედგენილობას: „ჩვენ ერთობილმან კევმან, ვარგმან და გლესმან, უფროსმან და უმცროსმან, უზღდაესმან, უქვედაესმან, ყველამან“⁹¹. გვანია შუა-

⁸⁷ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ხევი, გვ. 46, 54; მისივე, მთიულეთი, გვ. 78.

⁸⁸ В. А. Г у р к о-К р я ж и и, Хевсуры, გვ. 33.

⁸⁹ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც., ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 261.

⁹⁰ ამ ტერმინის წარმოშობა მთლად ნათელი არ არის — უკავშირებენ მას ქართულ „ვარგს“ ან „ვარგებას“, ავრთვე სომხურ „ვარკს“ (=პატივისცემა), ასევე უაბარლოში დაწინაურებული ხალხის ერთ-ერთ ფენას — „უორკის“ — იხ. რ. ხ ა რ ა ძ ე, აღ. რობაკიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, გვ. 113—114.

⁹¹ А. Х а х а н а ш в и л и, Грузинские рукописные евангелия, გვ. 28; პ. ი ნ გო-რ о ყ ე ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5.

3. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1979, № 1

საუკუნეების ბევრი სვანური დოკუმენტი ასახავს მიწის გამო ვარგებსა და თემს (ხევს) შორის წარმოებულ დავას, ეხება ამა თუ იმ ვარგის (აზნაურის) მფარველობაში ამა თუ იმ მეთემის შესვლას და სხვ. მაგრამ საქმე აქ არ მისულა ამ ვარგ-აზნაურთა მიერ ადგილობრივი მეთემეების დაყმობამდე. პრივილეგიური ხალხის ეს კატეგორია საბოლოოდ ვერ გამოეყო თემს, ვერ გაბატონდა მასზე და ცალკე სოციალურ ფენად არ ჩამოყალიბებულა⁹². XV ს-დან, როდესაც ბარის ფეოდალურ წარმონაქმთა სიძლიერე დაქვეითდა, ერთიანი საქართველო დაიშალა და შემდეგ იმერეთის სამეფოსთან კავშირიც გაწყდა (XVII ს.), თემი, პირიქით, შეტევაზე გადავიდა (ე. წ. „თემური რევოლუცია“), თავისი პოზიციების აღდგენა იწყო და აღზევებული ხალხის გაძევებას თუ გაყლევას შეუდგა. ცუდი დღე დაადგათ ამ აზნაურებს განსაკუთრებით ბალსზემო სვანეთში — მათი ნაწილი ამოჟლიტეს, ნაწილი განდევნეს, ზოლო დარჩენილთ აზნაურობისა ფაქტიურად არაფერი შემორჩათ. ხალხი, რომელიც აზნაურობაზე სდებდა თავს ბალსზემო სვანეთში, მართალია, XIX ს-მდე შემორჩა (ოფიციალური სტატისტიკა მათ საკმაო რაოდენობით ასახელებს: იფარის თემის სოფლებში ბოგრებსა და წვირში — 14, უშგულში — 1, მესტიაში — 146, მულახში — 161), მაგრამ მათ აზნაურობაში საფუძვლიანად შესდიოდათ ეჭვი რუს მოხელეებს. საგლეხო რეფორმის გატარებასთან დაკავშირებით აღინიშნებოდა, რომ მათ ყმები არ ჰყავდათ (თუ ე. წ. მოჯალაბე — „ფამლის“ არ მივიღებთ მხედველობაში. იხ. ქვემოთ) და გლეხების ვალდებულებები მათ მაშინ უფრო სიმბოლური ხასიათისა იყო). არც ისაა ნათელი ბოლომდე, მათი უპირატესობის საფუძველს რა წარმოადგენდა — ძალა, ქონება თუ წოდება, იყო ეს სიმბოლური ვალდებულებები „რეგულარული ძარცვის სისტემა“. რომელსაც მომძლავრებული გვარი იჩენდა სუსტი გვარის მიმართ, თუ ფეოდალური გადასახადი. აღსანიშნავია, რომ ასეთ პრივილეგიურ გვარებს ხშირად გაორკეცებული „წორიც“ (სისხლის ფასი) ჰქონდათ⁹³.

საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ მთისა და ბარის კონტაქტისას დაინტერესებულ მხარეს მარტო ბარი როდი წარმოადგენდა (ამ დაინტერესების მოტივებზე ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი). არანაკლებ დაინტერესებული იყო ბართან ურთიერთობაში მთაც. აქ ჩვენ მარტო აღზევებული ხალხის ინტერესებს როდი ვგულისხმობთ. მთის მოსახლეობა საერთოდ დიდად იყო ეკონომიკურად დამოკიდებული ბართან ურთიერთობაზე და ამ უკანასკნელის მხრივ შემწეობის გარეშე ხშირად არსებობაც უძნელდებოდა. გარდა მთაში არარსებული პროდუქტების მიღებისა (გაცვლის და სხვ. გზით), საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ბარის საძოვრებით სარგებლობა — ჩვენამდე მრავალმა დოკუმენტმა მოაღწია, სადაც ლაპარაკია, კერძოდ, ლაშქრის გამოყვანისა და ბეგარის მიცემის პირობით თუ-შეებისათვის კახეთში საძოვრების დათმობის შესახებ⁹⁴.

დამახასიათებელია, რომ მთაში შემონახული გადმოცემების მიხედვით (იქნება ეს დასავლეთ თუ აღმოსავლეთ საქართველოს მთა) თემზე უპირატესობა მოპოვებული თითქმის ყველა საგვარეულო ან უცხო მხრიდანაა მოსული ან ბარის ხელისუფალთა მიერაა აღზევებული⁹⁵. საინტერესოა ისიც, რომ მთიე-

92 მ. ბერიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108, 132.

93 რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96, 119.

94 ს. მაკალათია, თუმეტი, გვ. 21, 30; მისივე, ფშავი, გვ. 9.

95 მ. ბერიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108 შმდ.

ლები უხვად აკომპლექტებდნენ თვით ბარის საქართველოს აზნაურ-წარჩინებულთა ფენას. ნ. ბერძენიშვილს აღნიშნული აქვს: „მართლაც და საკმაოა ჩვეუკირდეთ საქართველოს აზნაურთა გვარებს (ერისთავებიდან უბრალო აზნაურებამდე) და ჩვენ დავინახავთ ფრიად საგულისხმო სოციალურ მოვლენას: მთიელები (დონაური, ჭავჭავაძე, ზანდუკელი, სიღამონიძე, ტატიშვილი, ბიბილური, ფიცხელაური, ჩოფიკაშვილი, ლუღუშაური და ვინ იცის კიდევ რამდენი), ხოლო კიდევ უფრო მეტი რაჭა-იმერეთის თავადაზნაურობა ხომ სულ გააზნაურებულ-გაპატიოსნებული არიან მეფეთა მიერ, ერთგულება-სამსახურის საფუძველზე“⁹⁶.

5. ექსპლუატაციის ფორმები და ექსპლუატირებული ხალხის კატეგორიები. მთაში სოციალურ-ეკონომიკური დიფერენციაციის, ექსპლუატაციის და, საერთოდ, ბატონობა-მორჩილების ურთიერთობის განხორციელება სხვა საფუძველზე, სხვა გზებითაც ხდებოდა. ეს იყო თემებს შორის მტრობა-ომიანობა და ომის შედეგად მატერიალური დოვლათისა და ტყვეების ხელთგდება, რომელთაც ზოგჯერ მონებად (შინაყმებად) გადაქცევა ელოდათ, აგრეთვე გამარჯვებული თემების მიერ დამარცხებულთა დამორჩილება-დაბეგვრა, მოხარკედ გადაქცევა და სხვ.

საარსებო რესურსების ნაკლებობის კომპენსაციას მთის მოსახლეობა ხშირად მეზობლებზე თავდასხმით და ამ გზით გარკვეული დოვლათის მოპოვებით ცდილობდა. მართალია, ქართველ მთიელთა შემთხვევაში ამ გზით საარსებო საშუალების მოპოვებას აბრკოლებდა ის გარემოება, რომ ბარში მთიელებს საქმე ჰქონდათ კარგად ორგანიზებულ სახელმწიფოებრიობასთან, რომლის წინააღმდეგობის დაძლევა ადვილი საქმე არ იყო, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ამ მიზნით მთიელთა თავდასხმებს ბარის მოსახლეობაზე, ადრეულ პერიოდში მაინც, ჩანს, სისტემატური ხასიათი ჰქონდა. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრე (XIII ს.), მაგალითად, როდესაც აღწერს თამარის დროს საქართველოს კეთილდღეობის სურათს, შენიშნავს: „ოვსმან, მთიულმან და ყიფჩაყმან, და სუანმან ვერ იკადრიან პარვა. და ყო მდიდრად ეს სამეფო, რომელ აზნაურის ყმანი მათთა პატრონთა სწორად იმოსებოდეს“⁹⁷.

მთიელთა შორის ადგილი ჰქონდა თემებს შორის ბრძოლას, ერთი თემის მიერ მეორის დაქვემდებარება-დამორჩილებასა და დახარკვას. მეტად თვალსაჩინო მაგალითი ამგვარი ურთიერთობისა ჩვენ გვაქვს საინგილოს ქართული მოსახლეობის დამორჩილება-ექსპლუატაციის სახით, რასაც ხანგრძლივი დროის მანძილზე ახორციელებდა დაღესტნელ მთიელთა საზოგადოება (დაღესტნიდან ჩამოსახლებული ლეკური თემები)⁹⁸. გარეგნულად აქ ჩვენს წინაშე იყო თითქმის ბატონყმური დამოკიდებულება, მაგრამ იგი იურიდიულად არ იყო გაფორმებული და უფრო ნოსარკეობას წარმოადგენდა, ვიდრე ფეოდალური რენტის ხდას. მიწა, რომლის მოსავლიდანაც ლეკს „ქეშქელი“ მიჰქონდა, მას არ ეკუთვნოდა. დამოკიდებულებაც უმეტესად კოლექტიური იყო — სოფელი სოფელს ექვემდებარებოდა. საინტერესოა, რომ საგლეხო რეფორმამ გვერდი აუარა საინგილოს და აქ ყველაფერი (1915 წლამდე) ძველებურად დარჩა. მთავ-

96 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბ., 1974, გვ. 83—84.

97 ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 369.

98 იხ. ზ. ედილი, საინგილო, თბ., 1947, გვ. 38—40, 60, 67, 69, 71—73.

რობამ გამოაცხადა, რომ ლეკებსა და ინგილოებს შორის ბატონყმური დამოკიდებულება არ არსებობს და, ამიტომ, გასანთავისუფლებელიც არავინ არის.

ამ რიგის ფაქტებს ჩვენ საქართველოს მთიანეთში სხვაგანაც ვხვდებით. სწორედ მუდმივი თავდასხმის მოლოდინს უნდა განეპირობებინა მთაში კომკური ნაგებობების ფართო გავრცელება, რომლებსაც ძირითადად თავდაცვითი ფუნქცია ჰქონდათ⁹⁹. არის გადმოცემები, რომ გვიან შუა საუკუნეებში სვანები ზემო რაქას თავს დასხმიან, დაუმორჩილებიათ და მოხარკედ გაუხდიათ. უმგულელები თურმე 1918 წელს თავს დაესხნენ აქაურობას და 200 ხარა წაართვეს იმ მოტივით, რომ ამდენ ხანს ლეკელებს ბეგარა არ გადაუხდიათ მათთვის¹⁰⁰. ხევსურებს ბრძოლები ჰქონდათ ფშავლებთან მიწისათვის. ისინი გუდანის ჯვრის სახელით იბრძოდნენ, ფშავლები კი ლაშარის ჯვრის სახელით¹⁰¹. საკუთრივ ხევსურეთში გაუთავებელი დავა იყო მიწის გამო გუდანის ჯვრის და არხოტის ჯვრის „ყმებს“ შორის¹⁰². მრავალრიცხოვანი და ძლიერი გვარები — არაბულები და ჭინჭარაულები თავიანთი გვარების ხევსებერების მეოხებით ცდილობდნენ მთელი ხევსურეთი თავიანთ საყმოდ ექციათ. ისინი ბეგრავდნენ სხვადასხვა თემს. ცნობილია, მაგალითად, რომ შატილ-არლოტს უნდა ეძლია 100, ხოლო ახიელს — 80 ცხვარი. ხევსურებს მუდმივი შუღლი ჰქონდათ მეზობელ ქისტებთან, სამეკობრეოდ მიდიოდნენ აგრეთვე ხევსა და მთიულეთში, თუშები კი ლაშქრობდნენ ქისტებზე, ჩაჩნებსა და ლეკებზე. ქისტები და ლეკებიც, თავის მხრივ, აოხრებდნენ ხევსურეთის, თუშეთისა და ფშავის მიწა-წყალს, მიჰქონდათ ნადავლი, მიჰყავდათ ტყეები¹⁰³. ცნობილია, რომ თუშები იძულებული გამხდარან შამილისათვის ეძლიათ ხარკი კომლზე ათი შაურის ოდენობით¹⁰⁴. ქისტების ბელად მუცუფელ თორღვას ფშავლებზე ბეგარად დაუდვია კომლზე თითო შიშაქი ცხვარი, თითო ტომარა ნაცარი და ისრისთვის გამოსადეგი ფრინველი ბორაის თითო მხარი. 1918 წელსაც კი თურმე ქისტებს ამ ძველი ხარკის განახლება და ბორაის მხარის ნაცვლად ცხვრების მიცემა მოუთხოვიათ¹⁰⁵.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ მეკობრეობა ხელს უწყობდა მთიელთა შორის სოციალურ-ეკონომიკური დიფერენციაციის გაღრმავებას. ჩვეულებრივ სამეკობრეო ლაშქრობებს მეთაურობდნენ შეძლებული და ძლიერი გვარები და პიროვნებები, ამიტომაც მოპოვებული ნადავლის დიდი ნაწილიც მათ ხელში ექცეოდა¹⁰⁶.

ერთი თემის მიერ მეორის დაქვემდებარება ყოველთვის მაინცდამაინც დაპყრობის გზით როდღი ხდებოდა, არამედ ადგილი ჰქონდა სუსტი გვარებისა თუ თემების უფრო ძლიერთა მფარველობაში შესვლას, „ნებაყოფლობით“ დაქვემდებარებას. ეს კარგად ჩანს, კერძოდ, სვანეთიდან მომდინარე, როგორც

⁹⁹ იხ. ალ. რობაქიძე, ა. ქალღანი, ქართველ მთიელთა კომკური კულტურის ზოგიერთი საკითხი, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1978, № 1, გვ. 42—54.

¹⁰⁰ ევგ. გაბლიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56—58.

¹⁰¹ ს. შაქალათია, ხევსურეთი, გვ. 54.

¹⁰² გ. თელირაძე, ხუთი წელი ფშავ-ხევსურეთში, II, გვ. 44.

¹⁰³ ს. შაქალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 79—81; იხ. მისივე, საბრძოლო და თავდაცვითი ნაგებობანი საქართველოს მთიანეთში, გვ. 14.

¹⁰⁴ ს. შაქალათია, თუშეთი, გვ. 42.

¹⁰⁵ ს. შაქალათია, ფშავი, გვ. 86—87.

¹⁰⁶ ს. შაქალათია, თუშეთი, გვ. 92—93.

ეთნოგრაფიულ, ისე წერილობით მასალებში. საგანგებო შეთანხმებით ძლიერა თემები ვალდებულებას კისრულობდნენ დახმარება აღმოეჩინათ სუსტებისათვის, თუ ეს უკანასკნელნი სხვა თემების მხრივ შევიწროებას განიცდიდნენ. ამის სანაცვლოდ სუსტი თემები ძლიერთა „მებეგარედ“ ხდებოდნენ. ასე მაგალითად, წვირმის, იფარის, კალის, ადიშის და მუჟალის თემები ამგვარად გარკვეულ ვალდებულებებს ასრულებდნენ უფრო ძლიერი მულახის თემის მიმართ¹⁰⁷. უწინდელ დროში ლაშხეთის საზოგადოების სოფელ ლახაშს უმგულის ბეგარა სდებია — ყოველ მარიამობას მას ევალებოდა უმგულისათვის რვა ღორა ღვინის მიტანა¹⁰⁸. როდესაც სვანეთში გამრავლდნენ პრივილეგიური წოდების პირნი — აზნაურები, ხშირად ადგილი ჰქონდა უკვე პერსონალურად ამა თუ იმ პირის (ოჯახის, კომლის) შესვლას მათ მფარველობაში. ხშირია აქვე ამა თუ იმ ეკლესიის მფარველობაში შესვლაც. სათანადო დოკუმენტები ამას „თავის დათვლას“ უწოდებს. საჭიროა აღინიშნოს, რომ ამავე საბუთებიდან აშკარად ჩანს აგრეთვე ასეთ „თავდათვლილთა“ სრულუფლებიანობა საერთო სახეო საქმეებში, უთანასწორობა აქ ჯერ კიდევ უფლებრივ ხასიათს არ ატარებს¹⁰⁹.

ექსპლუატირებული ხალხის კატეგორიების საკითხთან დაკავშირებით ყუჩადლებას იქცევს ზემო სვანეთში დადასტურებული ტერმინი „ქორსმერდე“ (=სახლში მყოფი). ქორსმერდე უხდებოდა შეძლებულ ოჯახს ისეთი პირი ან ოჯახი (ცოლ-ქმარი შვილებითურთ), რომელსაც მატერიალურად უჭირდა; შეძლებული ოჯახი კი ქორსმერდეს იყვანდა, როდესაც მას დამატებითი მუშახელი სჭირდებოდა. ეს დროებით ხდებოდა, თუმცა ზოგჯერ დიდხანს (ათ წლამდე) შეიძლება გაგრძელებულიყო. სამ წელზე მეტ ხანს ქორსმერდედ ყოფნის შემთხვევაში სათანადო პირს (ოჯახს) გასვლისას ხარით და ძროხით ასაჩუქრებდნენ, ზოგჯერ კი დაასახლებდნენ კიდეც¹¹⁰. შევიწროებული და ექსპლუატირებული ხალხის ანალოგიური კატეგორია აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთშიც უნდა ყოფილიყო. მაგალითად, მთიულეთში 1831 წელს ჩატარებული აღრიცხვის მასალებში ჩანს თავისებური კატეგორია ხალხისა — ზოგიერთი პირის მიმართ ნათქვამია, რომ იგი ცოლ-შვილით რომელიმე სხვა ოჯახთან შეკედლებული ცხოვრობს¹¹¹.

ექსპლუატაციის სახეობთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ აღინიშნოს ისიც, რომ აღზევებული ფენის მხრივ ადგილი ჰქონდა გვაროვნულ-თემური ინსტიტუტების, კერძოდ ურთიერთდახმარების პრაქტიკის, ფართოდ გამოყენებას დამცრობილი მოსახლეობის საექსპლუატაციოდ. სვანეთის „ვარგებმა“ (აზნაურებმა), მაგალითად, სავალდებულოდ გახადეს თანამეთემეთა მოხმობა ნადში მათი მიწების დასამუშავებლად. თუ თემის წევრთაგან ვინმე უარს იტყოდა ნადში მონაწილეობაზე, მისი ოჯახიდან ხარი უნდა გამოეყვანათ და დაეკლათ¹¹².

ქართველ მთიელთა შორის იყო ექსპლუატირებული ხალხის კიდევ ერთი კატეგორია, რომელთა სტატუსი ახლო იდგა მონის სტატუსთან. საომარ შეტაკებებს, ანდა სისხლის აღებასთან და შურისძიებასთან დაკავშირებულ თავდას-

¹⁰⁷ Народы Кавказа, II, გვ. 313.

¹⁰⁸ ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, II, გვ. 92.

¹⁰⁹ ბ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 120—122.

¹¹⁰ რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, გვ. 97.

¹¹¹ რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, გვ. 20.

¹¹² რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, გვ. 109.

ხმებს ხშირად მოჰყვებოდა ტყვეების ხელთგდება. მათ უმეტეს წილად სიამოვნებით ათავისუფლებდნენ სათანადო გამოსასყიდის მიღების შემდეგ, მაგრამ ზოგჯერ ზღებოდა მათი დატოვება შინაყმის (შინაური ზონების) სახით. არსებობდა ტყვეების ყიდვა-გაყიდვა. ზხვდებით თანამემამულეთა შორეულ მხარეებში გაყიდვასაც, თუმცა ეს საერთოდ დიდ ცოდვად ითვლებოდა. მაგალითად, გვიანი შუა საუკუნეების ერთ სვანურ დოკუმენტში „სვანეთის ერთობლივი ხევი“ სასტიკად ჰგმობს და რეპრესიებით ემუქრება მას, „ვინ კაცი ოსეთს გაჰყიდოს“¹¹³. შინაყმები ჰყავდათ სვანეთში თვით XIX ს-შიც და საგლეხო რეფორმასთან დაკავშირებით მათი განთავისუფლების საკითხი ფართო მსჯელობის საგანი გახდა. ადგილობრივ მათ „მოჯალაბე“ ან (სვანურად) „ფამლი“ ერქვა. „ფამლი“ შეიძლება მთელ სოფელსაც ჰყოლოდა. ეს ფენა სყიდვის ან დატყვევების გზით იქმნებოდა¹¹⁴. ისინი საერთოდ ძვირად ფასობდნენ — აქაურ აზნაურებს ყმა-გლეხები არ ჰყავდათ და ეს შინაყმები ასრულებდნენ როგორც შინასაოჯახო, ისე საველე სამუშაოებს¹¹⁵. ფიქსირებულია, რომ 31 „მემამულეს“ საკმაოდ ძვირად ახლადნაყიდი 151 სული შინაყმა ჰყავდა¹¹⁶. მთავრობის წარმომადგენლები ამ „აზნაურებს“ დაჰპირდნენ, რომ შინაყმების განთავისუფლებისათვის საზღაურს მისცემდნენ და 1870 წ. 1 იანვრიდან ეს განთავისუფლება განახორციელეს, მაგრამ საზღაური მათი პატრონებისათვის არ მიუციათ, რაზეც ეს უკანასკნელნი შემდეგში დიდხანს ჩიოდნენ¹¹⁷.

მეტად საინტერესოა ამ შინაყმების ადგილობრივი სვანური სახელწოდება „ფამლი“. ჩვეულებრივ ამ სიტყვას „მონად“ თარგმნიან¹¹⁸. ცხადია, რომ იგი ლათინურიდან წასესხები სიტყვაა (*famulus* — მონა, მსახური, მოსამსახურე, *famula* — მხევალი, მოსამსახურე ქალი). სვანურს ეს ტერმინი ძალიან ადრე, ახ. წ. დასაწყისში, რომაელებთან კონტაქტის დროს უნდა შეეთვისებინა. მაშინ სვანური გაერთიანებები აქტიურად ერეოდნენ ჩრდილოეთ კოლხეთის ზღვისპირა ზოლის საქმეებში, სადაც რომაელთა დასაყრდენი პუნქტები არსებობდა (დიოსკურია — სებასტოპოლისი და სხვ.). უეჭველია, დასახლებული ტერმინი სწორედ ტყვე-მონის მნიშვნელობით უნდა ყოფილიყო რომაელთაგან შეთვისებული და უკავშირდება იმ ფართო მეკობრეობას, რომელსაც, სტრაბონის მიხედვით, ეწეოდა ამ დროს ჩრდილოეთ კოლხეთის მოსახლეობა¹¹⁹.

სვანური საცხოვრებელი თუ თავდაცვითი კოშკის პირველი სართულის ქვეშ მოწყობილი იყო ხოლმე სპეციალური ქვის საკანი — დილეგი ტყვეების საყოლად. აქ მათ ინახავდნენ გამოსასყიდის მიღების მოლოდინში, ანდა მანამ გაჰყიდნენ სხვაგან. ასეთი რამ სხვა ქართველ მთიელებთანაც გვხვდება¹²⁰.

¹¹³ ეგნ. გაბლიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44—45.

¹¹⁴ რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, გვ. 97, 99; *Кавказский этнографический сборник*, Тб., 1968, გვ. 156.

¹¹⁵ რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, გვ. 96.

¹¹⁶ გ. გასვიანი, დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, გვ. 330—331.

¹¹⁷ იქვე, გვ. 345—349.

¹¹⁸ И. И. Н и ж а р а д з е, *Русско-сванский словарь*, Тифлис, 1910, გვ. 374.

¹¹⁹ ივ. გ. А. М е л и к и ш в и л и, *К истории древней Грузии*, Тб., 1959, გვ. 307—310.

¹²⁰ ივ. აღ. რობაქიძე, წიგნში: ბ. ნიქარაძე, *ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები*, II, გვ. 216.

6. დასკვნები. ქართულ მთიელთა სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების უმთავრესი თავისებურებანია. ზემოთქმულიდან ჩანს, რომ ქართველ მთიელთა საზოგადოებების სახათ ჩვენ საქმე გვაქვს ადრეკლასობრივ, შეზღუდული ეკონომიკური ბაზის მქონე და, ამიტომ, სუსტად დიფერენცირებულ, განვითარების თვალსაზრისით დინამიკას მოკლებულ „დაჩხულ“ საზოგადოებებთან, სადაც უშუალო მწარმოებელი, როგორც წესი, არ არის ჩამოცილებული წარმოების საშუალებათა საკუთრებისაგან, ამა თუ იმ ფორმით (ინდივიდუალური — განკერძოებული (დიდი თუ მცირე ოჯახის) საკუთრება, ან სათემო-საგვარეულო საკუთრება) ფლობს მას, არ არის მოკლებული პირად თავისუფლებას, „მოქალაქეობრივ“ — თემის სრულუფლებიანი წევრის — უფლებებს; ამ საზოგადოებაში ძლიერია თემურ-გვაროვნული საწყისები საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში, დიფერენციაციაც უმეტეს წილად გვარ-თემებს შორის ხდება, ხოლო აღზევებას განიცდის ორგანიზატორული, მათ შორის სამხედრო (თავდაცვა და სხვ.) საქმიანობაში ჩაბმული ელემენტი. საჭიროა აღინიშნოს აგრეთვე უმნიშვნელო მასშტაბით ამ საზოგადოებებში მონათმფლობელური წყობის ელემენტების არსებობაც (ტყვეების ექსპლუატაცია შინაყმების სახით — იხ. სეან. მოჯალაბე — ფამლი).

მართალია, ქართველ მთიელთა, უმეტესად აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა, შინაგანი ცხოვრებისა და სათემო საქმეების მართვის საქმეში წამყვანი მდგომარეობა თითქმის თეოკრატიულ წრეებს, კულტის მსახურთ ეკავათ, მაგრამ აღსანიშნავია, რომ თვით თემის ამ საკულტო და სხვ. მეთაურთა შემადგენლობა ჩვეულებრივ ძლიერი და შეძლებული საგვარეულოების წევრთაგან კომპლექტდებოდა. ყველაზე რეალური, თვალშისაცემი აქ იყო განსხვავება ეკონომიკურ და სოციალურ მდგომარეობაში ცალკეულ გვარებსა და თემებს შორის. პატარა ოჯახების ინდივიდუალური — კერძო საკუთრების ფართოდ განვითარებისა და ფუნქციონირებისათვის ხელსაყრელი პირობები აქ არ არსებობდა. საკმარისია აღინიშნოს თუნდაც ვაჭრობის, ალებ-მიცემის მეტად შეზღუდულობა ამ საზოგადოებათა შიგნით. სუსტი გვარების ძლიერ გვარებზე დამოკიდებულება (იხ. მაგალითად, სეანეთი და სხვ.) აქ სოციალურ-ეკონომიკურ სფეროში ყველაზე უფრო თვალშისაცემ განსხვავებას წარმოადგენდა. ამრიგად, თუ ამ საზოგადოებათა ზედაფენას დაუწყებთ ძებნას, ყველაზე უფრო რეალურად ასეთი „ძლიერი გვარები“ უნდა მივიჩნიოთ. ცალკეულ საგვარეულოთა ასეთი აღზევების საფუძველს, პირველ ყოვლისა, წარმოადგენდა აქტიური სამხედრო საქმიანობა — თავდაცვით თუ თავდასხმით ომებში დაწინაურება, იქნებოდა ეს სათემო-სახევო თუ კიდევ უფრო დიდი მასშტაბის — ქართულ ფეოდალურ სამეფო-სამთავროთა მიერ წარმოებული ომები. ქართველ მთიელთა არისტოკრატია, ისევე როგორც მთური წარმოშობის თავადაზნაურობა ბარის საქართველოში, თავის აღზევებას ძირითადად ამას უნდა უმაღლოდეს. თანდათან ამ გზით მოპოვებული უპირატესობანი, რა თქმა უნდა, ეკონომიკურ უპირატესობაშიც გადაიზრდებოდა.

დიდი იყო მთაში თემურ-გვაროვნული ინსტიტუტების ხვედრითი წონა საერთოდ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ფუნქციონირებისას. ზემოთქმულს შეიძლება დავუმატოთ მითითება გვაროვნულ-თემური ურთიერთდახმარების ინსტიტუტების გამოყენებაზე მთიელთა ზედაფენის მიერ მწარმოებელი მასის

ექსპლუატაციისათვის, აგრეთვე მის მიერ თემის სამხედრო პოტენციალით სარგებლობა საკუთარი აღზევებისათვის და ა. შ.

„გვაროვნული“ (resp. თემობრივი) საწყისები ასე თუ ისე მსჭვალავდა საზოგადოების მატერიალური და სულიერი ცხოვრების ყველა მხარეს, ასრულებდა აქ საზოგადოებრივი სისტემის მაცემენტებელ როლს. ამიტომაც გამართლებული იქნება თუ ამ საზოგადოებებს ჩვენ „თემური დემოკრატიის ტიპის ადრეკლასობრივ საზოგადოებად“ მივიჩნევთ. ქართველ მთიელთა ეს საზოგადოებები საბოლოო ჯამში შეიძლება განხილულ იქნენ როგორც სპეციფიკური ვარიანტი (ამ სპეციფიკას განსაკუთრებით ქმნის ქართული ფეოდალური სამყაროს ფარგლებში ფუნქციონირება) შეზღუდული ეკონომიკური ბაზის მქონე განუვითარებადი (resp. მცირედგანვითარებადი) ადრეკლასობრივი საზოგადოებისა, რომელსაც განასახიერებდნენ ე. წ. „მთური ფეოდალიზმის“ საზოგადოებები კავკასიის მთიანეთში¹²¹, ე. წ. „მომთაბარული ფეოდალიზმის“ საზოგადოებისა, რომელსაც განასახიერებდნენ ე. წ. „მთური ფეოდალიზმის“ საზოგადოებები. ტიპოლოგიურად ადრეკლასობრივი საზოგადოების ეს ტიპი, როგორც ჩანს, შეიძლება განისაზღვროს, როგორც „წინაფეოდალური“ („პროტო-ფეოდალური“).

გარდა იმისა, რომ ეკონომიკური ბაზის შეზღუდულობა შეუძლებელს ხდიდა ყველა ამ საზოგადოებათა შინაგან, იმანენტურ განვითარებას „აღმოსავლური“ თუ „დასავლური“ ფეოდალიზმის განვითარებული ფორმების მიმართულებით, იგი განსაზღვრავდა სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისით მათ ერთგვარ „დაჩიხულობას“. ქართველ მთიელთა შემთხვევაში ამავე მიმართულებით დიდ როლს ასრულებდა ბარის საქართველოსთან მჭიდრო კავშირ-ურთიერთობა. ეს გარემოება ქართველ მთიელთა სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი თავისებურებაა. სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების პროცესები მათში იზოლირებულად არ მიმდინარეობდა. საზოგადოების ეკონომიკური და სოციალური დიფერენციაცია უპირატესად ფეოდალურ საქართველოსთან კავშირ-ურთიერთობის ზეგავლენით ხდებოდა. ადგილობრივ ნიადაგზე გაბატონებული წოდების ჩამოყალიბების პირობები აქ არ ჩანდა. ერთი მხრივ ეკონომიკური ბაზის შეზღუდულობა და, მეორე მხრივ, ამ საზოგადოებათა მცირემასშტაბურობა და დამოუკიდებელი პოლიტიკური ორგანიზაციის განვითარების შეუძლებლობა ძალზე სუსტ იმპულსებს შეიცავდა შინაგანი სოციალურ-ეკონომიკური დიფერენციაციისათვის. ბარის გავლენით კი ეს პროცესი ნაწილობრივ თემზე გაბატონების მოსურნე ელემენტის შექმნაში გამოიხატებოდა (ასე მოველინენ „თავისუფალ სვანეთს“ და აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთ თემს სხვადასხვა „აზნაურები“, რომლებიც ამგვარ მიზნებს ისახავდნენ), ნაწილობრივ კი მთის ამა თუ იმ რაიონის თავისუფლების ლიკვიდაციასა და მისი მოსახლეობის ერთიანი ქართული ფეოდალური ურთიერთობის არტახებში მოქცევის ხასიათს იღებდა. ასე დაჰყარა თავისუფლება ქვემო სვანეთმა და სადადეშქელიანო სვანეთმა, მთის რაჭამ და სხვ. (აღმოსავლეთ საქართველოში ეს პროცესი უმეტეს წილად მთაში სამეფო ადმინისტრაციის დაწესებაში გამოიხატებოდა, ამასთანავე,

¹²¹ იხ. გ. მელიქიშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთისა და კავკასიის უძველესი კლასობრივი საზოგადოებების ბუნების საკითხისათვის, „ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული“, გვ. 163—171.

ეს ადმინისტრაცია მთიელთა საშინაო ყოფაში ჩარევის სურვილს მაინცადაზიანც არ იჩენდა).

ყოველივე ამის გამო, როგორც უკვე ითქვა, ქართველ მთიელთა აღრეკლასობრივი საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ურთიერთობა სპეციფიკურია თვით კავკასიის მთიელთა საზოგადოებებში. ბევრი მათგანისაგან განსხვავებით, სადაც ფეოდალურ ურთიერთობათა ჩასახვა-განვითარება ძირითადად აღგიკლობრივ გაერთიანებათა ფარგლებში მიმდინარეობდა, საქართველოში მთაში უმთავრესად ადგილი ჰქონდა აქაური აღრეკლასობრივი საზოგადოებების საერთო ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ორბიტაში ჩათრევის პროცესს, ამასთანავე, ფეოდალიზაციის წარმატებებს აქ ხშირად საწინააღმდეგო — „მეთემეთა რევოლუციის“ ტალღა სცვლიდა, რომელიც შლიდა ფეოდალიზაციის შედეგებს (იხ. სვანეთი და სხვ.). ამიტომ არის, რომ ქართველ მთიელთა არა მარტო პოლიტიკური, არამედ სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიაც არ შეიძლება მოვწყვიტოთ საქართველოს ერთიან ისტორიას. იგი მის ორგანულ ნაწილს წარმოადგენს.

Г. А. МЕЛИКИШВИЛИ

К ХАРАКТЕРИСТИКЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СТРОЯ ГРУЗИНСКИХ ГОРЦЕВ

(Р е з ю м е)

В статье на основании письменных и этнографических материалов позднего средневековья и XIX — начала XX вв. дается попытка охарактеризовать социально-экономический строй грузинских горцев этой эпохи (населения горных регионов Восточной Грузии: Хевсурети, Пшави, Тушети, Хеви, Мтиулет, Западной Грузии — Сванети); изучены формы индивидуальной—обособленной и коллективной — общинной собственности, роль и функции общины и общинных институтов, вопросы социально-экономической дифференциации населения и пути выделения привилегированного слоя, взаимоотношения с крупными грузинскими феодальными образованиями и их влияние на социально-экономическое развитие в горных регионах Грузии и, наконец, формы эксплуатации и имевшиеся среди горцев категории эксплуатируемого населения.

თ. ჩიქოვანი, ა. ქალღანი

თანამედროვე საცხოვრებელი სახლი მესხეთ-ჯავახეთში

(საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასისათვის)

საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის ერთ-ერთი მონაკვეთის, კერძოდ „დასახლება და საცხოვრებლის“ შედგენის საქმეში სხვასთან ერთად თანამედროვე ტიპის საცხოვრებელი სახლის შესწავლაცაა ნაწარუდები. სწორედ აღნიშნული საკითხისადმი მიძღვნილი წინამდებარე ნაშრომი. ვინაიდან ქართული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი რეგიონალური სპეციფიურობის შესწავლას მოითხოვს, ამის გამო სავსე კვლევა-ძიება ძირითადად მესხეთ-ჯავახეთის აბორიგენულ-ქართველურ მოსახლეობაში წარმოებდა. აქედან გამომდინარე მესხეთ-ჯავახეთის სოფლებში შევარჩიეთ და ავზომეთ ამ რეგიონის ძირძველი ქართული მოსახლეობისათვის დამახასიათებელი რამდენიმე ტიპური თანამედროვე საცხოვრებელი სახლი. აზომებისას ვხელმძღვანელობდით არქიტექტურული ძეგლების ფიქსაციის დამხმარე სახელმძღვანელოთ¹. ანაზომების მიხედვით გამოსაწვლია საკარმიდამოების გენერალური გეგმები, ნაგებობათა გეგმები, ფასადები, კრილები და სხვა.

არქიტექტურულ ანაზომებთან ერთად მესხეთ-ჯავახეთის ძირძველი ქართული მოსახლეობით დასახლებულ თითქმის ყველა სოფელში მოპოვებულ იქნა ეთნოგრაფიული მასალაც. ეთნოგრაფიული მასალის შეკრება ხდებოდა საბჭოთა კავშირის ხალხთა ეთნოგრაფიული ატლასისათვის შედგენილი სპეციალური გეგმაკითხვარის მიხედვით².

მაშინ როდესაც მესხეთ-ჯავახეთში გავრცელებული ძველებური საცხოვრებელი ნაგებობების შესახებ დიდძალი ლიტერატურა არსებობს, დაწყებული მრავალრიცხოვან პერიოდულ თუ სხვა გამოცემებში გაბნეული ფრაგმენტული ცნობებით და გათავებული მეცნიერული მონოგრაფიებით, დიამეტრალურად საწინააღმდეგო ვითარებაა განსახილველი რეგიონის თანამედროვე საცხოვრებელი ნაგებობების შესწავლის საქმეში. უკანასკნელი სამი ათეული წლის განმავლობაში სოფლის მშენებლობაში მომხდარმა ძირეულმა ძვრებმა გამოიწვია ის, რომ მესხურ-ჯავახური თანამედროვე ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანი ეთნოგრაფთა, ხელოვან-მცოდნეთა და ხუროთმოძღვართა ინტერესების მიღმა დარჩა. შესაძლოა, ამას ხელი იმანაც შეუწყო, რომ განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა ძველი საცხოვრებელი ნაგებობების შესწავლას. ახალი ტიპის მესხურ-ჯავახური საცხოვრებელი სახლის შესახებ ლიტერატურაში ფრაგმენტული ცნობებიც კი იშვიათად მოგვეპოვება, და თუ არის, ისიც უზრუნველყოფილი ხასიათისაა.

საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის განაკვეთის „საცხოვრებელი ნაგებობანი“ ერთ-ერთი ძირითადი საკითხია ნაგებობათა კლასი-

¹ Архитектурные обмеры, М., 1949.

² В. П. Кобычев, А. И. Робакидзе, Основные типологии и картографирования жилища народов Кавказа, СЭ, 2, М., 1967.

ფიკაცია. ნაგებობათა კლასიფიკაციის საფუძვლად ჩვეულებრივ სხვადასხვა ნიშანი შეიძლება იყოს აღებული: დაგეგმარების თავისებურებანი, ვადაზურვის წესი, ნაგებობათა ფორმა, მდებარეობა, სამშენებლო მასალა და სხვა.

თანამედროვე ტიპის მესხურ-ჯავახური საცხოვრებელი ნაგებობა იმდენად უნიფიცირებული, რომ მისი ქვეტიპების გამოყოფა მხოლოდ დაგეგმარების გადაწყვეტის თავისებურებათა გათვალისწინებითაა შესაძლებელი. ესაა იმის მიზეზი, რომ ნაგებობათა კლასიფიკაციისას სწორედ დაგეგმარების გადაწყვეტის თავისებურებებიდან გამოვლივართ.

ოცდაათიანი წლების დასაწყისიდან მესხეთ-ჯავახეთში, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, კოლმეურნეთა გაზრდილ კულტურულ-საყოფაცხოვრებო მოთხოვნილებებს ძველი ტიპის საცხოვრებელი უკვე ვეღარ აკმაყოფილებდა. დრომოჭმულად გამოიყურებოდა აგრეთვე სოფელთა შიგნით მოსახლეობის განსახლების ხასიათი, უბან-კვარტალთა რევოლუციამდელი მორფოლოგია და დაგეგმარება. საბჭოთა საქართველომ წარსულისაგან მემკვიდრეობად მიიღო ვიწრო, უწესრიგო, მრუდხაზოვანი ქუჩებითა და ჩიხებით, კეთილმოწყობისა და მომსახურების დაბალი დონით გაშენებული სოფლები.

რევოლუციამდელი ყოფისათვის სრულიად უცნობმა, ახალმა, პროგრესულმა, სოციალისტური შინაარსის მქონე კულტურულ-ეკონომიკურმა ძვრებმა და გარდაქმნებმა, რომელსაც სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაცია და ინტენსიფიკაცია მოჰყვა არა მარტო ძველებურ საცხოვრებელს შეუცვალა სახე, არამედ სოფლის დაგეგმარებაზეც მოახდინა გავლენა. საბოლოოდ მოიშალა სოფელში მონოგენურ უბან-კვარტალებად დასახლების ტრადიცია, გაფართოვდა მისი ფარგლები და ბარის სოფელთა აბსოლუტურმა უმრავლესობამ პოლიგენური ხასიათი მიიღო. სწორედ ამ პერიოდიდან საქართველოში სწრაფი ტემპით დაიწყო ახალი ბინათმშენებლობის პროცესი, რომელმაც თავის არნახულ აღმავლობას ომის შემდგომ მიაღწია. ეს პროცესი განსაკუთრებით გეგმაზომიერი გახდა უკანასკნელი ოთხი ათეული წლის მანძილზე. ამ წლებში რესპუბლიკის საპროექტო ორგანიზაციებში მეცნიერული პროგნოზირების საფუძველზე დაყრდნობით კეთდებოდა სოფლების რეკონსტრუქციისა თუ ახალი სოფლების დაგეგმარების პროექტები. სოფელს ემატება ისეთი ელემენტები, რომლებზეც სოფლის მშრომელებს ადრე წარმოდგენაც კი არ ჰქონდათ. სოფელში ჩნდება საბავშვო ბაგა-ბაღი, დაწყებითი თუ საშუალო სკოლა, სკოლა-ინტერნატი. მოსახლეობის საყოფაცხოვრებო მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად თითქმის ყველა დიდ სოფელშია აგებული უნივერსალური მაღაზია, სასურსათო და სამრეწველო მაღაზიები, პურის საცხობი, სასადილო, საყოფაცხოვრებო მომსახურების კომბინატი, აბანო. მესხეთ-ჯავახეთის თითქმის ყველა სოფელი ელექტრიფიცირებული და რადიოფიცირებულია, აქვთ წყალ-გაყვანილობა. მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი სარგებლობს თხევადი გაზით. სათბობად ქვანახშირი და შეშა გამოყენებული.

მოსახლეობის იდეურ-სულიერ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად სოფლად გამრავლდა სამკითხველო, კინოთეატრი, კეთილმოწყობილი კლუბები.

სოფლის მოსახლეობის ეკონომიკურ-სულიერ შესაძლებლობათა რაოდენობრივმა ზრდამ, რაც შედარებით მოკლე პერიოდში განხორციელდა, საცხოვრებლის ტიპის თვისობრივი შეცვლა გამოიწვია, რამაც თავის მხრივ ძირეულად გარდაქმნა დღევანდელი მესხეთ-ჯავახეთის სოფლის გარეგანი სახე და შინაგანი აგებულება.

ასეთი ვითარების მიუხედავად თქმა იმისა, რომ რევოლუციამდელ საქართველოში, კერძოდ კი XX ს-ის 20-იან წლებამდე მესხეთ-ჯავახეთში ახალი ტიპის სახლების მშენებლობა არ შეიძინებოდა, რასაკვირველია, ფაქტიური სინამდვილის გაყალბება, ფალსიფიკაცია იქნებოდა. XIX ს-ის ბოლო მეოთხედში კაპიტალისტურმა ურთიერთობამ სოფლის ბოზოლა და კულაკურ ფენებში, სხვასთან ერთად გარკვეული კულტურულ-ეკონომიკური სტიმულიზაცია გამოიწვია და იგი მატერიალური კულტურის სფეროში, ახალი, ქალაქურს მიმგვანებული სახლების მშენებლობაში გამოიხატა. აღნიშნულ პერიოდში ქალაქურის მსგავს ახალ ბინათმშენებლობას მართალია ფართო ხასიათი არ მიუღია (რაც ბუნებრივია), მაგრამ აქა-იქ მისი დასაწყისი ბინათმშენებლობაში გაჩენილი პროგრესის უკვე უტყუარ ფაქტს წარმოადგენდა.

საქართველოში კოლექტივიზაციის დანერგვამდე, ახალი ტიპის საცხოვრებელი სოფლის შეძლებული ფენის ეკონომიკური სიძლიერისა და ნაწილობრივ კულტურული დაწინაურებულობის მანიშნებელი იყო.

XX ს-ის 30-იან წლებამდე ქალაქურობის მაუწყებელმა ახალი ტიპის საცხოვრებელმა ერთეულების სახით საქართველოს თითქმის ყველა რეგიონში შეაღწია, და უნდა ითქვას ფეხიც საკმაოდ მოიკიდა. მართალია, იგი იშვიათ გამოჩენილის კატეგორიას განეკუთვნებოდა, მაგრამ უცხო ელემენტად უკვე აღარ გამოიყურებოდა. ლტოლვა ახალი ტიპის საცხოვრებლისადმი სოფლის მოსახლეობაში თანდათან განუხრელად იზრდებოდა. როცა კოლმეურნეთა ეკონომიკური ცხოვრების საფუძველი საიმედოდ მყარი გახდა სოფელელთა მისწრაფება უკეთესი კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პირობებისადმი, მატერიალურად პირველ რიგში ახალი ბინათმშენებლობის ფართე დაწყებაში გამოიხატა. ასე დაიწყო საქართველოში ახალი ხალხური ბინათმშენებლობის პროცესი. მან ციკლური ხასიათი მიიღო და ორ ეტაპად განხორციელდა. აქვე უნდა გაესვას ხაზი იმასაც, რომ აღნიშნული პროცესი ყველა კუთხეში, რასაკვირველია, ერთნაირი სისწრაფითა და ინტენსიურობით არ განხორციელდებულა. იგი სწრაფად და ფართო მასშტაბით იმ რაიონებში ჩატარდა, სადაც შედარებით მეტი ეკონომიკური სიძლიერე იგრძნობოდა და მოსახლეობაც კულტურულად და ეკონომიურად უფრო მჭიდროდ იყო დაკავშირებული დიდ ქალაქებთან.

ახალი ბინათმშენებლობის ხალხური პროცესის პირველი ეტაპი საქართველოში 50-იანი წლების დასაწყისამდე გაგრძელდა. ამ ეტაპის, ანუ იმავე ციკლის პერიოდში შექმნილი კოლმეურნეთა სახლების კულტურულ-საყოფაცხოვრებო, არქიტექტურული ფორმების და ელემენტების შემდგომ დახვეწა-განვითარებას მეორე მსოფლიო ომმა შეუშალა ხელი. ომის დროს ამ საქმისათვის არავის ეცალა, დიდი თუ პატარა სხვა საზრუნავით იყო დაკავებული. სოფლის მოსახლეობის უპირველეს და გადაუდებელ ამოცანას საბჭოთა მიომრების სურსათ-სანოვავით მომარაგება წარმოადგენდა. მაგრამ სამაგიეროდ, როდესაც ომი ძლევამოსილად დამთავრდა და ქვეყანაც ჭრილობების მოშუშებას შეუდგა, ახალმა ხალხურმა ბინათმშენებლობამ განუხრელი, არნახული აღმავლობით დაიწყო განვითარება. ახალი ხალხური ბინათმშენებლობა, რომელმაც გეგმაშეწონილი, კვალიფიციურ-პროფესიული (აქ საპროექტო ორგანიზაციების უშუალო დახმარება იგულისხმება) ხასიათი მიიღო და მთავარი ყურადღება

კომფორტაბელურ გაფორმებას მიეძევა, საქართველოს ბარში 50-იანი წლებიდან დაიწყო და იგი ამჟამადც გრძელდება.

ახალი ბინათმშენებლობის პროცესის მეორე ეტაპი შინაგანად განვითარებადი ჩასიათისაა. იგი ფეხდაფეხ მიჰყვება, უმაღლეს ითვისებს ყოველ ახალს, პროგრესულს, რაციონალურად მიჩნეულ თანამედროვე მიღწევებს დაგეგმარებაში, ინტერიერის მოწყობაში, ფასადის გაფორმებაში თუ სხვადასხვა დანიშნულების საყოფაცხოვრებო ელემენტებისა და სათავსების გამართვაში.

მესხეთ-ჯავახეთი, როგორც ცნობილია, საუკუნეთა მანძილზე მიწურბანია-ნი სახლების გავრცელების ერთ-ერთ უმთავრეს კერას, დარბაზულ თუ სხვა ფორმის ნაგებობათა კლასიკურ მხარეს წარმოადგენდა; ამის შესახებ ბევრია დოქტორული და ამიტომაც სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ³.

როგორც ცნობილია, მესხეთი და ჯავახეთი ბუნებრივ-კლიმატური პირობებისა და ვერტიკალური ზონალობის, აგრეთვე გეოგრაფიული მდებარეობის მიხედვით ერთმანეთისაგან საკმაოდ განსხვავდებიან. მესხეთი ქვაბულს წარმოადგენს და მისი სიმაღლე ზღვის დონიდან 910—1500 მ შორის მერყეობს. ჯავახეთი დავალებული ზეგანია და მისი სიმაღლე ზღვის დონიდან 1500 მეტრიდან 2100 მეტრამდე აღწევს⁴. ასეთ გეოგრაფიულ თავისებურებათა გამო ჯავახეთში უფრო დიდთოვლა და ყინვიანი ზამთარი იცის. ასეთი ბუნებრივ-კლიმატური თავისებურება თანამედროვე ბინათმშენებლობაში სათანადოდაა გათვალისწინებული.

მკაცრმა და დიდთოვლიანმა ზამთარმა, აგრეთვე უშეშობამ და საერთოდ სათბობი მასალის ნაკლებობამ თანამედროვე სახლის დაგეგმარებასაც დაამჩნია თავისი დალი. ჯავახეთის სოფლებში ამჟამადც მხოლოდ ერთსართულიანი სახლები შენდება. ერთსართულიანი ჯავახური სახლი თავისი კომპაქტურობითა და დახშულობით, არქიტექტურული ფორმის მიუხედავად თვისობრივად ძველის, ბანიანის ანალოგიურად გამოიყურება.

შედარებით უკეთესი ბუნებრივ-კლიმატური პირობებისა და გეოგრაფიული მდებარეობის გამო თანამედროვე მესხური სახლები ნაკლებად დახშული შენდება და რაც მთავარია, მესხეთში ამჟამად ერთსართულიანი ახალი ტიპის სახლი ეთნოგრაფიული იშვიათობაა.

მესხეთში, ჯავახეთისაგან განსხვავებით აივანი ღია იქნება ის აუ შემინული საცხოვრებელი ნაგებობის ერთ-ერთი და აუცილებლად დამახასიათებელი ელემენტი.

ბუნებრივია, რომ ახალი კულტურულ-ეკონომიკური ძვრებით გამოწვეული საყოფაცხოვრებო ცვლილებანი და გარდაქმნები ამ ძველქართულ პროვინციაშიც პოვებდა გამოძახილს. რასაკვირველია, ეს ასეც მოხდა. აქაც ჩატარდა ახალი ბინათმშენებლობის პროცესი, მაგრამ საქართველოს სხვა კუთხეებთან შედარებით (სამეგრელო, გურია, ჯავახეთი, ბარის აჭარა, შიდა ქართლი და შიდა კახეთი) მისი პირველი ეტაპი შედარებით გახანგრძლივებული გამოდგა.

³ И. П а н т ю х о в, О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе, Тиф., 1890; გ. ჩ ი ბ ა ი ა, გლეხის სახლი ქვაბლიანში, „მომომხილველი“, ტ. I, ტფ., 1926; Р. А г а б а - б я н, Архитектура грузинского народного жилища, Тб., 1945; Л. С у м б а д з е, Грузинские дарбазы, Тб., 1960; თ. ჩ ი ქ о в ა ნ ი, ამიერკავკასიის ხალხურ საცხოვრებელ ნაგებობათა ისტორიიდან, თბ., 1967.

⁴ ლ. მ ა რ უ ა შ ე ლ ი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, თბ., 1970, გვ. 270, 276, 311.

ახალი ხალხური ბინათმშენებლობის პროცესის პირველ ეტაპზე შექმნილი ერთ-სართულიანი სახლი მესხეთ-ჯავახეთში თითქმის ოციოდე წლის განმავლობაში სტერეოტიპული ხასიათისა თუ ფორმის მატარებელი აღმოჩნდა.

სტერეოტიპად ჩამოყალიბებული ერთსართულიანი მესხურ-ჯავახური სახლი ჩვეულებრივ ორი ოთახისაგან შემდგარი იყო და ხასიათდებოდა პატარა ღია აივნით, მოფიცრული იატაკითა და ჭერიტ; ქვეთკირით იყო ნაგები. რევოლუციამდელი მესხეთ-ჯავახეთის ძველი ყოფისათვის უცხო ელემენტებთან (მოფიცრული იატაკი და ჭერი, სხვენი და თუნუქით მოფენილი სახურავი) ერთად ახალ ერთსართულიან სახლში არც ძველი ელემენტები იყო დავიწყებული. მაგალითად, მიწურბანიანი სახლისათვის დამახასიათებელმა და ერთ-ერთმა შემადგენელმა ელემენტმა — კარაპანმა ახალ სახლში პატარა ღია აივნის სახე მიიღო.

აღნიშნულ ერთსართულიან სახლში, რომელსაც მხოლოდ საცხოვრებლის ფუნქცია ჰქონდა დაცისრებული სამეურნეო დანიშნულების სათავსებად ისევ ძველი ნაგებობები (ბოსელი, საბძელი, საციო, სახელამბრე, ფურნეს ოთახი) გამოიყენებოდა. აღნიშნულ პერიოდში ძველი კარმიდამოს კომპლექსიდან მოიშალა კალო. მისი ადგილი დაიკავა პატარა ბაღ-ბოსტანმა. ანალოგიური ტიპის საცხოვრებლები დღეს ფართედაა გავრცელებული ჯავახეთის ზეგანზე. ქვემოთ მოგვყავს ორი ტიპური მაგალითის აღწერა.

I. ახალქალაქის რაიონის სოფელ გოგაშენში ავზომეთ და ავწერეთ ლ. ნათენაძის (კოლმეურნე) საცხოვრებელი კომპლექსი (გეგმა და ფასადი იხ. ტაბ. I). კომპლექსი წარმოდგენილია ერთმანეთთან ორგანულად დაკავშირებული ახალი და ძველი ტიპის საცხოვრებლებით.

ახალი ტიპის საცხოვრებელი სახლის ასაგებად ქვაა გამოყენებული ცემენტის დამაკავშირებელზე. მისი საძირკველი არც თუ ისე ღრმაა, მერყეობს 60—70 სმ. ფარგლებში. მისი სიგანე 85 სმ. ტოლია. კაპიტალური კედლების სიგანე 70 სმ აღწევს. სახლის საფასადო მხარის კუთხეები, კარისა და სარკმლების ღიობების გვერდები ამოყვანილია ქვის კარგად გამოთლილი კვადრებით, რომლებიც კედლის საერთო სიბრტყიდან 3 სმ-ით არიან კონსოლისებული. გადმოშვერილი, რაც შეუქრდილის თავისებურ ნახატს იძლევა და ერთგვაროვან სიბრტყეს მეტ გამომსახველობას ანიჭებს. ასევე ქვის კარგად გათლილი კვადრების ერთრიგისა და ლავგარდანიტისა დასრულებული სახლი.

ახალ საცხოვრებელში ორფართიანი კარებია გამოყენებული, როგორც კორიდორ-პოლში, ისე საცხოვრებელ ოთახებში შესასვლელად. კარის სიგანე 1,25 მ შეადგენს, სიმაღლე კი 2,10 მ. მისი აგებულება თითქმის არაფრით განსხვავდება ქალაქური საცხოვრებლის კარისაგან და სტანდარტულს უახლოვდება ზომებით, მასალითა და გაფორმებით გარედან კორიდორ-პოლში შესასვლელი კარის წინ 1,60 მ სიმაღლის ჭინკარია ჩამოკიდებული.

საცხოვრებელი სახლის საფასადო მხარეს ოთხი სარკმელია, რომელთა ზომაც ტოლია (1,10×1,75 მ). სარკმლები ზომებით, მასალითა და გაფორმებით სტანდარტულს უახლოვდებიან.

ხის კოჭებით, ნივნივებითა და ლარტყებით შექმნილი გადახურვის კონსტრუქციული სისტემა თუნუქითაა დაფარული. სახურავი ოთხფერდაა.

სახლის ინტერიერი შეღესილია და შეთეთრებული. ასევე შეღესილია სახლის საფასადო მხარეც. შეუღესავადაა დატოვებული ქვის გათლილი კვად-

რები. საფასადო მხარის კედლის შეღესილი სიბრტყე შეღებილია ოხრის ფერი საღებავით.

საცხოვრებელი სათავსის სიმაღლე 3 მ ტოლია.

სახლის დაგეგმარება შემდეგი სახითაა გადაწყვეტილი. სახლის მთელ შიდა მოცულობას ორ არასწორ ნაწილად ყოფს სათავსი ფართით 14 მ², რომელიც აერთიანებს კორიდორისა და ჰოლის ფუნქციებს. ის წარმოადგენს საცხოვრებელი ოთახებისა და სამეურნეო სათავსების დამაკავშირებელ რგოლს. მას ხის იატაკი არ გააჩნია და ეს ბუნებრივიცაა: აქ უნდა გაიაროს საქონელმა ბოსელში მოსახვედრად.

კორიდორ-ჰოლისაგან ხელმარჯვნივ 31 მ² ფართის მქონე ოთახი აერთიანებს საძილე და დღე სამყოფი სათავსების ფუნქციებს. თუ ოჯახში სტუმარი იმყოფება, მაშინ ეს ოთახი სასადილოს ფუნქციასაც ასრულებს. ოთახში განლაგებულია შემდეგი სახის ავეჯი: საბჭოური წარმოების საძილე გარნიტური, სვარძელი, ჭურჭლის კარადა, ერთი დიდი და ერთი პატარა მაგიდა, მონიკელებული ორი საწოლი და შვიდი (ე. წ. ვენური) სკამი.

კორიდორ-ჰოლისაგან ხელმარცხნივ მეორე ოთახია ფართით 24 მ². აქ ოთხი საწოლია მოთავსებული. აქვე დგას სარეცხი მანქანა, მაგიდა, რადიომიმღები და ტელევიზორი. საღამოობით ოჯახის წევრები აქ იკრიბებიან ტელევიზორის საყურებლად.

აღნიშნულ ოთახებს მოფიცრული იატაკი აქვთ, რომელიც კორიდორ-ჰოლის ყამიროვანი იატაკის დონისაგან სანიტარულ-ჰიგიენური მოსაზრებით 20 სმ-ით მაღლაა აწეული

ძველი საცხოვრებლის სათავსები, რომელთა საერთო ფართი 130 მ² აღემატება, ამჟამად მხოლოდ და მხოლოდ სამეურნეო მიზნითაა გამოყენებული. აქვეა გამართული სამზარეულო-სასადილოც, რომელშიც დგას გაზქურა, მაგიდა, ჭურჭლის კარადა და რამდენიმე სკამი.

II. ასპინძის რაიონის სოფელ საროში ავზომეთ და ავწერეთ ვ. ასპანიძის საცხოვრებელი კომპლექსი (გეგმა და ფასადი იხ. ტაბ. II), რომელიც ერთმანეთთან ორგანულად დაკავშირებული ძველი და ახალი საცხოვრებელი სახლებისაგან შედგება.

სახლი აქაც ქვითაა ნაგები ცემენტის დამაკავშირებელზე. მისი კონსტრუქციული აგებულება, შენების წესი თუ მხატვრული გაფორმების ხერხები, ცალკეული ელემენტები უკვე აღწერილისაგან თითქმის არაფრით განსხვავდებიან და ამდენად აქ ყურადღებას მხოლოდ დაგეგმარების თავისებურებაზე გავამახვილებთ.

სახლის საფასადო მხარეს მის მთელ სიგრძეზე აივანია მოწყობილი, რომლის სიგანე 2 მ უდრის. აივნის ნაწილს მოფიცრული იატაკი აქვს და მიწის დონიდან 30 სმ-ითაა აწეული.

სახლის შიდა მოცულობა ქვის ტიხრით ორადაა გაყოფილი. მათგან შედარებით მცირე, რომლის ფართი 20 მ² შეადგენს კორიდორ-ჰოლისა და სამზარეულოს მოვალეობას ასრულებს. მისი იატაკი კარგად მოშანდაკებულ-მოტკეპნილი ყამირითაა წარმოდგენილი. ამ სათავსში განლაგებულია გაზქურა, კარადა, მაგიდა, რამდენიმე სკამი და ქვევრი.

საძილე და დღე სამყოფი სათავსის ფართი 31 მ² უდრის. მისი შეფიცრული იატაკი კორიდორ-ჰოლის ყამიროვანი იატაკის დონიდან 15 სმ-ითაა მაღლა აწეული. ოთახში დგას საბჭოური წარმოების საწოლი გარნიტური, მონიკელებ-

ბული ლითონის ორი საწოლი, კარადა, მაგიდა, რამდენიმე სკამი და ტელევიზორი.

კორიდორ-პოლი წაგრძელებული გადასასვლელით დაკავშირებულია სამეურნეო დანიშნულებით გამოყენებულ ძველი ტიპის საცხოვრებელი სახლის ნაწილთან, რომლის საერთო ფართი 100 მ² შეადგენს.

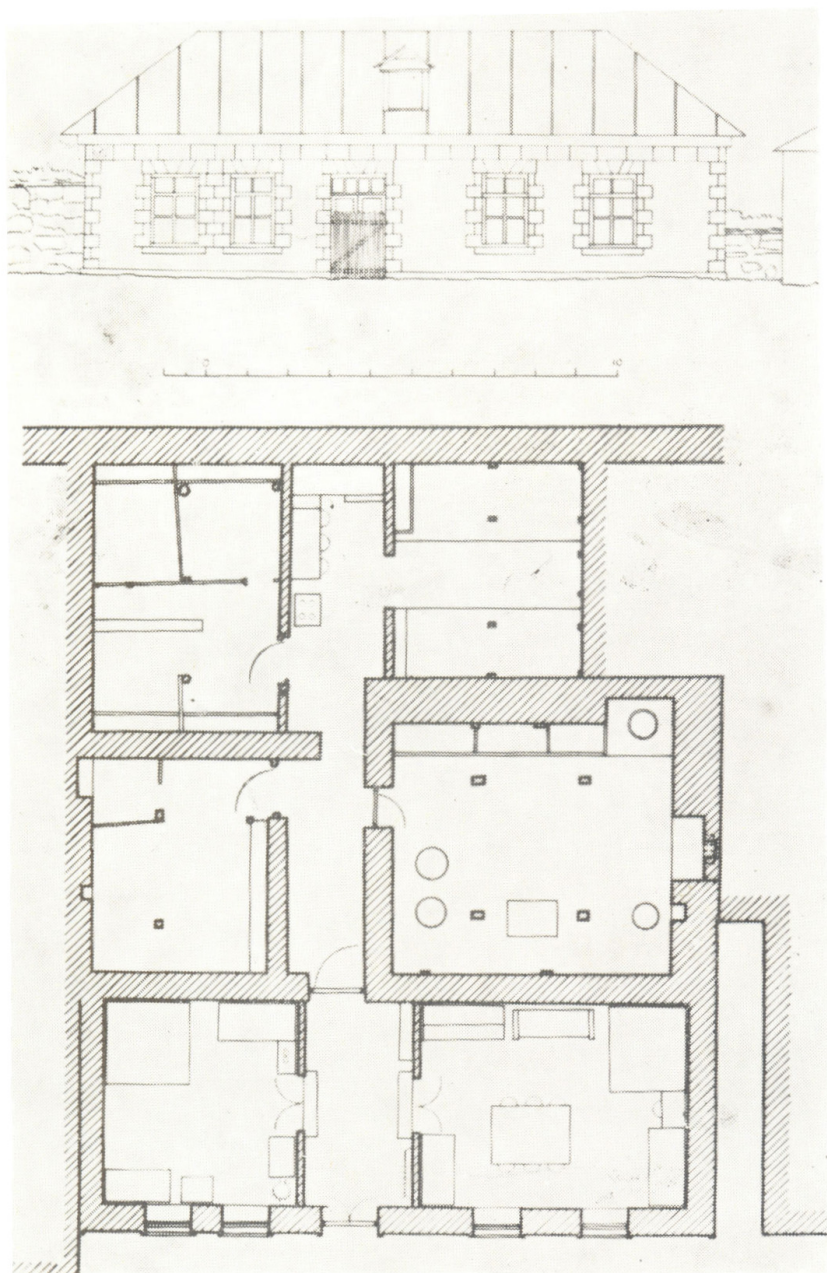
ახალი საცხოვრებლის მოცულობა ველარ აკმაყოფილებს ოჯახის მზარდ მოთხოვნილებებს. ოჯახის უფროსს განზრახული აქვს სახლის რეკონსტრუქცია. კორიდორ-პოლის ხელმარცხნივ კედელში გაიჭრება კარი და ამ მხრიდან სახლს მოედგმება ერთი ოთახი, რის შემდეგაც სახლის გეგმარების კომპოზიციური გადაწყვეტა ჩვენ მიერ სოფ. გოგაშენში აღწერილის იდენტური იქნება.

ახალი ტიპის ბინათმშენებლობის პირველ ეტაპზე ვისაც ორსართულიანი სახლის აშენება სურდა, მაგრამ იმავე დროს იგი თავისი მონოგენური უბნიდან სხვაგან წასვლას არ აპირებდა, ასეთ შემთხვევაში მეორე სართულს პირდაპირ ძველზე, ბანიან ნაგებობაზე დააშენებდა ხოლმე, მაგრამ ვიდრე მეორე სართულის დაშენებას შეუდგებოდნენ ჯერ ძველის ბანს გადაასწორებდნენ, კედლებს სიმაგრისათვის ხის სარტყელს გაუკეთებდნენ. საფასადო კედლებში გამოსჭრიდნენ საჭირო რაოდენობის საფანჯრეებს. ამის შემდეგ კედლის ხის სარტყელზე დაამაგრებდნენ ხის კოჭებს. კოჭების თავები, როგორც წესი საფასადო კედელზე ორ არშინამდე (დაახლოებით 140—150 სმ) უნდა გადასულიყო. ესენი მეორე სართულის აივნისათვის იყო საჭირო. როცა ეს მოსამზადებელი სამუშაოები მომთავრდებოდა, იწყებოდა უშუალოდ მეორე სართულის დაშენება. მეორე სართული ჩვეულებრივ ქვით იგებოდა. იმ სოფლებში, სადაც ტყის სიახლოვე იგრძნობოდა, მეორე სართულს ხისგან აკეთებდნენ. მეორე სართული პირველისაგან განსხვავებით ხასიათდებოდა მოფიცრული ქვითა და იატაკით, ჰქონდა სხვენი და რიკულებით შემკული მოაჯირიანი აივანი, ყავრით ან თუნუქით მოფენილი სახურავი და სხვ. ამგვარად შერწყმული შენობა, რომლის მეორე სართულზე მხოლოდ ორად-ორი ოთახი იყო, ახალი ბინათმშენებლობის პირველ ეტაპზე ეთნოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენდა.

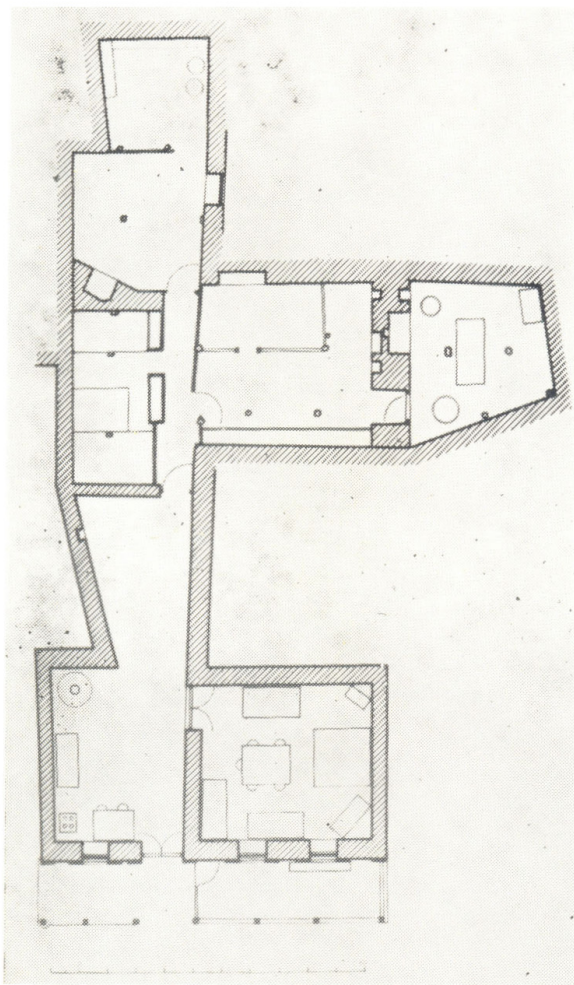
ნათქვამის საილუსტრაციოდ ქვემოთ მოგვყავს ერთი მაგალითი, თუმცა კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ მან რამდენიმეჯერ განიცადა რეკონსტრუქცია. სახლი ავზომეთ ახალციხის რაიონის სოფელ ანდრიაწმინდაში. მისი მფლობელია კოლმეურნე შ. ინასარიძე (გეგმები, ჭრილი და ფასადი იხ. სურ. 1).

საცხოვრებელი სახლი და სამეურნეო ნაგებობანი ერთი მთლიანი კომპლექსის სახით არიან წარმოდგენილი. კომპლექსი შედგება შემდეგი ელემენტებისაგან: ორსართულიანი საცხოვრებელი სახლი (1), საღორე (6), საციო (2), საცხერე (3,7), სახბორე (4), საძროხე (5), საქათმე (8,9), სამზარეულო (11) და მოტოციკლის სადგომი (10).

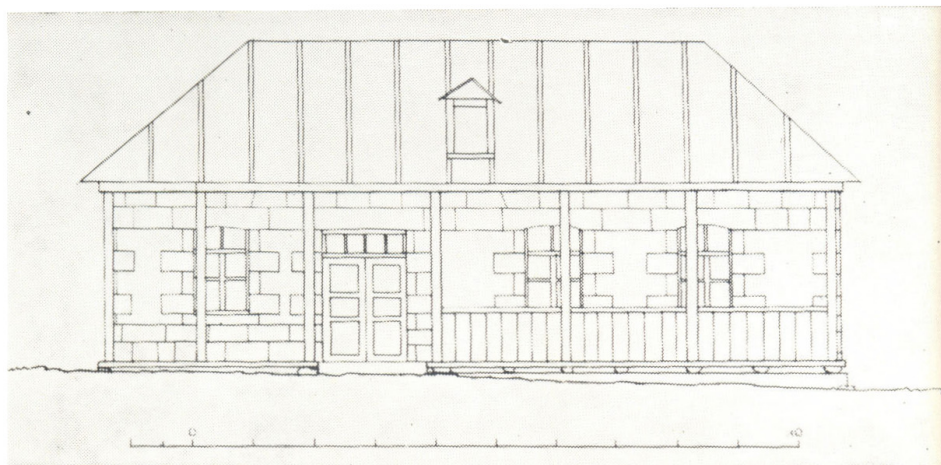
საცხოვრებლის კედლების სიგანე პირველი სართულის დონეზე 30—95 სმ შეადგენს და ქვისაა. კედლების კუთხეები, კარისა და სარკმლის ღიობების გვერდები კარგად გამოთლილი ქვის კვადრებითაა აყვანილი. მეორე სართულის დონეზე ჩრდილოეთისა და დასავლეთის მხარის კედლები ქვისაა, ხოლო დანარჩენი კედლები კი, მათ შორის ტიხრებიც შლაგისაა. ქვის კედლების სიგანე ამ დონეზე 50—90 სმ აღწევს, ტიხრების სიგანე კი 15 სმ.

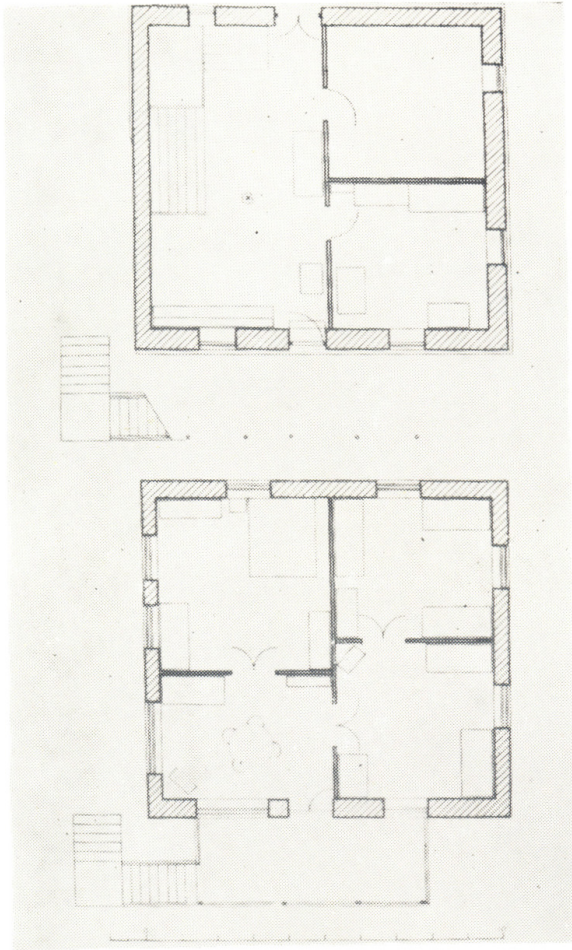
სურ. 1. ახალქალაქის რ-ნი, სოფ. გოგაშენი.
ლადო ნათენაძის სახლის ფასადი და გეგმა.

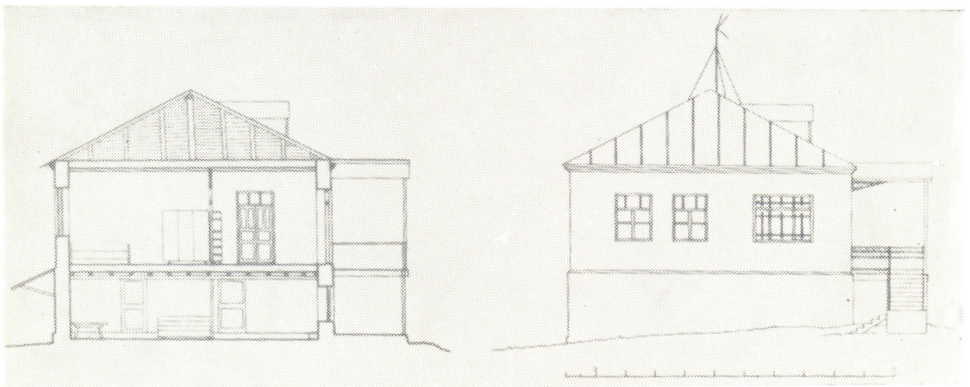
სურ. 1. ასპინძის რ-ნი, სოფ. სარო, ვასო თედორეს ძე
ასპანიძის სახლის გეგმა.

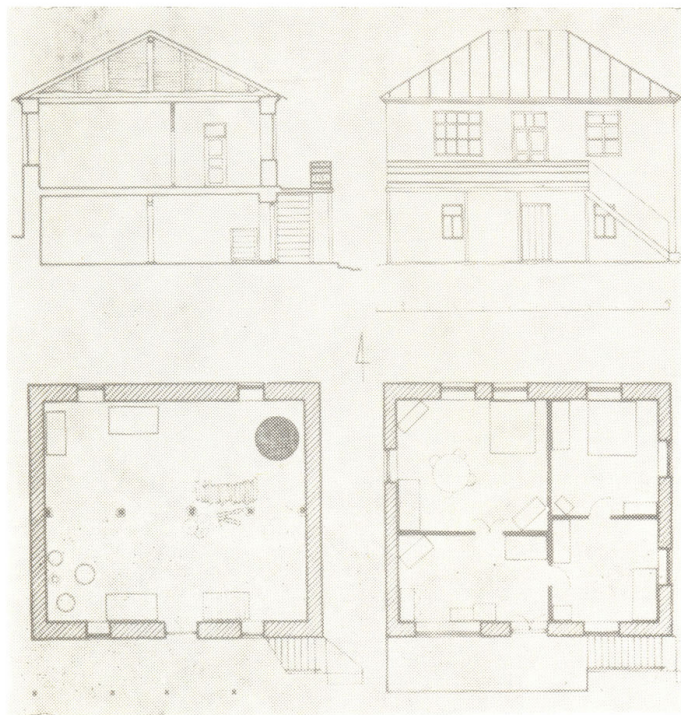
სურ. 2. ასპინძის რ-ნი, სოფ. სარო, ვასო თედორეს ძე
ასპანიძის სახლის ფასადი.

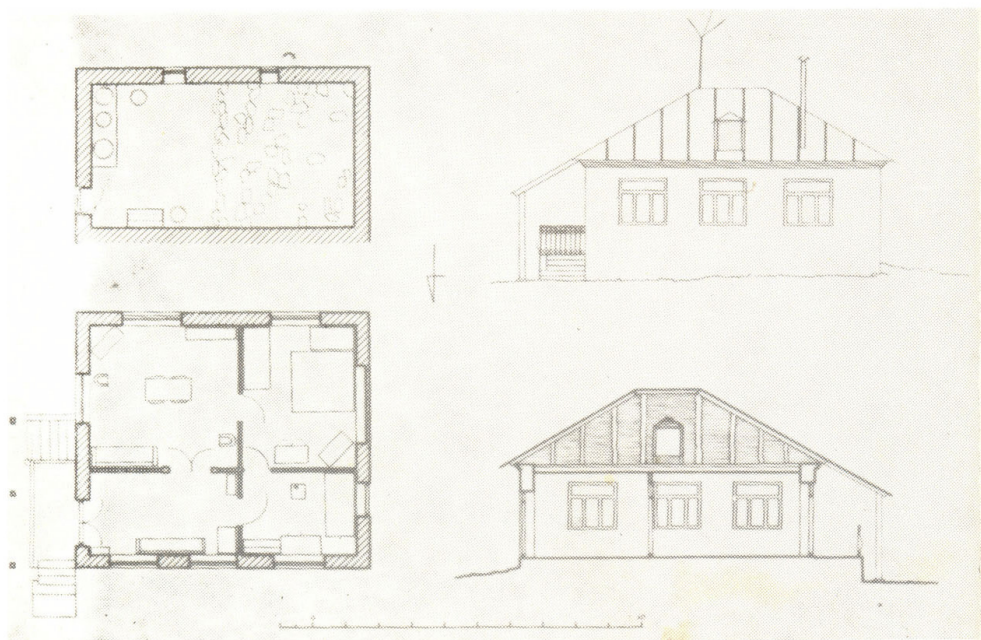
სურ. 1. ახალციხის რ-ნი. სოფ. ივლიტა. თამაზაშვილის სახლის გეგმები.

სურ. 2. ახალციხის რ-ნი. სოფ. ივლიტა. თამაზაშვილის სახლის კრილი და ფასადი.

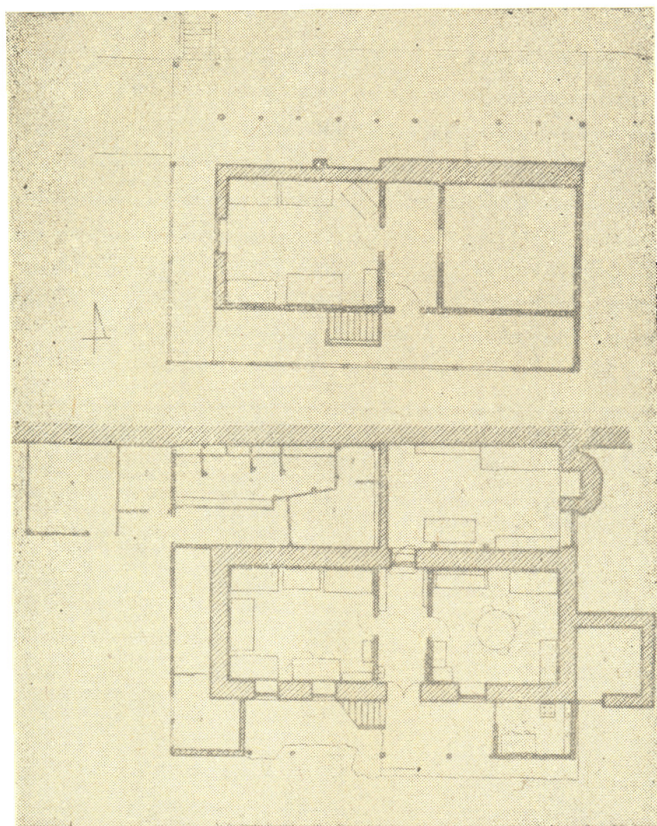
სურ. 1. ახალციხის რ-ნი სოფ. მუსხი. ლადუი საეის ძე ქურდაძის სახლის გეგმები, ჭრილი და ფასადი

სურ. 2. სოფ. კლდე. ტოგო გრიგოლის ძე კაპანაძის სახლის გეგმა, ფასადი და ჭრილი.

პირველი სართულის სიმაღლე 3,10 მ უდრის. პირველი სართულის იატაკი ტრადიციულად მოსწორებული ყამირს წარმოადგენს. სხვენი მოფიცრულია. ასევე ფიცრითაა მოწყობილი მეორე სართულის სათავსების იატაკი და სხვენი.

სართულშუა გადახურვაში გამოყენებული ხის კოჭების განივკვეთია 25×12 სმ. სვეტებიც ხისაა და მათი განივკვეთი 12×15 სმ უდრის. სახლი შიგნით არის გადახურული. სახურავი ოთხფერდაა.

სურ. 1. ახალციხის რ-ნი, სოფ. ანდრიაწმინდა, შ. ინასარიძის სახლის გეგმები

საცხოვრებელი სახლის პირველი სართულის მოცულობა ორადაა გაყოფილი კორიდორ-პოლით, რომლის ფართი 9 მ^2 აღწევს. ის ერთმანეთთან აკავშირებს საცხოვრებელ და სამეურნეო სათავსებს. სასმელი წყალი უშუალოდ კორიდორ-პოლშია შეყვანილი. აქვეა მოწყობილი ტანისამოსის საკიდები და თაროები ჭურჭლისათვის.

კორიდორ-პოლისაგან ხელმარჯვნივ დღე სამყოფი და სასადილო ოთახია. მისი ფართი 18 მ^2 შეადგენს. ეს ოთახი გაწყობილია შემდეგი სახის ავეჯით: ჭურჭლის კარადა, მაცივარი, დივანი, მაგადა, რამდენიმე სკამი და ტელევიზორი. ზამთრობით აქ ქვანახშირის ღუმელს დგამენ.

კორიდორ-პოლისაგან ხელმარცხნივ შედარებით დიდი ოთახია, ფართით 25 მ^2 . აქ ოთხი მონიკელებული რკინის საწოლი, ერთი ბავშვის საწოლი, მაგიდა, რამდენიმე სკამი, წიგნების კარადა და რადიომიმღები დგას.

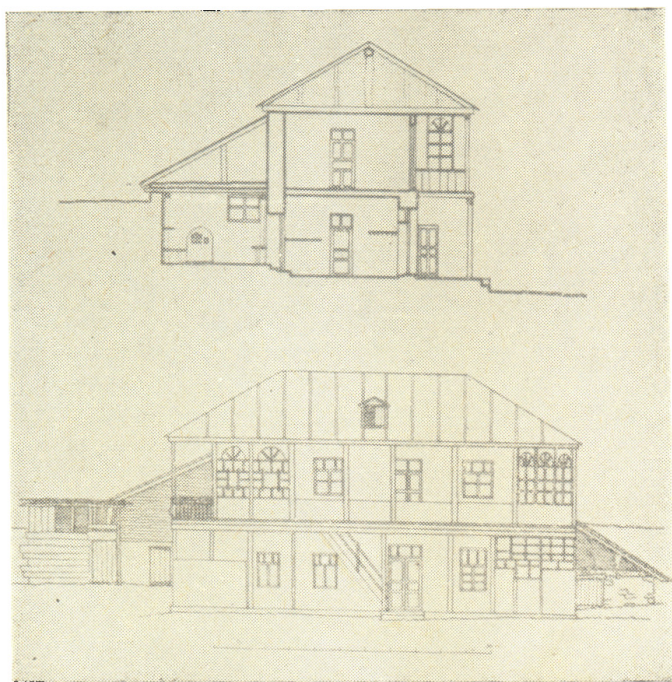
სამზარეულო სახლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხესთანაა მიდგმული. მისი ფართი 6 მ² ტოლია. სამზარეულოში გაზქურა, მაგიდა და ორი სკამია. კედელზე თაროებია მოწყობილი ჭურჭლისათვის.

სახლის მეორე სართული იმეორებს პირველის გეგმარებას. მისი სამხრეთისა და დასავლეთის კედლების გასწვრივ აივანია მოწყობილი, რომლის ნაწილი დახურულია.

მეორე სართულის აივანზე ასასვლელად სამხრეთის კედელთან ხის კიბეა გამართული.

სამეურნეო დანიშნულებით გამოყენებული სათავსების საერთო ფართი 85 მ² აღწევს.

უკვე განხილული საცხოვრებელი სახლების გეგმარების ანალიზი ერთ მეტად საინტერესო კანონზომიერებას წარმოადგენს. მიუხედავად ნაგებობის სართულიანობისა მისი გეგმის კომპოზიციურ ცენტრს კორიდორ-ჰოლი წარმოადგენს, რომელიც ერთმანეთთან აკავშირებს საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულებით გამოყენებულ სათავსებს. ამიტომ ამგვარი სახის საცხოვრებელს პირობითად კორიდორ-ჰოლიანს ვუწოდებთ და ახალი ტიპის მესხურ-ჩაქაბური საცხოვრებლის ცალკე ქვეტიპად გამოვყოფთ.

სურ. 2. ახალციხის რ-ნი. სოფ. ანდრიაწმინდა. შალვა გიორგის ძე ინასარიძის სახლის ფასალი და კრილი

ახალი ბინათმშენებლობის მეორე ეტაპზე მონოგენურ უბან-კვარტალეზად დასახლების ტრადიცია უკვე მივიწყებულია. ახალმოსახლეს მამა-პაპათა უბნის ვიწრო ჩარჩოები აღარ აკმაყოფილებდა. გაზრდილი კულტურულ-საყოფაცხოვრებო მოთხოვნილებები სხვასთან ერთად ხალვათ ეზოკარმიდამოსაც

მოითხოვდა. ასეთი ვითარების გამო ახალმოსახლეებმა მასიურად იწყეს დასახლება კოლმეურნეობის მიერ გამოყოფილ საკარმიდამო ნაკვეთებზე, სადაც კოხტად ნაგებ ორსართულიან (იშვიათად ერთსართულიან) თანამედროვე სახლებთან ერთად ხეხილის ბაღებიც იქნა გაშენებული. სოფელი თანდათან გაფართოვდა, გამშვენდა და კეთილმოეწყო: მტვრიანი შარაგზები ასფალტის საფარიანმა ქუჩებმა შეცვალა. გაჩნდა ადმინისტრაციულ-კულტურულ-საგანმანათლებლო და საყოფაცხოვრებო მომსახურების ცენტრები, რომელთა ირგვლივ ცალკეულ უბნებად დაყოფილი საცხოვრებელი ზონაა განლაგებული თავისი მიკროცენტრებით. საცხოვრებელი ზონის იმ მონაკვეთებში, რომლებშიც განაშენიანების სიმჭიდროვე თავიდანვე დიდი იყო, ახალი ტიპის საცხოვრებლებს საკარმიდამო ნაკვეთის გარეშე აგებენ, ხოლო ახალ უბნებში სახლს საკარმიდამო ნაკვეთში დგამენ. პირველ შემთხვევაში მოსახლეს საკარმიდამო ნაკვეთი სოფლის გარეთ აქვს.

ახალციხის, ახალქალაქის, ასპინძისა და აღიგენის რაიონების სოფლებში ავზომეთ და აღწწერეთ რამდენიმე მაგალითი საკარმიდამო ნაკვეთებზე საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების განლაგებისა. ჩვენ მიერ აზომილ მაგალითებში საკარმიდამო ნაკვეთის ფართი იცვლება 600—1500 მ² ფარგლებში და თითქმის სტერეოტიპულად არიან გადაწყვეტილი. ნაკვეთის ნაწილი ბაღს, ბოსტანსა და ბაღჩას უკავია. სადაც კლიმატი საშუალებას იძლევა იქ ვენახიც გვხვდება. როგორც წესი, სასმელი წყალი ეზოშია შეყვანილი. ნაგებობებიდან საკარმიდამო ნაკვეთზე განლაგებულია საცხოვრებელი სახლი, მცირე ზომის ბოსელი და საბძელი, საქათმე და საპირფარეო.

საკარმიდამო ნაკვეთების მიმოხილვა აშკარად წარმოაჩენს ახალი ბინათმშენებლობის მეორე ეტაპზე დამხმარე ნაგებობის რაოდენობისა და ფართის შემცირების ტენდენციას⁵. რელიქტური იშვიათობა გახდა თორნე, რომელიც ძველი საცხოვრებლის ერთ-ერთი აუცილებელი ელემენტი იყო და რომელიც ცენტრალიზებულმა მექანიკურმა პურსაცხოვრებმა შეცვალა. მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული სამუშაოებიდან ხარი მექანიზაციამ გამოდევნა, რამაც მოსახლეობაში მსხვილფეხა საქონლის შემცირება გამოიწვია. საჭირო აღარ შეიქმნა დიდი ზომის ბოსლების აგება და სხვა. სწორედ ესაა იმის მიზეზი, რომ საკარმიდამო ნაკვეთები სტერეოტიპულად არიან გადაწყვეტილი მიუხედავად იმისა თუ სოციალური ფენის რომელ წარმომადგენლებს ეკუთვნის ის (კოლმეურნე, მეურნეობის მუშა, მოსამსახურე).

ახალი ბინათმშენებლობის მეორე ეტაპზე განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა შიდა მოცულობის გადაწყვეტას და გარეგანი სახის მხატვრულ-ესთეტიკურ გაფორმებას. ამ ეტაპზე უკვე თითქმის უნიფიცირებულია საცხოვრებლის შინაგანი აგებულება და გარეგანი ფორმები. ნათქვამის საილუსტრაციოდ ქვემოთ რამდენიმე მაგალითი მოგვყავს.

I. ახალციხის რაიონის სოფელ იელიტაში ავზომეთ და აღწწერეთ კ. თამაზაშვილის საცხოვრებელი სახლი (გეგმები, ფასადი და ჭრილი იხ. ტაბულა III). სახლი ორსართულიანია, აგებულია სოფლის ცენტრალურ ნაწილში, მკიდროდ დასახლებულ ზონაში. საკარმიდამო ნაკვეთი სახლის მფლობელს სოფლის საზღვრების გარეთ აქვს.

⁵ გამონაკლისი შემთხვევებია როდესაც ძველი ტიპის საცხოვრებელი დღემდეა შემონახული და ახალი ტიპის საცხოვრებელი მასზეა მიშენებული. ასეთ შემთხვევებში ძველი საცხოვრებელი, რომლის ფართი ზოგან 200 მ² აღწევს სამეურნეო დანიშნულებითაა გამოყენებული.

სახლის საძირკვლისა და პირველი სართულის კედლების ამოსაყვანად ქვაა გამოყენებული. მეორე სართული აგურითაა აყვანილი. კედლის წყობის შემკრავად ცემენტია გამოყენებული. სახლის ინტერიერი შელესილია და შეთეთრებული. ასევე შელესილია ექსტერიერიც მეორე სართულის დონემდე, ხოლო მეორე სართულის ექსტერიერი მოწითალო და თეთრი ფერის აგურების მონაცვლეობითაა მხატვრულად გადაწყვეტილი.

საძირკვლის სიგანე 80 სმ შეადგენს, სიღრმე კი ცვალებადობს 0,70—1,2 მდე. კედლის სიგანე პირველი სართულის დონეზე 60 სმ აღწევს, მეორეზე კი 37—45 სმ-ს. სახლის კედლებს აგვირგვინებს აგურის ნაშევრებისაგან შექმნილი ლავგარდანი.

პირველი სართულის იატაკი კარგად მოშანდაკებული ყამირითაა წარმოდგენილი. სართულის სიმაღლე 2,30 მ აღწევს.

სართულშია გადახურვაში გამოყენებულია ფოლადის ორტესებრი განიკვეთის მქონე ერთი კოჭი და ხის კოჭები, რომელთა განიკვეთით 22×8 სმ სტანდარტულს უახლოვდებიან. მეორე სართულს მოფიცრული იატაკი და სხვენი გააჩნია.

სახლი ოთხფერდა სახურავითაა გადახურული. კოჭების, სვეტების, ნივნივებისა და ლარტყების საშუალებით შექმნილ კონსტრუქციულ სისტემაზე თუნუქის ფენილია, რომელიც ზეთის საღებავითაა შეღებილი.

თბოიზოლაციის მიზნით ჩხვენზე ბურბუშელაა დაყრილი, რომელზეც ყამირის 10 სმ სისქის ფენაა მოტკეპნილი.

სახლის სამხრეთის კედელთან, მეორე სართულის წინ აივანია მოწყობილი. მისი ზომებია $6,50 \times 2,50$ მ. აივანზე ქარხნული წესით გაკეთებული კიბეა მიდგმული. აივნისა და კიბის მოაჯირიც ლითონისაა, ქარხნული წესით დამზადებული. აივანი გოფრირებული პლასტიკური მასალითაა გადახურული.

აივანი და მისი სახურავის ნაწილი სვეტებზეა დაყრდნობილი. ერთი სვეტიც პირველი სართულის იატაკიდანაა ამართული. სვეტების მოვალეობას ქარხანაში დამზადებული ლითონის 4 სმ დიამეტრის მქონე მილები ასრულებენ.

სახლის შიდა მოცულობა ტიხრებითაა გაყოფილი. ტიხარი ხისაა, შელესილი და შეთეთრებული. მისი სიგანე 10 სმ აღწევს.

საცხოვრებელ სახლსა და ცალკეულ სათავსებში შესასვლელად რამდენიმე ორ და ერთფრთიანი კარია დატოვებული. კარის ლიობის სიგანე 1,20 შეადგენს, სიმაღლე კი 2,40 მ. თავისი ზომებითა და აგებულებით ქარხნული წესით დამზადებული კარისაგან დიდად არ განსხვავდება.

სახლის პირველი სართულის კედლებზე ზეითი შედარებით მცირე ზომის ($0,80 \times 1,10$ მ) სარკმელია, ხოლო მეორეზე — ცხრა დიდი ზომის ორმაგად შემინული სარკმელი. მათგან შვიდი ზომებით ტოლია ($1,15 \times 1,60$ მ) და მათი ჩარჩოები სტანდარტულს შეესაბამება, ხოლო საფასადე მხარეებზე მოქცეული ორი სარკმელი უფრო დიდი ზომისაა ($2 \times 1,60$ მ) და ამასთან ერთად მინის საჭერი დგარების მეშვეობით შედარებით უფრო მხატვრულადაა გაფორმებული.

სახლის პირველი სართულის მოცულობა ტიხრებით სამ ნაწილადაა გაყოფილი. მათგან შედარებით დიდი სათავსი ფართით 40 მ² საწყობადაა გამოყენებული. აქ ინახება სათბობის (ქვანახშირი, შეშა) მარაგი, კასრები, სკივრები და სხვა. სახლის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მოქცეული სათავსი, რომლის ფართი 18 მ² შეადგენს საკუჭნაოს მოვალეობას ასრულებს. აქ ინახავენ ჰირნახულს. სახლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მოქცეული სათავსის ფართია

17 მ². ის სამზარეულოდ გამოიყენება. შიგ დგას ტახტი, კარადა, თაროები ჭურჭლისათვის, მაგიდა, რამდენიმე სკამი და ღუმელი.

სახლის მეორე სართულის სიმაღლე იატაკიდან ჰერამდე 3,20 მ შეადგენს. სართულის მოცულობა ტიხრებით ოთხადაა გაყოფილი. პირველი ოთახი, რომელშიც უშუალოდ აივნიდან ეხედებით, ოჯახის წევრთა დღე სამყოფს და სტუმრების მისაღების ფუნქციებს აერთიანებს. მისი ფართი 16,60 მ² უდრის. ოთახში განლაგებულია შემდეგი სახის ავეჯი: მრგვალი მაგიდა (დიამეტრი 1,8 მ), რამდენიმე სკამი, მონიკელებული საწოლი, წიგნების კარადა, რადიომიმღები. კართან ტანისამოსის საკიდია მოწყობილი. აღნიშნული ოთახის ჩრდილოეთით უფროსების საძილე ოთახია ფართით 22 მ². ის იმპორტული წარმოების საწოლი გარნიტურითაა გაწყობილი. მისგან აღმოსავლეთით ბავშვების საძილე ოთახია, რომლის ფართი 17 მ² შეადგენს. აქ მონიკელებული რკინის საპირფარეო და ერთი ტანისამოსის საკიდი კარადა დგას. სახლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში კიდევ ერთი ოთახია ფართით 19 მ². ოთახში ორი მონიკელებული საწოლი, მაგიდა, რამდენიმე სკამი და ტელევიზორია განლაგებული. თუ ოჯახში სტუმარი იმყოფება, მას ამ ოთახში აძინებენ. აქვე იკრიბებიან საღამოობით ოჯახის წევრები ტელევიზორის საყურებლად.

II. ახალციხის რაიონის სოფელ მუსხში ავზომეთ ლ. ჭურღაძის საცხოვრებელი სახლი (გეგმები, კრილი და ფასადი იხ. ტაბულა IV, სურ. 1). სახლი ორსართულიანია, საკარმიდამო ნაკვეთშია ჩადგმული და სოფლის ცენტრიდან 400 მ-თაა დაცილებული.

სახლის ასაგებად გამოყენებული მასალა, კონსტრუქციები, ცალკეული ელემენტები თუ დეტალები აღწერილის იდენტურია და მათზე აღარ შეეჩერდებით.

სახლის პირველი სართულის სიმაღლე 2,40 მ ტოლია. მისი მოცულობა ავზომის დროს ჯერ კიდევ არ იყო დანაწევრებული ტიხრებით. ერთიანი მოცულობის მქონე სათავსი ფართით 78 მ². ჯერჯერობით სარდაფად გამოიყენება. შიგ მოთავსებულია ტახტი, მაგიდა, ამბარი, დიდი ზომის მოწეული გოდორი (დიამეტრი 1,60 მ შეადგენს). აქვე ინახება ჭირანხული, კასრები, სათბობი და სხვ.

მეორე სართულის სიმაღლე 3,10 მ ტოლია. მისი მოცულობა ტიხრებით ოთხადაა გაყოფილი. ოთახი, რომელშიც უშუალოდ აივნიდან შევდივართ, სამზარეულოდ და სასადილოდაა გამოყენებული. მისი ფართი 18 მ² უდრის. აქ განლაგებულია ტახტი, ორი მაგიდა, ჭურჭლის კარადა, მაცივარი, სარეცხი მანქანა, რამდენიმე სკამი და ღუმელი. აღნიშნული ოთახის პირდაპირ ოჯახის უფროსების საწოლი ოთახია ფართით 27 მ². ის გაწყობილია იმპორტული საწოლი გარნიტურით. აქვე დგას ერთი საბჭოური წარმოების მაგიდა.

სახლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ბავშვების საძილე ოთახია, რომლის ფართი 16 მ² შეადგენს. აქ საბჭოური წარმოების საწოლი გარნიტური, სავარძელი, მაგიდა, რამდენიმე სკამი და რადიომიმღებია განლაგებული. სახლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში ერთი იმავე ფართის მქონე ოთახია მოქცეული, რომელშიც ორი რკინის მონიკელებული საწოლი და ტელევიზორი დგას. თუ ოჯახში სტუმარი იმყოფება მას ჩვეულებრივ ამ ოთახში აძინებენ.

III. ახალციხის რაიონის სოფელ კლდეში ავზომეთ და აღვწერთ ტ. კაპანაძის ერთსართულიანი საცხოვრებელი სახლი (გეგმები, ფასადი და კრილი იხ. ტაბულა IV, სურ. 2). სახლი საკარმიდამო ნაკვეთშია ჩასმული.

საძირკველი ქვითაა აყვანილი. კედლების ასაგებად მოწითალო და თეთრი ფერის აგურია გამოყენებული. ინტერიერი შელესილია, ექსტერიერი კი შეუ-
ლესავი. სახლს აქვს სარდაფი, რომლას ფართი 33 მ² შეადგენს. სიმაღლით იგი 2,40 მ აღწევს.

საცხოვრებელი სართული მიწის დონიდან შემადგენელია. სახლის ჩრდი-
ლო-აღმოსავლეთის კედელთან პატარა ზომის აივანია მოწყობილი, რომელზეც
კიბით აღიან. აივნიდან პირდაპირ მხოლოდ მისაღებ ოთახში და სამზარეუ-
ლოში შეისვლება. ოთახის ფართი 10 მ² უდრის. აქ განლაგებულია სავარ-
ძელო, წიგნების კარადა, მაგივარი, რადიომიმღები. მისაღები ოთახის პირდა-
პირ სამზარეულო-სასადილო ოთახია ფართით 9 მ². სახლის სამზარეულო-დასავლეთ
კუთხეში დღე სამყოფი ოთახია. მისი ფართი 20 მ² შეადგენს. ის უცხოური
ავეჯითაა გაწყობილი. საძირე ოთახის ფართია 15 მ². საძირე ოთახიც უცხო-
ური გარნიტურითაა გაწყობილი. აქვე დგას ტელევიზორიც.

აღწერილობანი ნათლად გვიჩვენებენ, რომ ახალი ბინათმშენებლობა თა-
ნამედროვე ეტაჟზე მესხეთ-ჯავახეთში, ისევე როგორც მთელ საქართველოში
სულ უფრო და უფრო მოდიფიცირებულ ხასიათს ღებულობს. თითქმის სრუ-
ლადაა უნიფიცირებული და ნიველირებული საცხოვრებელი სართულების და-
გეგმარება. ასევე ფართე ფრონტით მიდის სამშენებლო მასალათა უნიფიკა-
ციაც. ბუნებრივ ქვას ცვლის ბლოკი, აგური. კირი დიდი ხანია ცემენტმა შე-
ცვალა. ფართოდაა გამოყენებული ლითონის ნაწარმი სვეტებისათვის, კოჭები-
სათვის და მოაჯირისათვის.

განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა საცხოვრებელი სახლის მხატვრულ-
ესთეტიკურ გადაწყვეტას, მის არქიტექტურულ ფორმას. მშენებელი საფასა-
დე კედლებს ლამაზად ანაწევრებს კარისა და სარკმლის ღიობებით, აივნებით,
სვეტებით. ფასადების მხატვრულად გაფორმებისათვის გამოყენებულია საშენი
მასალა. აგურის წყობის ნაშევრებით შექმნილია პალიასტრები. აგურის ჰორი-
ზონტალურ წყობას ენაცვლება ირიბი წყობა. მოწითალო და თეთრი აგურე-
ბის მონაცვლეობით ქმნიან გარკვეულ ნახატებს. სახლს აბოლოებენ აგურის
წყობის სამი გადმოშვერილი რიგის ლავგარდანით. როგორც ადრეც აღვნიშ-
ნეთ, ესთეტიკური მოსაზრებითაა გამოყენებული ქვის კარგად გამოთლილი
კვადრებიც კარისა და სარკმლის ღიობებში. არანაკლები ყურადღება ექცევა
კიბის მოყვანილობას, აივნის მოაჯირების გაფორმებას. უნდა ითქვას, რომ
უახლესი ტიპის სახლებში კიბეები ისე თვალში საცემი არ არის, როგორც სხვა-
გან. აქ მისი მასშტაბები უფრო თავდაპირილი და ლაკონურია.

70-იანი წლების დასაწყისიდან საქართველოს აღნიშნულ რეგიონში, კერ-
ძოდ კი უახლოესი დროის მესხურ საცხოვრებელში, გაჩნდა სრულიად ახალი
ელემენტი. ეს ელემენტი მსუბუქი ავტომანქანის დასაყენებელი სათავსი, გა-
რაჟია. სახლის ქვედა სართულში გამართულმა ამ სპეციალურმა სათავსმა ბო-
ლო ორი წლის განმავლობაში ფართო გავრცელება პოვა და იგი ამჟამად სხვა-
თან ერთად მესხ კოლმეურნეთა განუხრელად აღმავალი ეკონომიკური ცხოვ-
რების ერთ-ერთი ყველაზე უტყუარი და უკვე დამახასიათებლად ქცეული ელე-
მენტია.

Т. ЧИКОВАНИ, А. КАЛДАНИ

СОВРЕМЕННОЕ ЖИЛИЩЕ В МЕСХЕТ-ДЖАВАХЕТИ

Резюме

Новое сельское домостроительство в Месхет-Джавахе́ти носит двухэтапный характер. На первом этапе, который начался в процессе коллективизации и продолжался вплоть до начала второй мировой войны, в сельских местах строили преимущественно одноэтажные дома, где хозяйственные функции выполняли старые помещения.

После окончания войны началось развернутое строительство домов новейшего типа, которые во всех отношениях отличались от жилищ первого домостроительного периода.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კავკასიის ეთნოგრაფიის განყოფილებამ.

Т. Н. ЧУБИНИШВИЛИ, Л. М. ЧЕЛИДЗЕ

К ВОПРОСУ О НЕКОТОРЫХ ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ ПРИЗНАКАХ РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

II. Ирак, Иран

(Хозяйство в X—IV тыс. до н. э.)¹

В настоящее время исторической науке известны несколько древних земледельческих центров на территории юга СССР и Ближнем Востоке, имеющих различное происхождение и самостоятельное развитие. Исходя из комплекса археологических и палеоботанических материалов, полученных с отдельных групп оседло-земледельческих поселений, и учитывая специфику той экосистемы, в условиях которой происходило становление оседлого хозяйства, Г. Н. Лисицына², уточняя схему Н. Н. Вавилова, считает возможным выделить на юге СССР и Ближнем Востоке по крайней мере семь крупных центров с отдельными субцентрами внутри них, это: 1) Южноанатолийский, 2) Восточно-средиземноморский, 3) Восточноанатолийский, 4) Загросский, 5) Закавказский, 6) Месопотамский, 7) Прикаспийский.

Перед исторической наукой выдвигается проблема о взаимоотношении этих очагов и, в частности, об отставании некоторых периферийных регионов Ближнего Востока в своем развитии в период становления экономики нового типа. В литературе, например, отмечается, что начало перехода к производящей экономике на Ближнем Востоке произошло раньше, чем на Кавказе, где весь процесс складывания раннеземледельческой культуры протекал в более замедленном темпе, хотя он и был исторически включен в единый процесс, охвативший всю Переднюю Азию³. Исследование этого вопроса затрудняется, во-первых тем, что на территории Южного Кавказа не обнаружены пока поселения, отражающие самый начальный этап зарождения и развития производящей экономики, известные здесь поселения раннеземледельческой культуры представляют собой уже высокоразвитые ее этапы. Во-вторых, недостаточна пока информация о материалах, отражающих исторические процессы, протекавшие одновременно на Южном Кавказе и Ближнем Востоке. И, в-третьих, Южный Кавказ со своей мозаичностью рельефа и малой масштабностью отдельных регионов не мог, конечно, быть совершенно сходной ареной для всех тех событий, которые так ярко прослеживаются на просторах Ближнего Востока — на его массивах горных возвышенностей и плоскогорий, в его больших долинах.

¹ Начало см. Т. Н. Чубинишвили, Л. М. Челидзе, К вопросу о некоторых определяющих признаках раннеземледельческой культуры. I. Южный Кавказ (Хозяйство в VI—IV тыс. до н. э.), «Мацне», 1978, № 1.

² Г. Н. Лисицына, Л. В. Прищепенко, Палеоботанические находки Кавказа и Ближнего Востока, «Наука», М., 1977, стр. 31.

³ В. М. Массон, Средняя Азия и древний Восток, М., 1964, стр. 116, 234—35, 240—41.

При таких обстоятельствах очень важно уделить внимание именно тем особенностям, которые характеризуют раннеземледельческую культуру Ближнего Востока в целом. Данная работа посвящена в указанном аспекте территории Ирака и Ирана, где обнаружены памятники, на которых имеются прямые или косвенные доказательства зарождения и развития земледелия и скотоводства на разных этапах вплоть до зарождения древних цивилизаций.

Памятники начальных периодов раннеземледельческой культуры расположены в горах и предгорьях Загроса с их богатым животным и растительным миром.

Для восстановления картины прошлой растительности в послеледниковый период на Ближнем Востоке большую роль играет полинологическая информация. Так, например, образцы пыльцы, взятые на озере Зерибар⁴ в горах Загросского Ирана на высоте 1300 м над уровнем моря, указывают на большое количество шалфея и на полное отсутствие пыльцы деревьев в период от 22500 до 14000 лет тому назад. Климат тогда был намного холоднее и суше, чем сейчас. От 14000 лет и далее годовое количество осадков и температура возросли. Периоду от 10000 до 6000 лет свойственно возрастание количества пыльцы деревьев. Появляется дубово-фисташковый лес. После 6000 лет открытая дубово-фисташковая растительность превратилась в дубовый лес — это современная растительность данной части Загросских гор. В период, когда большая часть Загроса была без деревьев, поскольку сухость мешала им расти, в Месопотамской низменности, где температура была выше, а количество осадков меньше, чем в горах, деревья совсем не росли.

Что же означает эта сухость? Вероятно, меньшее количество осадков. Но В. Цайст справедливо отмечает возникающее при этом противоречие с имеющимися фактами. Например, географическое положение раннеземледельческого памятника Али-Кош в Иранском Хузистане, давшего находки культурных злаков задолго до ирригации, не позволяет допустить меньшее количество осадков в то время, чем сейчас⁵. В Али-Кош выращивание пшеницы эммер и ячменя должно было составлять главную часть экономики в период между 8700 и 8000 лет назад⁶. В настоящее время среднегодовое количество осадков в Али-Кош 300 мм. С уменьшением количества осадков в этом районе земледелие должно было бы быть второстепенным и ненадежным источником пищи. Поэтому В. Цайст считает, что среднегодовое количество осадков в данном районе, как и вообще на Ближнем Востоке, в послеледниковый период было таким же, как и сейчас, а сухость, на которую указывают пыльцевые диаграммы с озера Зерибар, можно объяснить тем, что вследствие высоких температур или более длительного бездождя периода лето было суше. Переменно низкие уровни воды в озере Зерибар в тот период подтверждают эту гипотезу⁷. Летняя сухость могла мешать распространению лесов в большей части Загроса и в других областях. С другой стороны, в теплых и летне-сухих местах Ближнего Востока хлебные злаки и бобовые завершают свой растительный цикл до наступления настоящей жары, как это свойственно однолетним

⁴ W. van Zeist, Reflections on prehistoric environments in the Near East, «The domestication and Exploitation of Plants and Animals», London, 1969, стр. 38—41.

⁵ Там же, стр. 44.

⁶ F. Hole and K. V. Flannery, The Prehistory of Southwestern Iran: a preliminary report, »Proc. Prehist. soc.«, 33, 1967, стр. 147—206.

⁷ K. Wasylikowa, Late quaternary plant macrofossils from Lake Zeribar, Western Iran, »Rev. Palaeobot. Palynol.«, 2, 1967, стр. 313—318.

растениям. По этой причине сухое лето не могло влиять на урожайность домашних культур. Только количество осадков осенью, зимой и весной может определять возможность неорошаемого земледелия.

Какова была картина распространения диких пшениц и ячменя в восточной части Ближнего Востока в прошлом? В северном Ираке и Западном Иране первоначальные места диких пшениц обнаруживаются в лесном поясе. Дикий ячмень мог быть обычным в лесостепной зоне ниже дубового леса и более того — в степях и пустынных степях⁸. Подобно деревьям, дикие злаки должны были распространяться из областей своего прибежища после 14000 лет тому назад.

В настоящее время дикий ячмень (*Hordeum spontaneum*) распространен по всему Ближнему Востоку. Оба вида дикой пшеницы (*Triticum decussoides*, *Triticum aegilopoides*) естественно распространены в Заирсе⁹. Дикий лен (*Linum bienne*) обитает там же, где обитают пшеница и ячмень¹⁰. Поскольку было высказано предположение, что между 10000 и 6000 лет до наших дней количество осадков осенью, зимой и весной навряд ли могло быть меньше, чем сейчас, но что лето было суше, и поскольку летняя сухость не влияет на такие однолетние растения, как дикие злаки, можно предположить, что области, которые в раннее послеледниковье являлись подходящими местами обитания для этих видов, были в значительной мере теми же, что и сейчас¹¹.

Именно в таких областях бывает богатейший по разнообразию видов растительный покров, обеспечивающий, с одной стороны, надежную естественную кормовую базу, а с другой стороны, способствующий развитию начальных форм культивации. По Г. Хельбеку (1959 г.), район одомашнивания диких растений должен был, по всей вероятности, находиться в пределах первоначального распространения этих растений в диком состоянии¹². Дж. Харлан и Д. Зохари (1966) совершенно правы, говоря, что одомашнивание злаковых могло и не иметь места там, где было изобилие диких видов. С другой стороны, не похоже, чтобы земледелие началось за пределами распространения диких злаковых¹³. Причем, как пишут об этом в последнее время Р. Адамс¹⁴ и другие авторы, ошибочно считать высокогорные участки за зону оккупации, отличную от плоскогорий и долин низкогорий. Обе вместе они составляют единую экосистему, где сезонные чередования растительных ресурсов обеспечивали весьма благоприятные условия для жизни.

Такие районы близко соответствуют той идеальной физической среде для возникновения земледелия, о которой говорил Сауэр. Исходя из различных предпосылок, Сауэр полагает, что земледелие зародилось скорее в лесистой местности, чем на открытой травянистой местности, покрытой густым дерном. Это предположение он объясняет трудностью обработки земли, покрытой густым дерном, примитив-

⁸ Y. R. Harlan and D. Zohary, Distribution of wild wheats and barley, «Science», 153, Chicago, 1966, стр. 1074—1080.

⁹ Дж. Харлан и Д. Зохари, указ. соч., стр. 1074—1080.

¹⁰ K. W. Butzer, Environment and Archeology an Ecological Approach to Prehistory, London, 1964.

¹¹ В. Цайст, ук. соч., стр. 45.

¹² К. В. Буцер, ук. соч., стр. 543.

¹³ В. Цайст, ук. соч., стр. 35.

¹⁴ R. Adams, Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran, «Science», 136, 3511, Chicago, 1962.

ными сельскохозяйственными орудиями. Открытые лесистые местности могли быть легче очищены путем выкорчевывания площади с более легкой поверхностной почвой, удобной для посева. Густые леса также были враждебны мотыжному земледелию¹⁵.

С первоначальным распространением пшеницы и ячменя в горных областях Ближнего Востока в целом совпадает естественное местообитание диких животных, одомашненных человеком¹⁶.

Так, домашняя коза (*Capra leirous*) произошла от безоаровой козы (*Capra aegagrus*), распространенной в районах от Палестины до Кавказа и от Греции до Индии.

Овца (*Ovisaries*), вероятно, произошла главным образом от уриала (*Ovis orientalis*), встречающегося в северном Иране, Афганистане, северо-западной Индии и в соседних с ней частях Центральной Азии. Другой возможный дикий предок овцы — муфлон (*Ovis musimon*) обитал в Анатолии, на Кавказе и в западном Иране. Еще один возможный предок домашней овцы — архар (*Ovis ammon*) обитает в Центральной Азии. Дикая свинья (*Sus scrofa*) обитала в лесных районах Евразии и северной Африки.

Крупнорогатый скот (*Bos taurus*), вероятно, произошел от дикого *Bos primigenius* или тура, обитавших в лесистых районах Европы, Юго-Западной Азии и северной Африки.

И если кабаны, архары и, возможно, ячмень первоначально обитали в аллювиальной низменности Месопотамии, то овцы, козы и дикие виды пшеницы отсутствовали в этих местах.

Чарльз Рид высказал гипотезу, согласно которой первичным условием для раннего одомашнивания жвачных животных и свиней был переход человека к оседлой жизни с более надежным и постоянным источником пищи — продуктом земледелия, который можно откладывать в запас¹⁷. Но археологические факты пока эту гипотезу не подтверждают. Известно, что самыми ранними домашними животными были козы и овцы, которые питались сухой травой, листьями, соломой, ветками и т. д., т. е. не были конкурентами человека в пище. И самые первые следы этих одомашненных животных встречены на памятниках X—IX тыс. до н. э., на которых следов развития земледелия не обнаружено. Речь идет о горном районе Загроса, который, по всей вероятности, является древнейшим из центров ближневосточной ойкумены, где происходил переход к производящей экономике. Основным занятием обитателей, оставивших нам комплексы слоя В, пещеры Шанидар¹⁸. (8920±300 лет до н. э.) и открытой стоянки Зави-Чем-Шанидар¹⁹ (дата древнейших наслоений 9217±300 лет до н. э.), была охота на баранов, безоаровых козлов и оленей. Но и на одном и на другом памятнике уже ясно ощущаются происходящие перемены. Высо-

¹⁵ К. В. Буцер, ук. соч., стр. 547.

¹⁶ Там же, стр. 545—546.

¹⁷ Charles A. Reed, The pattern of animal domestication in the prehistoric Near East, «The domestication and Exploitation of Plants and Animals», London, 1969, стр. 365—366.

¹⁸ R. S. Solecki, Prehistory in Shanidar Valley, Northern Iraq, «Science», 139, 3551, Chicago, 1963.

¹⁹ R. S. Solecki, Zawi Chemi Shanidar, a Post-Pleistocene Village site in Northern Iraq, «Report of the vith Intern. Congr. on Quaternary», v. IV, Lodz, 1964.

кий процент молодых особей овец приводит зоологов к выводу, что перед нами начальные этапы domestikации этого животного²⁰. Зерно-тёрки и песты-курanty, найденные в Зави-Чеми-Шанидаре, употреблялись, скорее всего, для обработки растительной пищи. Ямы, обнаруженные на обоих памятниках, использовались, вероятно, для хранения припасов. Среди орудий труда много каменных «кельтов», частично или полностью отшлифованных, что связано, очевидно, с развитием плотницких работ.

К тому же типу памятников относятся стоянки Телль-Малефаат²¹ и Карим-Шахир²², относящиеся к IX—VIII тыс. до н. э. В Карим-Шахире в состав кремневой индустрии входят несомненные вкладыши серпов. Несмотря на состав каменного инвентаря указанных памятников, они оказались доземледельческими.

Специальные палеоботанические исследования в Карим-Шахире, Палегавре и Зави-Чеми-Шанидаре, расположенных в лесопарковой дубово-фисташковой зоне Загроса, показали, что все растительные остатки принадлежат дикорастущим видам²³.

На рассматриваемой нами территории дальнейшее развитие раннеземледельческой культуры в высотных районах наблюдается на материалах памятников, относящихся уже к VII—VI тыс. до н. э. Среди них широко известно неолитическое поселение Джармо²⁴, расположенное в горах Иракского Загроса, к востоку от Киркука, в долине р. Чемчемаль на высоте 750—800 м над уровнем моря.

Поселение Джармо (6750 лет до н. э., по Р. Брейдвуду²⁵) занимает площадь 12500 м². Мощность культурных слоев 7 м. На поселении насчитывается не более 25 домов, что соответствует населению приблизительно в 125 человек. Прямоугольные глинобитные дома строились таким образом: обожженная солнцем глина клалась последовательно ярусами толщиной 10—15 см часто на цельный каменный фундамент. В каждом доме несколько прямоугольных комнат и небольших отсеков, бывших, очевидно, хранилищами. Общественных зданий не обнаружено. Планировка домов не ясна.

Долговременность поселения Джармо объясняется развитым на нем земледелием. Палеозотоботаническую коллекцию с этого поселения исследовал Г. Хельбек. Он определил в ней зёрна пшениц одюзернянки (*Triticum monococcum*) и двузернянки (*Triticum dicoccum* Schrank), двурядного ячменя (*Hordeum distichum* L.), а также дикорастущие растения — горох (*Pisum* sp.), чечевича (*Lens esculenta*), желуди (*Quercus* sp.) и фисташка (*Pistacea atlantica*)²⁶.

На поселении обнаружены орудия, связанные с земледелием: зерно-тёрки, ступки, песты, вкладыши для серпов в виде правильных кремневых пластин иногда без ретуши, деревянные и костяные основы

²⁰ D. Perkins, Prehistoric Fauna from Shanidar, Iraq, «Science», 144, 3626, Chicago, 1964.

²¹ R. Y. Braidwood, B. Howe, Prehistoric Investigations in Iraq Kurdistan, «Studies in Ancient Oriental Civilization», 31, Chicago, 1960, стр. 27—50.

²² Р. Брейдвуд, Б. Хов, ук. соч., стр. 28; 52—53.

²³ Там же.

²⁴ Там же, стр. 26—27, 38—50, 63—66, 69, 131, 159—162.

²⁵ Там же, стр. 160.

²⁶ H. Helbaek, Cereals and Weeld Grasses in phase A, in R. Y. Braidwood, L. S. Braidwood, Excavations in the Plain Antioch, Chicago, 1960, стр. 47.

серпов изогнутой формы, часть каменных кельтов, возможно, употреблялась в качестве мотыг.

Наряду с земледелием большую роль играла охота: на поселении найдено большое количество костей лошади, джейрана, безоарового козла, быка, оленя, косули, горного барана. Многочисленные геометрические микролиты (трапеции, треугольники, сегменты), представленные в инвентаре поселения, выполняли роль наконечников метательных орудий.

Вместе с тем, Х. Стампли считает, что в Джармо были уже домашние козы и овцы, причем коз было больше²⁷. А по данным К. Флэннери, в верхних керамических слоях Джармо наблюдаются признаки одомашнивания свиней²⁸.

На поселении была хорошо развита обработка шкур, о чем говорит наличие в инвентаре многочисленных разнообразных скребков. Ткачество еще не было известно.

Для орудий использовался обсидиан из месторождения в районе озера Ван, что в 500 км к северу от Джармо. Это говорит о существовании торговых связей.

Из кости изготовлялись проколки, булавки, иглы с ушком, ложечки, кольца, бусы. Из мрамора — браслеты. Из различных мраморовидных пород — сосуды (в ранних слоях Джармо). В верхних слоях появляется керамика. Из глины изготовлялись также конусы, шарики, фигурки людей и животных. Выделяются статуэтки полных сидящих женщин.

Памятники типа Джармо довольно широко распространены в Загросе. Неподалеку от Джармо расположены два поселения того же типа — Канни-Сур и Хора-Намык, а в 45 км к юго-западу еще один — Хараба-Кара-Чивар²⁹. К северу от Джармо обнаружено поселение Телль-Шимшара с нижними слоями типа Джармо³⁰. На территории Иранского Загроса в районе Керман-шаха на высоте 1260 м над ур. м. расположен Тепе-Сараб (6006—5655 лет до н. э.)³¹. Материал этого поселения определяет его как сезонный лагерь пастухов. Обнаружены кости домашних коз и овец, причем кости принадлежат в основном молодым особям. С этого памятника определены зерна дикой пшеницы (*Triticum* sp.) и дикого ячменя (*Hordeum* sp.) без указания вида (Г. Хельбек)³². Вполне вероятно, что сарабские пастухи получали зерно от земледельческой общины типа Джармо в обмен, скажем, на продукты скотоводства³³.

²⁷ Ч. Рид, ук. соч., стр. 371.

²⁸ Там же.

²⁹ Р. Брейдвуд, Б. Хов, ук. соч., стр. 27, 49.

³⁰ H. Ingholt, The Danish Dokan expedition, «Sumer», XIII, Baghdad, 1957, стр. 215; P. Mortensen, Tell Shimshara. The Hassuna Period, Copenhagen, 1970.

³¹ R. Y. Braidwood, B. Howe, Ch. Reed, The Iranian prehistoric project, «Science», 133, 3469, Chicago, 1961, стр. 2008—2010; R. Y. Braidwood, 1) Preliminary investigations concerning the origins of foodproduction in Iranian Kurdistan, «Advancement of Science», sept. 1950, стр. 216—217; 2) The Iranian prehistoric project, 1959—1960, «Iranica Antiqua», I, 1961, стр. 6—7.

³² Р. Брейдвуд, Б. Хов, Ч. Рид, ук. соч., стр. 2008—2010.

³³ К. В. Флэннери, The Ecology of Early Food Production in Mesopotamia, «Science», 147, 3663, Chicago, 1965, стр. 1255; R. Y. Braidwood, Prehistoric Man, Illinois, 1967, стр. 120.

В Центральном Луристане в долине Хулайлан на высоте 900 м над ур. м. исследован Тепе-Гуран³⁴. Если в середине седьмого тысячелетия до н. э. (6500 лет до н. э.) это было поселение людей, ведущих полуседлый образ жизни и не знающих керамики, то в начале шестого тысячелетия (5810 лет до н. э.) оно превратилось в долговременное, на котором дома строились уже из необожженного сырцового кирпича, и было налажено производство керамики. Найдены кости домашних коз, а из слоя Е-Д Г. Хельбеком определены зерна двурядного ячменя (*Hordeum distichum* L.) и дикого ячменя (*Hordeum spontaneum* C. Koch)³⁵.

Итак, что характерно для хозяйства ранних земледельцев Загроса на этапе VII—VI тыс. до н. э.? Ассортимент возделываемых культур пока ограничен пшеницей и ячменём. Одомашненными животными являются в основном козы и овцы (в верхних слоях Джармо имеются признаки одомашнивания свиней). Предполагается использование части каменных кельтов, представленных в инвентаре поселений в качестве новых земледельческих орудий — мотыг. Изобретены керамика и сырцовый кирпич. Появляются глиняные фигурки людей и животных, глиняные поделки в виде конусов, шариков и т. п.

Дальнейшее развитие раннеземледельческой культуры в высотных районах Месопотамии наблюдается на памятниках так называемого хассунского типа, относящихся к VI—V тыс. до н. э. Следует отметить, что за последние годы Советско-Иракской археологической экспедицией в северной Месопотамии исследован памятник очень раннего этапа хассунской культуры — Телль-Сотто³⁶. Этот памятник расположен в 10 км к западу от г. Телль-Афар в плодородной Синжарской долине на высоте 1000 м над ур. м. Он имеет 7 культурных слоёв, для которых характерна прямоугольная архитектура из сырца. Кроме жилых помещений, вскрыты хозяйственные комплексы, состоящие из зернохранилищ и сушилок для зерна, свидетельствующих о развитии земледелия на данном поселении. В инвентаре представлены кремнёвые вкладыши серпов и каменные зернотёрки. В большом количестве обнаружена хассунская керамика. Из глины изготавливались также статуэтки, женские и зооморфные. Глиняные и каменные пряслица говорят о том, что население Телль-Сотто было уже знакомо с ткачеством. Очевидно, этим объясняется совсем небольшое количество кремнёвых скребков в инвентаре поселения. О том, что охота играла еще определенную роль в жизни обитателей Телль-Сотто, говорят находки кремнёвых наконечников с черешком и глиняных пуль для пращи. Обнаружены костяные шилья, иглы, ложила. Из камня — клиновидные топоры, сосуды, браслеты и бусы.

Исследователь этого памятника Н. О. Бадер находит в его материальной культуре общие черты, с одной стороны — с памятниками типа Джармо, а с другой — с хассунскими памятниками, что и дает ему основание датировать этот памятник очень ранним этапом хассунской культуры. Именно в связи с этим особенно впечатляют находки на

³⁴ P. M. Mortensen, Y. Meldgaard and H. Tharne, Excavations at Tepe Guran. Luristan, «Acta Archaeologica», 39, 1964, стр. 110—121.

³⁵ Там же.

³⁶ Н. О. Бадер, Раннеземледельческое поселение Телль-Сотто (по раскопкам 1971, 1973—1974 гг.), «Советская археология», № 4, М., 1975; N. Merpert, R. Munchajev and N. Bader, The investigations of Soviet expedition in Iraq, 1973, «Summer», XXXII, Baghdad, 1976.

Телль-Сотто медных изделий (бусина, согнутая из листа; 2 бусины шаровидной формы)³⁷.

В более низменной области северного Ирака за последние годы исследован еще один памятник раннего этапа хассунской культуры — Умм-Дабагия³⁸.

В Умм-Дабагии вскрыто четыре культурных слоя, во втором из них обнаружены дома вокруг центральной площади, вымощенной глиняными плитками, и остатки стен, окружавших поселение. Огражденный длинный и узкий участок с одной стороны площади мог служить зернохранилищем или загонем для скота. На поселении обнаружены кости домашних животных — крупного рогатого скота, свиньи, овцы, козы, собаки. 60% животных останков — кости онагра.

Умм-Дабагия охарактеризована Г. Хельбеком в палеоэтноботаническом отношении. Здесь в неолитических слоях обнаружены остатки пшеницы-однозернянки (*Triticum monoccoccum* L.), пшеницы-двузернянки (*Triticum dicoccum* Schrank), ячменя многорядного (*Hordeum vulgare* var. *pudum*), ячменя (*Hordeum* sp.) и ячменя дикого (*Hordeum spontaneum* C. Koch.)³⁹. Среди инвентаря поселения имеются многочисленные шлифованные топорики, наконечники стрел, керамика, каменные сосуды, глиняные женские фигурки, украшения из обожженной глины и камня.

В 3 км к востоку от Телль-Сотто располагаются еще два памятника, на которых в течение многих лет ведутся археологические работы Советско-Иракской экспедицией, — это хассунское поселение Ярым-тепе I и поселение Ярым-тепе II, на котором под халафским слоем на некоторых участках лежит слой позднего периода хассунской культуры⁴⁰.

На поселении Ярым-тепе I вскрыто двенадцать строительных уровней, состоящих из глинобитных прямоугольных хозяйственно-бытовых комплексов. Некоторые помещения представляют собой сложные многокомнатные сооружения. Обнаружен участок с концентрацией массивных последовательно существовавших сводчатых керамических печей. Имелись хозяйственные помещения — склады, в которых найдены скопления зернотерок, ступок, пестов, терочников, обломков больших сосудов-хранилищ, зёрен домашних злаков, костей домашних и диких животных. Находки обсидиановых вкладышей серпов дополняют эту картину, красноречиво говорящую о развитии земледелия и скотоводства на данном поселении. Ф. Х. Бахтеевым и Л. В. Прищепенко сделаны определения карбонизированных зёрен с поселения Ярым-тепе II (слои VI тыс. до н. э.). Здесь обнаружено несколько видов: пшеница-однозернянка (*Triticum monoccoccum* L.), двузернянка (*Triticum dicoccum* Schrank), мягкая (*Triticum aestivum* L.), кар-

³⁷ Н. Я. Мерперт, Р. М. Мунчаев, Древнейшая металлургия Месопотамии, «Советская археология», 1977, № 3, стр. 156—157.

³⁸ D. Kirkbride, Umm Dabaghiyah, 1972, Preliminary report, «Iraq», XXXV, London, 1973.

³⁹ H. Helbaek, Traces of plants in the early ceramic site of Umm Dabaghiyah, «Iraq», XXXIV, London, 1972.

⁴⁰ См. «Археологические открытия в 1969—1976 гг.», М., 1970—1977 гг.; R. Munchajev, N. Merpert, The Archaeological Research in the Synjar Valley, «Sumer», XXVII, Baghdad, 1973; «Sumer», XXXII, Baghdad, 1976.

ликовая (*Triticum compactum* Host.), спельта (*Triticum spelta* L.), многозёрные плёчатые и голозерные ячмени (*Hordeum vulgare* L.); ячмень бутылковидный (*Hordeum lagunculiforme* Bacht); чечевица (*Lens esculenta* L.)⁴¹. Прямых данных о наличии следов ирригационных каналов на этих памятниках нет. Здесь можно предполагать наличие лишь лиманных форм орошения. Г. Н. Лисицына относит хассунские памятники к периоду, переходному от земледелия без искусственного полива к орошаемому⁴².

Среди прочих находок на поселении Ярым-тепе I следует отметить большую коллекцию хассунской керамики, глиняных женских статуэток, керамического музыкального инструмента, глиняных пряслиц, глиняных и каменных печатей, обсидиановых резцов и ножей, кремневых наконечников дротиков, каменных молотов, костяных шильев и лоцил и т. д.

Несомненный интерес представляют находки кусков медной руды и медных изделий (согнутая из листа пронизка-трубочка, часть колечка из полукруглого в сечении жгута, разомкнутоконечная подвеска из жгута), а также находка свинцового браслета в самом низу культурного слоя⁴³. Именно эта последняя находка свидетельствует о существовавшей уже в то время выплавке металла из руды. Возможность выплавки свинца при низких температурах способствовала внедрению нового способа производства сырья для создания качественно новой продукции.

Сама Хассуна, нижние слои которой определили характерные черты хассунской культуры, расположена к югу от Мосула на высоте 400 м над ур. м.⁴⁴ Площадь поселения около 3 га. Уже самые ранние слои памятника дали материал, свидетельствующий о том, что его обитатели были оседлыми земледельцами, знакомыми с изготовлением керамики и ткачеством. В инвентаре представлены каменные массивные мотыги, зернотёрки, полированные тёсла, кремнёвые вкладыши серпов, крупные наконечники дротиков и микропластинки, много керамических пряслиц. Дома строили из сырцового кирпича.

Последующие слои рисуют быстрое развитие этой культуры. Появляются большие многокомнатные дома с чёткой планировкой. Хозяйственные постройки представлены овальными в плане закромами для зерна. Среди инвентаря увеличивается количество кремнёвых вкладышей для серпов, в качестве которых использовались обломки пластин неправильной формы или отщепы. Основы серпов деревянные изогнутой формы. И, наоборот, совсем исчезают кремнёвые наконечники дротиков, их заменили глиняные пули для пращи. Совершенствуется керамика. Обнаружены мелкие глиняные схематические фигурки сидящих женщин. Разнообразные бусы и подвески из раковин и бирюзы являются свидетельством торгового обмена.

Исключительный интерес представляет исследование, проведенные Джоан Оутс на поселении Шога-Мами⁴⁵, расположенном на высоте

⁴¹ Г. Н. Лисицына, Л. В. Прищепенко, ук. соч., стр. 97.

⁴² Г. Н. Лисицына, Основные этапы истории земледелия на юге Средней Азии и Ближнем Востоке, «Проблемы археологии Средней Азии», Л., 1968, стр. 82.

⁴³ И. Я. Мерперт, Р. М. Мунчаев, Древнейшая металлургия..., стр. 157—8.

⁴⁴ S. Lloyd, F. Safar, Tell Hassuna, «Journal of Near Eastern Studies», v. IV, № 4, Chicago, 1945.

⁴⁵ Y. Oates, Prehistoric investigations near Mandali, Iraq, «Iraq», XXX, London, 1968; see also, Choga Mami 1967—68: a preliminary report, «Iraq», XXXI, London, 1969.

137 м над ур. м. в предгорном районе восточной Месопотамии близ г. Мандали. Мандали расположен приблизительно в 125 км к востоку — северо-востоку от Багдада. Это середина региона, известного как персидское предгорье. Среднегодовое количество осадков здесь 200 мм, которые распределяются весьма неравномерно. Основным источником воды в этой местности всегда была и есть маленькая река Гангир.

Площадь Шога-Мами 5—6 га. На расстоянии 4 км от него располагаются еще три поселения меньшего размера, очевидно, одного времени с Шога-Мами. Обширные остатки большого поселения самаррского периода, охватывающего несколько веков шестого тысячелетия, были обнаружены вместе с остатками более позднего поселения в высшей точке кургана; их Джоан Оутс расценивает как промежуточные между самаррским периодом и периодом Убейд 2. Получена одна дата в Лаборатории С¹⁴ Британского музея — 4896 г. или 5101 г. до н. э. По мнению Джоан Оутс, изученный слой соответствует по времени промежутку между Али Кош и Тепе Сабз в Хузистане и самаррскому участку Телль-эс-Севвана на среднем Тигре.

Обитатели поселения Шога-Мами строили прямоугольные многокомнатные дома из необожженного сырцового кирпича размером 60—90 см длины при 12—18 см ширины. Вдоль южной границы одного из помещений обнаружены крошечные прямоугольные отсеки. Может быть, это складские лари. Инвентарь поселения представлен керамикой, каменными мотыгами, зернотёрками, ступками, каменным серпом, каменными долотами, гвоздями и клепками; кремневыми и обсидиановыми орудиями: вкладышами для серпов, ножами, сверлами; костяными шильями, иглами, стамесками, землекопалкой из лопатки *Bos primigenius*; глиняными пряслами, пулями для пращи, гвоздями; терракотовыми женскими статуэтками, статуэтками овец, коз, свиней; мраморными бусами и бусами из ракушек и т. д.

Среди фаунистического материала определены кости домашних овец, коз, свиней, крупного рогатого скота (преобладает в верхних слоях Шога-Мами) и собак. Кроме того, определены кости диких животных: лань, лисица, газель, свинья, баран, козел, волк, осел, большая кошка.

Но самым выдающимся открытием на этом поселении является обнаружение ирригационных каналов. Траншея, проложенная через памятник с выходом на окружающую равнину, вскрыла комплекс русловых линз, три из которых, по мнению Джоан Оутс, принадлежат ирригационным каналам. Они коррелируются со слоями самаррского времени и по своему уровню находятся выше поверхности окружающей равнины. Их ширина колеблется от 1 до 2,5 м при глубине до 1 м, что соответствует стандартам небольших оросителей аридной зоны вплоть до наших дней. Перечень обнаруженных здесь растений доказывает вне всяких сомнений, что начиная с самых ранних исследованных слоев в этой местности уже в этот период применялась ирригация⁴⁶. Среди остатков культурных растений представлены: пшеница однозернянка (*Triticum monocossum* L.), двузер-

⁴⁶ Н. Helbaek, Samarran irrigation agriculture at Choga Mami in Iraq, «Iraq» XXXIV, London, 1972, стр. 36.

нянка — эммер (*Triticum dicoccum* Schrank), мягкая (*Triticum vulgare*), ячмень многорядный голозерный (*Hordeum vulgare* var. *nudum*), ячмень многорядный плёнчатый (*Hordeum vulgare* L.), ячмень плёнчатый (*Hordeum* sp.), чечевица (*Lens esculenta*) и лен (*Linum usitatissimum*). Разнообразен и состав дикорастущих травянистых и кустарниковых, среди которых имеются дикая однозернянка и ячмень, представители семейства злаковых, бобовых, сложноцветных и др., что говорит и о важной роли собирательства в палеоэкономике ранних племен.

Г. Хельбек считает, что в коллекции Шога-Мами уже довольно богат перечень домашних растений, чтобы говорить о первых шагах ирригации. Она началась гораздо раньше⁴⁷. Уже земледельческие деревни VII—VI тыс. до н. э. имели опыт отвода воды в нижнем течении ручьев, спадающих с возвышенностей⁴⁸. Но лишь жаркий и засушливый климат месопотамских низменностей, которые стали интенсивно заселяться, начиная с хассунского периода, явился важным стимулом для развития ирригационного земледелия. Не удивительно, что два других памятника с доказательствами существования искусственного орошения, относящихся к этому периоду и расположенных на территории Месопотамии, найдены именно в низменных районах. Одним из них является богатое хассунское поселение Телль-эс-Севван около Багдада (50 м над ур. м.)⁴⁹.

Телль-эс-Севван окружали ров и обводная стена. Среди жилых и хозяйственных глинобитных строений обнаружено многокомнатное сооружение площадью около 200 м², которое предположительно считается остатками общинного святилища или храма. Кроме обычного для хассунских поселений земледельческого инвентаря, представленного каменными мотыгами, вкладышами серпов, зернотёрками, ступками, керамическими и каменными сосудами для хранения продуктов земледелия и т. д., было обнаружено большое количество зёрен культурных растений, говорящих об интенсивном развитии земледелия. Среди них определены остатки пшеницы однозернянки (*Triticum monoccum* L.), пшеницы двузернянки-эммер (*Triticum dicoccum* Schrank), пшеницы мягкой (*Triticum vulgare*), ячменя двурядного (*Hordeum distichum* L.), ячменя многорядного (*Hordeum vulgare* L.), льна (*Linum usitatissimum*), эгилонса (*Aegilops* sp.), каперсов (*Carpenteris spinosa*), прозописа (*Prosopis stephaniana*)⁵⁰. Здесь, как и в коллекции Шога-Мами, имеется классическое сочетание растений — мягкая пшеница, шестирядный голозерный ячмень и лён, которое, по мнению Г. Хельбека, характерно для искусственно орошаемых территорий. Возможно, что для орошения здесь использовались сезонные разливы рек, которые дамбировались. Но не исключено, что уже существовали и постоян-

⁴⁷ H. Helbaek, указ. раб., стр. 45.

⁴⁸ К. В. Буцер, ук. соч., стр. 599.

⁴⁹ F. El-Waily, B. Abues-Sooif, The Excavations at Tell-es-Sawwan. First Preliminary Report, «Sumer», XXI, Baghdad, 1965.

⁵⁰ H. Helbaek, Early Hassuna Vegetable of es-Sawwan near Samarra, «Sumer», XX, Baghdad, 1964, стр. 192.

во действующие каналы, проследить которые здесь оказалось невозможным из-за большой мощности перекрывающих отложений⁵¹.

Еще одним памятником, рассказывающим об искусственном орошаемом земледелии на низкой равнине Месопотамии в этот период, является Тепе Сабз в долине Дех Луран, на котором обнаружены остатки оросительных каналов. Но об этой богатой в археологическом отношении долине речь пойдет особо.

Что же нового характерно для культуры раннеземледельческих поселений Ирана — Ирака в VI—V тыс. до н. э.? Это прежде всего активное освоение предгорий и низких равнин, засушливый климат которых стимулировал интенсификацию сельского хозяйства, проявившуюся в переходе к искусственному орошению полей, к ирригационному земледелию, результатом чего явилось существенное расширение ассортимента возделываемых культур; появление среди одомашненных животных крупного рогатого скота и возможное его использование в качестве тягловой силы для бурно прогрессирующего поливного земледелия; развитие ткачества; появление фортификационных сооружений и храмов; зарождение металлургии.

К периоду V—IV тыс. до н. э. относятся памятники халафской и убейдской культур на территории Месопотамии. Одним из представителей халафской культуры является поселение Ярым-тепе II (1000 м над ур. м.), расположенное рядом с хассунским поселением Ярым-тепе I и на протяжении нескольких лет исследуемое Советско-Иракской археологической экспедицией.

Культурный слой поселения Ярым-тепе II достигает около 8 м толщины и состоит из 9 строительных горизонтов. Строительные горизонты представлены остатками хозяйственно-бытовых глинобитных построек. Почти все открытые здесь жилища — однокомнатные глинобитные дома, круглые в плане в виде толоса, диаметром 3—4 м, к которым иногда примыкали небольшие прямоугольные пристройки. Имеются круглые и прямоугольные зернохранилища с большими глиняными сосудами и многочисленными зёрнами злаковых. Круглые толосообразные постройки являются характерной формой жилой архитектуры халафских поселений Северной Месопотамии в V тыс. до н. э., в то время как убейдским поселениям присуща прямоугольная архитектура.

На Ярым-тепе II открыто прямоугольное строение, лишенное всяких находок. Очевидно, это храм-святилище. Инвентарь поселения представлен многочисленной халафской керамикой, орудиями труда, отражающими земледельческий процесс (костяные мотыги, кремнёвые и обсидиановые вкладыши серпов, два почти целых серпа с костяными рукоятками изогнутой формы, каменные зернотёрки, ступки, песты, тёрочки), плоскими миниатюрными шлифованными топориками, небольшими каменными сверлёными орудиями, глиняными и каменными пряслицами, глиняными антропоморфными статуэтками, обломками алебастровых чаш и другими изделиями. Продолжает внедряться медь. На поселении найдены куски медной руды и медные изделия из самородной или металлургической меди (маленькая бусинка округлых очертаний, овально-вытянутая подвеска, небольшая печать-подвеска подтреугольной формы). Следовательно, помимо выплавки металла из руды в это время делаются первые попытки отливки металла для изготовления печатей⁵².

⁵¹ Г. Н. Лисицына, Л. В. Прищепенко, уч. соч., стр. 50.

⁵² Н. Я. Мерперт, Р. М. Мунчаев, Древнейшая металлургия Месопотамии. стр. 158—163.

Собрана большая коллекция костей домашних животных (крупный рогатый скот, овцы, козы, свиньи и др.), а также значительное количество обуглившегося зерна.

Что касается других памятников халафской и убейдской культур, то сведения по их экономике даются весьма скудные. Это же следует сказать и о малочисленных палеоботанических находках на этих памятниках. На поселении Халаф найдены зёрна пшеницы-двузернянки (*Triticum dicoccum* Schrank) и ячменя (*Hordeum* sp.)⁵³, в Арпачии халафского периода — лён (*Linum usitalissimum*)⁵⁴, а в Эль-Убейде — пшеница-двузернянка (*Triticum dicoccum* Schrank), ячмень (*Hordeum* sp.) и лён (*Linum usitalissimum*)⁵⁵. И это тем более к сожалению, поскольку, по свидетельству Р. Адамса, на территории всей Месопотамской равнины имеющиеся данные памятников халафской и убейдской культур свидетельствуют о почти повсеместном развитии искусственно орошаемого земледелия⁵⁶.

На территории Центрального Ирана к этому периоду относится многослойное поселение Сялк близ Кашана, приблизительно в 190 км к югу от Тегерана⁵⁷. На этом поселении Р. Гиршман устанавливает четыре эпохи, из которых последнюю можно датировать 3000 лет до н. э. Первые три периода представлены не менее чем 17 строительными горизонтами. Дата самого раннего из них, по Р. Гиршману, около 4300 лет до н. э. Первоначальные хижины из тростника, обмазанного глиной, сменяются глинобитными постройками, а во втором периоде — домами из сырцового кирпича. Кроме саманной расписной керамики, красных и чёрных сосудов без росписи, на поселении обнаружены каменные мотыги, седловидные зернотёрки, ступки, тёсла, кремнёвые вкладыши серпов в виде пластин, обычно лишённых ретуши (основа серпов сначала костяная, позже деревянная), очень редкие скребки, много глиняных пряслиц, костяные проколки и ложила, каменные браслеты и навершия булав. Охота играла ещё немаловажную роль, но наряду с костями диких животных найдены кости домашних овец, быков, свиней, лошадей. Кроме земледелия, скотоводства, ткачества, население Сялка I было уже знакомо с металлом. Здесь имеется целый ряд кованых медных изделий, в том числе шилья, булавки, то есть первые производственные орудия из металла. Кремень начинает постепенно уступать место другим материалам.

На территории северо-западного Ирана в районе озера Урмия в горных долинах также открыты земледельческо-скотоводческие поселения, относящиеся к V—IV тыс. до н. э., такие как Пиждели-тепе⁵⁸, Геой-тепе⁵⁹, Яник-тепе⁶⁰, Долма-тепе⁶¹. Для них характерна прямо-

⁵³ A. History of Technology, 1956, стр. 193.

⁵⁴ H. Helbaek, Ecological Effect of Irrigation in Ancient Mesopotamia, «Iraq», XXII, London, 1960, стр. 193.

⁵⁵ Там же, стр. 190.

⁵⁶ R. Adams, Land behind Baghdad, 1965.

⁵⁷ R. Ghirshman, Fouilles de Sialk, vol. 1, Paris, 1938—1939.

⁵⁸ R. H. Dyson, T. C. Uong, The Solduz Valley, Iran: Pisdeli-Tepe, «Antiquity» № 133, 1960, стр. 19—28.

⁵⁹ T. Burton-Brown, Excavations in Azerbaijan, 1948, London, 1951.

⁶⁰ J. Mellaart, Earliest civilizations of the Near East, London, 1965; C. A. Burney, Excavations at Uanic Tepe, «Iraq», XXIII, 1961, № 2; XXIV, 1962, № 2; XXV, 1964, № 1.

⁶¹ T. C. Uong, Dalma ware, «Illustrated London News», № 2, 1962; с р о ж е, Dalma Printed Ware, «Expedition», 5, № 2, 1963.

угольная сырцовая архитектура, лепленая от руки керамика, обычный для раннеземледельческих поселений состав каменных и костяных орудий, в том числе кремнёвые и обсидиановые вкладыши серпов в виде пластин. Здесь обнаружены зёрна мягкой и карликовой пшениц, плёчатых двурядных и многорядных ячменей⁶². Интересны находки медных изделий, среди которых имеются и орудия труда, например, медный кельт и обломок медного ножа на поселениях Пиждели-тепе и Геой-тепе.

Особо следует остановиться на памятниках небольшой аллювиальной равнины Дех Луран⁶³, поднятой на 200 м выше ур. м., лежащей на севере Хузистана между предгорьем Загроса и долиной Тигра. Культурные слои поселений этой равнины раскрывают стадии последовательного развития культуры от периода зарождения производящей экономики до искусственно орошаемого земледелия. Это лишний раз подчёркивает, что успешное приспособление древних земледельцев к низменным степям началось очень рано, ибо условия горных долин с их сравнительно ограниченными площадями не могли удовлетворить потребности численно возраставшего населения. Равнина Дех Луран занимает около 300 м², её почвы составлены из песков и глин, среднегодовые осадки здесь достигают 300 мм. В послеледниковое время в Хузистане господствовала степь с хорошим пастбищем для многих животных. Из диких колосовых здесь мог произрастать лишь ячмень. Пшеницу, коз и овец человек принёс сюда с горных областей в начале переселения.

К первой стадии Бус Мордех (7500—6700 лет до н. э.) в долине Дех Луран относятся нижние слои поселения Али-Кош. Для них характерны жилища из глиняных блоков, отсутствие керамики, каменная посуда, зернотёрки, кремнёвые и обсидиановые вкладыши серпов. В хозяйстве важную роль играли ещё охота и собирательство: найдены кости газелей, онагров, диких быков, медведей, рыб, водяных черепах, птиц и др., а также зёрна и семена диких злаков, местных стручковых растений и т. п. Но вместе с тем большое количество костей диких коз, вероятно, означает уже начало их одомашнивания, а безрогие черепа самок овец генетически близки к типу домашней овцы. Находки зёрен пшеницы эммер (*T. dicoccum* Schrank) и плёчатого двурядного ячменя (*H. distichum* L.) являются важным фактом, говорящим о культивации этих злаков ещё до возникновения здесь поселения⁶⁴. Одной из наиболее ранних дат Бус Мордеха по C¹⁴ является 7950 лет до н. э.

На второй стадии Али-Кош (6750—6000 лет до н. э.) жилища строили из необожженного глиняного кирпича. Инвентарь представлен каменными сосудами, чашевидными и седловидными зернотёрками, ступками и пестами, кремнёвыми и обсидиановыми вкладышами серпов. Причём образцы обсидиана из фазы Али-Кош показали, что источником его является Немрут Даг на западном берегу озера Ван, в 900 км северо-западнее Дех Лу-

⁶² Г. Н. Лисицына, Л. В. Пришепенко, ук. соч., стр. 52.

⁶³ F. Hole, K. V. Flannery, J. A. Neely, *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran plain*, Ann Arbor, 1969.

⁶⁴ H. Helbaek, *Commentary on the Phylogenesis of Triticum and Hordeum*, «Economic Botany», 20 (4), New-York, 1966, стр. 350—360.

рана. Вторым по значимости является источник обсидиана неподалёку от Бингола, в 150 км западнее Немрут Дага⁶⁵. Появились кованые изделия из самородной меди (украшения). Охота продолжала играть важную роль, но признаки одомашнивания коз и овец были уже очевидны. Количество собираемых диких растений сократилось за счёт увеличения возделываемых: пшеницы однозернянки (*Tr. monocossum* L), двузернянки или эммер (*Tr. dicoccum* Schrank), двурядного и многорядного ячменей (*H. distichum* L. и *H. vulgare* L.) и чечевицы (*Lens esculenta* L.). Если в фазе Бус Мордех культурные растения составляли всего 3,4% от общего количества определенных остатков, то в фазе Али-Кош уже 40,1%, дикие зерновые и бобовые соответственно — 14,1 и 18,5%, а дикие фруктовые и орехоплодные — 20,5%⁶⁶. Имеются две даты по C^{14} для этой фазы — 6150 и 6475 лет до н. э.

Во время третьей стадии Мухаммед Джафар (6000—5700 лет до н. э.) жилища строились из необожженного кирпича на каменном фундаменте, появляется керамика и глиняные статуэтки. Состав каменных, кремнёвых, обсидиановых и костяных орудий в основном тот же. Список культурных и диких растений тоже почти не изменился. Козы и овцы все более приближались к современным домашним видам. Для этой стадии имеется дата по C^{14} — 5870 лет до н. э.

Поселение Али-Кош было покинуто обитателями около середины VI тыс. до н. э. Примерно к этому времени в 12 км от Али-Кош возникло новое поселение Сабз (5500—5000 лет до н. э.), а за ним другие поселения того же типа. На стадии Сабз производство керамических изделий поднялось на высокий уровень. Население было уже знакомо с ткачеством. Кроме костей домашних коз и овец в Сабзе обнаружены остатки одомашненного крупного рогатого скота⁶⁷. Расширяется состав возделываемых растений: пшеница однозернянка (*Tr. monocossum* L.), пшеница двузернянка (*Tr. dicoccum* Schrank), пшеница мягкая (*Tr. aestivum*), ячмень двурядный (*H. distichum*), ячмень многорядный (*H. vulgare*), чечевица (*Lens esculenta*). Такой состав культурных растений указывает на влияние системы искусственного орошения⁶⁸. И действительно, на поселении Сабз зафиксированы остатки оросительных капалов. Здесь важно отметить высказывание Г. Хельбека о том, что ирригационные воды способствовали интенсивному засолению почв в этом районе, что в дальнейшем должно было неизбежно привести к упадку земледельческой культуры⁶⁹. В это время среди каменного инвентаря появляются шлифованные

⁶⁵ Ф. Хол, К. В. Фланнери, Дж. Нил, ук. соч., стр. 429.

⁶⁶ H. Helbaek, Plant collecting, dry-farming and irrigation agriculture in prehistoric Deh Luran. Appendix I, «Memoires Museum Anthropology. University Michigan», I, Michigan, 1969, стр. 389—402.

⁶⁷ F. Hole, K. V. Flannery and J. Neely, Early agriculture and animal husbandry in Deh Luran, Iran, «Current Anthropology», 6, 1965, стр. 105—106; K. V. Flannery, this volume, стр. 73—100.

⁶⁸ H. Helbaek, Plant collecting..., стр. 405—411.

⁶⁹ F. Hole, K. V. Flannery and J. Neely, Prehistory and Human..., стр. 355—356.

орудия типа топоров и тесел с остатками битума, часть из которых могла использоваться в качестве земледельческих орудий при ведении ирригационного хозяйства. Уменьшилось число кремнёвых и обсидиановых орудий, что объясняется внедрением меди.

На последующих стадиях Казине (5000—4500 лет до н. э.), Мехмех (4500—4100 лет до н. э.) и Байят (4100—3700 лет до н. э.) достижения земледелия и животноводства сохраняются в основном на уровне Сабза. Имеются заметные достижения в домостроительстве. Жилища строились из сырцового кирпича на каменном фундаменте, размеры домов увеличились, двери поворачивались на вертикальных осях. Производство орудий труда развивало традиции. Как новинка появляются глиняные гвозди (на стадии Мехмех). Продолжает внедряться металл. На последней стадии Байят появляется керамика, изготовленная на гончарном круге.

Итак, земледелие с почти повсеместным искусственным орошением в засушливых местах и в результате этого соответствующий состав возделываемых растений, постепенно заменяющие камень медные орудия труда и гончарный круг — вот те новые характерные черты, которые присущи памятникам Ирака и Ирана в период первой половины пятого и особенно четвертого тысячелетия до н. э.

Интересно сравнить горные и низменные раннеземледельческие памятники на протяжении всех рассмотренных выше периодов. Зарождение новой производящей экономики происходило в горных районах начиная с X тыс. до н. э. Но освоение низких засушливых равнин первыми земледельцами и скотоводами произошло рано, в период VIII тыс. до н. э. (памятники равнины Дех Луран). Состав одомашненных животных и растений (овцы, козы, пшеницы, ячмени, позже бобы), набор орудий труда, навыки домостроительства и т. д. на тех и других памятниках были приблизительно одинаковы на протяжении VIII, VII и примерно половины VI тыс. до н. э. И вот здесь следует отметить, что период VI тыс. до н. э. для Загросского раннеземледельческого центра явился как бы переломным моментом. На протяжении этого периода зарождаются новшества, определившие в конечном итоге весь дальнейший путь развития раннеземледельческой культуры: переход к ирригационному земледелию, строительство оросительных каналов, как результат этого — существенное расширение ассортимента возделываемых культур, одомашнивание крупного рогатого скота и возможное его использование в качестве тягловой силы при интенсификации поливного земледелия, зарождение металлургии, ткачества, изобретение керамики и сырцового кирпича, появление фортификационных сооружений и храмов, глиняной скульптуры и различных поделок. Приблизительно с середины VI тыс. до н. э. низменные поселения начинают опережать в своем развитии горные в связи с интенсификацией сельского хозяйства в результате введения ирригации, что стимулировалось менее благоприятными климатическими

условиями низких равнин. Зарождение древних городских цивилизаций происходило именно в таких местах.

Если вернуться к мысли, высказанной в литературе, об отставании Южного Кавказа в своем развитии от Ближнего Востока в период раннеземледельческой культуры и если сравнить Южный Кавказ с Загросским раннеземледельческим центром, то можно сказать следующее: в свете новейших исследований Южный Кавказ (VI—IV тыс. до н. э.) представляется самостоятельным мощным очагом с высокоразвитой земледельческой культурой, для которой характерны, по всей видимости, уже пашенное и орошаемое земледелие, дающее богатейшее сортовое разнообразие возделываемых культур, в том числе и многолетних, преобладание в стаде крупного рогатого скота, сырцовый кирпич в качестве строительного материала, обводные рвы вокруг поселений, керамика, глиняная скульптура, зарождение металлургии. Следовательно, факты не подтверждают, что Южный Кавказ в VI—IV тыс. до н. э. являлся периферийным районом ближневосточной ойкумены. Это был самостоятельный очаг высокоразвитой земледельческой культуры, первичные центры которой на Южном Кавказе следует искать, очевидно, в его горных районах, как это произошло на территории Ближнего Востока⁷⁰.

⁷⁰ Более общие выводы сделаны в III разделе работы, посвященном западной части Ближнего Востока, который будет опубликован в «Мадне» № 3 за 1979 г.

იზორ კვინელაშვილი

ანტირელიგიური ღონისძიებანი საქართველოში 1921-1925 წლებში

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებით დაიწყო რელიგიისა და ეკლესიის წინააღმდეგ ბრძოლის თვისებრივად ახალი ეტაპი. საბჭოთა რუსეთის გამოცდილებაზე დაყრდნობით საბჭოთა საქართველოს კომუნისტური პარტიისა და მთავრობის პირველი ღონისძიებანი მიმართული იყო რელიგიისა და ეკლესიის წინააღმდეგ.

საქართველოს რევოლუციური კომიტეტის პირველმა 1921 წლის 6 და 15 აპრილის დეკრეტებმა ძირითადი გამოუთხარა რელიგიის ეკონომიკურ ძლიერებასა და იდეოლოგიას. ეკლესია-მონასტრებისათვის მიწების ჩამორთმევა, სახელმწიფოსაგან ეკლესიისა და ეკლესიისაგან სკოლების გამოყოფა, სახელმწიფოებრივ და საზოგადოებრივ სასაწავლებლებში საღვთო სჯულის სწავლების აკრძალვა, რელიგიის გამოცხადება, მოქალაქეთა პირად საქმედ, რელიგიურ ცრურწმენათა წინააღმდეგ პროპაგანდის თავისუფლების აღიარება რელიგიას სოციალ-ეკონომიკურ და იდეოლოგიურ საფუძვლებს აცლიდნენ.

რელიგიისა და კულტის მსახურებს აღარ შეეძლოთ გადამწყვეტი როლი შეესრულებინათ მოქალაქეთა საოჯახო ურთიერთობის მოწესრიგებაში. რევოლუციური კომიტეტის 1921 წლის 28 აპრილის დეკრეტმა „მოქალაქეობრივ მდგომარეობის აქტების შესახებ“ მედგარი ბრძოლა გამოუცხადა საუკუნოებით განმტკიცებულ ოჯახურ ჩაგვრასა და უთანასწორობას, ყველა რელიგიურ ცრურწმენასა და წეს-ჩვეულებას. ქორწინების საეკლესიო წესი მძლავრად იყო ფესვგადგმული მოსახლეობაში, ამიტომ ქორწინების სეკულარიზაცია საბჭოთა ხელისუფლების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ღონისძიება იყო. უქმდებოდა საეკლესიო ქორწინების წესები, ყველა რელიგიური დაპრკოლება და უთანასწორობა. მოქალაქეთა საოჯახო ურთიერთობის მოწესრიგება სახელმწიფომ იკისრა.

საკირო იყო რელიგიურ ცრურწმენათა და წეს-ჩვეულებათა სოციალურ-ეკონომიკური და იდეოლოგიური ფესვების ძირფესვიანად აღმოფხვრა, მშრომელი მასების აღზრდა სოციალისტური სულისკვეთებით, მაგრამ რელიგიისა და კულტის მსახურთა წინააღმდეგ ბრძოლა არ იყო ადვილი ამოცანა. როგორც ვ. ი. ლენინი გვასწავლიდა „მღვდლების გავლენასთან ბრძოლა უფრო ძნელი იყო, ვიდრე — ძველ კანონმდებლობასთან“¹.

რელიგია არ თმობდა თავის პოზიციებს. რელიგიური ორგანიზაციებისა და კულტის მსახურთა გავლენა საგრძნობი იყო მოსახლეობის გარკვეულ ნაწილში. მისი ერთი ნაწილი სრულ სოლიდარობას უცხადებდა რელიგიას და მტკიცე მორწმუნე იყო, მეორე ნაწილი მერყეობდა, ებრძოდა სამღვდულობას, მჩაგვრელი კლასების მოკავშირესა და მფარველს, მაგრამ არ იყო განთავისუფლებული

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 28, გვ. 208.

რელიგიური გადმონაშთებისაგან, ჯერ კიდევ სჯეროდა ზეციური კერპის ყოვლისშემძლეობისა.

რელიგიისა და კულტის მსახურთა მხარდასაჭერად გამოდიოდნენ კულაკები, ყოფილი თავადაზნაურები, მემამულეები, ვაჭრები და სხვა ანტისაბჭოთა ელემენტები.

არასრული მონაცემებით, 1921 წელს საქართველოში სხვადასხვა რელიგიის 2757-ზე მეტი საკულტო დაწესებულება და 609-მდე კულტის მსახური იყო, მაშინ როცა უფრო ნაკლები იყო სკოლებისა და მათში მომუშავე მასწავლებელთა რაოდენობა².

ჩვენ აქ აღარაფერს ვამბობთ მორწმუნე აქტივისტთა მრავალრიცხოვან ჯგუფებზე, რომლებიც ყველა საშუალებით ცდილობდნენ მოსახლეობის სულ უფრო და უფრო მეტი რაოდენობის მოქცევას რელიგიის გავლენაში. განსაკუთრებით ძლიერი იყო რელიგიის გავლენა კულტურულად ჩამორჩენილ მხარეებში, სადაც ჯერ კიდევ ვერ შეედწია განათლებას და უწიგნურობა და უცილობა ჭარბობდა, სადაც რელიგიასთან ბრძოლის თვალსაზრისით ბევრი არაფერი გაკეთებულა და ხალხი, განსაკუთრებით მიუვალ კუთხეებში, ხუცების სულიერ ტყვეობაში იმყოფებოდა³.

რელიგიისა და კულტის მსახურთა წინააღმდეგ ბრძოლის გაშლა აუცილებლობით იყო გამოწვეული. მშრომელთა სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და რელიგიური ჩაგვრის სისტემაში ეკლესიამ შეასრულა ყველაზე აქტიური როლი. ეკლესია თვითონ იყო მსხვილი ექსპლუატატორი და იცავდა კერძო საკუთრებას, ძარცვავდა მშრომელებს. ამიტომ ხალხის საუკუნეობრივი სიძულვილი მეფის, მემამულის, კაპიტალისტთა და კულაკის მიმართ ვრცელდებოდა ეკლესიასა და მის იერარქიაზეც. მაგრამ, როგორც ვ. ი. ლენინი გვასწავლიდა, საჭირო იყო ხალხის მიერ რელიგიისა და ეკლესიის წინააღმდეგ მიმართული მოძრაობის კალაპოტში ჩაყენება, ფრთხილი და გეგმაზომიერი მუშაობა. ამ ბრძოლაში გადაჭარბება და რელიგიური გრძნობებისადმი შეურაცხყოფა დიდ ზიანს მოგვიტანდა. ამიტომ მასთან ბრძოლა შესაძლებელი იყო მხოლოდ მოთმინებითი, მეცნიერული პროპაგანდით, მასებში განათლების, მატერიალისტური მსოფლმხედველობის შეტანის გზით. ვ. ი. ლენინი გვაფრთხილებდა, რომ რელიგიასთან „ბრძოლაში სიმწვავის შეტანით ჩვენ შეგვიძლია გავაბოროტოთ მასა“⁴.

დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებამ, საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამ დასაბამი მისცა მასობრივ ათეიზმს, მაგრამ რელიგიასა და კულტის მსახურებთან ბრძოლა საქართველოში თავისებურ პირობებში მიმდინარეობდა. რუსეთთან შედარებით ეკონომიკისა და კულტურის მხრივ ჩამორჩენილი, ცარიზმის ყოფილი კოლონია, მენშევიკებისა და დასავლეთის იმპერიალისტების მიერ გაძარცული საქართველო იყო ერთ-ერთი ყველაზე მრავალეროვანი და მრავალრელიგიური რესპუბლიკა, სადაც სხვადასხვა ეროვნებებსა და რელიგიებს შორის შუღლი სუფევდა. ამასთან საქართველოს მოსახლეობის ზოგიერთი ნაწილი წარმართული რელიგიის

² ს. სახაროეი, ათეიზმის მასობრივი გავრცელება საქართველოში („რელიგიური გადმონაშთების დაძლევის პროცესი საქართველოში“), თბ., 1973, გვ. 44—45.

³ იხ. გაზ. „კომუნისტი“, 1922 წლის 21 აგვისტო.

⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 28, გვ. 208.

ტყეობისა და პირველყოფილი წეს-ჩვეულებებიდანაც კი არ იყო განთავსუფლებული. ასეთ ვითარებაში საჭირო იყო ანტირელიგიური მუშაობის მოქმედებით და მეთოდები, რომლებიც ადგილობრივ თავისებურებებს შემოქმედებითად გაითვალისწინებდნენ. ამ მიმართულებით უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა რკპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1921 წლის დადგენილებას „ანტირელიგიური პროპაგანდის დაყენებისა და პროგრამის მე-13 მუხლის დარღვევის შესახებ“. დადგენილებაში ხაზგასმულია მშრომელებში ათეიზმის ფართო და ღრმა პროპაგანდის მოწყობის დიდი მნიშვნელობა. მთელი მეცნიერულ-ათეისტური მუშაობის ამოცანა იყო რელიგიური ცრურწმენების შეცვლა მეცნიერული მსოფლმხედველობით, რომელიც შუქს მოჰფენდა ყველა საკითხს, რომლებზეც პასუხს მორწმუნენი რელიგიაში ეძებდნენ. ათეისტური მუშაობა განუხრელად უკავშირდებოდა პრაქტიკულ ღონისძიებებს, ყოფაცხოვრების ეკონომიკური პირობების გარდაქმნასა და მთელ კონკრეტულ საქმიანობას, რომელიც ხელს შეუწყობდა მშრომელთა მატერიალური და კულტურული ცხოვრების გაუმჯობესებას.

ანტირელიგიური პროპაგანდა უცილობლად მჭიდრო კავშირში უნდა ყოფილიყო ხალხის მასების საარსებო ინტერესებისათვის ბრძოლასთან, რათა მოსახლეობის ფართო მასებს სწორად გაეგოთ და მხარი დაეჭირათ მისთვის.

რკპ(ბ) VIII ყრილობის მიერ მიღებული პარტიული პროგრამა თათოველი კომუნისტისაგან მოითხოვდა ათეისტობას და აქტიურ ანტირელიგიურ პროპაგანდას უპარტიოთა შორის. ყრილობის შემდეგ კომუნისტთა უმრავლესობა შეგნებულად და აქტიურად ეწეოდა პოლიტიკურ-საგანმანათლებლო მუშაობას რელიგიის გაელენისაგან მასების გასათავისუფლებლად, მაგრამ ბევრ პარტიულ ორგანიზაციაში პარტიის ცალკეული წევრები არღვევდნენ პარტიის პროგრამის მე-13 მუხლის მოთხოვნებს. ასრულებდნენ რელიგიურ წეს-ჩვეულებებს, ამიტომ დადგენილებამ პარტიის წევრებს დაუყენა მკაცრი მოთხოვნა ეკლესიასთან კავშირის გაწყვეტის შესახებ. რკპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტი წინადადებას იძლეოდა პარტიიდან გაერიცხათ ყველა ის პირი, ვინც არ გაწყვეტდა ეკლესიასთან კავშირს.⁵

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მუშაობა შემდგომში სწორედ ამ დადგენილების საფუძველზე წარიმართა. ანტირელიგიური მუშაობა პარტიის მოღვაწეობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი უბანი გახდა. 1922 წლის დეკემბერში საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტში გამართულმა თათბირმა საგანგებოდ იმსჯელა ანტირელიგიური პროპაგანდის შესახებ და საჭიროდ ჩათვალა ფართო კომპანიის დაწყება. ეს განპირობებული იყო ამ პერიოდისათვის საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ რელიგიისა და კულტის მსახურთა ერთგვარი გააქტიურებით, რაც მშრომელი მასების სამართლიან გულისწყრომას იწვევდა. სამღვდელოება უარს აცხადებდა საბჭოთა სახელმწიფოს დეკრეტებისა და დადგენილებების შესრულებაზე. საქართველოს ეკლესიის მეთაური, კათალიკოსი ამბროსი მტრულად იყო განწყობილი საბჭოთა ხელისუფლებისადმი. იგი 1922 წელს გენუის კონფერენციისადმი გაგზავნილი მემორანდუმით მოუწოდებდა უცხოეთის სახელმწიფოებს შეიარაღებული ჩარევისაკენ საქართველოს რესპუბლიკის შინაურ საქმეებში ბურჟუაზიულ-მემამულური რეჟიმისა და სარწმუნოების თავის უფლებებში აღსადგე-

5 იხ. „სკკპ რელიგიის შესახებ“, თბ., 1963, გვ. 83—84.

ნად. საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის მსჯელობის საგანი გახდა მემორანდუმის შინაარსი 1922 წლის ივნისში. აუცილებლობით იყო ნაკარნახები გამოძიება და ზომების მიღება, მაგრამ მაშინ პარტიისა და მთავრობის ხელმძღვანელობაში მოკალათებული ნაციონალ-უკლონისტები ამ საქმეშიც ხელს უშლიდნენ პარტიას, საბჭოთა სახელმწიფოს. ამიტომ საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალურ კომიტეტს მოუხდა აღნიშნულ საკითხზე მსჯელობა, გამოძიების დაჩქარება და სასამართლოს პროცესის ზუსტი დროის განსაზღვრა⁶.

რელიგიური სარწმუნოებისა და მის მსახურთა წინააღმდეგ სახალხო გამოსვლა მასობრივად დაიწყო 1923 წლის დასაწყისში. საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის მითითებით ადგილობრივი პარტიული და საბჭოთა ორგანოები სათავეში ჩაუდგნენ ამ მოძრაობას, რათა მისთვის სწორი მიმართულება მიეცათ. 1923 წელს ფ. მახარაძე წერდა: „სარწმუნოება... იპყრობს და ბოჭავს, ხელფებს უკრავს ადამიანს სავსებით, თავიდან ფეხებამდე; ის ბოჭავს ადამიანს წარსულის ტრადიციებით, ზნე-ჩვეულებებით და ცრუმორწმუნეობებით“⁷.

რელიგიისა და კულტის მსახურთა წინააღმდეგ გამოსვლის დროს მშრომელები კრებებზე იღებდნენ ანტირელიგიურ რეზოლუციებს. გარდა ამისა, გლეხობაში ხშირად ეწეობოდა რელიგიისა და კულტის მსახურთა საზოგადოებრივი გასამართლება. მაგალითად, 1923 წლის 9 თებერვალს ქ. ონის საზოგადოებრივმა სასამართლომ განიხილა მოქალაქეთა ჯგუფის მიერ აღძრული საქმე. კულტის მსახურთ დაუმტკიცდათ ყველა წამოყენებული ბრალდება, სასამართლომ დაგმო რელიგია და ეკლესია, როგორც მშრომელი ხალხისა და მოზარდი თაობის მტერი. კულტის მსახურთ მიესაჯათ ანაფორის ნებაყოფლობით გახდა, გაკრეჭა და მშრომელი ხალხის სამსახურში ჩადგომა. საეკლესიო ნივთები, რომლებსაც არავითარი მატერიალური და კულტურული ღირებულება არ ჰქონდათ, უნდა მოსპობილიყო, ხოლო საეკლესიო და სამლოცველო ნაგებობანი გამოყენებინათ კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობისათვის⁸.

ასეთივე ღონისძიება მოეწყო ქუთაისში 1923 წლის თებერვალში. რელიგიის წინააღმდეგ ბრალმდებლად გამოვიდნენ მეცნიერები, მუშები, გლეხები. პროცესის დასასრულს თვითმხილებით გამოვიდა ადგილობრივი მღვდელი, რომელმაც გაილაშქრა რელიგიის მატყუარობის წინააღმდეგ. ამ გასამართლებამ საფუძველი ჩაუყარა ფართო ანტირელიგიურ კომპანიას ქუთაისის მაზრაში. მსგავს მოვლენებს ადგილი ჰქონდა სხვა მაზრებსა და ქალაქებშიც⁹.

ამავე პერიოდში რელიგიის დაძლევაში გარკვეულ როლს ასრულებდა დისპუტები, რომლებსაც ათეისტები მართავდნენ კულტის მსახურებთან. კამათი ზოგჯერ საათობით გრძელდებოდა და მასში მონაწილეობდა მშრომელთა ფართო მასა. ამის შედეგად მღვდლები ზოგჯერ უარს აცხადებდნენ ანაფორაზე. უნდა შევნიშნოთ, რომ საქართველოსა და საერთოდ საბჭოთა კავშირში ამ ფორმამ ვერ პოვა შემდგომი განვითარება, რადგან დისპუტების მომწყობი საბჭოთა კადრები თეორიულად ჯერ კიდევ ვერ იყვნენ სათანადოდ მომზადებულნი. ამიტომ პარტია ადგილობრივ პარტიულ ორგანიზაციებს ურჩევდა არ მოეწყოთ

6 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, ს. 7, ფურც. 64; ს. 206, ვურც. 557, ს. 530, ფურც. 689.

7 ეურნ. „კომუნისმის დროშა“, 1923, № 4—5, გვ. 17.

8 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, ს. 902, ფურც. 16—23.

9 იხ. გაზ. „კომუნისტი“, 1923 წლის 20 თებერვალი.

დისპუტები სამღვდელოებასთან სათანადო მეცნიერულ-საგანმანათლებლო მომზადების გარეშე.

ანტირელიგიურ ბრძოლაში პარტიამ მხარი დაუჭირა მშრომელი მასების კომპანიას „წმინდა ნეშტების“ გახსნის შესახებ. ამ ღონისძიებით დაინტერესდა ვ. ი. ლენინი. იგი მოითხოვდა ტრაიცი-სერგიევსკის მონასტერში კინოფირზე გადაღებული „წმინდანთა ნეშტების“ გახსნა ღრულად ეჩვენებინათ მოსახლეობისათვის¹⁰.

ამ კომპანიამ მხარდაჭერა პოვა საქართველოს მშრომელ მოსახლეობაშიც. საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა ხალხის მოთხოვნის საფუძველზე 1923 წლის თებერვალში მოაწყო „მოწამეთას“ მონასტრის „წმინდა ნეშტების“ გახსნა. ამან თვალსაჩინო ანტირელიგიური გავლენა მოახდინა მორწმუნეებზე. მოსახლეობას, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში, სოფლის ყრილობებზე მასობრივად გამოჰქონდა დადგენილებები ეკლესიების დახურვის შესახებ¹¹.

მაგალითად, სენაკის გლეხობამ 1923 წლის თებერვალ-მარტში დახურა ყველა ეკლესია და კულტურის კერებად, სასოფლო კლუბებად, სკოლებად, სამკითხველოებად გადააკეთა. სენაკის მაზრის ყოველკვირეული გაზეთი „კომუნა“ ამხელდა რა რელიგიის მავნეობას, მიუთითებდა, რომ მშრომელი მასები მონატრებული იყვნენ სწავლა-განათლებას, რომლისკენ გზას უღობავდა სამღვდელოება, მაგრამ კომუნისტური პარტიის მზრუნველობითა და ხელმძღვანელობით „ხალხმა დაინახა და გამოაშკარავა სამღვდელოების მთელი სიცრუე; ახლა ხალხს სწყურია ახალი რამ, ახალი, რომელიც შეაიარაღებს მას და წაიყვანს სრული გამარჯვებისაკენ. აი ეს „ახალი“ არის კომუნისტური განათლება, კომუნისტურად ცოდნის შეძენა, რომელიც ყველა იარაღზე უბასრესი და უმახვილესია“¹².

ანტირელიგიური მოძრაობა წარმატებით მიმდინარეობდა თითქმის მთელ საქართველოში. 1923 წლის აპრილისათვის მშრომელებმა თბილისის მაზრაში დაკეტეს 48, ქუთაისის მაზრაში — 160, სენაკის მაზრაში — 148, შორაპნის მაზრაში — 148, ოზურგეთის მაზრაში — 130, რაჭის მაზრაში — 117, ლეჩხუმის მაზრაში — 78, გორის მაზრაში — 78, ზუგდიდის მაზრაში — 75, სიღნაღის მაზრაში — 65, სამხრეთ ოსეთში — 60 ეკლესია¹³.

ანტირელიგიური მოძრაობა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მიწის რეფორმასთან. თემისა და სოფლის მიწის ადგილობრივი კომისიები თავიანთი ინიციატივით აყენებდნენ საკითხს სამღვდელოებისა და ეკლესიის სხვა მსახურებისათვის მიწის ჩამორთმევის შესახებ. სამღვდელოებას ან უნდა ემსახურა „ღმერთისათვის“ და უარი ეთქვა მიწის ნაკვეთზე, ან გაეხადა ანაფორა, გაკრეჭილიყო და მიეღო კუთვნილი მიწის ნორმა დასამუშავებლად. ადგილებიდან მოთხოვნის საფუძველზე საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის წინადადებით ღვთისმსახურთა მიმართ გატარდა მიწების ჩამორთმევის ისეთი კა-

10 В. И. Ленин, ПСС, т. 50, стр. 279. შემდგომში აკტიმატირებული „ოქტომბრის რევოლუცია“, რომელსაც ვ. ი. კალინინი მეთაურობდა. მუშებს. გლეხებსა და წითელარმიელებს უჩვენებდა ამ სურათს. См. Агитпоезд «Октябрьская революция» (1919-1920). М., 1956, под. ред. Л. В. Макасова.

11 იხ. გაზ. „კომუნისტი“, 1923 წლის 15 მარტი.

12 გაზ. „კომუნა“, 1923 წლის 6 აპრილი.

13 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, ს. 865, ფურც. 1—2.

ნონი, რომლითაც უკანასკნელნი იძულებული გახდნენ დაეტოვებინათ სასულიერო საკუთრებეველი და მიწის დამუშავებისთვის მოეკიდათ ხელი¹⁴.

ზმირ შემთხვევაში კულტის მსახურნი საჯაროდ გამოდნენ რელიგიას. ჟურნალ-გაზეთები სისტემატურად ლებულობდნენ წერილებს მღვდლებისაგან. რომლებიც თხოვდნენ მშრომელ გლეხებს მათ რიგებში მიღებას. ასეთი წერილები მოდიოდა ბორჯომიდან, სენაკის მაზრის სოფელ ონტოფოდან, ოზურგეთის მაზრის სოფელ ნიგვზიანიდან, ქუთაისის მაზრის სოფელ ცხუნკურიდან გორის მაზრის კავთისხევის თემიდან¹⁵ და ა. შ. მაგალითად, ყოფილი მღვდელი ე. თურქია სოფელ კადარიდან იწერებოდა: „დავრწმუნდი რა, რომ სარწმუნოება ყოფილა სიცრუე და სიყალბე, ვტოვებ ამ სამარცხვინო ხელობას, ვუბრუნდები პატიოსან მშრომელ გლეხობას და მასთან ერთად მსურს ვიცხოვრო ჩემი პატიოსანი შრომით. იმედი მაქვს მშრომელი გლეხობა მაპატიებს ამ დანაშაულს და მიმღებს“¹⁶.

საქართველოს სსრ ზოგიერთ რაიონში გაიმართა სამღვდელოების კონფერენცია, სადაც მღვდლებმა თვითკრიტიკის შემდეგ გაიხადეს ანაფორა და ამუშაოზე მოწყობა მოითხოვეს საბჭოთა ხელისუფლებისაგან¹⁷.

გაზეთი „კომუნისტი“ 1923 წლის 10 მაისს წერდა: „დაუჯერებელი და წარმოუდგენელი იყო სულ რამოდენიმე თვის წინათ ის, რაც ამჟამად ხდება პროვინციებში ანტისარწმუნოებრივ ფრონტზე. ელვის სისწრაფით ემზობიან საუკუნოებრივი კერპები, „ყოვლისშემძლე ღმერთი“ და ურიცხვი „წმინდანები“. არათუ მრევლმა, მორწმუნე გლეხობამ, თვით სამღვდელოებამაც ზურგი შეაქცია „ღმერთებს“, მათ უძღურებაში დარწმუნებული ის თავს ანებებს ეკლესიის და სარწმუნოების მსახურებას... ყოველივე ეს ნათლად მოწმობს, რომ მშრომელ ხალხში დიდი ფსიქოლოგიური გარდაქმნა, გარდატეხა ხდება, მისი შემეცნება და მსოფლმხედველობა იცვლება“.

კომკავშირის ინიციატივით ჩვენს ქვეყანაში 20-იანი წლების დასაწყისში წარმოიქმნა ანტირელიგიური მუშაობის თავისებური ფორმა „კომკავშირული შობისა“ და „კომკავშირული აღდგომის“ სახელწოდებით. მოკავშირე რესპუბლიკების კომკავშირის ცენტრალურ კომიტეტებთან იქმნებოდა საგანგებო კომისიები ანტირელიგიური კომპანების ორგანიზაციისათვის. ასეთი კომისია შეიქმნა საქართველოს კომკავშირის ცენტრალურ კომიტეტშიც. 1922 წლის 14 დეკემბერს რკპ(ბ) ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტის პლენუმმა მიიღო დადგენილება „ახალგაზრდული შობის“ მოწყობის შესახებ. მის მოსაწყობად შეიქმნა სამხარეო კომისიაც¹⁸.

თბილისში 1923 წლის იანვარში მოეწყო კიდევაც პირველი „კომკავშირული შობა“. საქართველოში ასევე აღინიშნებოდა „კომკავშირული აღდგომა“, „სხვადასხვა ანტირელიგიური კარნავალები“ და სხვ.¹⁹

მაგრამ ამ ფორმამ ვერ პოვა შემდგომი განვითარება. მან ვერ შეძლო რელიგიისა და რელიგიური დღესასწაულების წარმოშობის მიზეზების ახსნა. დემონსტრაციების, კარნავალებისა და სხვა ღონისძიებათა მონაწილენი უხეშად

14 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, ს. 976, ფურც. 20.

15 იხ. გაზ. „კომუნისტი“, 1923 წლის 11 აპრილი.

16 გაზ. „კომუნისტი“, 1923 წლის 24 აპრილი.

17 იხ. ჟურნ. „კომუნისტის დროშა“, 1923, № 6—7, გვ. 104.

18 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, ნაწ. 1, ს. 902, ფურც. 62.

19 იხ. მ. გუგუტიშვილი, ახალი ტრადიციები საქართველოში, თბ., 1976, გვ. 29—30.

იქცეოდნენ, ლახავდნენ მორწმუნეთა გრძნობებს, ამიტომ პარტიამ უარყო ანტი-რელიგიური მუშაობის ასეთი მეთოდი. 1923 წელს საკავშირო კ(ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა ვ. კუიბიშევის ხელმოწერით დაგზავნა ცირკულიარი, რომელიც წინადადებას აძლევდა პარტიულ ორგანიზაციებს, თავი შეეკავებინათ აღნიშნული ღონისძიებებისაგან²⁰.

პარტიისათვის ანტირელიგიური მუშაობის ასეთი მეთოდები მიუღებელი იყო, რადგან აღვივებდა ანტისაბჭოთა განწყობილებას, საბჭოთა ხელისუფლების მტრებს აძლევდა კონტრრევოლუციური გამოხდომის საბაბს და ა. შ. პარტიას მიაჩნდა, რომ ანტირელიგიურ მუშაობაში მთავარი იყო მარქსისტულ-ლენინური პროპაგანდა, რელიგიის მეცნიერული უარყოფა ღრმამინაარსიანი ლეჟიკების, მოხსენებების, საუბრების, კითხვა-პასუხის საღამოების მოწყობის, ანტირელიგიური წრეების შექმნის პერიოდული ბეჭდვითი ორგანოებისა და სპეციალური ლიტერატურის გამოცემის გზით.

საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტი დიდ ყურადღებას აქცევდა მასებში ანტირელიგიურ პროპაგანდას და წინადადებას აძლევდა გაზეთების რედაქტორებს — მეტი ადგილი დაეთმოთ აღნიშნული საკითხისათვის, გაზეთებში გაეხსნათ სპეციალური განყოფილება რელიგიის შესახებ. 1923 წლის 28 თებერვალს საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის პრეზიდიუმმა დაავალა აგიტაციისა და პროპაგანდის განყოფილებას საგანგებო ცირკულარი გამოეშვა ანტირელიგიური პროპაგანდის ფორმებისა და მეთოდების შესახებ²¹. ამასთან ცენტრალური კომიტეტი აუბრუნებდა ადგილობრივ პარტიულ ორგანიზაციებს სამღვდელთაგანათვის არ მიეცათ პროვოკაციული გამოსვლების საშუალება, არ დაეშვათ ძალდატანება, რათა კონტრრევოლუციონერებს საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ ხალხის ჩამორჩენილი ნაწილის ასამხედრებლად არ გამოეყენებინათ დაწყებული ანტირელიგიური მოძრაობა²².

ეკლესიების დაზგრევა და მღვდლების განდევნა როდი ნიშნავდა რელიგიისა და მისი წეს-ჩვეულების მოსპობას. რელიგიური ტრადიციები ჯერ კიდევ ღრმად იყო გამჯდარი მასების შეგნებაში. შორეული წარსულიდან გადმოცემული მავნე ჩვეულებების, ტრადიციებისა და ცრუმორწმუნეობისაგან ხალხის საბოლოო განთავისუფლებისათვის საჭირო იყო ათეული წლები, დიდი და ეფექტიანი მუშაობა.

პარტიის სწორი ხაზის მიუხედავად, ადგილობრივი პარტიული ორგანიზაციები ზოგჯერ ამახინჯებდნენ ანტირელიგიურ მუშაობას. ისინი ცდილობდნენ ადმინისტრაციული წესით სწრაფად აღმოეფხვრათ ყოველგვარი რელიგიური წესები და საკულტო ცერემონიალები. შეჯიბრებებიც კი გაიშალა მაზრებს შორის. რამოდენიმე თვეში მთელ საქართველოში დაანგრეს ან დაკეტეს 1500-მდე ეკლესია. ზოგიერთ მაზრაში აიკრძალა რელიგიური წეს-ჩვეულების შესრულება სახლებში, ბაეშვის მონათვლა: ძალით დაიკეტა ებრაელთა სინაგოგები და მუსლიმთა მეჩეთები. ბევრ სხვა უკიდურესობასაც ჰქონდა ადგილი. მაგალითად, სენაკის მაზრის სალხინოს რაიონში ადგილობრივმა პარტიულმა ხელმძღვანელობამ გამოსცა დადგენილება ძველ სასაფლაოებზე, ე. ი. ეკლესიის ეზოში მიცვალებულების დამარხვის აკრძალვის შესახებ. გამოიყო ახალი სა-

²⁰ См. «Об антирелигиозной компании во время пасхи», журн. «Известия» ЦК РК(П), 1923, № 3, гл. 204—205.

²¹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, ნაწ. 1, ს. 854, ფურც. 75.

²² გაზ. „კომუნისტი“, 1923 წლის 28 თებერვალი.

საფლაოები ათზე მეტ ადგილას, სადაც აღმართეს წითელი დროშები. ამავე რაიონის სოფელ ჟინოთაში დაკრძალული მიცვალებული ძალით ამოიღეს საფლავიდან და დაკრძალეს ახალ სასაფლაოზე²³.

სასაფლაოებსა და მათზე დადგმულ ნაგებობებს ანგრევდნენ აგრეთვე ოზურგეთის მაზრაშიც. ზოგჯერ მაზრების ხელმძღვანელი მუშაკები ხალხის თვალწინ ანადგურებდნენ საეკლესიო ნივთებს და მორწმუნეებს ემუქრებოდნენ დაპატიმრებითა და დახვრეტით. ზოგიერთი პარტიული ორგანიზაციის მიერ აღებული კურსის მავნეობაზე სრულ წარმოდგენას იძლევა მამია ორა-ხელაშვილისადმი პაპულია ორჯონიკიძის წერილი, სადაც აღწერილია სოფელ გორისაში ანტირელიგიური კომპანიის გეტად მავნე და საშიში ხასიათი, რომელიც გლეხ-მორწმუნეთა დაჭრითა და სიკვდილით დამთავრებულა²⁴.

ანტირელიგიური კომპანიის დროს ზოგიერთი ადგილობრივი პარტიული და საბჭოთა ორგანიზაციის მოქმედება მეტად საშიშ ხასიათს იღებდა. ამიტომ საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტი ენერგიულად ჩაერია საქმეში. საქართველოს კპ(ბ) სამაზრო კომიტეტების მდივნების 1923 წლის მაისის თათბირმა დაგმო ადმინისტრაციული წესით ეკლესიების დახურვის მავნე პრაქტიკა. ცენტრალურმა კომიტეტმა მკაცრად გააკრიტიკა ზოგიერთი ადგილობრივი პარტიული ორგანიზაცია ანტირელიგიური მუშაობის ტემპის დაჩქარებისა და პარტიის სწორი ზაზის გამრუდებისათვის და მიიღო დადგენილება მორწმუნეთათვის ეკლესიების გახსნის შესახებ, მიუხედავად იმისა, რომ სამაზრო კომიტეტების ზოგიერთ მდივანს იგი უკან დახევად მიაჩნდა და გადაჭრით ეწინააღმდეგებოდა ეკლესიების გახსნას²⁵.

ანტირელიგიური კომპანიის სწორად ჩატარებისა და დაშვებული შეცდომების გამოსწორებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საკავშირო კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1923 წლის 10 აგვისტოს წერილს პარტიული ორგანიზაციებისადმი²⁶. ამ წერილის საფუძველზე საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალურა კომიტეტი შეუდგა დაშვებული შეცდომების გამოსწორებას. ეკლესიების დახურვის გამო უკმაყოფილების შემთხვევაში სამაზრო პარტიული კომიტეტები ვალდებული იყვნენ ეკლესიის გახსნის საკითხი დაესვათ პარტიული კომიტეტის სხდომაზე. მორწმუნეებს შეეძლოთ რელიგიური წესების თავისუფლად შესრულება, მათვე უბრუნდებოდათ აუცილებელი საეკლესიო ნივთები. ანტირელიგიური მუშაობა ხანგრძლივ დროს მოითხოვდა, როგორც გაზეთი „კომუნისტი“ შენიშნავდა, „აქ საჭირო იყო არა ბოლშევიკური სისწრაფე, არამედ ბოლშევიკური სიფხიზლე და სიმტკიცე“²⁷.

ასეთი მითითებების მიუხედავად, ზოგიერთი პარტიული ორგანიზაცია ძველ პოზიციაზე იდგა. საეკლესიო საქმეთა ადგილობრივი კომისიები არ ასრულებდნენ საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის საეკლესიო საქმეთა კომისიის მითითებას მორწმუნეთა მოთხოვნით ეკლესიების გახსნის შესახებ, საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა 1923 წლის სექტემბრის პლენუმზე კვლავ დასვა საკითხი ანტირელიგიური მუშაობის ფორმების სრულყოფის შესახებ. პლენუმის დადგენილებით, როგორც წესი,

23 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, ს. 976, ფურც. 20; ს. 572, ფურც. 136.

24 იქვე, ს. 1018, ფურც. 27; ს. 877, ფურც. 83; ს. 530, ფურც. 598—601.

25 იქვე, ს. 976, ფურც. 20.

26 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, ს. 530, ფურც. 435.

27 გაზ. „კომუნისტი“, 1923 წლის 29 აგვისტო.

ეკლესიები გაიხსნებოდა თუ მის მომთხოვნ მორწმუნეთა რიცხვი 300 კაცზე ნაკლები არ იქნებოდა. მორწმუნეთა თხოვნის შეუსრულებლობის შემთხვევაში საკითხი სათანადო ახსნა-განმარტებით გადაეცემოდა ცენტრალური კომიტეტის საეკლესიო საქმეთა კომისიას საბოლოო დასკვნისათვის²⁸.

ამასთან ერთად, პარტია ღირეპტივას აძლევდა ყველა ადგილობრივ პარტიულ ორგანიზაციას არ შეეწყვიტათ ცალკეული მოქმედი ეკლესიების დახურვა, თუ ამას მოსახლეობის ფართო ფენები მოითხოვდნენ, უწყსრიგოდ არ დაეხიათ და არ დაეშვათ უსაფუძვლოდ ტაძრების, მონასტრებისა და ეკლესიების გახსნა. ადგილობრივი პარტიული ორგანიზაციების მოვალეობა იყო განმარტათ მოსახლეობისათვის, რომ ეკლესიების დახურვა საერთოდ არ იყო შეცდომა. მას საფუძვლად ედო მასობრივი, სახალხო მოძრაობა რელიგიისა და კულტის მსახურთა წინააღმდეგ, მაგრამ ზოგიერთმა პარტიულმა და საბჭოთა ორგანიზაციამ აჩქარება გამოიჩინა, ვერ შეძლო ანტირელიგიური პროპაგანდის სწორად დაყენება და ადმინისტრაციული ჩარევით სცადა კულტის მსახურთა წინააღმდეგ ბრძოლა. პლენუმის დადგენილების შემდეგ საქართველოს სსრ სახალხო კომისართა საბჭომ გამოსცა შესაბამისი დეკრეტი „რელიგიური საზოგადოებების რეგისტრაციის შესახებ“, ამასთან გამოქვეყნდა მთავრობის სპეციალური განკარგულება იმ პირთა პირადი პასუხისმგებლობის გაძლიერების შესახებ, რომლებიც არ ასრულებდნენ დეკრეტს ეკლესიების გახსნის შესახებ²⁹.

საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1923 წლის სექტემბრის პლენუმის გადაწყვეტილებებმა და მთავრობის მიერ მიღებულმა ღონისძიებებმა შექმნეს ანტირელიგიურ ფრონტზე პარტიული და საბჭოთა ორგანოების მუშაობის სწორი კურსით წარმართვის პირობები.

ანტირელიგიურ მუშაობაში დაშვებული შეცდომები და გადახვევები მართო საქართველოს პარტიული და საბჭოთა ორგანიზაციებისათვის როდი იყო დამახასიათებელი. იგი მეტ-ნაკლებად ახასიათებდა ანტირელიგიური კამპანიის მთელ პროცესს სხვა რესპუბლიკებშიც. ამიტომ სრულიად კანონზომიერი იყო რკპ(ბ) XII ყრილობის მოთხოვნა — გადაჭრით ბოლო მოღებოდა რელიგიურ ცრუმორწმუნებთან ადმინისტრაციული ზომებით ბრძოლის ყოველგვარ ცდებს, ეკლესიების, მეჩეთების, სინაგოგების, სამლოცველო სახლებისა და სხვათა დახურვას. მორწმუნეთა რელიგიური წარმოდგენების დაძლევა ძალიან ხანგრძლივი პროცესი იყო, რომელიც უცილობლად უნდა დაკავშირებოდა კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობას. ეს განსაკუთრებით საჭირო იყო, როგორც ამას მიუთითებდა ყრილობის რეზოლუცია, აღმოსავლეთ რესპუბლიკებსა და ოლქებში³⁰.

პარტიის ასეთი ღირეპტივებიდან გამომდინარე საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტი 1924 წლის ივლისში საოლქო და სამაზრო კომიტეტებისადმი გაგზავნილ წერილში პირდაპირ მოითხოვდა: ჩვენ უნდა შევიტრათ გლეხის ყოფაცხოვრებაში, უნდა შევცვალოთ მისი სარწმუნოებრივი ზნე-

²⁸ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, ნაწ. 1, ს. 881, ფურც. 53, 64, 74, 84, 94, 212; ს. 292, ფურც. 33; ს. 976, ფურც. 20.

²⁹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, ს. 976, ფურც. 21.

³⁰ სკკპ ყრილობების, კონფერენციებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებებში (1892—1954), ნაწ. II, თბ., 1954, გვ. 65—66.

ჩვეულებანი, მაგრამ ეს უნდა გაკეთდეს ფრთხილად. მორწმუნეთა გრძნობების ყოველგვარი შეურაცხყოფის გარეშე³¹.

პარტია მრავალგზის იძლეოდა გაფრთხილებას იმის შესახებ, რომ ანტი-რელიგიურ მუშაობაში დაშვებული შეცდომები ყურადღების გარეშე არ დარჩებოდა საბჭოთა ხელისუფლების მტრებს, კონტრრევოლუციას. ეს ნათლად დაადასტურა 1924 წლის აგვისტოში საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართულმა გამოსვლებმა, რომლებშიც თავადებთან, მემამულეებთან, კერძო მესაკუთრეებსა და ვაჭრებთან ერთად აქტიურ მონაწილეობას იღებდა სამღვდლოება. ეკლესიის მსახურნი ანტისაბჭოთა ძალებთან ერთად აყენებდნენ ლოზუნგს: სარწმუნოების თავისუფლება და კერძო საკუთრების აღდგენა. ანტისაბჭოთა ავანტიურა შემთხვევით არ იყო დაკავშირებული 28 აგვისტოსთან, მარიამობის რელიგიურ ღღესასწაულთან. ამ ღღეს საქართველოს მრავალ კუთხეში იმართებოდა ღღეობა, ხალხის თავშეყრა, ნადიმი, რაც ხელსაყრელი იყო ამბოხებისათვის. თვით აჯანყებულთა შტაბიც შიომღვიმის მონასტერში იმყოფებოდა. ისინი ცდილობდნენ შეეყრიბათ ყოველგვარი ცნობები და მოეხდინათ საჭირო განკარგულებანი, რისთვისაც სამღვდლოებაც იყო გამოყენებული. სამღვდლოება განსაკუთრებით აქტიურობდა ოზურგეთის, ზუგდიდის და სენაკის მაზრებში. სენაკის მაზრაში არასრული მონაცემებით გამოსვლებში მონაწილეობდა 59 მღვდელი. მაზრის მთელ რიგ თემებსა და სოფლებში: მარტილში, ნოქალაქევში, სალხინოში, ახალ სენაკში, ბანძაში, ახალ აბაშაში და სხვაგან ხუცობა წინ მიუძღოდა ამბოხებულებს და მოითხოვდა სარწმუნოების აღდგენას³².

1924 წლის აგვისტოს ამბებში სამღვდლოების მონაწილეობა არ იყო შემთხვევითი. საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების პირველი დღეებიდან სამღვდლოება ორ ნაწილად გაიყო. ერთი ნაწილი ცდილობდა საბჭოთა ხელისუფლებასთან შეგუებას და თანამშრომლობას. შემგუებლობის ამ ტენდენციამ სწრაფად იჩინა თავი მუსლიმანურ სამღვდლოებაში. 1921 წლის 3 დეკემბერს აქარის ზოგების ყრილობამ ვ. ი. ლენინისა და საქართველოს სსრ მთავრობის თავმჯდომარის სახელზე გაგზავნილ წერილში დაადასტურა ეს ფაქტი, საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებას საქართველოში დადებითად შეხვდა³³.

ამავე გზას დაადგა ცოტა მოგვიანებით საქართველოს მართლმადიდებლური სამღვდლოების ერთი ნაწილიც, რომლის აზრს გამოხატავდა სრულიად გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსი დავით კაჭახიძე მიხა ცხაკაიასადმი გაგზავნილ წერილში, სადაც ვკითხულობთ: „სუფთა რელიგია თავისთავად სრულიადაც არ უშლის ხელს კომუნისტური ურთიერთობის დამყარებას, მით უფრო სახარებისებრი ქრისტიანობა“³⁴.

ქართული სამღვდლოების მეორე ნაწილი აშკარად გამოდიოდა საბჭოთა ხელისუფლების პოლიტიკის წინააღმდეგ ამის დამადასტურებელია გენუის კონფერენციასთან დაკავშირებული ამბროსის ე. წ. „მემორიანდუმი“. საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართული სამღვდლოება ხელს უშლი-

31 იხ. გაზ. „კომუნისტი“, 1924 წლის 27 ივლისი.

32 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, ნაწ. 1, ს. 1018, ფურც. 18; ს. 1932, ფურც. 3—38.

33 აქარის სახელმწიფო ცენტრალური არქივი, ფ. II, ს. 24, ფურც. 16—17.

34 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, ნაწ. 1, ს. 881, ფურც. 81—82.

და ქვეყანაში შიმშილობის წინააღმდეგ გამოცხადებულ კომპანიას, არ აბარებდა საეკლესიო განჭეულობას საბჭოთა ხელისუფლებას საზღვარგარეთ პურის შესასყიდად დამზეულთა გადასარჩენად.

1923 წლის იანვარში საქათალიკოსო საბჭოს წევრებმა კათალიკოს ამბროსის მითითებით უარი თქვეს დამორჩილებოდნენ საბჭოთა ხელისუფლების განკარგულებას კომკავშირისათვის სამხედრო ტაძრის გადაცემის შესახებ და არ გაგზავნეს თავისი წარმომადგენლები საუწყებათაშორისო კომისიაში, რომელსაც უნდა აღერიცხა საკულტო ინვენტარის საგნები³⁵.

ანტირელიგიურ მუშაობაში პარტიის სწორი პოლიტიკის გამოვლენა იყო საქართველოს სსრ ცაკის 1924 წლის 21 ნოემბრის დადგენილება, რომლითაც გაუქმდა ყველა მოქმედი დადგენილება, ინსტრუქცია და ადმინისტრაციული განკარგულება რელიგიური საზოგადოებების შესახებ, რომლებიც ზღუდავდნენ მოქალაქეთა მიერ რელიგიური კულტის თავისუფლად ასრულებას.

ყველა მორწმუნეს შეეძლო ესარგებლა ტაძრებითა და სამლოცველო სახლებით, რელიგიური წესების შესრულებისათვის განკუთვნილი ქონებით, თუ ისინი დააარსებდნენ რელიგიურ საზოგადოებას, რომლის დამფუძნებელ წევრთა რიცხვი შვიდზე ნაკლები არ იქნებოდა³⁶.

პარტიამ ხელი აიღო უხეში და ადმინისტრაციული მეთოდებით ანტირელიგიურ მუშაობაზე, მაგრამ ეს ზოგიერთ ადგილას გაიგეს საერთოდ ანტირელიგიურ მუშაობაზე ხელის ალებადა. ამასთან დაკავშირებით სწრაფად გამოცოცხლდა რელიგიური მუშაობა. ანაფორიანი კონტრარევოლუცია დაუკავშირდა პოლიტიკურ კონტრარევოლუციას. ვატიკანთან შეიქმნა ნ. ჟორდანიას მთავრობის წარმომადგენლობა, დაიწერა განცხადებები ეკლესიების გახსნის შესახებ, მაგრამ ეს „ენთუზიაზმი“ მალე მინელდა, რადგან მას ხარჯები დასჭირდა.

პარტიის ღირეპტივა ანტირელიგიურ მუშაობაში ადმინისტრაციული ზომების აკრძალვის შესახებ სრულებითაც არ ნიშნავდა კულტის მსახურთა წინააღმდეგ მუშაობის შესუსტებას. „ახალი კურსი“ სრულებით არ ნიშნავდა სარწმუნოების მავნე წეს-ჩვეულებათა წინააღმდეგ ბრძოლის შენელებას. იგი ითვალისწინებდა ღრმა მეცნიერული პროპაგანდის გაშლას. „უდიდესი სიფრთხილით, უდიდესი წინდახედულობით, გამოცდილების გამოყენებით, ჩადენილი შეცდომების არ დავიწყებით პარტია განაგრძობს თავის ბრძოლას ყოველგვარი ღმერთების, ეკლესიების, მღვდლების, დღესასწაულების, ქელეხების, ხალხის დამღუპველ ცრუმორწმუნეობათა წინააღმდეგ — მიზანშეწონილ დაუზოგავ ბრძოლას“³⁷.

ანტირელიგიური მუშაობის სრულყოფილად გაშლისათვის საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა რელიგიის არსის მაშხილებელი და დამგმობი მეცნიერულ-პოპულარული და მხატვრული ლიტერატურის გამოცემას.

1921—1925 წლებში გამოვიდა მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსებისა და მათი მოწაფეების ანტირელიგიური ხასიათის შრომები. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ვ. ი. ლენინის შრომას „მებრძოლი მატერიალიზმის მნიშვნე-

35 იხ. გაზ. „კომუნისტი“, 1924 წლის 1 თებერვალი.

36 იხ. „საქართველოს ცაკის მოამბე“, 1924, № 11, გვ. 28—29.

37 ჟურნ. „სოფლის კომუნისტი“, 1925, № 6, გვ. 19.

ლობის შესახებ“, რომელიც 1923 წელს გამოქვეყნდა ჟურნალ „კომუნიზმის დროის“ ფურცლებზე. ამავე პერიოდში ანტირელიგიურ თემაზე წერდნენ სტატიებს, წერილებსა და გამოკვლევებს ქართველი ავტორები. გამოდიოდა წიგნები, ჟურნალები, კრებულები, რომელთა ავტორები — ფ. მახარაძე, მ. ცხაკაია, მ. გოგიბერიძე, გრ. გოგიბერიძე, იპ. ვართაგავა, კ. კაპანელი, ს. მაკალათია, მ. მანტკავე, ვ. ბახტაძე და სხვები ილაშქრებდნენ რელიგიის წინააღმდეგ და მის წინააღმდეგ ბრძოლას უდიდეს კულტურულ და პოლიტიკურ ამოცანად მიიჩნევდნენ³⁸.

ანტირელიგიურ თემაზე დაწერილი ნაშრომების ავტორები ხშირ შემთხვევაში სწორად გადმოგვცემენ პარტიის პოლიტიკას სარწმუნოების საკითხში. ზოგიერთი ავტორი აკრიტიკებს ანტირელიგიურ ფრონტზე დაშვებულ გადახვევებს და სახავს მისი გამოსწორების გზებს³⁹.

მაგრამ ანტირელიგიურ მუშაობაში მოპოვებული წარმატებების გვერდით შეინიშნებოდა მთელი რიგი ხარვეზებიც, რომლებიც ხელს უშლიდნენ რელიგიურ წეს-ჩვეულებათა წინააღმდეგ ბრძოლას. პარტიის ანტირელიგიური მოღვაწეობა ნაკლებად ან თითქმის სულ არ იყო გაშლილი საქართველოს ზოგიერთ ჩამორჩენილ კუთხეში. ანტირელიგიურ მუშაობას აბრკოლებდა სათანადო სპეციალური ლიტერატურის უქონლობა და მომზადებული კადრების მეტი ნაკლებობა.

საქართველოს სსრ მოსახლეობაში ჯერ კიდევ მაღალი იყო წერა-კითხვის უცოდინარობა პროცენტი, რაც რელიგიურ სარწმუნოებათა წინააღმდეგ ბრძოლის გზაზე ერთ-ერთი დიდი დაბრკოლება იყო.

ამრიგად, საქართველოში კომუნისტური პარტიისა და მთავრობის მიერ განხორციელებულმა ღონისძიებებმა ჯერ კიდევ სახალხო მეურნეობის აღდგენის პერიოდში მძლავრი დარტყმა მიაყენეს რელიგიურ იდეოლოგიას. მშრომელი მასების საკმაოდ დიდი ნაწილი განთავისუფლდა რელიგიისაგან. მიუხედავად ამისა, ანტირელიგიურ ფრონტზე ჯერ კიდევ ბევრი რამ იყო გასაკეთებელი, რასაც სოციალისტური მშენებლობის ინტერესები აყენებდა კომუნისტური პარტიისა და მშრომელი მასების წინაშე.

И. С. КВЕСЕЛАВА

АНТИРЕЛИГИОЗНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ В ГРУЗИИ (1921 — 1925 гг.)

Резюме

В работе показана борьба трудящихся во главе с Компартией Грузии за преодоление влияния религии и церкви.

Особое внимание обращено на те мероприятия партии и правительства, которые сыграли большую роль в борьбе против религиозной идеологии в период восстановления народного хозяйства.

³⁸ ბ. კარტოზია, ათეისტური აზრის ისტორიიდან საქართველოში (კრებული: „რელიგიური გადმონაშთების დაძლევის პროცესი საქართველოში“), თბ., 1973, გვ. 216.

³⁹ ე. ბახტაძე, ლიკვიდატორობის წინააღმდეგ სარწმუნოების საკითხში, ჟურნ. „სოფლის კომუნისტი“, 1925, № 6, გვ. 13.

ივ. ხაბაღაშვილი

საქართველოს პარტიული ორგანიზაციების ბრძოლა „25 ათასიანელთა“ მოძრაობის განვითარებისათვის

ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა, რომ საჭიროა გლეხობასთან ხანგრძლივი აღმზრდელობითი მუშაობა, გლეხობისა და მუშათა კლასის კავშირის განმტკიცება. „ჩვენ შეგვიძლია და მოვალენიც ვართ, — ამბობდა ბელადი, — მთელი ჩვენი ძალაუფლება მოვახმაროთ იმას, რომ ქალაქის მუშა ნამდვილად გავხადოთ კომუნისტური იდეების გამტარებლად სოფლის პროლეტარიატში... ეს ჩვენი მოვალეობაა, ეს ხელისუფლების სათავეში მდგომი მუშათა კლასის ერთ-ერთი ძირითადი ამოცანაა“¹.

ის გრანდიოზული ამოცანები, რომლებიც პარტიამ დასახა XV ყრილობაზე სოფლის მეურნეობის სოციალისტურ რელსებზე გადაყვანისათვის საჭიროებდა მუშათა კლასის მხრივ უფრო მეტ დახმარებას ხელმძღვანელი კადრებით, რომლებიც უშუალოდ აქტიურ მონაწილეობას მიიღებდნენ სოფლად სოციალიზმის მშენებლობაში. „მძლავრ რეზერვს — ნათქვამი იყო საკ. კპ(ბ) ც-კის 1929 წლის ნოემბრის პლენუმზე, საიდანაც უნდა ივსებოდნენ სოციალისტური მიწათმოქმედების მშენებელთა ხელმძღვანელი კადრები, წარმოადგენენ ინდუსტრიული ნუშები... უახლოესი თვეების განმავლობაში გაიგზავნოს სოფლად კოლმეურნეობებში, მანქანა-ტრაქტორთა სადგურებში, ჯგუფურ გაერთიანებებში და სხვაგან სამუშაოდ სოფლად სულ ცოტა 25 ათასი მუშა, რომლებსაც ექნებოდათ საკმაო ორგანიზაციულ-პოლიტიკური გამოცდილება“².

აღსანიშნავია, რომ რეზოლუციაში არ იყო დაკონკრეტებული. თუ რა დროით უნდა გაეგზავნათ სამუშაოდ ქალაქის მუშები სოფლად. პარტიის ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტის 1929 წლის 26 დეკემბრის ბიუროს დადგენილებებში ვკითხულობთ: „1929 წლის ნოემბრის პლენუმის გადაწყვეტილებათა შესაბამისად გაიგზავნოს ამიერკავკასიის სამრეწველო ცენტრებიდან ნებაყოფლობის პრინციპებზე არანაკლებ ერთი წლის ვადით მუშების პირველი ჯგუფი. 300 კაცი კოლმეურნეობის თავმჯდომარედ და მსხვილი კოლმეურნეობების გამგეობების წევრებად, მთლიანი კოლექტივიზაციის რაიონებში, სამანქანო-სატრაქტორო სადგურებში სახელოსნოების გამგეებად, უფროს ბრიგადირებად, მექანიკებად და ა. შ.“³ მუშების გაგზავნა სოფლად შემდეგ უფრო ხანგრძლივი პერიოდით განსაზღვრეს. სსსრ სახალხო კომისართა საბჭოს 1929 წლის 29 დეკემბრის დადგენილებაში, რომელიც გასაგზავნი მუშების შეღავათების საკითხს ეხება, პირდაპირ მინიშნებულია, რომ „თუ მუშის წინანდელი ხელუხასი აღემა-

1 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 33, გვ. 448—449.

2 საკპ ყრილობების, კონფერენციებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებებში (1898—1954), ნაწ. II, თბ., 1954, გვ. 844.

3 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 13, საქ. 2933, ფურ. 150.

ტებოდა იმ ხელფასს, რომელსაც იგი კოლმეურნეობაში იღებდა, მაშინ ერთი წლის განმავლობაში წარმოება, რომელმაც გაგზავნა, განსხვავებას აძლევდა წინანდელ და ახალ ხელფასს შორის. იმ შემთხვევაში თუ მუშა სამი წლის განმავლობაში დაბრუნდებოდა კოლმეურნეობიდან წარმოებაში, მას უფლება ჰქონდა დაუყოვნებლივ დაეკავებინა წინანდელი სამუშაო, რიგის გარეშე მიეღო საბინაო სივრცე თავისთვის და ოჯახის წევრებისათვის⁴. ამრიგად, „25 ათასიანელები“ სოფელში სამუშაოდ იგზავნებოდნენ ერთიდან სამი წლის ვადით.

საკ. კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის ნომბრის პლენუმის გადაწყვეტილებას საქართველოს მუშათა კლასი აღფრთოვანებით შეხვდა. ზოგიერთი წარმოება-დაწესებულების მუშა-მოსამსახურეებმა განაწილებას არც კი დაუცადეს, ეწერებოდნენ, რომ სამუშაოდ წასულიყვნენ სოფლად. გაზეთ „ზარია ვოსტოკა“ იტყობინებოდა: „ზოგიერთ შემთხვევაში მუშათა მასები წინ უსწრებენ პროფორგანიზაციებს. მაგალითად, რ. ლუქსემბურგის სახელობის თამბაქოს ფაბრიკის კოლექტივმა ცენტრალური პროფკავშირიდან არ მიიღო განაწილება, მაგრამ მუშებმა ამას არ დაუცადეს და თვითონ გამოყვეს სოფლებში წასვლის მსურველთა კანდიდატები, ასევე მოიქცა ფაბრიკა „პროლეტარი“ სადაც მოხალისე კანდიდატების საკითხი უკვე განიხილეს მუშათა გაფართოებულ კრებაზე“⁵.

„25 ათასიანელთა“ სოფლად გაგზავნის საკითხი ჯერ კიდევ არ განეხილა პარტიის ამიერკავკასიის სამხარეო და საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალურ კომიტეტებს, რომ სოფლად სამუშაოდ წასვლაზე მრავალი მუშა გამოთქვამდა სურვილს. ასე მაგალითად, თბილისის საწარმოებში უნდა გამოეყოთ 200 კაცი, ნამდვილად კი სოფლად წასვლის სურვილი 610 კაცმა გამოთქვა. საქართველოს სამთამადნო მუშათა კავშირს დავალებული ჰქონდა სოფლად გასაგზავნად გამოეყო 40 კაცი, ფაქტიურად სურვილი გამოთქვა 91 საუკეთესო მუშამ, რომლებსაც 6—17 წლის საწარმოო მუშაობის სტაჟი ჰქონდათ.

„25 ათასიანელთა“ პირველ კონფერენციაზე, 1930 წლის 25 ივნისს, აღინიშნა, რომ საქართველოს პროფსაბჭომ გადაწყვიტა გაეგზავნა სოფლად 200 მოწინავე მუშა, რომლებიც უნდა შეერჩიათ ნებაყოფლობით საფუძველზე და სათანადო მომზადების შემდეგ გაეგზავნათ რაიონებში. სათანადო მუშაობის ჩატარების შედეგად სოფლად სამუშაოდ წასვლის სურვილი გამოთქვა ნაცვლად 200 კაცისა 600 კაცმა. აქედან გამოარჩიეს 253 კაცი. მუშათა პირველმა ჯგუფმა (120 კაცმა) გაიარა ორკვირიანი, ხოლო ნაწილმა ერთკვირიანი მოსამზადებელი კურსები⁶. ამის შემდეგ ისინი გაგზავნეს რესპუბლიკის სხვადასხვა სოფელში. საქართველოს პროფსაბჭოს მეცხრე პლენუმზე (1930 წლის 9 მაისი) აღინიშნა, რომ „საქართველოს პროფსაბჭოს ორგანიზაციებმა კოლმეურნეობებში მუდმივ სამუშაოდ გაგზავნეს 200 მოწინავე მუშა. 11 დღის შემდეგ ე. ი. 1930 წლის 21 მაისისათვის „სოფლად კოლმეურნეობებში მუდმივ სამუშაოდ 25 ათასის ანგარიშში საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გაიგზავნა 260 დაზგის მუშა“⁷. სხვა ცნობით კი საქართველოში „25 ათასის“ ანგარიშში გაიგზავნა სულ 305 კაცი“⁸. ამას ადასტურებს გაზ. „კომუნისტი“ მოთავსებული

4 გაზ. „კომუნისტი“, 1930, 7 იანვარი.

5 გაზ. „ზარია ვოსტოკა“, 1929 წლის 28 დეკემბერი.

6 გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 27 ივნისი.

7 გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 27 ივნისი.

8 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, საქ. 4138, ფურ. 12, ფურ. 143.

ცნობაც: 1930 წლის 14 ივნისისათვის გაგზავნილ „25 ათასიანელთა“ რიცხვმა 300 კაცამდე მიაღწია.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ საბჭოთა ისტორიკოსები სოფლად გაგზავნილ „25 ათასიანელთა“ სხვადასხვა ციფრს ასახელებენ. პროფ. ვ. სელუნსკია ამტკიცებს, რომ „25 ათასიანელის“ ანგარიშში სოფლად წავიდა 27000 კაცი⁹. მეკლევარ ი. ბორისოვს კი მიაჩნია, რომ მათი რიცხვი შეადგენდა დაახლოებით 35000 კაცს¹⁰. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის მრავალტომიანი ისტორიის ავტორები კი თვლიან, რომ სოფლად გაგზავნილი „25 ათასიანელები“ შეადგენდნენ 27 519 კაცს¹¹.

„25 ათასიანელების“ გაგზავნა შემდგომ წლებშიც ხდებოდა. 1931 წლის საგაზაფხულო სასოფლო-სამეურნეო კომპანიის შედეგების ანგარიშში ნაჩვენებია, რომ რესპუბლიკაში მომზადდა 100 „25 ათასიანელი“ ამხანაგო¹². ასე, რომ „25 ათასიანელების“ გაგზავნა სოფლად ერთდროული კამპანია არ ყოფილა. დაწყებული 1930 წლიდან მუშები სისტემატურად იგზავნებოდნენ ქალაქიდან სოფლად სამაჩქანო-სატრაქტორო სადგურებთან პოლიტგანყოფილებების შექმნამდე.

სოფლად მუდმივ სამუშაოზე გასაგზავნი კანდიდატურების შერჩევა ხდებოდა მუშათა საერთო კრებებზე, იხილებოდა სოფლად გასაგზავნი თითოეული კანდიდატის საკითხი. მხოლოდ ამის შემდეგ ეძლეოდა რეკომენდაცია სოფელში გასაგზავნად. ამიტომ გასაკვირი არ არის, რომ ბევრმა მსურველმა უარი მიიღო¹³. პარტიული ორგანიზაციები სოფლად ისეთ მუშაებს აგზავნიდნენ, რომლებსაც ჰქონდათ მასებთან ორგანიზატორული მუშაობის უნარი და გამოცდილება, პოლიტიკურად იყვნენ მტკიცე და შეურყეველნი, პირად ცხოვრებაში სამაგალითონი, მუშების მხოლოდ ასეთი პრინციპით შერჩევა ხელმძღვანელ თანამდებობაზე უზრუნველყოფდა სოფლად სოციალიზმის გამარჯვებას. „25 ათასიანელთა“ გაგზავნა სოფლად დაემთხვა კოლექტივიზაციის მშენებლობის გაფართოებას, რომლის დროსაც სოფლად კლასობრივმა ბრძოლამ კულმინაციას მიაღწია. პარტიამ იცოდა, რომ ასეთ მომენტში სოფლად რევოლუციურ ტრადიციებზე აღზრდილი მუშები გაართმევდნენ თავს მუშაობას. ამიტომ იყო, რომ მუშების შერჩევა და გაგზავნა ასე მკაცრად იყო რეგლამენტირებული. თუ რაოდენ დიდ ყურადღებას აქცევდნენ რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციები „25 ათასიანელთა“ შერჩევას და გაგზავნას სოფლად, ამაზე ისიც მიგვითითებს, რომ საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტი სისტემატურად იხილავდა „25 ათასიანელთა“ შერჩევას, მათი ყოფაცხოვრებისა და მუშაობის საკითხებს. საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1931 წლის თებერვლის პლენუმზე აღინიშნა, რომ „ჩვენ უნდა განვამტკიცოთ პრო-

⁹ Журн. «Вопросы истории», 1954, № 3, გვ. 26.

¹⁰ Ю. Б о р и с о в, Подготовка производственных кадров сельского хозяйства СССР в реконструктивный период, М., 1960, გვ. 83.

¹¹ История коммунистической партии Советского Союза, т. 4, книга вторая, М., 1971, გვ. 45.

გვ. 151.

¹² ჟურნ. „საქართველოს სოციალისტური მეურნეობა“, 1931, № 7—8, გვ. 151.

¹³ გაზ. „ზარია ვოსტოკა“, 1929 წლის 31 დეკემბერი; პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 13, ს. 3069, ფ. 159.

ლეტარული ხელმძღვანელობა საკომუნისტო მოძრაობის მიმართ და გამტკიცოთ „25 ათასიანელთა“ ხელმძღვანელობა კადრები“¹⁴.

„25 ათასიანელებისადმი“ ასეთი ყურადღებისა და ხელმძღვანელობის შედეგად რესპუბლიკის საწარმოები, როგორც აღვნიშნეთ, არჩეულენ ყველაზე შეგნებულ და გამოწრთობილ მუშათა ბირთვს. ცალკეული კავშირების მიხედვით მუშა-მოხალისეთა შერჩევა ასეთ სურათს იძლეოდა: მეღვინეობაში — 78 კაცი, მზებეჭდვებში — 47, მეტყვევებში — 38, კომუნალური დარგის მუშებში — 28, რკინიგზელებში — 120, გემოკვების მუშაკებში — 59, სამთამადნო მუშებში — 98, საბჭოთა დარგის მუშაკებში — 35, ფოსტა-ტელეგრაფის მუშაკებში — 20 და ა. შ.¹⁵. როგორც ვხედავთ, სოფლად გასაგზავნი მუშები ყველაზე მეტი გამოჰყო რკინიგზელებში და ეს გასაგებიც არის. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ სწორედ რკინიგზის სახელოსნოებში ყალიბდებოდა საქართველოს რევოლუციური მუშათა კლასის ძირითადი წამყვანი ბირთვი, რომელთა რიგებშიც აღიზარდნენ მრავალი ცნობილი რევოლუციონერი და საბჭოთა მოღვაწე. რკინიგზელებს მიუყვებოდა სამთამადნო დარგის და ლითონის წარმოების მუშაკები, რესპუბლიკის მუშათა კლასის ერთ-ერთი მოწინავე რაზმი.

ჩვენ არ მოგვეპოვება სრული ცნობები სოფლად წასულ „25 ათასიანელთა“ სოციალური მდგომარეობის, ეროვნების, პარტიულობის, განათლების, ასაკისა და სამუშაო სტაჟის შესახებ. ეს აიხსნება იმით, რომ პროფესიონალურმა და კომუნისტურმა კავშირმა, რომლებიც მათ აგზავნიდნენ, თავიდანვე წესრიგი ვერ დაამყარეს „25 ათასიანელთა“ გაგზავნის ალრიცხვაში. ამასთან, ზოგჯერ მათი გვერდის ავლით საწარმოო ორგანიზაციები თვითონ აგზავნიდნენ მუშებს სოფლად მუდმივ სამუშაოზე. ამან ერთგვარი ვაუტკვევლობა შექმნა სოფლად გაგზავნილი მუშების რაოდენობისა და მათი სხვა მონაცემების შესახებ. ჩვენ ასეთ მონაცემებზე წარმოდგენა შეგვიძლია ვიქონიოთ სოფლად გაგზავნილი „25 ათასიანელთა“ მეორე რესპუბლიკური თათბირის მასალების საფუძველზე. თათბირი ჩატარდა საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1930 წლის 26 დეკემბრის დადგენილებით იმავე თვის 30 რიცხვში¹⁶. თათბირს დაესწრო 119 „25 ათასიანელი“. მათგან სოფლად სამუშაოზე წასვლამდე ქ. თბილისში მუშაობდა 70 (98,8%), ფოთში — 13 (10,9%), ბათუმში — 12 (10,1%), კიათურაში — 7 (5,9%), სამტრედიაში — 5 (4,2%), ბაქოში — 3 (2,5%), ქუთაისში — 2 (1,7%), სტალინისში — 2 (1,7%), ზუგდიდში, მოსკოვში, შორაპანში თითო-თითო კაცი და ა. შ. როგორც ამ ციფრებიდან ჩანს, ყველაზე მეტი 42 კაცი გაუგზავნიათ ქ. თბილისის რკინიგზის საწარმოებს, შემდეგ კი ადგილობრივი მრეწველობის საწარმოებს. ყურადღებას იპყრობს სოფლად მუდმივ სამუშაოზე გაგზავნილი მუშების ასაკიც. პირველ ჯგუფში გაგზავნილი 119 კაციდან (ერთი კაცი არ ჩანს ანგარიშში) 22 წლის ასაკისა იყო 3 კაცი, 23 წლიდან 25 წლამდე 82 კაცი ანუ 68,9%, 36 წლიდან 50 წლამდე — 30 და 50 წლის ზევით — 4. ე. ი. „25 ათასიანელთა“ შემადგენლობაში შერჩეული იყო ახალგაზრდა, ჯანლონით სავსე და საკმაო საწარმოო სტაჟის მქონე მუშები. თათბირზე მონაწილე „25 ათასიანელებიდან“ 5 წლამდე საწარმოო მუშაობის სტაჟი ჰქონდა 6, ანუ 5,0%-ს. 6 წლიდან 10 წლის ჩა-

¹⁴ გაზ. „კომუნისტი“, 1931 წლის 14 თებერვალი.

¹⁵ იქვე, 1930 წლის 7 იანვარი.

¹⁶ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, ს. 5484, ფ. 57.

¹⁷ იქვე, ს. 4138, ფ. 135.

თვლით — 40, ანუ 33,6%-ს, 11 წლიდან 15 წლის ჩათვლით — 35 ანუ 29,4%-ს, 15 წლის ზევით საწარმოო სტაჟი ჰქონდა 36 კაცს. მხოლოდ ორ ღარიბს არ ჰქონდა საწარმოო სტაჟი¹⁸. მათ სოციალურ მდგომარეობაზე თუ ვიმსჯელებთ, დაეინახავთ, რომ სოფლად პირველ ჯგუფში მუდმივ სამუშაოზე წასული 119 კაციდან 117 მუშა იყო, რაც შეადგენდა 98,3%-ს და 2 მოჯამაგირე.

განათლების მიხედვით 119 კაციდან 73 „25 ათასიანელი“ უმაღლესი განათლებით იყო, საშუალო — 11 და საშუალოზე დაბალი — 35; პარტიულობის მიხედვით პარტიის წევრი და წევრობის კანდიდატი იყო 108, ანუ 90,7%, კომკავშირელი — 4 და უპარტიო — 7. როგორც ვხედავთ, რესპუბლიკის ქალაქების საწარმოო ორგანიზაციებმა სოფლად გასაგზავნად შეარჩიეს საკმაო საწარმოო სტაჟისა და განათლების მქონე პოლიტიკურად შეგნებული და ჯანმრთელი ადამიანები. რა თქმა უნდა, გათვალისწინებულ იქნა საქართველოს ეროვნული სიჭრელეც. 119 გაგზავნილი მუშებიდან ქართველი იყო 89, სომეხი — 18, რუსი — 7, ოსი — 2 და სხვა ეროვნების — 3¹⁹.

სოფლად გასაგზავნი მუშებისათვის ეწყობოდა მოკლევადიანი მოსამზადებელი კურსები. ასეთი კურსების მუშაობა დაიწყო 1930 წლის 17 იანვარიდან²⁰. კურსების პროგრამაში გათვალისწინებული იყო ლექციური და პრაქტიკული მეცადინეობისათვის 120 საათი²¹. პროგრამაში შეიტანეს სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის, შრომის ორგანიზაციის, შემოსავლების განაწილების, აგრო-ბიოტექნიკური საკითხები, მსმენელებს აცნობდნენ აგრეთვე სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკას და ა. შ. კურსებზე ლექციების წასაკითხად იწვევდნენ რესპუბლიკის მეცნიერთა და პრაქტიკოსთა საუკეთესო ძალებს, პარტიულ და საბჭოთა მუშაკებს. კოლექტივიზაციის ტემპი და სოფლად კლასობრივი ბრძოლის გაძლიერება არ იძლეოდა საშუალებას „25 ათასიანელთა“ ზანგარძლივი დროით მომზადებისათვის. ამიტომ ადგილებზე ჩასულ მუშებს პარტიული რაიონული კომიტეტები ინსტრუქტაჟს უწევდნენ, აცნობდნენ ადგილობრივ პირობებს, პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის გადაწყვეტილებებს, რაც მათ ხელს უწყობდა თეორიული და პრაქტიკული ცოდნის ამალგებაში.

„25 ათასიანელ“ მუშებს, რომლებიც დაესწრნენ საქართველოს სახალხო კომისარათ საბჭოს (1930 წლის 5 თებერვალი) საზეიმო გაცილება მოუწყვეს. მათ მიესალმა მ. ცხაკაია. პლენუმზე სიტყვით გამოსულმა „25 ათასიანელმა“ მუშებმა პროხოროვნა, ალადაშვილმა, ალიევმა, ბერიაშვილმა, ცარციძემ და გრიჭუროვმა აღუთქვეს პლენუმს, რომ გაამართლებენ ამ დიდ ნდობას, რაც მათ პარტიამ გამოუცხადა²². ქალაქიდან წარგზავნილ „25 ათასიანელებს“ მხურვალე შეხვედრებს უწყობდნენ ადგილობრივი, პარტიული, საბჭოთა, სამეურნეო ორგანოები²³.

კოლმეურნეობებში მუდმივ სამუშაოზე გაგზავნილი ზოგიერთი პირი ოჯახთან ერთად მიდიოდა. „25 ათასიანელთა“ ოჯახის წევრები მხარში ედგნენ მათ სოფლად კულტურული მუშაობის გაჩაღებაში. ისინი მუშაობდნენ გლეხ ქალ-

¹⁸ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, ს. 4138, ფ. 138.

¹⁹ იქვე.

²⁰ გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 17 იანვარი.

²¹ Ю. С. Борисов, Подготовка производственных кадров сельского хозяйства СССР в реконструктивный период, М., 1960, გვ. 79.

²² გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 8 თებერვალი.

²³ იქვე, 7 იანვარი.

თა შორის წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციისათვის, ამზადებდნენ მათგან საკოლმეურნეო მშენებლობის დამკვერლებს და ზელმძღვანელ მუშაკებს, ქმნიდნენ საბავშვო ბაღებს, აწყობდნენ ბიბლიოთეკებსა და ქოხ-სამკითხველოებს, უშვებდნენ კედლის გაზეთებს, გლეხებს შორის ეწეოდნენ აგიტაცია-პროპაგანდას, სკოლებში ქმნიდნენ კომკავშირულ პიონერულ ორგანიზაციებს. ამდენად ფასდაუდებელი იყო რესპუბლიკის რაიონებში „25 ათასიანელთა“ ოჯახის წევრთა მრავალმხრივი შემოქმედებითი და ნაყოფიერი მუშაობა.

ადგილებზე ჩასული „25 ათასიანელი“ მუშები დიდი მონდომებით ჩაებნენ სოფლად ახალი ცხოვრების რთული და ამასთან ძნელი შრომის ფერხულში. ისინი სათავეში უდგებოდნენ საკოლმეურნეო მშენებლობის საქმეს და კარვ შედეგებსაც აღწევდნენ. ლანჩხუთის რაიონის სოფელ ლესაჭინათის კოლმეურნეობის თავკაცად დააყენეს „25 ათასიანელი“ ს. გოგიჩაიშვილი და სოფელი სწორ გზაზე დააყენა. სოფელში 400 კომლიდან კოლმეურნეობაში გაერთიანდა 388 კომლი. კოლმეურნეობამ გადაკარბებით შეასრულა სიმინდის დამზადების გეგმა. 3009 ფუთი სიმინდის ნაცვლად ჩააბარეს 4900 ფუთი სიმინდი, ააშენეს აგურის ქარხანა²⁴. კოლმეურნეობაში გლეხების ახალი ნაკადის შესვლა უფრო ძლიერი იყო იქ, სადაც „25 ათასიანელები“ მუშაობდნენ.

სოფლად გაგზავნილ „25 ათასიანელთა“ პირველ კონფერენციაზე აღინიშნა: „ერთ-ერთი კოლმეურნეობა, სადაც „25 ათასიანელი“ მუშაობს, პროფსაბჭოს წერს, რომ მან თავისი ენერგიული თავდადებული შრომით, დაკვირვებითა და გამოცდილებით დაიმსახურა გლეხების დიდი პატივისცემა და სიყვარული. კოლმეურნეები თხოვენ პროფსაბჭოს მომავალშიც ასეთავე შეგნებული და გამობრძმედილი მუშები გაუგზავნონ კოლმეურნეებს, რომ მათი დახმარებით გლეხობამ შეძლოს სოფლის მეურნეობის ახალ საფუძველზე გარდაქმნა“²⁵.

პარტიის გარეკახეთის რაიკომი 1931 წლის 8 თებერვალს საქართველოს კ(ბ) ცენტრალურ კომიტეტს ატყობინებდა „25 ათასიანელთა“ მუშაობის შესახებ. წერილში აღნიშნული იყო, რომ მანავის საბჭოს თავმჯდომარედ მუშაობს „25 ათასიანელი“, რომელმაც გარდატეხა მოახდინა გლეხობაში, მისი მეოხებით იზრდება და მტკიცდება საბჭოში შემავალი კოლმეურნეობები, კულაკურ-შემძლებულ მეურნეობებს აძლევს დამზადების მტკიცე დავალებებს²⁶. ასევე ამბროლაურის რაიონში მიავლინეს „25 ათასიანელი“, რომელიც კარგი ავტორიტეტით სარგებლობდა. მიამაგრეს სხვადასხვა კოლმეურნეობას და უწევდა მათ დახმარებას როგორც სამეურნეო საქმიანობაში, ისე შრომის ორგანიზაციის საკითხების სწორად მოგვარებაში. საკოლმეურნეო მშენებლობასთან დაკავშირებულ სხვადასხვა გადახრის წინააღმდეგ დაუზოგავად იბრძოდა, ამასთან იგი საზოგადოებრივ დავალებასაც ასრულებდა. არჩეული იყო რაიონული საკონტროლო კომისიის პრეზიდიუმის წევრად, რაიადმასკომის წევრად, რაიპროფბიურის წევრად და სხვ.²⁷.

დიდი ორგანიზატორული ნიჭი გამოიჩინეს და რესპუბლიკაში სახელი გაითქვას სოფლად გაგზავნილმა „25 ათასიანელებმა“. იოსებ ასლანიშვილმა,

²⁴ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, საქ. 4138, ფურ. 143.

²⁵ გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 28 ივნისი.

²⁶ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, საქ. 4137, ფურ. 8.

²⁷ იქვე, საქ. 4138, ფურ. 27.

ამბროსი თავბერიძემ, გიორგი ქსოვრელმა, ნოე ვარაზიშვილმა, იოსებ ალადაშვილმა, ივანე სეხნიაშვილმა, იოსებ ჩხარტიშვილმა, ივანე ბერძენიძემ, აპოლონ მგალობლიშვილმა, ალექსანდრე გორელაშვილმა, იაკობ ბაკურიძემ, ქრისტეფორე ლავასასმა, რომელსაც შემდეგ სოციალისტური შრომის გმირის წოდება მიენიჭა და რამდენჯერმე იყო არჩეული საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს დეპუტატად. სახელი გაითქვეს აგრეთვე „25 ათასიანელმა“ მუშა-ქალებმა: ნინო ჭულაშვილმა, ვერა შალამბერიძემ და ნინო კიკაჩიშვილმა²⁸.

„25 ათასიანელები“ დიდ მუშაობას ეწეოდნენ სოფლის პარტიული ორგანიზაციების ზრდისა და განმტკიცების საქმეში. სოფლად არსებული პარტიული უჯრედების უმეტესობა, ტერიტორიული ორგანიზაციები იყო, რომლებშიც გაერთიანებული იყვნენ კოლმეურნეობების მცირერიცხოვანი კომუნისტები. ცხადია, ასეთი მდგომარეობა ასუსტებდა საკოლმეურნეო წარმოებაში კომუნისტების წამყვან როლს და საერთოდ პარტიის გავლენას მთელ გლეხობაზე. ამიტომ „25 ათასიანელები“ არა მარტო სოფლის საწარმოო საქმიანობას უდგებოდნენ სათავეში, არამედ ხელს უწყობდნენ სოფლის პარტიული ორგანიზაციების შექმნას და განმტკიცებას, მოწინავე გლეხობის მიზიდვას პარტიის რიგებში. ზოგიერთი „25 ათასიანელი“ სოფლად მოსვლისთანავე აირჩიეს პირველადი პარტიული ორგანიზაციის მდივნად. ბოგდანოვკის რაიონში მივლენილი სამი „25 ათასიანელი“ მუშა ერთდროულად აირჩიეს პირველადი პარტიული ორგანიზაციების მდივნებად.

„25 ათასიანელები“ ზრუნავდნენ სოფლის მოსახლეობის შეგნებულობის ამაღლებისათვის. ამან ფართო გაქანება მისცა დამკვრელობასა და სოციალისტური შეჯიბრების გაფართოებას. ისინი ზოგჯერ თვითონ იყვნენ ინიციატორები შრომისადმი ახალი დამოკიდებულების — სოციალისტური შეჯიბრების გაშლისა.

კოლექტივიზაციის დასაწყისში უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა შრომის ორგანიზაციასა და დისციპლინას. ამიტომ სოფლად ახალი ცხოვრება მოითხოვდა შრომის ორგანიზაციის ახალი მეთოდების და ხერხების დანერგვას და ამ საქმეშიც „25 ათასიანელებმა“ დიდი როლი შეასრულეს. ისინი სოფლად ნერგავდნენ პროლეტარული შრომის დისციპლინას და შეგნებულობას. ამიტომ „25 ათასიანელები“ ასეთი მუშაობით პარტიული მუშაკების როლსაც ასრულებდნენ. „25 ათასიანელები“ აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდნენ სოფლის კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესებაში. მათი ინიციატივით სოფლებში შენდებოდა კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებებისათვის შესაფერისი შენობები, როგორიც იყო კლუბები, ქოხ-სამკითხველოები, აწყობდნენ საბავშვო ბაგებს, საექიმო პუნქტებს, ზრუნავდნენ სოფლების კეთილმოწყობაზე. მათი ინიციატივით სოფლებში გაჰყავდათ წყალსადენი, კეთილმოწყობილი გზები, აშენებდნენ და ხსნიდნენ სავაჭრო ობიექტებს. ასეთი ნაყოფიერი და მრავალფეროვანი მუშაობით „25 ათასიანელებიდან“ ბევრმა უკვე მოასწრო და გამოიჩინა თავი როგორც საკოლმეურნეო მეურნეობის საუცხოო ორგანიზატორმა და მოიხვეჭა ავტორიტეტი კოლმეურნეთა შორის²⁹.

²⁸ ჟურნ. „საქართველოს კომუნისტი“, 1965, № 7, გვ. 63.

²⁹ „სკკპ ყრილობების, კონფერენციებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებებში, ნაწ. III, გვ. 78.

კოლექტიური მეურნეობების განმტკიცების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პირობა იყო ახალი კადრების დაწინაურება კოლექტივის წევრებიდან. პარტია იქიდან გამოდიოდა, რომ უახლოეს ერთ-ორ წელში კოლმეურნეთა მასიდან მოწინავე მუშების ზემოქმედებით უეჭველად გამოიყოფოდა ათეულ ათასობით ნიჭიერი ორგანიზატორი, რომლებიც გახდებოდნენ სოციალიზმის ნამდვილი მშენებლები ჩვენს ქვეყანაში. პარტიის ეს განაწესი „25 ათასიანელებმა“ პირნათლად შეასრულეს. სოფლად მივლენილი მუშების უმუშალო დახმარებითა და ზელმძღვანელობით ყალიბდებოდა და იზრდებოდა საკოლმეურნეო მშენებლობის კადრები, რომლებმაც შემდგომში აქტიური მონაწილეობა მიიღეს სოფლად სოციალიზმის გამარჯვებაში.

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ზოგიერთი „25 ათასიანელი“ თავის მოწოდების სიმძლავრე ვერ აღმოჩნდა, ვერ გაერკვა სოფლის გარდაქმნის იმდროინდელ რთულ პროცესში. „სოფლად გაჩაღებულ კლასობრივ ბრძოლაში ვერ გამოიჩინეს სათანადო სიმტკიცე და გაიქცენ³⁰. ზოგიერთი დაწინაურებული მუშა თანამდებობიდან მოიხსნა გლეხობისადმი უხეში მოპყრობისათვის. ეს გამოიწვია იმან, რომ ზოგიერთმა საწარმოო კოლექტივმა სოფლად გაგზავნა ისეთი მუშებიც, რომლებსაც კოლექტიური ზელმძღვანელობის გამოცდილება არ ჰქონდათ, ამ შემთხვევაში მათ დაივიწყეს ვ. ი. ლენინის მითითება იმის შესახებ, რომ „როდესაც მეტად კეთილი განზრახვებითა და სურვილებით გატაცებული ხალხი სოფლად კომუნებისა და კოლექტივების შესაქმნელად მიდიოდა, მეურნეობის წარმართვისა კი არა გაეგებოდათ რა, ვინაიდან კოლექტიური გამოცდილება მათ არ ჰქონდათ“³¹. ამას ემატებოდა ისიც, რომ საკოლმეურნეო წყობილების მტრები — კულაკები, მეფაშეები, სასულიერო პირები და „მემარჯვენე“ გადახრის მომხრეები ყოველნაირად ცდილობდნენ შეელახათ სოფლად მივლენილი „25 ათასიანელების“ ავტორიტეტი. მათ ზოგჯერ სამუშაოებსაც კი არ აძლევდნენ, ან განზრახ დაბალ თანამდებობაზე ნიშნავდნენ. ბორჩალოს მტს-ში გაგზავნილ „25 ათასიანელს“ ხელფასი დაუნიშნეს 50 მანეთი, ამასთან ეპყრობოდნენ ცუდად, ამავე მტს-ს 1930 წლის დასაწყისში გაუგზავნეს „25 ათასიანელი“, მაგრამ არ მიიღეს იმ მოტივით, რომ მისთვის სამუშაო არა ჰქონდათ. მესამე „25 ათასიანელი“ ჩანჩახის სასოფლო საბჭოში აღმრიცხველად დანიშნეს, სადაც რამდენიმე ხანს იმუშავა და მერე დაუბრუნდა ქალაქს³². წაუმიანის სახელობის კოლმეურნეობის თავმჯდომარედ დანიშნეს „25 ათასიანელი“, მაგრამ მის გარშემო ისეთი ცუდი ატმოსფერო შექმნეს, რომ მან რამდენიმე დღის შემდეგ დატოვა კოლმეურნეობა და დაბრუნდა“³³. ქუთაისიდან კორესპონდენტი იტყობინებოდა, რომ „ნახახულევში სასოფლო საბჭოს თავმჯდომარედ არის დაწინაურებული მუშა გ. შენგელია და მას ადგილობრივი ამხანაგები ხელს უშლიან მუშაობაში. საბჭოს საფინანსო მუშაკი გაგზავნეს შვებულებაში იმ დროს, როდესაც გ. შენგელია 3—4 დღის მოსული არ იყო. ერთი კვირის შემდეგ გაათავისუფლეს სასოფლო საბჭოს მდივანი და გადაიყვანეს იგი ხონის სასამართლოს მდივნად. გ. შენგელია წინააღმდეგი იყო, მაგრამ მისი თხოვნა უშედეგოდ დარჩა“³⁴. მემარჯვენე გადახრის მომხრეებს და საკოლმეურნეო

30 გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 27 ივნისი.

31 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 32, გვ. 263.

32 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, საქ. 4138, ფურ. 143.

33 იქვე.

34 გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 26 ივნისი.

მშენებლობის სხვა მტრებს განსაკუთრებული იერიში მიჰქონდათ „25 ათასიანელი“ ქალების წინააღმდეგ, დასცინოდნენ მათ, „ქალმა რა საქმე უნდა გააკეთოსო“. ზოგ შემთხვევაში სპეციალურად წინასწარი განზრახვით ტვირთავდნენ. სამტრედიის კოლმეურნეობის კავშირში მეფრინველეობის ინსტრუქტორად დაწინაურებულ მუშა ქალს. ნ. კიკაჩიშვილს, ნაცვლად იმისა, რომ ფართო გასაქანი მიეცათ, მოლარისა და საქმის მწარმოებლის მოვალეობაც დააკისრეს³⁵. ზონის კოლმეურნეობის რაიკავშირის ინსპექტორად დააწინაურეს მუშა ქალი ვ. შალამბერიძე, რომელსაც ეწინააღმდეგებოდა ამავე კოლმეურნეთა კავშირის თავმჯდომარე „რა საჭიროა ქალები, ქალების გაკეთებული საქმე ვინ ნახაო“³⁶, — აცხადებდა იგი. მეორე ჯგუფში გაგზავნილი „25 ათასიანელიდან“ დაახლოებით 50% არ გამოუყენებიათ შესაფერის სამუშაოებზე³⁷.

საკოლმეურნეო წყობილების გამარჯვების ხელშემშლელი პირები სხვა ზერხებსაც მიმართავდნენ „25 ათასიანელთა“ მიმართ. ისინი არ ასრულებდნენ პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის მითითებებს სოფლად გაგზავნილი მუშების საყოფაცხოვრებო პირობების გასაუმჯობესებლად. სოფლად სამუშაოდ მივლენილი მუშების საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესებისათვის პარტიამ და საბჭოთა მთავრობამ სათანადო ღონისძიებები დასახა. საბჭოთა კავშირის სახალხო კომისართა საბჭოს დადგენილებით, რომელიც 1929 წლის 30 დეკემბერს „პრავდაში“ გამოქვეყნდა, კოლმეურნეობებში მუდმივ სამუშაოდ მიმავალ მუშებსა და მუშა-ქალებს სპეციალურად მოსამზადებელ კურსებზე მეცადინეობის დროს წარმოებიდან ეძლეოდათ შევსებულება (არაუმეტეს ერთი თვე-სა) საშუალო ხელფასის შენახვით. კოლმეურნეობებში ანდა კოლმეურნეობათა გაერთიანებებში მიმავალ მუშებსა და მუშა-ქალებს წარმოებები აუნაზღაურებდნენ მგზავრობის და ქონების გადაზიდვის ღირებულებას, აძლევდნენ დღიურ და ერთდროულ დახმარებას. კოლმეურნეობებში მუშები ღებულობდნენ იქ დაწესებულ ხელფასს იმის მიხედვით, თუ რა სამუშაოს ასრულებდნენ, მუშა კოლექტივიზატორების ოჯახის წევრები, რომლებიც რჩებოდნენ წინანდელ საცხოვრებელ ადგილზე, სამუშაოზე იგზავნებოდნენ პირველ რიგში და შთა უფლება ჰქონდათ წინანდელი ნორმებით მიეღოთ სურსათ-სანაოვანე, საბინაო ფართობი და ესარგებლათ ყველა იმ შეღავათით, რომლებიც გამომდინარეობდა ამა თუ იმ წარმოებაში მოქმედი კოლექტიური ხელშეკრულებიდან. კოლმეურნეობებში მიმავალი მუშების შვილებს რიგგარეშე ღებულობდნენ სასწავლებლებში და მათ უპირატესი უფლება ჰქონდათ სტიპენდიების მისაღებად. თუ კოლმეურნეობებში გაგზავნილი მუშები თავისი მუშაობის ხასიათის გამო არ უნდა დაზღვეულიყვნენ, მაშინ შრომის უნარის დროებით დაკარგვის შემთხვევაში მათ კოლმეურნეობიდან უნდა მიეღოთ სრული ხელფასი. თუ მუშა დაზღვეული იყო, მაშინ შრომისუნარის დროებით დაკარგვის შემთხვევაში დამზღვევი სალაროდან იღებდა დახმარებას იმ ხელფასის მიხედვით, რომელიც მას ეძლეოდა კოლმეურნეობაში, იმავე დროს მას ეძლეოდა განსხვავება წარმოებისაგან. ყველა სხვაგვარ დახმარებას მუშა და მისი ოჯახის წევრები დამზღვევა სალაროდან იღებდა სხვა შეღავათებთან ერთად. საკავშირო პროფსაბჭოს განკარგულებით კოლმეურნეობაში სამუშაოდ მიმავალი მუშა რჩებოდა

35 გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 26 ივნისი.

36 იქვე.

37 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, საქ. 3930, ს. 89.

კავშირის წევრად იმ სამი წლის განმავლობაში, რომელიც მას კოლმეურნეობაში უნდა გაეტარებინა³⁸.

შრომის სახალხო კომისარიატის დადგენილებით „25 ათასიანელი“ მუშების მომარაგება ხდებოდა № 1 სიის მუშების ნორმების მიხედვით, — ხოლო „25 ათასიანელი“ მუშების კმაყოფაზე მყოფი ოჯახის წევრები, რომლებიც თან მიყვებოდნენ მას სოფელში, სამუშაო ადგილზე მარაგდებოდნენ, როგორც № 1 სიის მუშების კმაყოფაზე მყოფნი. იმ შემთხვევაში თუ „25 ათასიანელის“ ოჯახი საცხოვრებლად რჩებოდა ძველ რაიონში, მათი მომარაგება ხდებოდა ადრინდელი წარმოების მუშათა ოჯახის წევრების ნორმების მიხედვით. „25 ათასიანელები“ და მათ კმაყოფაზე მყოფი სურსათ-სანოვავით უნდა დაეკმაყოფილებინათ იმ ორგანიზაციის რესურსებიდან, რომლებშიც ისინი მუშაობდნენ. სამრეწველო საქონლით კი „25 ათასიანელები“ უნდა უზრუნველყოთ რაიონში ცენტრალიზებული წესით მოსული ფონდებიდან. სამომხმარებლო კოოპერაციები ვალდებული იყვნენ „25 ათასიანელებისათვის“ დაერიგებინათ სპეციალური სასურსათო წიგნაკები და პირველ რიგში მოემარაგებინათ³⁹.

ზემდგომი ორგანოების ამ მოთხოვნებს ზოგან განზრახ არღვევდნენ და არ ასრულებდნენ, რათა „25 ათასიანელთა“ მუშაობაში ხელოვნურად შეექმნათ სიძნელებები და ჩავარდნები და ამით შეელახათ სოფლად გაგზავნილი მუშების ავტორიტეტი, ხელი შეეშალათ პარტიის მიერ აღებული პოლიტიკური კურსისათვის — სოფლის მეურნეობის სოციალისტურად გარდაქმნის საქმეში.

საქართველოში სოფლად გაგზავნილ „25 ათასიანელთა“ პირველ კონფერენციაზე ერთ-ერთმა მუშამ განაცხადა, რომ „ადგილობრივი სამომხმარებლო საზოგადოება „არათერს არ მაძლევს“⁴⁰. საქართველოს პროფსაბჭოს მეცხრე პლენუმზე (1930 წლის 9 მაისი) აღინიშნა: „25 ათასიანელები“ ზოგან თავის ანაბარად არიან მიტოვებული და არაფერ ზრუნავს მათთვის საჭირო პირობების შექმნაზე, ზოგიერთ მუშას ხელფასი ეძლევა დავგიანებით და არა მთლიანად. მოუგვარებელია მათი ბინებით და სურსათით, სანოვავით უზრუნველყოფის საკითხი“⁴¹. სამხრეთ ოსეთის საოლქო კოლმეურნეთა კავშირს 3 თვის ხელფასი არ გაუცია შორეულ სოფელში გაგზავნილი მუშებისათვის, როდესაც ერთ-ერთმა მათგანს საყვედური გამოუთქვამს ამის გამო, იგი დაუტუქსავთ: „თუ ასეთი მდგომარეობა არ მოგწონს, აიღე შენი გულა-ნაბადი და წადი აქედან“⁴².

რესპუბლიკის რაიონებში გაგზავნილ მუშათა მეორე რესპუბლიკურ თათბირს, რომელსაც ესწრებოდა 119 მუშა „25 ათასიანელი“ სამომხმარებლო საზოგადოებები კარგ დახმარებას უწევდნენ 27 კაცს, ანუ 22,7%-ს, არავითარ დახმარებას არ უწევდნენ 27 მუშა „25 ათასიანელს“, ანუ 22,7%-ს, სუსტ დახმარებას უწევდნენ 46 ანუ 38,6%-ს, საშუალო დახმარებას — 3, ანუ 2,5%-ს, ცუდ დახმარებას — 4, ანუ 3,6%-ს. შაქარსა და პურს ღებულობდა 7 კაცი, ანუ 5,9%, კოოპერატიული კავშირების სასადილოებში იკვებებოდა 2 კაცი, ანუ 1,7%, ხელფასს დავგიანებით ღებულობდა 25 კაცი, ანუ 4%, ზოლო ერთმა მათგანმა ერთი წლის განმავლობაში ხელფასი მხოლოდ ორჯერ მიიღო⁴³.

38 გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 7 იანვარი.

39 იქვე. 15 ივნისი.

40 იქვე, 26 ივნისი.

41 იქვე, 20 მაისი.

42 იქვე, 28 ივნისი.

43 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, ს. 4138, ფ. 136.

ადგილი ჰქონდა აგრეთვე „25 ათასიანელთა“ ერთი რაიონიდან მეორეში უსაფუძვლო გადაადგილებას. მაგალითად, მათი გაგზავნიდან 1930 წლის დასასრულისათვის 119 „25 ათასიანელი“ კოლექტივიზატორებისაგან ერთი რაიონიდან მეორეში ერთხელ გადაყვანილ იქნა 41 კაცი, ანუ 34,5%, მეორეჯერ — 21 კაცი, ანუ 17,6%, მესამეჯერ — 9 კაცი, ანუ 7,6%. მათი ასე ხშირად გადაყვან-გადმოყვანა, რა თქმა უნდა, კარგ შედეგს არ იძლეოდა, ადგილობრივ პირობებს გაცნობილ „25 ათასიანელს“ მეორე ადგილზე გადაყვანის შემთხვევაში ახლად უზღებოდა ადგილობრივი პირობების შესწავლა, ხალხის გაცნობა, ამას კი საკმაოდ დრო სჭირდებოდა, რომ საწარმოო ძალები სწორად განელაგებინათ და საწარმოო გეგმები წარმატებით შეესრულებინათ. გადაადგილება ხელს უშლიდა „25 ათასიანელთა“ ნორმალურ მუშაობას. ამიტომ შემთხვევითი არ იყო, რომ ზოგიერთი მათგანი სამუშაოს ტოვებდა საერთოდ. ამის შესახებ გაზეთ „კომუნისტის“ მოწინავე სტატიაში წერდნენ, „რომ საქართველოს სხვადასხვა რაიონის სოფლებში გაგზავნილი რამდენიმე ასი მუშიდან ამაყად ადგილზე მუშაობს მხოლოდ 115, მეორე ცნობით კი 315, 1930 წლის დასასრულისათვის განითესა „25 ათასიანელიდან“ 60%, რაც სიმართლეს არ უნდა შეესაბამებოდეს. აღნიშნული ცნობის მიხედვით, საქართველოში „25 ათასიანელთა“ განთესვა საკავშირო მაჩვენებლებს აღემატებოდა 10%-ით (საკავშირო კოლხოზ-ცენტრის საორიენტაციო ცნობით 1931 წლის 4 მარტისათვის განითესა 50%⁴⁷ „25 ათასიანელი“. საქმე ის არის, რომ 1930 წლის დასაწყისში, როგორც ამას მკვლევარი ი. ბორისოვი აღნიშნავს, საბჭოთა მეურნეობებში საწარმოო პრაქტიკაზე გაიგზავნა დაახლოებით 3 ათასი „25 ათასიანელი“⁴⁸, რომლებიც კოლმეურნეობების დაშლასთან დაკავშირებით მუდმივ სამუშაოზე დარჩნენ საბჭოთა მეურნეობებში და ისინიც განთესილებში ჩათვალეს. ასე უნდა მომხდარიყო საქართველოშიც. ეს იქიდანაც დასტურდება, რომ სოფლად გაგზავნილი 305 „25 ათასიანელიდან“ მეორე რესპუბლიკურ თათბირს ესწრებოდა მხოლოდ 119 კაცი, დანარჩენი „25 ათასიანელი“ გაურკვეველი მიზეზების გამო არ ესწრებოდა აღნიშნულ თათბირს. ამიტომ ისინიც ჩათვალეს განთესილთა რიცხვში. ამავე ცნობაში რესპუბლიკური პროფსაბჭოს აღრიცხვით „25 ათასიანელებიდან“ განითესა 150 კაცი, ანუ 45%, რაც უფრო ახლოა სინამდვილესთან.

განთესილებში ჩათვალეს, ალბათ ის „25 ათასიანელიც“, რომლებიც კოლმეურნეობების დაშლასთან დაკავშირებით დროებით დარჩნენ უმუშევრად და რომელთა შესახებაც პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა ადგილობრივ პარტიულ ორგანიზაციებს მიუთითა, რომ ისინი გამოეყენებინათ სამუშაოდ სხვა კოლმეურნეობებში ან კოოპერატიულ, პარტიულ, საბჭოთა სამუშაოზე⁴⁹.

„25 ათასიანელებისადმი“ ასეთი დამოკიდებულება მოუთმენელი იყო, ამიტომ საქართველოს კპ ცენტრალურმა კომიტეტმა საკ. კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1930 წლის 21 მაისის დადგენილების („25 ათასიანელებთან შემდგომი მუშაობის გაუმჯობესების შესახებ“) შესაბამისად განიხილა რესპუბლი-

⁴⁴ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, ს. 4138, ფ. 136.

⁴⁵ გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 29 მაისი.

⁴⁶ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, საქ. 4138, ფურ. 143.

⁴⁷ Ю. Борисов, Подготовка производственных кадров сельского хозяйства СССР в реконструктивный период, М., 1960, гл. 87.

⁴⁸ Ю. Борисов, 25-тысячники, М., 1969, гл. 60.

⁴⁹ Коллективизация сельского хозяйства, Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927—1935, М., 1957, гл. 298.

კის სოფლებში მუდმივ სამუშაოზე გაგზავნილი მუშების მდგომარეობის საკითხი. აგიტაციისა და მასობრივი კომპანიების განყოფილებებს დაევალოთ პროფკავშირების, მუშათა და გლეხთა ინსპექციის შრომის განყოფილების, კომკავშირის და გაზეთების წარმომადგენლებთან ერთად მოეწყოს „25 ათასიანელთა“ მუშაობის დათვალიერება არსებული დეფექტების აღმოსაფხვრელად. პარტიის რაიონული და საქალაქო კომიტეტებს ევალებოდათ განეხილათ კოლმეურნეობებში სამუშაოდ გაგზავნილი მუშების საქმიანობა. „25 ათასიანელთა“ ხელფასების ანაზღაურებაში სრული წესრიგის დამყარების მიზნით საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა 1930 წლის 23 ოქტომბერს მიღებულ დადგენილებაში აღნიშნა: „იმის გამო, რომ ზოგიერთი სამეურნეო ორგანიზაცია „25 ათასიანელებს“ ხელფასის განსხვავებას უგზავნიან დიდი დაგვიანებით, ჩაითვალოს მიზანშეწონილად ამ საქმის კონცენტრაცია თინანსთა სახალხო კომისარიატში“⁵⁰. შესაბამის ორგანიზაციებს დაევალოთ წარედგინათ „25 ათასიანელთა“ სიები, იმის ჩვენებით თუ რომელი ორგანიზაცია უგზავნიდა განსხვავებულ თანხას, რათა ამის საცუქველზე საფინანსო ორგანოებს მუდმივ სამუშაოზე გაგზავნილი მუშებისათვის დროულად გაეცათ ხელფასები.

საქართველოს პროფსაბჭოზაც მიიღო სათანადო ზომები: „25 ათასიანელებისადმი“ ასეთი უყურადღებო დამოკიდებულებისათვის საყვედური გამოუცხადა ქუთაისისა და თბილისის კოლმეურნეობების საოლქო კავშირებს. სასტიკი საყვედური გამოეცხადათ გორის საქალაქო პროფსაბჭოს თავმჯდომარეს, ახალქალაქის სამაზრო პროფსაბჭოს და იმ დაწესებულებებს, რომლებიც სოფლად გაგზავნილ მუშებს დროულად არ აძლევდნენ ხელფასს⁵¹. გაძლიერდა ყურადღება სოფლად გაგზავნილი „25 ათასიანელებისადმი“. საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1931 წლის 20 მარტის დადგენილებით („25 ათასიანელთა“ შორის მუშაობის მდგომარეობის შესახებ) „25 ათასიანელთა“ ყოველგვარი გადაადგილება უნდა მომხდარიყო ცენტრალური კომიტეტის სანქციით“⁵². აღინიშნა, რომ „25 ათასიანელებმა“ სავსებით ცხადყვეს პროლეტარული გავლენის როლი კულაკობასთან ბრძოლაში⁵³. საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1932 წლის 28 იანვრის დადგენილებით „25 ათასიანელთა“ შემდგომი მუშაობის პირობების შესახებ“ პარტიის რაიონულ კომიტეტებს დაევალოთ, რომ „25 ათასიანელები“ გამოეყენებინათ მხოლოდ საკოლმეურნეო სისტემაში. რესპუბლიკურ პროფსაბჭოსა და „კოლხოზცენტრს“ დაევალოთ „25 ათასიანელთა“ რიცხვი აეყვანათ პირვანდელ დონემდე, გაეუმჯობესებინათ მათი საყოფაცხოვრებო პირობები, ამის შემდეგ ქალაქებიდან სოფლად გაგზავნილი მუშების საქმიანობა უფრო სტაბილური და ნაყოფიერი გახდა.

ამრიგად, საქართველოს „25 ათასიანელებმა“ დიდი მუშაობა გასწიეს სოფლის სოციალისტურად გარდაქმნისათვის, საკოლმეურნეო კადრების აღზრდისა და მომზადებისათვის. მათ ხელი შეუწყვეს საკოლმეურნეო მშენებლობის მტკიცე ნიადაგზე დაყენებას და სოფლად სოციალიზმის გამარჯვებას.

⁵⁰ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, ს. 3482, ფ. 24.

⁵¹ გაზ. „კომუნისტი“, 1930 წლის 29 მაისი.

⁵² პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, ს. 3930, ფ. 89.

⁵³ იქვე, ს. 4138, ფურც. 23.

К ИЗУЧЕНИЮ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ ГРУЗИНСКОГО ИСТОРИКА П. И. ИОСЕЛИАНИ

XIX век, по определению В. И. Ленина, — это эпоха цивилизации и культуры¹. Именно в это время были сделаны важные открытия как в естественных, так и в общественных науках, в частности, и в области всеобщей истории. В этот период произошел большой переворот в исторической науке, связанный с выходом в свет гениальных трудов классиков марксизма, создавших целую эпоху в истории общественной мысли второй половины XIX в. Это время научной деятельности целой плеяды блестящих историков, оказавших неоценимую услугу исторической науке и расширивших ее исследовательские границы.

Интенсивное развитие всеобщей истории плодотворно сказалось на грузинской историографии. Однако первое 30-летие грузинской историографии XIX в. характеризуется стилем летописного изложения фактического материала и применением лишь простых, элементарных приемов исторической критики источников. Грузинские историки, преимущественно царевичи, не отходили от традиционной схемы «Картлис цховреба» («Истории Грузии»)² и, в сущности, излагали события одной только политической истории. В их трудах почти не привлекается новый (иноземный) материал, содержащий богатейшие известия о древней Грузии, и все основывается на свидетельствах летописцев. Однако близость к европейской историографии обнаруживается в политическом романтизме, в идеализации прошлого.

Ликвидация царского престола в Грузии, вынужденное переселение членов царской семьи в Россию, провал заговора 1832 года — все это оставило огромный отпечаток на историческом наследии грузинских историков, пессимистически настроило их по отношению к окружающей действительности. Они уже не верили в освобождение родины, восстановление ее политической независимости (царской власти) и находили утешение в романтической идеализации ее прошлого. Историки создавали свои труды на основе ретроспективного (отступающего) метода. Это обстоятельство с необходимостью предопределило литературную деятельность историков и привело их к романтической историографии³. Именно этим и объясняется их восторженное отношение к идеализируемому монархическому прошлому Грузии. Что же касается крестьянства, истории производителей материальных благ, со-

¹ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 38, с. 367.

² В дальнейшем дается сокращенное обозначение — «КЦ».

³ М. К. Думбадзе, Историк Д. З. Бакрадзе, Батуми, 1950, с. 96 (на груз. яз.); Статья Н. А. Бердзенишвили, напечатанная в трудах Института истории, т. V, вып. II, Тб., 1961, с. 161 (на груз. яз.); Ю. М. Качаравა, Вопросы грузинской историографии, Тб., 1962, с. 176—177 (на груз. яз.); Н. А. Бердзенишвили, Основная линия развития грузинской историографии (тезисы), Тб., 1964, с. 4—5, 10—11 (на груз. яз.); Г. А. Меликишвили, Изучение истории Грузии за 50-летие Великой Октябрьской социалистической революции, «Исторические записки», вып. I, Тб., 1968, с. 4 (на груз. яз.).

циальных движений, классовой борьбы, то эти вопросы грузинской романтической историографией вовсе не затрагивались, выпадая из поля ее зрения. Само собой разумеется, что вопросы этого порядка мало интересовали грузинскую историографию 30-х годов XIX в. ввиду ее классовой ограниченности.

Правда, грузинская историография первого 30-летия XIX в. не отличалась высоким научным уровнем; историки, в основном, сводили свою деятельность к собиранию новых (грузинских) материалов, вычленению исторической действительности из легендарных сообщений летописей. Однако в это же время зарождается тенденция к преодолению традиционных схем «КЦ», к расширению проблематики исторического исследования; ставится задача создания систематического курса истории Грузии. Грузинская историография указанного периода оставалась феодальной (дворянской), ибо она служила интересам данного класса.

С конца 30-х годов начинается мощный подъем грузинской историографии. Он связан как с деятельностью грузинских историков Т. Г. Багратиони, П. И. Иоселиани, так и с работами иностранных ученых, в частности, акад. М. И. Броссе. Ширится объект исследовательской работы; история пишется с учетом исторического фона стран Ближнего Востока (Т. Г. Багратиони). В это время историки усердно стремятся установить причинно-следственную связь исторических явлений. Развитие историографии ставит задачу углубленного исследования проблем истории Грузии и обращения к первоисточникам. Это обстоятельство способствовало тому, что летописная (повествовательная) форма исторических произведений постепенно уступает место историческим исследованиям. Кроме источника «КЦ», для воссоздания истории Грузии привлекаются античные материалы в оригиналах (П. И. Иоселиани, С. Г. Бараташвили) и замечается стремление к исследованию истории социальных проблем. Отдельной дисциплиной выделяется историческая география. Объектом ее изучения становятся социально-экономические предпосылки происхождения и роста городов (Колхида, Иберия) и этнический состав их населения (П. И. Иоселиани, впоследствии Д. З. Бакрадзе, А. С. Хаханашвили).

К началу 50-х годов М. И. Броссе издает целую серию источников по истории Грузии на грузинском и французском языках и тем самым закладывает прочную основу грузинологическим дисциплинам — грузинской историографии и исторического источниковедения. Перевод «КЦ» на французский язык и его академическое издание в Петербурге (1849, 1856 гг.) явились большим событием исторической важности, ознаменовавшим новую эпоху в изучении истории Грузии в западно-европейской ориенталистике. С тех пор русские и западно-европейские ученые получают реальную возможность ознакомления с одним из драгоценнейших памятников грузинской исторической литературы и формирования вполне сложившегося представления о грузинской средневековой (феодальной) историографии. Научно-критическое издание «КЦ» способствовало его дальнейшему углубленному исследованию (Д. З. Бакрадзе, И. Г. Чавчавадзе, И. Л. Окромчедлишвили, А. С. Хаханашвили). Молодые грузинские историки (С. Г. Бараташвили, Д. З. Бакрадзе) объектом своих исследований делают не только вопросы политической истории, но и социальной истории и истории культуры.

60—70-ые годы XIX в. — особо знаменательный период в историографии Грузии. Характеризуя этот период, следует отметить целостность содержания исторических трудов и тенденцию к более критическому подходу к первоисточникам. В грузинской науке начинает ут-

верждаться прагматическое истолкование исторических событий. Выдвигается на первый план причинность событий и изгоняется провиденциализм. По своему идейному направлению грузинская историография становится уже буржуазной, а по составу историков — разночинной. Все профессиональные историки того времени — выходцы из народа (Д. З. Бакрадзе, М. Г. Джанашвили, А. С. Хаханашвили). Они обращают внимание на изучение внутренней истории, ее социально-экономической стороны и категорически требуют изменения системы и концепции «КЦ».

Несмотря на методологическую ограниченность, свойственную их трудам, они существенно расширили круг исследований по истории Грузии и стали изучать процесс накопления знаний о развитии древнегрузинского общества. Без учета деятельности этих историков невозможно представить себе полный процесс развития исторической мысли. Вместе с тем, на грузинскую историографию второй половины XIX в. огромное влияние оказала идеология национально-освободительного движения. Ярким примером этому служат историко-публицистические труды И. Г. Чавчавадзе, в которых содержатся воззрения на многие вопросы истории древней Грузии — этногенез, историческую географию (преимущественно политические границы), урартологию (данные о генетическом родстве урартийцев с грузинскими племенами). И. Г. Чавчавадзе в грузинской историографии является представителем революционно-демократического направления, идеологом и ревностным защитником мелкой буржуазии, крестьянства⁴. Общеизвестна его борьба против крепостничества. Однако демократическому лагерю диаметрально противостояла часть дворянской историографии, методически проводившая мысль об исконном существовании частной собственности в Грузии. Ее довольно ярко выразил историк С. Г. Бараташвили в своей «Истории Грузии» (СПб., 1866, тетрадь 1, с. 25). Он первый в грузинской историографии второй половины XIX в. уделил особое внимание земельной проблеме как частной собственности привилегированного сословия и тем самым, создал теоретический прецедент в историографии вопроса.

В 80—90-х годах XIX в. грузинская историография основной акцент переносит на национальную проблему (Д. З. Бакрадзе, И. Г. Чавчавадзе, М. Г. Джанашвили, А. С. Хаханашвили). Известно, что в это время, в связи с общим развитием в Грузии капиталистических отношений, завершается процесс консолидации грузинского народа и формирование грузинской буржуазной нации. Большое внимание уделяется проблеме этногенеза, вопросам исторической географии (политическим границам Грузии, в особенности южным), исследованию исторического расселения грузинских племен в юго-западном направлении, в частности, углубляется интерес к изучению территорий Чанети-Лазети-Лазистан (Д. И. Чубинашвили, Д. З. Бакрадзе, М. Г. Джанашвили, А. С. Хаханашвили). С этой точки зрения особое внимание уделяется изучению сведений «Мокцевай Картлисай» («Обращение Грузии») и локализации древнейшей родины грузинских племен так называемой Ариан-Картли (М. Г. Джанашвили).

Грузинская историография XIX в. в исследовании проблем истории Грузии преследует патриотическую цель: пробудить национальное самосознание путем проповеди образованности, восстановить культурно-исторические традиции, обнаружить в прошлом лучшие образцы

⁴ Таково мнение исследователей П. К. Ратиани, А. Я. Киквидзе, В. С. Бахтадзе, А. П. Иоселани и др.

для правильного осмысления современности и более глубокого понимания политического момента. Все это требовало создания силами собственно грузинских историков трудов по истории Грузии или отдельных ее частей на русском языке, чтобы воочию показать русскому правительству и обществу богатую, самобытную, многовековую историю и культуру грузинского народа. В этом отношении характерно одно частное письмо П. И. Иоселиани, адресованное акад. М. И. Броссе в Петербург, где грузинский историк сообщает о том, что основной целью его деятельности в грузинологии является ознакомление ученых Запада с грузинской историей и литературой. С другой стороны, обращает на себя внимание сообщение известного грузинского общественного деятеля З. И. Чичинадзе, по словам которого П. И. Иоселиани говорил: «Я должен писать по-русски для того, чтобы русские познакомились с прекрасными грузинскими историями»⁵.

Следует отметить, что научная литература о П. И. Иоселиани сравнительно богата, но ни в коей мере не может претендовать на полное освещение вопроса. В грузинской историографии о личности и исторической концепции П. И. Иоселиани писали еще при жизни ученого, хотя, естественно, после смерти П. И. Иоселиани (1875) очерки о его деятельности стали появляться чаще. О нем до революции писали А. В. Орбелиани⁶, С. С. Месхи⁷, А. Д. Ерицов⁸, З. И. Чичинадзе⁹, Г. Н. Леонидзе¹⁰, анонимный автор¹¹ и др.

Работа А. В. Орбелиани, написанная в 1867 году по поводу монографии П. И. Иоселиани «Жизнь Георгия XIII», полемична и содержит тенденциозную критику данного сочинения.

Грузинский историк А. В. Орбелиани, ярый враг П. И. Иоселиани, обрушился на него лишь потому, что в работе, по его мнению, неправильно и необъективно показана роль царя Ираклия II и его супруги царевны Дареджан в истории Грузии конца XVIII века. А. В. Орбелиани, будучи внуком Ираклия (сыном его дочери Текле), пытался доказать необъективность и даже враждебность П. Иоселиани по отношению к царю Ираклию и его супруге Дареджан. Но вопреки его домыслам, отраженная в книге ситуация с предельной объективностью рисует картину выдающейся роли Ираклия II в деле присоединения Грузии к России. Однако А. В. Орбелиани — видный участник заговора 1832 года — не смог примириться с тем обстоятельством, что правящая династия Багратиони потеряла царский трон, в связи с чем в Грузии была упразднена собственная государственность. П. И. Иоселиани наглядно показывает все старания Ираклия II в вопросе присоединения грузинского царства к Российской империи. Этот основной тезис работы П. И. Иоселиани и вызывает раздражение А. В. Орбелиани, хотя об истин-

⁵ З. Ч. (Захарий Чичинадзе), П. И. Иоселиани, Тб., 1893, с. 27 (на груз. яз.).

⁶ Рукопись хранится в Институте рукописей им. акад. К. С. Кекелидзе АН ГССР. Шифр — 1646 г.; О ней: А. А. Барамидзе, По поводу одного письма А. В. Орбелиани, «Литератури Сакартвело», 1970, № 5, с. 2 (на груз. яз.).

⁷ С. С. Месхи, П. И. Иоселиани, газ. «Дрозба», 1875, № 134 (на груз. яз.).

⁸ А. Д. Ерицов, Платон Игнатьевич Иоселиани, газ. «Кавказ», 1875, № 146.

⁹ З. И. Чичинадзе, П. И. Иоселиани, Тб., 1893.

¹⁰ Г. Н. Леонидзе, П. И. Иоселиани, «Театри да цховреба», 1915, № 47, с. 4— (на груз. яз.).

¹¹ Аноним, Грузинские деятели, «Театри да цховреба», 1915, № 47; с. 12—13 (на груз. яз.).

ной причине своего неудовольствия автор и не упоминает, необоснованно и голословно обвиняя П. И. Иоселиани. Со своей стороны, П. И. Иоселиани присоединение Грузии к России рассматривал как прогрессивный акт и указывал, что Грузия, благодаря помощи России, избежала физического уничтожения.

С. С. Месхи в некрологе, посвященном памяти П. И. Иоселиани, выступает как представитель нового поколения грузинской интеллигенции второй половины XIX века, подчеркивая всю полноту испонимания и недооценки старым поколением новых, прогрессивных стремлений «тергдалеули». По мнению С. С. Месхи, П. И. Иоселиани как единственный представитель грузинской историографии старого поколения много трудился на благо последней и заслуживает со стороны нового поколения и всего грузинского народа в целом глубокого уважения. Над гробом П. И. Иоселиани произошло примирение нового поколения с предшественником.

Заслуживает внимания небольшая работа З. И. Чичинадзе. Автор ее не обладал специальным историческим образованием и профессиональной подготовкой, но в работах его, наряду с вымышленными событиями, отражены и исторически достоверные документы и факты. Упомянутая работа содержит ряд надежных свидетельств о биографии и общественно-политической деятельности П. И. Иоселиани. Так, например, заслуживает доверия указание на создание литературного кружка, собиравшегося на квартире поэта Н. М. Бараташвили и сыгравшего заметную роль в грузинской литературе 30—40-х годов XIX века. И тем не менее, подходить к работе З. И. Чичинадзе следует весьма осторожно.

Предложенный краткий обзор литературы, конечно, не охватывает весь дореволюционный материал, связанный с именем П. И. Иоселиани (три известные статьи не вошли в наше обозрение, поскольку не содержат какого-либо позитивного материала). Однако даже рассмотренные работы вносят определенный вклад в исследование интересующего нас вопроса. В частности, они показывают, что историко-литературная деятельность, как и сама личность П. И. Иоселиани, рассматривалась с феодально-помещичьих (А. В. Орбелиани), революционно-демократических (С. С. Месхи) и либеральных (З. И. Чичинадзе) позиций. Представители каждого общественно-политического течения требовали рассмотрения исторического процесса и оценки отдельных исторических личностей с присущих ему (течению) методологических позиций.

П. И. Иоселиани предстает перед нами как весьма сложная и порой противоречивая, но вместе с тем целенаправленная личность. Он в своих исторических произведениях отражает тенденции буржуазного историка либерала, но с сочетанием высокого патриотизма. Патриотизм без приукрашивания исторического процесса — одна из фундаментальных основ исторического мышления П. И. Иоселиани. П. И. Иоселиани активно работал в области грузинской историографии и персылал свои работы в Петербург акад. М. И. Броссе¹².

¹² Письма П. И. Иоселиани к акад. М. И. Броссе под редакцией и с замечаниями С. И. Кубанейшвили, сб. научн. трудов Батумского гос. пед. ин-та, кн. I, Батуми, 1941, с. 149—201 (на груз. яз.); К публикации С. И. Кубанейшвили близки письма П. И. Иоселиани к акад. А. М. Шегрену, см. А. П. Поцхешвили, Друг нашей культуры (грузинские материалы в архиве акад. А. М. Шегрепа), «Комунисти», 1971, № 142, (на груз. яз.).

В советскую эпоху первое научно-критическое исследование о жизни и деятельности П. И. Иоселиани связано с именем проф. А. К. Гацерелия. Под его редакцией и с предисловием в 1936 году была опубликована монография П. И. Иоселиани «Жизнь Георгия XIII», однако специальная статья, посвященная П. И. Иоселиани, была опубликована им еще в 1933 году¹³.

В работе собраны и изучены все материалы о П. И. Иоселиани, оказавшиеся в распоряжении исследователя к 1933 году. А. К. Гацерелия впервые дал очерк биографии П. И. Иоселиани, охарактеризовал образ мышления и направленность исторических исследований ученого, показал место П. И. Иоселиани в грузинской историографии XIX в. Научное творчество ученого было рассмотрено на общем фоне современного ему уровня развития исторической науки. А. К. Гацерелия останавливается на лингвистических воззрениях историка, а также показывает архаичность языка его научных работ, написанных на грузинском языке.

По мнению А. К. Гацерелия, П. И. Иоселиани является историком-архиреакционером и арханстом, субъективистски оценивающим исторический процесс и роль личности в истории. Мировоззрение автора, считает А. К. Гацерелия, проникнуто христианским клерикализмом, хотя П. И. Иоселиани и был широко эрудированным и талантливым исследователем¹⁴.

К точке зрения А. К. Гацерелия приближается характеристика П. И. Иоселиани и проф. В. Н. Габашвили, как представителя «монархическо-клерикального» направления в грузинской историографии XIX века¹⁵.

В связи с изданием «Жизни» развернулись поиски материалов биографии П. И. Иоселиани. Проф. Л. М. Меликсет-Беков опубликовал интересный материал, проливающий свет на биографию историка. Оказывается, в 1838—1842 годах П. И. Иоселиани работал в Тбилисской нересовской армянской семинарии и преподавал на русском языке (он слабо владел армянским) арифметику, всеобщую историю и географию¹⁶.

В 1941 году проф. С. И. Кубанейшвили опубликовал письма П. И. Иоселиани к акад. М. И. Броссе¹⁷. Эти письма представляют весьма ценный эпистолярный материал, охватывающий обширный круг вопросов, связанных с интересами М. И. Броссе в области грузинологии. Здесь же затрагиваются и частные вопросы личной жизни П. И. Иосе-

¹³ А. К. Гацерелия, Платон Иоселиани, «Мнатоби», 1933, № 6—7, с. 274—298 (на груз. яз.). Эта статья почти без изменений вошла в 1 т. «Избранных трудов» А. К. Гацерелия, Тб., 1962, с. 98—128. Ниже мы будем ссылаться на издание 1936 года.

¹⁴ Перу А. К. Гацерелия принадлежат также полемические статьи, направленные против Сента Девдариани, который опубликовал негативную рецензию на монографию П. И. Иоселиани, отметив, что публикация ее была неоправдана ввиду «лженаучности исторической концепции автора», см. С. Д., Лженстория, газ. «Литერатури Сакартвело», 1937, № 5; А. К. Гацерелия, Вокруг «Жизни» П. И. Иоселиани. Ответ С. Д., «Литератури Сакартвело», 1937, № 6; С. Д., В ответ на ответ А. К. Гацерелия..., газ. «Литератури Сакартвело», 1937, № 6. Необходимо отметить, что письма С. Д. носили тенденциозный характер.

¹⁵ Очерки исторической науки в СССР, т. I, М., 1955, с. 637.

¹⁶ Л. М. Меликсет-Беков, Эпизод из жизни П. И. Иоселиани, «Литератури Сакартвело», 1938, № 31, (на груз. яз.).

¹⁷ Письма П. И. Иоселиани к акад. М. И. Броссе.

лиани¹⁸. Хронологически письма отражают взаимоотношения петербургского академика с тбилисским ученым с апреля 1838 года до мая 1867 года, следовательно, в продолжении 29 лет. В письмах отражен тот период научной жизни П. И. Иоселиани, когда он, не щадя энергии, интенсивно трудился и создавал крупные работы в этой области. Они находили горячий отклик и в Петербурге у акад. М. И. Броссе — этого доблестного патриарха грузинологии.

В 1956 году А. З. Абрамишвили публикует материал по биографии П. И. Иоселиани, находящийся в книгохранилищах Ленинграда¹⁹. А. З. Абрамишвили посчастливилось обнаружить семейную генеалогию трех поколений Иоселиани, так называемый «домашний календарь». В данной статье исправляются и некоторые фактические ошибки, допущенные А. К. Гацерелия.

¹⁸ Наше внимание здесь привлекло письмо П. И. Иоселиани к М. И. Броссе от 5 января 1841 года, где сообщается, что он (П. И.) «потерял любимую супругу» (С. И. Кубанейшвили, № 28). Из письма следует, что супруга П. И. скончалась до 6 декабря 1840 года. Как явствует из другого источника, первой супругой П. И. Иоселиани была дочь телавского князя Елена Павловна Цинамдзгвришвили (Т. П. Табиашвили, Документальные материалы о П. И. Иоселиани, «Исторический вестник», т. 27—28, 1973, № 89, 90; док. на русск. яз.). В результате этого брака родился сын Евгений, упоминавшийся в документах трижды (№ 136, 148, 149). В двух последних отмечается, что Евгений родился 13 декабря 1840 года и что в 1845 году ему было 5 лет. Сопоставление двух этих документов (№ 28, С. И. Кубанейшвили, ср. № 148—149, Т. П. Табиашвили) не оставляет сомнения в том, что первая супруга П. И. Иоселиани не могла скончаться до 6 декабря, она скончалась после 13 декабря. Но дело не в этом. В литературе отмечено, что первой супругой П. И. Иоселиани была не Елена Павловна Цинамдзгвришвили, а жительница села Араниси (Душетский район) некая Зандукели. Так, например, Л. Я. Кадагвишвили (П. И. Иоселиани в Душети, Газ. «Комунისტичес газ», 1967, № 20, на груз. яз.) пишет, что «П. И. Иоселиани имел имение в Душети. Он сблизился с Душети после первого своего брака, когда он женился на девушке Зандукели из Араниси... У П. И. Иоселиани первая жена скончалась. Он, в старости лет, женился вторично... на дочери Николая Мухранского Анне... У Платона не было детей» и т. д. Таким образом, сведения, приводимые Л. Я. Кадагвишвили (исключая имя и отчество Анны Николаевны) большей частью не совпадают с историческими данными (В публикации Т. П. Табиашвили, № 202, говорится о вдове П. И. Иоселиани Анне Николаевне Иоселиани, что подтверждается свидетельством Л. Я. Кадагвишвили). Мы были вынуждены остановиться на этих подробностях, поскольку в декабре 1975 года я получил частное письмо из г. Душети, в котором ветеринарный врач Е. В. Моздокели сообщает, что «у П. И. Иоселиани была первая супруга Зандукели, владевшая имением в Душети в приданое» и т. д. Одним словом, имеющиеся в нашем распоряжении материалы не подтверждают вышеизложенные факты. Из документов явствует, что П. И. Иоселиани в действительности имел имение в Душети, приобретенное им 20 октября 1849 года у Д. И. Зандукели, задолжавшего ему большую сумму в 1800 рублей серебром (Т. П. Табиашвили, № 167). С другой стороны, родная сестра П. И. Иоселиани вышла замуж за дворянина Георгия Зандукели в Душети (№ 182) в 1823 году. Эти последние исторические факты со временем перемешались в памяти людей и дошли до нас в искаженном виде.

¹⁹ А. З. Абрамишвили, Документы и маргиналии, труды Сталинградского государственного педагогического института, т. III, Тбилиси-Сталинири, 1956, с. 422—432 (на груз. яз.). Эта же статья перепечатана в работе автора: «Литературные письма», Тб., 1968, с. 99—113 (на груз. яз.). Существует рецензия на книгу А. З. Абрамишвили, в частности, критические замечания на статью о П. И. Иоселиани; В. А. Симонидзе, О достоинствах одного сборника, газ. «Цигнис самкаро», 1969, № 20, (на груз. яз.).

В том же 1956 году в Ленинграде публикуется большая работа исследователя истории грузинской культуры Р. Р. Орбели о грузинских рукописях, хранящихся в Ленинградском отделении Института востоковедения, в которых содержится немало рукописей П. И. Иоселиани²⁰. Описание издано на высоком научном уровне со вступительной статьей и комментариями.

В 1973 году в журнале «Исторический вестник»²¹ Т. П. Табиашвили опубликовала значительный материал о П. И. Иоселиани (№ 1—120)²², являющийся неоценимым источником наших знаний о личности и научной деятельности историка. Не преследуя цель полной характеристики тщательно собранных и впервые изданных материалов, о чем речь будет идти отдельно, следует отметить некоторые неточности во вступительной статье публикатора материалов (стр. 57, 60, 62). В целом публикация материалов, несомненно, крупный вклад в историю изучения данной проблемы.

С 1960 года в грузинской периодической прессе и в научно-исследовательских институтах АН ГССР вновь оживляется интерес к деятельности П. И. Иоселиани и публикуются специальные исследования об исторических, филологических и религиозно-философских воззрениях ученого²³. Среди них следует особо отметить работу проф. В. А. Гагоидзе «Основные направления философской мысли в Грузии в XIX веке»²⁴. В ней представлена точка зрения автора на религиозно-философские построения П. И. Иоселиани. Принимая одностороннюю характеристику грузинской научной литературы 30-х годов как консервативный (стр. 38) тезис о близости и примиримости позиций П. И. Иоселиани с русским царизмом (стр. 86), В. А. Гагоидзе в творчестве нашего общественного деятеля видит лишь негативные, отрицательные стороны. Нами принимается точка зрения В. А. Гагоидзе о консервативно-идеалистической природе философии П. И. Иоселиани (хотя в его воззрениях, по словам автора, замечается и антибогословская концепция, стр. 98), однако абсолютно отрицаем и отвергаем характеристику этого грузинского историка как «сблизившегося и примирившегося» с царизмом. В отношении царизма П. И. Иоселиани занимал явно патристическую позицию. Он не был «карьеристом» и «архиреакционером». Это еще раз подтвердил проф. П. К. Ратиани в небольшой, но весьма

²⁰ Р. Р. Орбели, Грузинские рукописи Института востоковедения АН СССР, М.-Л., 1956.

²¹ Т. П. Табиашвили, Документальные материалы о П. И. Иоселиани, «Исторический вестник», 1973, № 27—28, Тб., с. 57—224, Вступительная статья (с. 57—63 и документы № 2, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 14 на груз. яз.), остальные — на русском языке.

²² Некоторые документы относятся к отцу П. И., а некоторые, например, № 192—194 вовсе не касаются ни его, ни его близких.

²³ Н. Г. Махатадзе, П. И. Иоселиани и вопросы древнегрузинской литературы, «Вопросы древнегрузинской литературы», сб. II, Тб., 1964, с. 187—206 (на груз. яз.); Ес же, Неизвестные письма Платона Иоселиани, «Литературные взаимосвязи», сб. II, Тб., 1969, с. 103—111; А. А. Барамидзе, П. И. Иоселиани и некоторые вопросы исторической географии Иберии (Картли), «Вопросы истории народов Кавказа», Тб., 1966, с. 422—431 (на груз. яз.); Ес же, Об одной рукописи А. В. Орбелиани, «Литератури Сакартвело», 1970, № 5, (на груз. яз.); Ес же, П. И. Иоселиани в город Жинвани, Газ. «Комунизмис гза» («Путь коммунизма»), Душети, 1975, № 150, (на груз. яз.).

²⁴ Тб., 1964 (на груз. яз.).

содержательной статье: «Эпизод из деятельности П. И. Иоселиани»²⁵. П. К. Ратиани показал, что в начале 60-х годов XIX века П. И. Иоселиани выступил с очень смелой критикой «русского бюрократического государственного строя». Его речь, произнесенная на одном из банкетов юристов в Тбилиси, в которой он сетовал на русское судопроизводство, была напечатана в газете «Кавказ» и затем в петербургской газете «Северная пчела» (11 января 1861 г.). Весьма показательно, что эту тему П. И. Иоселиани развивает и в своей нашедшей монографии «Жизнь Георгия XIII», хотя критика судопроизводства выкладывается в уста отца автора, известного богослова Игнатия Онисимовича Иоселиани²⁶.

В этой связи привлекают внимание дружеские отношения П. И. Иоселиани с грузинским поэтом С. И. Размадзе в период учебы историка в Петербурге, а затем с Размадзе — политическим заключенным, осужденным по делу заговора 1832 года²⁷. Известно, что между П. И. Иоселиани и С. И. Размадзе шла переписка, инициатором которой (первым открыв ее своим тайным письмом) был историк. Отец Платона, Игнатий, как известно, был допрошен тбилисской жандармерией по поводу заговора 1832 года (Т. П. Таблиашвили, № 76, с. 111—112). Эти факты могут свидетельствовать о том, что грузинский историк, вероятно, знал о заговоре, но был лишен возможности принять в нем активное участие, т. к. в этот период учился в Петербурге.

П. И. Иоселиани был истинным патриотом. Его близость и симпатии к русскому самодержавию объясняются искренним убеждением в том, что могущественный северный сосед спас грузинский народ от неминуемой гибели. Свои сочинения он писал на русском языке, стремясь ознакомить русскую общественность с богатым культурно-историческим прошлым грузинского народа.

Историческая концепция П. И. Иоселиани, конечно, эклектична. Обязанностью советского исследователя является обнажение отрицательных сторон воззрений историка, и тем не менее, ни в коем случае нельзя недооценивать и положительный вклад П. И. Иоселиани в развитие грузинской историографии.

Грузинской общественности известен ряд популярных работ, посвященных жизни и научной деятельности историка, в которых отражены многие важные факты, учет которых необходим в любом серьезном исследовании деятельности П. И. Иоселиани²⁸. В последнее время

²⁵ П. К. Ратиани, Эпизод из деятельности П. И. Иоселиани, журн. «Сакартвелос кали», 1976, № 2, с. 22 (на груз. яз.).

²⁶ П. И. Иоселиани, Жизнь... Слова отца П. И. сказаны в 1829 году, с. 204.

²⁷ А. А. Барамидзе, Об одной... Поэтому слишком категоричны слова В. А. Гагондзе о том, что «П. И. Иоселиани даже близко не подошел к событиям 1832 года», с. 99.

²⁸ Д. И. Шуглиашвили, Пламенный патриот родной культуры, газ. «Вечерний Тбилиси», 1959, № 281; А. Г. Матнашвили, П. И. Иоселиани и его предки в деревне Марткопи, газ. «Самгори», 1960, № 191 (на груз. яз.); А. В. Горгадзе, К 155-летию со дня рождения П. И. Иоселиани, «Социалистური Рустави», 1964, № 235, с. 4 (на груз. яз.); Л. К. Натрошвили, П. И. Иоселиани (в связи с 155-летием со дня рождения), «Алазнис гантиади», 1964, № 143, с. 2 (на груз. яз.); В. В. Кахиаели, По стопам предков, «Сабчота хеловнеба», 1965, № 3, с. 26 (на груз. яз.); Н. М. Макарова, П. И. Иоселиани (в связи с 90-летием со дня смерти), «Бахтриони», 1965, № 63, с. 3 (на груз. яз.); Л. Я. Кадагисвили, Платон Иоселиани в Душети, «Комунизмის გზა», 1967, № 120, с. 4 (на груз. яз.); С. Г. Хуцишвили, Историк, литератор, журналист, 160 лет со дня рождения П. И. Иоселиани, «Вечерний

опубликована статья журналиста Н. А. Махарадзе, посвященная работам П. И. Иоселиани, увидевшим свет на страницах газеты «Закавказский вестник». Н. А. Махарадзе в основном верно оценивает рассматриваемые статьи автора²⁹.

Таким образом, П. И. Иоселиани — весьма яркая фигура в грузинской историографии XIX века. В продолжении почти 40 лет он бескорыстно служил делу развития исторической науки в Грузии. Его огромное наследство в объеме свыше двух десятков томов охватывает весьма длительный исторический период и повествует об исторических перипетиях и судьбе грузинского народа. Вопросы этногенеза и исторической географии, политической и социальной истории, экономики и права, искусства и истории культуры, редактирование газеты и издание древнегрузинских историко-литературных памятников — вот неполный, пожалуй, перечень научных интересов П. И. Иоселиани. Они же неопровержимо свидетельствуют о незаурядных научных возможностях исследователя.

Тбилиси», 1969, № 210, с. 4; Э. М а ч а в а р н а н и, П. И. Иоселиани, газ. «Самшобло» («Родина»), 1973, № 16, с. 6 (на груз. яз.).

²⁹ Н. А. М а х а р а д з е, Платон Иоселиани в «Закавказском вестнике», «Труды ТГУ», т. 154, Серия журналистики, 3, Вопросы теории и истории журналистики, III, Тб., 1974, с. 366—388.

Представил отдел историографии и истории общественного мнения Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН ГССР.

VI საუკუნეში ქართლის ადგილობრივი სახელმწიფოებრიობის აღდგენის დატარილებასათვის

(ქართლის ერისთავთა მთავრად გუარამის „განჩენა“*)

სპარსელთა მიერ დაახლ. 523 წ., ქართლში მეფის ხელისუფლების გაუქმების შემდგომი პერიოდის პოლიტიკური ისტორიის მთელ რიგ საკვანძო საკითხთა შორის მკვლევართა განსაკუთრებულ ინტერესს აქ ადგილობრივი უზენაესი ხელისუფლების აღდგენის თარიღი იწვევს.

ქართლში სპარსელთა უშუალო ბატონობის პირობებში ქართლის ერისთავების „შეთქმულებას“ (ბიზანტიის იმპერატორის მხარდაჭერით), მართალია, მეფის ხელისუფლების აღდგენა არ მოჰყოლია (ახლად „განჩენილი“ გუარამი ერისთავთა მთავრად იწოდება), მაგრამ გუარამის „განჩენა“ ქართლის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მაინც დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა იყო.

ქართლში ერისთავთა მთავრის ხელისუფლების დაწესება იმხანად ქართლის უმაღლესი გამგებლის — მარზპანის მმართველობის მოსპობასთან თუ არა შეზღუდვასთან მაინც უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. შეზღუდვასთან იმიტომ, რომ ქართლის ერისთავთა მთავრად გუარამის „განჩენის“ შემდეგაც ქვეყანა კვლავ სასანიანთა ბატონობაში რჩებოდა, ქართლის ეროვნული მმართველის გვერდით შეიძლებოდა კვლავ სპარსელი მარზპანი ყოფილიყო. მაგრამ, მთავარი ის იყო, რომ გუარამის „განჩენა“ მეტ-ნაკლებად სუვერენული „...ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოს აღდგენას ნიშნავდა“¹.

ისმება კითხვა — სპარსეთის პროვინციად გადაქცეულმა ქვეყანამ როგორ პოლიტიკურ სიტუაციაში, რა ძალებით, ვისი დახმარებით შეძლო სახელმწიფოებრიობის აღდგენა, როდის დაიკავა გუარამმა ქართლის ერისთავთა მთავრის ტახტი.

სანამ ჩვენ მიერ დასმულ კითხვებზე ვუპასუხებდეთ, მანამდე ვნახოთ ამის შესახებ თუ არის რაიმე ცნობა ძველ ქართულ და უცხოურ საისტორიო წყაროებში.

ძველ ქართულ საისტორიო წყაროთა („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორი, სუმბატ დავითის ძე, ჟუანშერი) ავტორებიდან გუარამის „განჩენის“ დროის შესახებ მხოლოდ ჟუანშერის თხზულებიდან შეიძლება შეგვეჩვენას გარკვეული წარმოდგენა.

ჟუანშერის გადმოცემით, ქართლის მეფის, ბაკურის გარდაცვალების შემდეგ „შვილნი მისნი“ „ვერ იპყრობდეს მეფობასა“ და „...ყოველი ქართლი...

* ქართლის ადგილობრივი სახელმწიფოებრიობის აღდგენასა და ქართლის ერისთავთა მთავრად გუარამის „განჩენას“ ქვემოთ ერთი და იმავე მნიშვნელობით ვხმარებთ. ამასთანავე, ამ საქმეში ერისთავების როლს აქ არ ვეხებით.

¹ ა. ბ. გ. ვ. რ. ა. ძე, ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI—VIII საუკუნეებში, „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 272.

დაიპყრეს სპარსთა². ამ ამბის, ე. ი. ქართლში მეფობის გაუქმების „შემდგომალ... მცირედთა წელთა, — აგრძელებს ჯუანშერი, — იქმნეს შფოთნი ღიღნი სპარსეთს შინა, რამეთუ შევიდა თურქთა მეფე სპარსეთს... მოვიდეს ბერძენნი, ... და იწყეს ტყუენვად სპარსეთისა. მაშინ ქასრე ამბარეზმან³ დაუტევა რანი და ქართლი, და წარვიდა შუელად მამისა თჳსისა.

ესრეთ რა უცალო იქმნეს სპარსნი, მაშინ შეითქუნეს ყოველნი, ერისთავნი ქართლისანი, ზემონი და ქუემონი, და წარგზავნეს მოციქული წინაშე ბერძენთა მეფისა, და ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავთაგან მეფეთა ქართლისათა...“⁴. „მაშინ კეისარმან აღასრულა თხოვა მათი, და მოსცა მეფედ დისწული მირდატისი, ვახტანგის ძისა, ბერძნის ცოლისაგან, რომელსა ერქუა გუარამ, რომელი მთავრობდა კლარჯეთს და ჯავახეთს“⁴.

ზემომოტანილი ციტატიდან ჩანს, რომ ბიზანტიის იმპერატორმა ქართლის ერისთავების თხოვნა სპარსეთში თურქთა და ბერძენთა (ბიზანტიელთა. — ვ. გ.) შეჭრისას შეასრულა. თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში კი სპარსეთში აღმოსავლეთიდან თურქთა, ხოლო დასავლეთიდან ბიზანტიელთა შეჭრის თარიღად 589 წ. არის მიჩნეული⁵. აქედან გამომდინარე, ჯუანშერიც გუარამის „განჩენასაც“ დაახლოებით ამავე პერიოდში უნდა გულისხმობდეს.

ახლა რაც შეეხება უცხოურ წყაროებს. უცხოურ წყაროთა ავტორები — მხედველობაში გვყავს: თეოფანე ბიზანტიელი (VI ს.) და იოანე ეფესელი (VI ს.) ქართლის სახელმწიფოს აღდგენის თარიღის შესახებ, მართალია, არაფერს წერენ, მაგრამ, მათ თხზულებებში 571 წ. სპარსელთა წინააღმდეგ აჯანყებული ქართლის წინამძღოლად გორგენი (Γοργένιος)⁶, გორგონი⁷ არის დასახელებული.

როგორც ვხედავთ, ძველ ქართულ და უცხოურ საისტორიო წყაროებში ქართლის სახელმწიფოს აღდგენის თარიღის შესახებ სხვადასხვაგვარი ცნობებია. აღნიშნულ საკითხზე სწორედ საისტორიო წყაროთა სიმწირისა და ურთიერთსაწინააღმდეგო ხასიათის გამოა, რომ XVIII საუკუნიდან მოყოლებული დღემდე, როგორც ქართველი ისტორიკოსების, ისე ამ საკითხით დაინტერესებული უცხოელი ავტორების შრომებში ქართლის ისტორიის ამ დიდმნიშვნელოვანი მოვლენის თარიღად სხვადასხვა წელია დასახელებული. მაგ., ვახუშტი

² ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 217.

³ აქ არაფერს ვამბობთ რამდენად რეალურია ჯუანშერის ცნობა ქასრე ამბარეზის (შემდეგში ხოსრო II ფარვიზი 590—628) რანში ერისთავის დროს, ქართლში მეფობის გაუქმების შესახებ.

⁴ ჯუანშერი, დასახ. თხზ., გვ. 217—218.

⁵ Л. Н. Гумилев, Война 589 г. и Гератская битва, «Известия отделения общественных наук Академии наук Таджикской ССР», 1960, № 2 (23); А. И. Колесников, Иран в начале VII века, «Палестинский сборник», в. 22 (85), Л., 1970, გვ. 51.

⁶ თეოფანე ბიზანტიელი, გეოგრაფია, ტ. III, ტფ., 1936, გვ. 256—258.

⁷ История Иоанна Ефесского, Н. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.—Л., 1941, г. 130. მიუხედავად იმისა, რომ წყაროებში აჯანყების მეთაური გორგენისა და გორგონის სახელით იხსენიება, ქართულ ისტორიოგრაფიაში მის სახელად გურგენია მიჩნეული. დღეისათვის გურგენის იდენტურობა გუარამთან აღიარებულია. იხ. Г. Чубинашвили, Памятники типа Джварн, Тб., 1948, გვ. 25; ა. ბოგვერაძე, ადრეფეოდალური..., გვ. 271 და სხვ.

ბაგრატიონი გუარამის „განჩენის“ თარიღად 575 წ. მიიჩნევდა⁸, სულხან ბარათაშვილი 586⁹, მარი ბროსე 590¹⁰, დ. ბაქრაძე 575¹¹, მ. ჯანაშვილი 591¹², ი. მარკვარტი 589¹³, ს. კაკაბაძე 624 წ. ახლო დროს ვარაუდობდა¹⁴. აკად. ს. ჯანაშიას თანახმად ჟღანშერი ამ ამბავს VI ს-ის 80-იან წწ. მიაკუთვნებს¹⁵.

აკად. ს. ყაუხჩიშვილი ჩვენთვის საინტერესო საკითხს ორჯერ შეეხო. 1952 წ. კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობების ქართულად გამოცემისას ქართლის მიერ „პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მოპოვება“ 571—572 წწ-ით დაათარიღა¹⁶, ხოლო 1963 წ. გიორგი კედრენეს ცნობების გამოცემისას უარყო სპარსელთა მიერ ქართლში მეფობის გაუქმება¹⁷.

აკად. ნ. ბერძენიშვილს გუარამის „განჩენის“ დროდ 591 წ. მიაჩნდა¹⁸. ეს თარიღი 1961 წ. გამოცემულ მონოგრაფიაში გაიზიარა ა. ბოგვერაძემ¹⁹, თუმცა იქვე ეპყვი გამოთქვა, რომ „... VI ს. 70-იან წლებში იბერიელები გურგენას მეთაურობით სპარსელებს განდგომიან“...²⁰. შემდეგში, ა. ბოგვერაძემ გუარამის „განჩენა“ 571 წლით დაათარიღა²¹.

კ. თუმანოვი ქართლის სახელმწიფოს აღდგენის თარიღად 588 წ. მიიჩნევს²², ზ. ალექსიძე 591 წ.²³, თ. პაპუაშვილი VI ს-ის 70-იან წლებს²⁴.

ქართლის სახელმწიფოს აღდგენის დათარიღების საკითხში განსხვავებულ თვალსაზრისზე დგანან აკად. გ. ჩუბინაშვილი და პროფ. ნ. ლომოური.

„ღიდი ერისმთავარი გუარამი, — წერს გ. ჩუბინაშვილი, — რომელმაც პირველმა დაუდო საფუძველი ახალ სახელმწიფოებრიობას... მართავდა 545

⁸ ე ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსი, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 118—119.

⁹ С. Баратов, История Грузии, Тетрадь II—III, СПб., 1871, გვ. 63.

¹⁰ მარი ბროსე, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, ტფ., 1895, გვ. 93—94.

¹¹ დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, ტფ., 1889, გვ. 185, 189.

¹² მ. ჯანაშვილი, საქართველოს ისტორია, ტ. I, უძველესი დროიდან 985 წლ. ქრ. წ., ტფ., 1906, გვ. 255.

¹³ I. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 2., unveränderte Auflage, Darmstadt, 1961, გვ. 393 (ეს ამბავი ზაქარია ჩუბინის აჯანყებას ემთხვევა).

¹⁴ ს. კაკაბაძე, ძიებანი ქართველთა IV—VII საუკუნის ისტორიის შესახებ, საისტორიო კრებული, წიგნი II, თბ., 1928, გვ. 43.

¹⁵ ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, შრომები I, თბ., 1949, გვ. 84.

¹⁶ გეორგიკა, ტ. IV, ნაკვ. II, თბ., 1952, გვ. 260—261, შენიშვნა.

¹⁷ გეორგიკა, ტ. V, თბ., 1963, გვ. 21.

¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა და სხვები, საქართველოს ისტორია, თბ., 1958, გვ. 107; შდრ., Н. А. Бердзенишвили, В. Д. Дондуа, Грузия VI в. Очерки истории СССР, III—IX вв., М., 1958, გვ. 265.

¹⁹ ა. ბოგვერაძე, ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთაერთობის ისტორიიდან, თბ., 1961, გვ. 16.

²⁰ იქვე, შენიშვნა № 11.

²¹ ა. ბოგვერაძე, ადრეფეოდალური..., გვ. 271.

²² С. Туманови, Studies in Christian Caucasian History. Georgetown University-Press, 1963, გვ. 383, 393.

²³ ეპისტოლეტა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკლევიანა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1968, გვ. 172, 212.

²⁴ თ. პაპუაშვილი, პერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970, გვ. 282.

წლისა და 586 წელს შორის პერიოდში²⁵. ნ. ლომოურმა ბაგრატიონთა (ამ შემთხვევაში გურგენის) მიერ ქართლის ტახტის დაკავება 552 წლით განსაზღვრა²⁶.

ქართლის სახელმწიფოს აღდგენის თარიღი, როგორც ვხედავთ, 545 წლის შემდგომი პერიოდიდან 624 წლამდე მერყეობს. ჩვენი ვარაუდით, 552 წ. უფრო რეალური ჩანს. ამიტომ გვინდა ეს თარიღი, მაშინდელ ქართლში არსებული ისტორიული პირობების გათვალისწინებითა და ახალი მასალების მოპოვებით კიდევ უფრო დავაზუსტოთ.

ქართლის სახელმწიფოს აღდგენის თარიღად მკვლევართა უმრავლესობა რადგანაც 571/572 ან 590/591 წ. ასახელებს, ამიტომ ჩერ შევეცდებით ვაჩვენოთ, რომ ამ დროისათვის გუარამს ქართლის ტახტი უკვე დაკავებული უნდა ჰქონოდა.

საქართველოს ისტორიის მკვლევრები, რომლებიც გუარამის „განჩენის“ თარიღად 590/591 წ. მიიჩნევენ, ამ ამბავს სპარსეთის სამეფო კარზე დაწყებულ არეულობას უკავშირებენ.

ჯუანშერის გადმოცემით, მას შემდეგ რაც ბიზანტიელთა დახმარებით ქასრე ამბარვეზმა სპარსეთის ტახტი დაიბრუნა, იმპერატორმა მავრიკიოსმა „იურვა ქართველთათჳს ქასრეს თანა“, რათა თვითონ ყოფილიყო „... მწე და მოურავი ყოველთა ქართველთა...“. „მაშინ, — აგრძელებს ჯუანშერი, — ერჩდა სპარსთა მეფე კეისარსა, და განთავისუფლდეს ქართველნი“²⁷.

ასეთ პირობებში ბიზანტიის იმპერატორს მართლაც შეეძლო ქართლის ტახტზე გუარამის სახით „თავისი კაცი“ დაესვა, მაგრამ ასეთ მოსაზრებას, უპირველეს ყოვლისა, თვით ჯუანშერისავე მონაცემები ეწინააღმდეგება. რადგან, სპარსთაგან „ქართველთა“ განთავისუფლებამდე, როგორც ჯუანშერის თხზულებიდან ჩანს, გუარამი ყოფილა ქართლის გამგებელი (სპარსელთა მორჩილი) და იგი მხოლოდ „ქართველთა განთავისუფლების“ შემდეგ „... დადგა მორჩილებასა ზედა ბერძენთასა“²⁸. ეს ცხადია ასეც იქნებოდა, რადგან, ჯუანშერის თანახმად გუარამმა ქართლის ტახტი დაიკავა არა ხოსრო II-ის მიერ სპარსეთის ტახტზე ასული ბაჰრამ ჩუბინის დამარცხების (591 წ.) შემდეგ, არამედ 589 წ., როცა სპარსეთის ტახტზე ქასრე ამბარვეზის მამა ჰორომიზდ IV (579—590 წწ.) იყო. მაშინ, როცა სპარსეთში თურქები და ბიზანტიელები შეიჭრნენ და „უცალო იქმნეს სპარსნი“. უფრო მეტიც, ჯუანშერი 589 წლისათვის უკვე ასახელებს გუარამს ქართლის მმართველად, რადგან 589 წ. სპარსეთში თურქთა და ბიზანტიელთა შეჭრისას მან „კეისრის განძით“ „... გამოიყვანა ოვსნი, ღურძენი და ღიღონი, და წარუძღუანა წინა ერისთავნი ქართ-

²⁵ Г. Чубинашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24—25; გუარამის „განჩენის“ ჩუბინა-შვილისეულ დათარიღებას იზიარებს გ. აბრამიშვილი, იხ. მისი სტეფანოზ მაშფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში, თბ., 1977, გვ. 49, 52.

²⁶ ნ. ლომოური, კონსტანტინე პორფიროგენეტის ერთი ცნობის გარკვევისათვის, სტალინის სახ. თბილისის სახელმწ. უნ-ტის შრომები, ტ. 59, თბ., 1955, გვ. 143.

²⁷ ჯუანშერი, დასახ. თხზ., გვ. 221. სეპოსის ცნობით, რომელიც უფრო სარწმუნოა, ამ დროს მავრიკიოსმა ხოსროსაგან მიიღო არა მთელი ქართლი, არამედ „ქართლის დიდი ნაწილი თბილისამდე“. იხ. История епископа Себеоса. Перевел с четвертого исправленного армянского издания Ст. Малахянц, Ереван, 1939, გვ. 43.

²⁸ ჯუანშერი, დასახ. თხზ., გვ. 221.

ლისანი“ შეგზავნა სპარსეთს“. სპარსელთა მიერ თურქთა დამარცხების შემდეგ „... დაეცა შიში და ძრწოლა ქართველთა სპარსთაგან“.

და ამან გუარამ კურაპალატმან იწყო ციხეთა და ქალაქთა მაგრებად²⁹. ისე, რომ ჭუანშერი, გუარამის „განჩენის“ დროდ, მართალია, სპარსეთში თურქთა და ბიზანტიელთა შეჭრას მიიჩნევს, მაგრამ, ამავე დროს, გუარამს ამ შეჭრის თანადროულად ქართლის მმართველად, კურაპალატად ასახელებს.

589 წლისათვის გუარამს, ქართლის ტახტი უკვე დაკავებული რომ უნდა ჰქონოდა, ამას VI ს-ის 80-იან წწ-ში გურგენის (იგივე გუარამი) მონოგრამით მოპირილი მონეტაც ადასტურებს³⁰. ნუმისმატიკური მასალებით თუ ვიმსჯელებთ, 589 წლისათვის, თვით გუარამის ძე — სტეფანოს I-იც კი ჩანს ქართლის ტახტზე³¹.

589 წ. ქართლის ტახტზე თუ გუარამის ძე — სტეფანოზი იყო, მაშინ ცხადია, რომ ჭუანშერის თხზულებაში გუარამის „განჩენის“ დროის შესახებ, აშკარა ანაქრონიზმთან გვაქვს საქმე და ცდებიან ის მკვლევარები, რომლებიც გუარამის „განჩენის“ დროდ, 590/591 წწ-ს მიიჩნევენ. გუარამს, რომ 590 წლამდე უნდა დაეკავებინა ქართლის ტახტი ამის სასარგებლოდ თეოფანე ბიზანტიელისა და იოანე ეფესელის ცნობებიც მეტყველებს (რა თქმა უნდა, აქ გადამწყვეტი მნიშვნელობა გუარამის გურგენთან იდენტურობის საკითხს ენიჭება).

რაც შეეხება იმ მკვლევარებს, რომლებიც გუარამის „განჩენის“ თარიღად 571/572 წწ. ასახელებენ, მათ უფრო ხელმოსაყიდი მასალა აქვთ თეოფანე ბიზანტიელისა და იოანე ეფესელის ცნობების სახით. მაგ., თეოფანე ბიზანტიელის ცნობაზე დაყრდნობით ა. ბოგვერაძე წერს: „... გურგენი, უიქველია, აჯანყებულთა მიერვეა შერჩეული. ის უნდა იყოს ქართული წყაროებით ქართლის „დიდ ერისთავად“ (resp. ერისმთავრად) „განჩენილი“ გუარამი“³². მაგრამ საქმე ისაა, რომ უცხოელი ავტორების მონაცემებიდან არ ჩანს, თითქმის გურგენი „აჯანყებულთა მიერვე იყოს შერჩეული“. ჩვენი ვარაუდით, გუარამ-გურგენს 571 წლისათვის უკვე დაკავებული უნდა ჰქონოდა ქართლის ერისთავთა მთავრის ტახტი. იგი აჯანყებული ქართლებების მიერ აჯანყებისას „განჩენილი“ წინამძღოლი კი არ უნდა ყოფილიყო, რომლის ვინაობის შესახებ არაფერი ეცოდინებოდათ ბიზანტიაში, არამედ ქართლის გამგებელი, რომელიც აჯანყებულ ქვეყანას ედგა სათავეში სპარსთა უღლისაგან განსათავისუფლებლად³³. გუარამის „განჩენის“ საქმეში ზომი ბიზანტიის იმპერატორის ხელიც ერია. ამიტომ იყო, რომ იგი იმპერატორ იუსტინე II-ეს კარგად მიუღია (იოანე ეფესელის გადმოცემით „გუარამი დიდი პატივით ცხოვრობდა კონსტანტინოპოლში“).

²⁹ ჭუანშერი, დასახ. თხზ., გვ. 219—220.

³⁰ ა. ბოგვერაძე, ადრეფეოდალური... გვ. 273.

³¹ იქვე, სტეფანოს I-ის მმართველობის დასაწყისად გ. ჩუბინაშვილი 586/590 წწ. მიიჩნევს. იხ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25. ამ თარიღს იზიარებს პროფ. მ. ლორთქიფანიძე. იხ. К вопросу о надписях храма Джвари во Мцхета, «Мацне», 1968, № 4, გვ. 195. გ. დუნდუას სტეფანოზის კუთვნილი ამ მონეტის ემისიის ხანა 593/95—600/2 წწ-ზე გადააქვს. იხ. მისი, ე. წ. ქართულ-სასაზღვრო მონეტების პრობლემა და ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის საკითხები, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1976, № 1, გვ. 106.

³² ა. ბოგვერაძე, ადრეფეოდალური..., გვ. 271.

³³ გ. დუნდუას შენიშვნით „... თეოფანე ბიზანტიელის ცნობის თანახმად, გურგენი 571 წ. უკვე ენერგული ეროვნული მოღვაწეა...“ იხ. მისი, ე. წ. ქართულ-სასაზღვრო..., გვ. 108.

ქართლის სახელმწიფოს აღდგენის თარიღზე მსჯელობის დაწყებამდე თვალი გადავავლოთ, რა მდგომარეობა იყო ქართლში გუარამის „განჩენის“ დროისთვის.

როგორც ცნობილია, ქართლში მეფობის გაუქმების შემდეგ, სპარსელებმა ქვეყნის გამგებლად მარზპანი დანიშნეს. ქართლი სპარსეთის პროვინციად გადაიქცა. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, დაახლ. 541—545 წწ., როცა ქართლის პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ ცნობას გვაწვდის „ევესტათი მცბეთელის მარტილობის“ ავტორი ქვეყნის ბატონ-პატრონად მარზპანი ჩანს და ქართლში უმეფობის ხანაა³⁴.

ქართლში მოპოვებული წარმატების შემდეგ, ხოსრო I-მა ეგრისის სამეფოს დაპყრობაც გადაწყვიტა. 540 წ. ბიზანტიის წინააღმდეგ დაწყებული ომის დროს მან ეგრისშიც ილაშქრა (542 წ.), ხოლო 549 წლიდან ბიზანტიასა და სპარსეთს შორის მიმდინარე ომის ძირითად კერად ეგრისის ტერიტორია შეიქმნა. აღნიშნული ომი 562 წლის ზავით დამთავრდა, მეომარმა მხარეებმა ძველი ტერიტორიები შეინარჩუნეს³⁵, რის შედეგადაც ქართლი კვლავ სპარსთა ბატონობაში დარჩა. ასე გაგრძელდა 591 წლამდე, სანამ ბიზანტიელთა შემწეობით სპარსთაგან „ქართველნი [არ] განთავისუფლდნენ“.

გამოდის, რომ 523 წლის შემდგომი ხანიდან 591 წლამდე ქართლში სპარსელები ბატონობდნენ და ამის მიუხედავად, უცხოელი ავტორები 571 წელს სპარსელთა წინააღმდეგ აჯანყებულ ქართველთა წინამძღოლად უკვე ასახელებენ „გურგენს“ (იგივე გლარამი), რომელსაც ჩვენი ვარაუდით, ქართლის ტახტი 571 წელზე ადრე უნდა დაეკავებინა. მაგრამ როდის? როდის იყო ისეთი პოლიტიკური სიტუაცია ქართლში, როცა შეიძლებოდა სპარსეთის ქვეშევრდომი ქვეყნის საქმეში ბიზანტიის იმპერატორი ჩარეულიყო, ხოლო იმ დროისათვის სპარსეთს „არ სცლოდა“ და ქართლში მომხდარ ამბავს დროებით შერიგებოდა³⁶.

ქართლის სახელმწიფოს აღდგენის თარიღზე მსჯელობისას საჭიროდ მიგვაჩნია კიდევ ერთხელ გადავხედოთ ჟუანშერის თხზულებიდან ზემომოყვანილ ციტატას და გავაანალიზოთ, რა პირობებს ასახელებს იგი, როცა გუარამის „განჩენის“ ამბავს მოგვითხრობს.

ჩვენი დაკვირვებით ეს პირობები შემდეგია. გუარამის „განჩენა“ მოხდა: 1. როცა მეფე ბაკურის „წურილმა შვილებმა“ „ვერ იპყრეს მეფობა“ და „ყოველი ქართლი“ სპარსეთმა დაიპყრო „შემდგომ ამისსა მცირედთა წელთა“ გასვლის შემდეგ. 2. როცა სპარსეთში დაიწყო „შფოთნი დიდნი“, რის შედეგადაც „უცალო იქმნეს სპარსნი“. 3. სპარსეთში დაწყებული „შფოთის“ გამო „ქასრე ამბარგვმა დაუტევა რანი და ქართლი და წარვიდა“ სპარსეთში (ე. ი. ქართლი სპარსელი მოხელის მეთვალყურეობის გარეშე დარჩა). 4. „სპარსთა უცალობისა“ და ქართლში ქასრეს არყოფნის დროს „შეითქუნეს ყოველნი

³⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 245.

³⁵ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, гл. 313; შდრ., ბოგვერაძე, აღრეფოდალური..., გვ. 267—268.

³⁶ მ. დიაკონოვის თანახმად, ქართლში მეფობის გაუქმების შემდეგაც სპარსელები ისე მკარად ვერ გრძნობდნენ თავს, როგორც სომხეთში. იხ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 313. ამ გარემოებასაც უნდა აეძულებინა ხოსრო, რათა ქართლში მომხდარ ამბავს დროებით შერიგებოდა.

ერისთავნი ქართლისანი“ და ბიზანტიის იმპერატორის მხარდაჭერით „განაჩინეს გუარამ“.

როგორც ვხედავთ, ჭუანშერი გუარამის „განაჩენის“ ამბავს, ქართლში მეფობის გაუქმების „შემდგომ... მცირედთა წელთა“ გასვლის შემდეგ მომხდარ ფაქტად მიიჩნევს. მართლაც, თუ მაშინდელი ქართლის სიძლიერეს გავითვალისწინებთ, რის გამოც სპარსელები, როგორც მ. დიაკონოვი წერს, ქართლში მყარად ვერ გრძნობდნენ თავს, მაშინ ნათელია, რომ მეფობის გაუქმებიდან გუარამის „განაჩენამდე“ არც ისე დიდ დროს უნდა გაეგლო. მეფობის გაუქმების შემდეგ, ქართლის ერისთავებს, როგორც პროკოპიოს კესარიელი წერს „... ახლო მომავალში [ხოშ] განზრახული ჰქონდათ აჯანყება თუკი... შესაფერის დროს იხელთებდნენ“³⁷.

ჩვენი ვარაუდით, „სპარსთა უცალობა“, რასაც ზედ დაემთხვეოდა ამიერ-კავკასიაში ბიზანტიის პოზიციების განმტკიცება, ეგრისში მიმდინარე ომში ჭერ პეტრასთან, შემდეგ კი (555 წ.) არქეოპოლისთან (ციხე-გოჯი) და ფაზისთან (ფოთი) სპარსელთა მარცხს უნდა გამოეწვია³⁸.

გუარამის „განაჩენის“ შემდეგი პირობაა — ქართლის დარჩენა სპარსელი მარზპანის მეთვალყურეობის გარეშე. ჩვენი ვარაუდით, ასეთი დროც დაახლ. 555 წ. იყო.

„ევსტათი მცხეთელის მარტვილობის“ ავტორის თანახმად, ქართლის მარზპანის — არვანდ გუშნასპის მაგიერ დაახლ. 544/545 წწ. ქართლში „ვეყან ბუზმირი შემოვიდა“. მაგრამ, რომელ წლამდე იყო ქართლში ვეყანი, არ ვიცით. თუ მარზპანთა უფლებებით ვიხელმძღვანელებთ, ვეყანი 549 წლიდან ეგრისში მიმდინარე ომში უნდა გამოჩენილიყო, რადგან ცნობილი დანიელი ირანისტის ა. კრისტენსენის თანახმად, მარზპანთა უფლებები განსაკუთრებით ომიანობის დროს იზრდებოდა, „ომის დროს, მარზპანები მოქმედებდნენ როგორც სარდლები სპაჰბედთა ხელმძღვანელობით“³⁹. ე. ი. ვეყანი მოვალე იქნებოდა ქართლის ციხე-სიმაგრეებში მდგომი სპარსული გარნიზონების მეომრებითა და ქართლის ჯზნაურთა ჯარით მონაწილეობა მიეღო ეგრისში მიმდინარე სამხედრო ოპერაციებში. მაგრამ ბიზანტიელი ავტორები, რომლებიც დაწვრილებით გადმოგვცემენ ეგრისში ომის მიმდინარეობასა და სარდლების ვინაობას, ვეყანს არ იხსენიებენ. ამ შემთხვევაში, ვფიქრობთ ყურადღება უნდა მიექცეს „ევსტათი მცხეთელის მარტვილობის“ ავტორის სიტყვებს, ვეყანის „ქართლის მარზპანად შემოსვლის“ შესახებ. სავარაუდებელია, რომ ამ გამოთქმაში, მარტვილობის ავტორი ვეყანის ქართლში დროებით მოსვლას გულისხმობდა. იქნებ ვეყანა ქართლის მეზობელი რომელიმე ქვეყნის გამგებელი იყო და ქართლის საქმეების მოგვარების შემდეგ კვლავ თავის საგამგეო ქვეყანას დაუბრუნდა.

ქართლში მარზპანის არყოფნის გარდა, როგორც ცნობილია, 555 წ. შემოდგომაზე ქართლში დასაზამთრებლად გადმოსული სპარსელი სარდალი — ნახორაგანი ხოსრო I-მა სპარსეთში გაიწვია (იგი ეგრისში განცდილი მარცხისათვის სიკვდილით დასაჯა). ისე, რომ 555 წლის ახლო ხანებში ქართლი მართლაც სპარსელთა მეთვალყურეობის გარეშე ჩანს დარჩენილი და ეს პერიოდი

³⁷ პროკოპი კესარიელი, გეორგიკა, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 94.

³⁸ ა. ბოგვერაძე, აღრეფოდალური..., გვ. 259, 266—277.

³⁹ A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides. Deuxième édition revue et augmentée, Copenhague, 1944, გვ. 138.

8. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1979, № 1

ხველაზე ხელსაყრელი დრო უნდა ყოფილიყო ქართლის სახელმწიფოს აღსადგენად.

დაახლ. 555 წ. ქართლის სახელმწიფოს აღდგენის შესახებ ჩვენ მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას მხარს უჭერს VI ს-ის სირიელი ისტორიკოსის, ზაქარია რიტორის თხზულებიდან ქვემომოყვანილი ცნობა, რომელშიც 555 წ. ქვეშ ქართლში „მცირე მეფე“ იხსენიება. „... ჩრდილოეთის მხარეში არის ხუთო მორწმუნე ხალხი, ოცდაოთხი ეპისკოპოსით. მათი კათალიკოსი იმყოფება სპარსეთის სომხეთის დიდ ქალაქ დვინში... გურზანი ასევე ქვეყანაა სომხეთში, ბერძნულის მსგავსი ენით, მათ ჰყავთ სპარსეთის მეფის ხელქვეითი ქრისტიანი მცირე მეფე...“⁴⁰.

ზაქარიას გადმოცემით, მის მიერ მოთხრობილი ამბავი იუსტინიანეს მეფობის 28-ე და ალექსანდრეს 886-ე წელს მიეკუთვნება⁴¹. აღნიშნული თარიღების შესახებ ნ. პიგულევსკაია წერს: „თარიღები საშუალებას იძლევიან აბსოლუტური სიზუსტით განვსაზღვროთ, როდის შეადგინა ავტორმა თავის დამატება. შეიძლება სრული დამაჯერებლობით მივეუთითოთ ჩვ. წ-ის 555 წელი“⁴². ზაქარია რიტორის თხზულებიდან ზემომოყვანილ ცნობას 555 წლით ათარიღებს ნ. ადონცი⁴³, 554/555 წლით ი. მარკვარტი⁴⁴ და ს. ყაუხჩიშვილი⁴⁵, 552—555 წლით ივ. ჭავჭავაძე⁴⁶.

ზაქარია რიტორის თხზულებიდან ზემომოყვანილი ცნობის სიზუსტე — 1+1 წლის ფარგლებში ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. მასში ზუსტადაა ასახული ქართლის მაშინდელი მდგომარეობა. ზაქარია „ჩრდილოეთის მხარეში“ სპარსეთის სამეფოს ჩრდილოეთ ანუ კავკასიის ქუესტაკს უნდა გულისხმობდეს, სადაც იმ დროისათვის ქართლი შედიოდა (იხ. ქვემოთ). რაც შეეხება სპარსეთის ქვეშევრდომი ქართლის „მცირე მეფის“ მოხსენიებას, ვფიქრობთ, ესეც ისტორიულ სინამდვილეს ასახავს, რადგან 555 წლისათვის ქართლი კვლავ სპარსეთის ქვეშევრდომ ქვეყნად რჩებოდა და ახლად „განჩენილი“ გუარამი მეფე კი არ იყო, არამედ ერისთავთა მთავარი.

ქვემოთ შევეცდებით ჩვენი მოსაზრება ქართლის სახელმწიფოს დაახლ. 555 წ. აღდგენის შესახებ კიდევ უფრო გავამყაროთ.

ძველი ქართული საისტორიო ქრონიკის ავტორის, სუმბატ დავითის ძის თანახმად, ფილისტიმელთა ქვეყნიდან წამოსული შვიდი ძმიდან, ოთხი ქართლში მოვიდა. „... ერთი მათგანი, სახელით გუარამ, განაჩინეს ერისთავად“, მეორე ძმა „... სახელით საპაკ, წარვიდა კახეთს და დაემზახა იგი ნერსეს. და სხუანი ორნი იგი ძმანი ამათნი, სახელით ასამ და ვარაზვარდ, წარვიდეს კამბეჩანს, და მოკლეს მათ სპარსთა სპასალარი და დაიპყრეს კამბეჩანი, და დასხდეს იგინი მუნ ცხოვრებად ხორნაბუჯს“⁴⁷. თავის თხზულებაში, სუმბატი სპარსთა სპასა-

⁴⁰ Хроника Захарии Ритора, Н. Пигулевская, Сирийские источники..., გვ. 165; შტრ. გეოგრაფია, ტ. III, გვ. 17.

⁴¹ იქვე.

⁴² Н. Пигулевская, Сирийские источники..., გვ. 81.

⁴³ Н. Адонци, Армения в эпоху Юстиниана, изд. второе, Ереван, 1971, გვ. 221.

⁴⁴ I. Marquart, *Französisch nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901, გვ. 119, 122.

⁴⁵ გეოგრაფია, ტ. III, გვ. 17, შენიშვნა 1.

⁴⁶ ივ. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 319.

⁴⁷ სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 373.

ლარის მკვლელობის ამბავს კვლავ უბრუნდება და აღნიშნავს: ასამ და ვარაზვარდ, წარვიდეს კამბეჩოანს, და გარდაუქციეს ერი ვეზანს. ერისთავსა ბაპარ ჩუბინისსა, და ვეზან მოკლეს, და დაიპყრეს მათ კამბეჩოანი“⁴⁸.

ჩვენი ვარაუდით, გუარამის ძმების — ასამისა და ვარაზვარდის მიერ კამბეჩოვანის სპარსთა სპასალარის, ვეზანის მოკვლა გუარამის მიერ ქართლის ერისთავთა მთავრის ტახტის დაკავებასთან ორგანულ კავშირში უნდა იყოს, რადგან „... VI საუკუნის კამბეჩიანის შინაგანი მოვლენები, მჭიდროდ არის გადასსკეული ამავე ხანის ქართლში მიმდინარე პოლიტიკურსა თუ სოციალურ მოვლენებთან“⁴⁹.

ქართლსა და კამბეჩოვანს შორის არსებული ასეთი მჭიდრო ურთიერთკავშირის გამო, რასაკვირველია, ქართლის ერისთავები (აღბათ, გუარამთან შეთანხმებით) შეეცდებოდნენ ქართლის მეზობლად მჯდომი „სპარსთა სპასალარი“ — ვეზანიც მოეშორებინათ თავიდან. გუარამის ძმებს იგი დაახლ. 555 წ. ახლო ხანებში უნდა მოეკლათ. მაგრამ, ასეთი ვარაუდის გასამართლებლად, უპირველეს ყოვლისა, საჭიროა ვაჩვენოთ, რომ ვეზანიც დაახლ. 555 წლის ახლო ხანებში იყო კამბეჩოვანში „სპარსთა სპასალარად“.

სუმბატი ვეზანის მოკვლის თარიღის შესახებ არაფერს წერს. მიუხედავად ამისა, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებით, ვეზანის მოკვლის თარიღად დაახლ. VI ს-ის II ნახევარი ივარაუდება. ეს ამბავი, წერს დ. მუსხელიშვილი „... მემატიანის თვალსაზრისით... ხდება VI ს-ის მეორე ნახევარში“⁵⁰. თ. პაპუაშვილი იზიარებს ამ მოსაზრებას და დასძენს „ამაზე მიგვიითთებს მემატიანეს მიერ მოხსენიებულ ისტორიულ პირთა სახელებიც. გარდა გუარამ ერისმთავრისა, აქ იხსენიება ბაპარ ჩუბინე. აზერბაიჯანის მარზპანი... იგი ჰორმიზდ IV (579—590) და ხოსრო II ფარვიზის (590—628) თანამედროვე იყო“⁵¹. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ მკვლევართა გარკვეულ ნაწილს გუარამის „განჩენის“ თარიღად VI ს-ის 70-იანი წწ. მიაჩნია (იხ. ზემოთ), მაშინ ცხადია, რომ ასამისა და ვარაზვარდის მიერ ვეზანის მკვლელობაც სამართლიანადაა მიჩნეული VI ს-ის 70-იან წლებში მომხდარ ფაქტად.

„ბაპარ ჩუბინის“ ვინაობისა და მოღვაწეობის დროის დადგენა, ჩვენ ვეზანის მკვლელობის (აქედან გამომდინარე მისი კამბეჩოვანში სამსახურის) დათარიღების უპირველეს საშუალებად გვეჩვენება, მაგრამ სანამ, „ბაპარ ჩუბინის“ ვინაობისა და მოღვაწეობის დროზე დავიწყებდეთ მსჯელობას, მანამდე ვნახოთ ამ დროისთვის სპარსეთის რომელი მხარის მმართველს ემორჩილებოდა ქართლი და კამბეჩოვანი.

სპარსეთში სამხედრო-ადმინისტრაციული რეფორმების გატარების შედეგად ხოსრო I-მა მოსპო სპარსეთის ჯარების მთავარსარდლის — ერანსპაპხედის თანამდებობა და მის მაგივრად ქვეყნის ოთხი მხარის შესაბამისად ოთხი სპაპხედი დანიშნა⁵². სპარსეთის სახელმწიფოს ჩრდ. პროვინციების მოსახლეო-

⁴⁸ ს უ მ ბ ა ტ დ ა ვ ი თ ი ს-ძ ე, დასახ. თხზ., გვ. 374.

⁴⁹ თ. პაპუაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 282.

⁵⁰ დ. მუსხელიშვილი, კახეთ-პერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII—XIII სს-ში, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III, თბ., 1967, გვ. 103; ზღ., ივ. შ ა ი შ მ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქიზივი, თბ., 1973, გვ. 14.

⁵¹ თ. პაპუაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 183—184.

⁵² A. Christensen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 370; შდრ., М. М. Дьяконов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 290, 311—312.

ბამ, სპარსეთისადმი დამორჩილებული ამიერკავკასიის ხალხებთან ერთად, ცალკე ადმინისტრაციული ერთეული — Kust-ak i Kapkoh ანუ Kust-ak i Atrapatakai-ი შეადგინა⁵². ამ ადმინისტრაციული ერთეულის ცენტრად ქ. ტრევერი ქ. დვინს მიიჩნევს⁵⁴. აღ-ტაბარის თანახმად აზერბაიჯანსა და მის მეზობელ ქვეყნებს სპაჰბედი მართავდა⁵⁵.

რომელი ხალხები იგულისხმება აზერბაიჯანის მეზობელ ქვეყნებში? ი. მარკვარტი და ნ. აღონცი კავკასიის ქუსტაკში შემდეგ ქვეყნებს ათავსებენ:

ატრპატაკანი	გელანი
სომხეთი	[შანჩანი]
ქართლი	დელიმი
რანი (ალბანეთი)	დუმბავანდი
ბალსაკანი	ტაპურისტანი
სისაკანი	როვანი
არგი	ამელანი ⁵⁶

ჩამოთვლილი ქვეყნებიდან. ნ. აღონცის თანახმად, „თითოეული მეტ-ნაკლებად დამოუკიდებელ ქვეყანას — Şahr-ს წარმოადგენდა“⁵⁷. ასეთივე აზრსაა ს. ჯანაშია⁵⁸. ს. ერემიანის თანახმად ქუსტაკი ცალკეულ „... სამარზაზნობად და „შაჰრებად“ — უფრო წვირალ ადმინისტრაციულ ერთეულებად იყოფოდა“⁵⁹.

რადგანაც კამბეჩოვანი კავკასიის ქუსტაკში შემავალ ზემოჩამოთვლილ ქვეყნებში არ იხსენიება, ამიტომ შესაძლებელია იგი, „შაჰრის“ სახით იყო გაერთიანებული ალბანეთის ან ქართლის სამარზაზანოში⁶⁰. სპარსელთა მიერ კამბეჩოვანისათვის „შაჰრის“ სტატუტის (ამ შემთხვევაში ცალკე მარზპანით სათავეში) ზინიჭება მისი ტერიტორიის განსაკუთრებული მნიშვნელობით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული.

⁵³ Н. Адонц, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 214.

⁵⁴ К. В. Тревер, *Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. — VII в. н. э.*, М.-Л., 1959, გვ. 233. აზერბაიჯანის ისტორიის ავტორები კავკასიის ქუსტაკის ცენტრად ქ. განძაკს ასახელებენ, იხ. *История Азербайджана*, I, Баку, 1958, გვ. 93. შტრ., ა. ბოგვერაძე, *ადრეფოდალური...*, გვ. 248.

⁵⁵ Th. Nöldke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der Arabischen Chronik des Tabari*, Leiden, 1879, გვ. 155.

⁵⁶ Н. Адонц, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 214; I. Marguart, *Erānšahr...*, გვ. 94—136. კავკასიის ქუსტაკის შესახებ, იხ. *Армянская география VII века по Р. Х.*, Издал, К. П. Патканов, СПб., 1877, გვ. 57—63.

⁵⁷ Н. Адонц, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 217.

⁵⁸ ს. ჯანაშია, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 3.

⁵⁹ С. Еремян, *Армения в VI—VII вв.*, *Очерки истории СССР, III—IX вв.*, М., 1958, გვ. 219.

⁶⁰ მართალია, სპარსეთში სამხ.-ადმინისტრ. რეფორმების გატარების დროისათვის ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებით კამბეჩოვანის მნიშვნელოვანი ნაწილი „ქართლის საზღვრებში“ იყო (იხ. თ. პაპუაშვილი, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 41—44), მაგრამ არაბი ისტორიკოსი ალ-ბალაზური, როცა ხოსროს მიერ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე ჩატარებულ სამხედრო მშენებლობას აღწერს „კამბიარანს“ „არანის მიწაზე“ ასახელებს (იხ. Ба-лазори, *Книга завоевания страны*, перевод с арабского П. К. Жузе, Баку, 1927, გვ. 5); ასევე ი. მარკვარტი კავკასიის ქუსტაკში შემავალი ქვეყნების განხილვისას კამბეჩოვანს რანის (ალბანეთის) ტერიტორიად (გავარად) მიიჩნევს. იხ. I. Marguart, *Erānšahr...*, გვ. 118, 116.

კამბეჩოვანი, როგორც სპარსეთის სახელმწიფოს უკიდურეს ჩრდილოეთით მდებარე „ბარბაროსთა“ მოსაზღვრე შაჰრი, ხოსრო I-ს სპეციალურად გაუმაგრებია. არაბი ისტორიკოსის, ალ-ბალაზურის (IX ს.) ცნობით ხოსროს შაჰანის (შაჰის. — ვ. გ.) და კამბიზარანის (კამბეჩოვანის. — ვ. გ.) კარნი აუგია⁶¹. თ. პაპუაშვილის თანახმად, შაჰში კარის აგება მდ. გიშის წყლის ხეობის გამაგრებასა და ჩაქეტვას ნიშნავდა, ხოლო კამბიზარანის „კარის“ აშენებაში, ხორნაბუჯის ციხის გამაგრება უნდა იგულისხმებოდეს⁶². ალ-ბალაზურის ცნობას ადასტურებს X ს-ის არაბი ისტორიკოსი ალ-ფაკიბი⁶³. ვეგარაულობთ. ეს გასამაგრებელი სამუშაოები კამბეჩოვანში, ხოსროს სწორედ ხორნაბუჯში მჭიდრო მარზპანის ხელმძღვანელობით უნდა ჩატარებინა. ამიტომ, სუმბატის ქრონიკაში ისტორიულ სინამდვილეს ასახავს კამბეჩოვანის „სპარსთა სპასალარად“ ვეზანის დასახლება.

ზემომოტანილი მასალების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ: სპარსეთში ჩატარებული სამხედრო-ადმინისტრაციული რეფორმების შედეგად ქართლი და კამბეჩოვანი კავკასიის ქუსტაკში შესულა. მათ უშუალო მმართველად ხოსრო I-ს მარზპანები უნდა დაენიშნა, რომლებიც, თავის მხრივ, დვინში მჭიდრო კავკასიის ქუსტაკის გამგებელსა და ჯარების სარდალს — სპაჰბედს დაემორჩილებოდნენ. აქედან გამომდინარე, თუ ვეზანს კამბეჩოვანის მარზპანად მივიჩნევთ, მაშინ სუმბატის ქრონიკაში მოხსენიებული „ბაჰარ ჩუბინი“ (ვეზანი მის ერისთავად არის მოხსენიებული) კავკასიის ქუსტაკის სპაჰბედი უნდა ყოფილიყო.

რადგანაც გუარამის „განჩენა“ და მისი ძმების მიერ ვეზანის მოკვლა ჩვენ ერთსა და იმავე დროს (დაახლ. 555 წ.) მომხდარ ფაქტად გვეჩვენება, ამდენად „ბაჰარ ჩუბინიც“ კავკასიის ქუსტაკის სპაჰბედად დაახლ. 555 წლისათვის უნდა ჩანდეს, მაგრამ სანამ ამის დასასაბუთებლად სათანადო მასალას მოვაცუვანდეთ, მანამდე საჭიროდ მიგვაჩნია ვაჩვენოთ, რომ როგორც 571 ისე 590 წლისათვის (როგორც ზემოთ ვნახეთ, გუარამის „განჩენა“ უპირატესად ამ წლებით თარიღდება, ამიტომ ბაჰარ ჩუბინიც შესაბამისად ამ წლებში უნდა ყოფილიყო სპაჰბედად) ბაჰარ ჩუბინი კავკასიის ქუსტაკის სპაჰბედი არ ყოფილა.

ლ. გუმბელიძის თანახმად „ბაჰარ ჩუბინის ბიოგრაფიის შესახებ 589 წლამდე ძალიან ცოტა ვიცით“⁶⁴. მიუხედავად ამისა, მაინც ვნახოთ რას იძლევიან წყაროები მის შესახებ.

XV ს-ის ირანელი ისტორიკოსი, მირზონდი, ბაჰარ ჩუბინს VI ს-ის 70 წწ.-თვის მართლაც ასახელებს აზერბაიჯანისა და სომხეთის მარზპანად⁶⁵. მაგრამ, მართო მირზონდის ცნობაზე დაყრდნობით ამ ფაქტზე მსჯელობა არ შეიძლება. გადავხედოთ სხვა წყაროთა მონაცემებსაც.

571 წლის აჯანყების თანამედროვე ბიზანტიელი ისტორიკოსი. თეოფანე ბიზანტიელი, ამ აჯანყებისას დვინის მარზპანად სურენს (ე. ი. სურენთა საგვარეულოს წარმომადგენელს) ასახელებს. აჯანყებულ სომხებს იგი ქ. დვინში

⁶¹ Б а л а д з о р и, დასახ. თხზულება, გვ. 5.

⁶² თ. პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 154.

⁶³ И б н - а л - Ф а к и х, Перевод и примечания Н. А. К а р а у л о в а, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», в. 31, Тифлис, 1902, გვ. 15.

⁶⁴ Подвиг Бахрама Чубины, Подбор и перевод источников, вступительная статья и комментарии Л. Н. Г у м и л е в а, Л., 1962, გვ. 11, შენ. 15.

⁶⁵ იქვე, გვ. 21.

მოუკლავთ⁶⁶. თეოფანეს ცნობას მხარს უჭერს სებეოსის მონაცემები⁶⁷. სტეფანოს ტარონელის (გარდ. XI ს-ის I ნახ.) ცნობით, სომხეთში 571 წლის აჯანყებისას ღვინის მარზპანი ჭიპოვრ ვშნასპი [სურენი] ყოფილა⁶⁸. სურენის მოკვლის შემდეგ, სებეოსის თანახმად, ღვინის მარზპანად ერთი წლის განმავლობაში ვარდან ვშნასპი⁶⁹ იყო, ხოლო სტეფანოსის ცნობით, სურენის სიკვდილას შემდეგ შაჰმა ნახარათა თხოვნით სომხეთის მთავრად დავით სახარუნი დაამტკიცა⁷⁰.

წყაროებში ღვინის მარზპანად როცა სურენია დასახელებული, იმავე ხანებში, იგივე წყაროები სპარსეთის სამხედრო ასპარეზზე ასახელებენ პიროვნებას, რომელიც ჩვენი ვარაუდით ბაპრამ ჩუბინია. თეოფანეს გადმოცემით, ზემარქის თურქებთან ელჩობის დროს (მენადრე პროტიქტორი ამ ელჩობის თარიღად 568 წელს ასახელებს⁷¹) ხოსრომ გაილაშქრა ეთიოპთა წინააღმდეგ... და მათი მეფე დაატყვევა სპარსელთა სარდლის „მირანის“ წყალობით⁷². მისივე ცნობით, ეს „მირანი“ სპარსელთა სარდალი, „რომელსაც ბარამაანიც ეწოდებოდა...“ ხოსრომ აჯანყებული სომხების წინააღმდეგ გამოგზავნილი ჯარის სარდალად დანიშნა. იგი ბიზანტიელებმა ქ. ნისიბინთან დაამარცხეს⁷³. აჯანყებული სომხების წინააღმდეგ გამოგზავნილი 20 ათასიანი ჯარის სარდლის მიჰრან მიპრებანდაკის დამარცხებაზე წერს სებეოსიც⁷⁴.

სომხეთში 571 წლის აჯანყების, ასევე აჯანყების წინა პერიოდში (568 წ.) სპარსეთის სამხედრო სამსახურში მყოფი „მირანი ბარამაანი“, „მიპრან მიპრებანდაკი“, „ბაპრამ მექვეანდი“ იგივე ბაპრამ ჩუბინი რომ არის, ეს საეჭვოდ არ გვეჩვენება, მაგრამ იგი, როგორც ვხედავთ, არსად ჩუბინად არ იწოდება. ამასთანავე, როცა იგი სამხედრო ასპარეზზე ჩანს, ღვინის მარზპანად სურენი (ჭიპოვრ ვშნასპი), შემდეგ ვარდან ვშნასპი ყოფილა. რადგანაც 571 წლისათვის ბაპრამ ჩუბინი ღვინის მარზპანი (კავკასიის ქუსტაკის სპაპხელი) არ იყო, აქედან გამომდინარე სუმბატის მიერ ეფზანის მოხსენიება „ბაპრამ ჩუბინის“ ერისთავად 571 წ. არ უნდა ეკუთვნოდეს.

რაც შეეხება 590 წელს, ამჟერადაც იმავე მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე, რადგან 589 წლისთვის „... ბაპრამ შუბინად წოდებულ ბაპრამს, ბაპრამ ჯუშნაშპის შვილს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის საზღვარზე [ქორმიზდის] ნაცვლად“ ასახელებს აბუ ჰანიფა ალ-დინავარი⁷⁵. ამ ცნობას იზიარებს ა. კო-

⁶⁶ თეოფანე ბიზანტიელი, გეორგიკა, ტ. III, გვ. 256.

⁶⁷ История епископа Себеоса..., გვ. 28.

⁶⁸ Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию — писателя XI столетия, переведена с армянского и объяснена Н. Эминым, М., 1864, гв. 59. სურენი საგვარეულო პართიის სამეფო დინასტიის არშაკიდების შთამომავლად ითვლება. იხ. История Армении Монсея Хоренского, новый перевод Н. О. Эмина, М., 1893, гв. 78; სურენი ესაა „მღალი წოდება სპარსელებთან, გადადის მაჰიდან შვილზე“. იხ. Феофилакт Симокатта, История. перевод С. П. Кондратьева, М., 1957, гв. 76.

⁶⁹ История епископа Себеоса..., გვ. 31.

⁷⁰ Всеобщая история Степаноса..., გვ. 60.

⁷¹ მენადრე პროტიქტორი, გეორგიკა, III, გვ. 235. შდრ., М. М. Дьяконов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 314.

⁷² თეოფანე ბიზანტიელი, გეორგიკა, III, გვ. 256.

⁷³ იქვე, გვ. 258.

⁷⁴ История епископа Себеоса..., გვ. 29.

⁷⁵ Русский перевод арабского текста из «Книги длинных известий» Абу Ханифы ад-Динавари, «Палестинский сборник», в. 22 (85), гв. 116.

ლესნიკოვი (ბაპრაში მას აზერბაიჯანის ქუსტაკის ერთ-ერთ მარზპანად მიაჩნია)⁷⁶. მაგრამ, სხვა ძველი ავტორები აღ-დინვარის ცნობას მხარს არ უჭერენ, როგორც ჩანს, 589 წლის წინა ხანებში (572 წლის შემდეგ) ბაპრამს სპარსეთის აღმოსავლეთის ქუსტაკის სპაპზედის პოსტი დაუკავებია. სპარსეთში როცა თურქები შეიჭრნენ (589 წ.) „სპარსეთის აღმოსავლეთი ოლქების მთავარი, — წერს სებეოსი, — იყო ვაპრამ მიპრაბანდაკი, რომელმაც... ომში თვით მეფე მოკლა“⁷⁷. „ვაპრამ მეჭევანდს“ სპარსეთის აღმოსავლეთი ნაწილის მიწების გამგებლად ასახელებს სტეფანოს ტარონელი⁷⁸. აღმოსავლეთის სპაპზედათაა დასახელებული ბაპრამ ჩუბინი ფირდოუსის „შაჰნამეში“⁷⁹. ამ პერიოდში „ვაპრამ მეჭრევანდაკს (ბაპრამ ჩუბინის) ხორასნის სპაპზედად“ მიიჩნევენ ი. მარკვარტი⁸⁰. მართალია, 590 წლისათვის ბაპრაში აღმოსავლეთის ქუსტაკის სპაპზედი ყოფილა, მაგრამ მასში ამიერკავკასიის ქვეყნები არ შედიოდა⁸¹. ამდენად, სუმბატის მიერ ვეზანის დასახელება „ბაპარ ჩუბინის“ ერისთავად 590/591 წწ-საც არ უნდა მიეკუთვნებოდეს.

მაშინ ვინ უნდა ყოფილიყო დაახლ. 555 წლისათვის კავკასიის ქუსტაკის სპაპზედი, რომელიც შეიძლებოდა ძველ ავტორებს ბაპრამ ჩუბინში არეოდათ.

ძველ საისტორიო წყაროებში ბაპრამ ჩუბინი „მიპრანად“ იხსენიება. იგი სასანიდური სპარსეთის ცნობილი საგვარეულოს მიპრანების ოჯახის წევრი იყო. ძველ საისტორიო წყაროებში მიპრანები გუშნასპედაც იხსენიებიან⁸². ისე რომ ბაპრამის ოჯახის ნათესაობა საისტორიო წყაროებში შეიძლება მოხსენიებული იყვნენ როგორც „მიპრანად“. ისე „გუშნასპად“. მართლაც, VI საუკუნეში, სასანიდური სპარსეთის სამხედრო ასპარეზზე არაერთი პიროვნება ჩანს გუშნასპების სახლიდან, რომელთაც ასევე ბაპრაში ჰქვიათ. ამიტომ სავარაუდებელია, რომელიმე გუშნასპი, რომელიც VI ს-ის 50-იან წლებში კავკასიის ქუსტაკში მსახურობდა სუმბატ დავითის ძემ (უფრო სწორად მისმა წყარომ) ასევე მირზონდმა ბაპრამ ჩუბინად მიიჩნიეს. მათ მიერ სხვა ბაპრამ გუშნასპის „ჩუბინად“ მოხსენიება გამომწვეული უნდა იყოს შუასაუკუნეებში ბაპრამ ჩუბინის სახელის დიდი პოპულარობით. სხვა მხრივ, სუმბატის ცნობა ისტორიულ სინამდვილეს რომ ასახავს, ეს ცხადია. მისი ცნობა ვეზანის მოკვლის დროს „ბაპარ ჩუბინის“ სპაპზედობის შესახებ სანდო წყაროდან უნდა მომდინარეობდეს, რადგან VI ს-ის 50-იან წწ-ში დვინის მარზპანად, მართლაც, ყოფილა ბაპრამ ჩუბინის მამა — ბაპრამ გუშნასპი (ძველ საისტორიო წყაროებში ორივე ბაპრამ გუშნასპად და სპაპზედად იხსენიება)⁸³.

⁷⁶ А. И. Колесников, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 51. შემდეგ წერს: აღმოსავლეთში ლაშქრობამდე ბაპრამს რეის მარზპანის პოსტი ეჭირათ. იქვე, გვ. 101.

⁷⁷ История епископа Себеоса..., გვ. 33.

⁷⁸ Всеобщая история Степаноса..., გვ. 82.

⁷⁹ Подвиг Бахрама Чубины..., გვ. 27, 31, 34—36.

⁸⁰ I. Marquart, *Iranšahr*..., გვ. 65.

⁸¹ კავკასიის ქუსტაკის ქვეყნების შესახებ. იხ. შენიშვნა № 56, ზღვ., კოლესნიკოვის დასახ. ნაშრომი, გვ. 98—104.

⁸² Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser*..., გვ. 270.

⁸³ ბაპრამ ჩუბინის მამას ბაპრამ გუშნასპად იხსენიებს ტაბარი (იხ. Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser*..., გვ. 270); აღ-დინვარი (იხ. Русский перевод арабского текста..., გვ. 116). ასევე ბაპრაში თავის თავს ბაპრამის შვილად იხსენიებდა (იხ. Л. Н. Гумилев, *Бахрам Чубин*..., გვ. 238). ფირდოუსი ბაპრამს უწოდებს „სპაპზედი სპაპზედის შთამომავალი“. იხ. Подвиг Бахрама Чубины..., გვ. 36.

VI ს-ის 50 წლებში ქ. ღვინში ბაჰრამ გუშნასპის მარზპანობის შესახებ ცნობას გვაწვდის X ს-ის სომეხი ისტორიკოსი, იოანე კათალიკოსი. იოანე ჩვენთვის საინტერესო პიროვნებას იზიდ ბოზიდის მარტვილობის ამბებთან დაკავშირებით იხსენიებს⁸⁴. ა. ხახანაშვილის მიერ გამოცემულ იზიდ ბოზიდის წამების ძველქართულ თარგმანში, იზიდ ბოზიდის დასჯის თარიღად ზოსრო I-ის მეფობის მეოცე (ე. ი. 551 წ.) წელია მითითებული⁸⁵. ივ. ჯავახიშვილის თანახმად, სომხურ ტექსტში, იზიდ ბოზიდის სიკვდილი ზოსრო I-ის 23 ინდიქტიონით არის დათარიღებული, რაც 553—4 წ. უდრის⁸⁶. შემდეგ იქვე უმატებს, პეტერსს იზიდ ბოზიდის სიკვდილის თარიღად სწორედ 553 წ. აქვს მიღებული⁸⁷. არსენი კათალიკოსის სიტყვით — აგრძელებს ივ. ჯავახიშვილი, — იზიდ ბოზიდი უწამებიათ ქალკედონიანთა საწინააღმდეგოდ მოწყობილი ღვინის კრების დროს, ამ კრების თარიღად კი ზოგი 551, ზოგი 552, ზოგი კიდევ 554 წელს მიიჩნევს. ამასთანავე, ამ უკანასკნელ თარიღს თვლიან სწორად⁸⁸.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის გამო, შეიძლება დამაჯერებლად ითქვას, რომ დაახლ. 551—554 წლებში, კავკასიის ქუსტაქის სპაჰბედად ქ. ღვინში ბაჰრამ გუშნასპი ყოფილა. სწორედ იგი უნდა იხსენიებოდეს სუმბატის ქრონიკაში „ბაჰარ ჩუბინად“. თუ ეს სწორი დასკვნაა, მაშინ „ბაჰარ ჩუბინს“ ერისთავი ვეზანიც დაახლ. 555 წ. ახლო ხანებში უნდა მოეკლათ გუარამის ძმებს.

რატომ მოკლეს ვეზანი გუარამის ძმებმა? ამ კითხვაზე მხოლოდ ერთი პასუხის გაცემა შეიძლება. 555 წლის წინა პერიოდში, რადგან ქართლში მარზპანი არ ჩანს, შესაძლოა ქართლის საქმეების გამგებლობა ბაჰრამ გუშნასპისაგან სწორედ ვეზანს ჰქონდა დავალებული, როგორც ქართლის მეზობელი შაჰრის გამგებელს.

ამ ამბავთან დაკავშირებით გვახსენდება ჯერ კიდევ 1906 წ. მ. ჯანაშვილის მიერ გამოთქმული მოსაზრება ქართლის მარზპანის — ვეჟან ბუზმირისა და კამბეჩოვანის ერისთავის — ვეზანის იდენტურობის შესახებ⁸⁹. მართალია, მ. ჯანაშვილს მათი იდენტურობის დასასაბუთებლად არავითარი საბუთი არ მოაქვს, მაგრამ მათ შესახებ არსებული მწირი ცნობების გაანალიზებაც კი, ვფიქრობთ, მ. ჯანაშვილის მიერ გამოთქმული მოსაზრების სასარგებლოდ უნდა მიუთითებდეს.

მათი იდენტურობის შესახებ ჩვენი დაკვირვება შეიძლება ასე ჩამოვყალიბოთ: 1. ორივეს ერთი და იგივე სახელი ჰქვია. ვფიქრობთ, სახელ ვეჟანის ვეზან-

⁸⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, თბ., 1935, გვ. 68; ვშნასპი იგივე გუშნასპია, იქვე, გვ. 44. სურენიც ხომ ვშნასპად იხსენიება. რაც შეეხება მის სახელს „ქიოვარ“ (Քիովար), შესაძლოა იგი სპარსელი სამოხელეო ტიტულის ნახორავანის (nax-vargan — მმართველი, წინამძღოლი), არაბული ფორმის — nixvār-ის (იხ. H. H ü b s c h m a n n. Armenische Grammatik, I teil. Armenische Etymologie, Leipzig, 1895—1897, გვ. 58) დამახინჯებული ვადმოცემა არის. რადგან ნახორავანის ტიტული ხშირად ეძლეოდათ სპარსეთის განაპირა ოლქების მმართველებს. მაგ., ეს ტიტული ჰქონდათ ხორასნის მმართველებს. იხ. A. Christensen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 295, შდრ. გვ. 21.

⁸⁵ Материалы по грузинской агиографии по рукописям X века. Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков, в. XXXI, М., гв. 56.

⁸⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, გვ. 56.

⁸⁷ იქვე.

⁸⁸ იქვე, გვ. 58, სტეფანოს ტარონელის თანახმად იზიდ ბოზიდმა სიცოცხლე დაამთავრა ზოსროს მეფობის 24-ე (ე. ი. 555 წ.) წელს იხ. Всеобщая история Степаноса..., გვ. 58.

⁸⁹ მ. ჯანაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 254—256.

თან იდენტურობა ექვს არ უნდა იწვევდეს. ი. მარკვარტი სახელ ვეჟანის პარალელურ ფორმად ბეჟანსაც ხმარობს (*Wēžan/Bēžan*)⁹⁰. სახელები ვეჟანი-ვეზანი-ბეჟანი ერთი პართული ძირიდან *Weh-žan* უნდა მომდინარეობდეს⁹¹. 2. ზემოთ შევეცადეთ გვეჩვენებინა, რომ ვეზანი კამბეჩოვანის შაჰრის მარზპანი უნდა ყოფილიყო. მართალია, იგი სუმბატის ქრონიკაში „სპასპეტად“ და „ერისთავად“ არის დასახელებული, მაგრამ, ძველად „ერისთავი“ ხომ „კუთხის მმართველსაც“ ნიშნავდა⁹². მაგ., „იზიდ ბოზიდის წამების“ ძველ ქართულ თარგმანში სომხეთის მარზპანი ნახორაგანი „ერისთავად“ იხსენიება⁹³. ამასთანავე ყველა მარზპანი ხომ „სპასპეტიც“ იყო. აქედან გამომდინარე სუმბატი სამართლიანად იხსენიებს ვეჟანს — „სპასპეტად“ და „ერისთავად“, რაც შეეხება ვეჟან ბუზმირის მარზპანობის საკითხს, ვფიქრობ, ამის მტკიცება არ დაგვჭირდება.

3. მათ იდენტურობაზე უნდა მიუთითებდეს ვეჟან ბუზმირის „ქართულად შემოსვლის“ საკითხიც. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, მარტვილობის ავტორი ვეზინის „ქართლად შემოსვლაში“ ქართლში მის დროებით მოსვლას უნდა გულისხმობდეს. ქართლის საქმეების მოგვარების შემდეგ, ჩანს იგი კამბეჩოვანში დაბრუნებულა.

4. ვეზანი, როგორც ზემოთ ვაჩვენეთ, დაახლ. 555 წ. უნდა მოეკლათ გუარამის ძმებს. დაახლ. ამავე პერიოდში 544/545 წწ. ჩანს ვეჟან ბუზმირიც ისტორიის ასპარეზზე.

გუარამს რომ დაახლ. 555 წ. უნდა დაეკავშირებინა ქართლის ტახტი, ამის სასარგებლოდ ვფიქრობთ, ძველ ქართულ საისტორიო წყაროთა ავტორების მიერ გუარამის „განჩენისას“ ქართლის კათალიკოსად სამოელის დასახელებაც უნდა მიუთითებდეს.

სუმბატ დავითის ძე „ყოველი ქართლის ერთად შეკრების“, გუარამის „განჩენის“ და ვეჟანის მკვლელობის დროს ქართლის კათალიკოსად სამოელს ასახელებს⁹⁴. ასევე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორი გუარამის „განჩენაზე“ თხრობისას აღნიშნავს: „... მაშინ კათალიკოზი იყო სამოელ და ნელადრე შეკრბა ქართლი“ და „... განაჩინეს ერისთავად გუარამ... ამას ზევე იყო კათალიკოზი სამოელვე სხვაჲ“⁹⁵. ამ შემთხვევაში, რადგანაც სუმბატის წყაროდ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ითვლება, უპირატესობა ამ უკანასკნელის ცნობას უნდა მიენიჭოს.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორი, 598/599 წლიდან ქართლის კათალიკოსის ბართლომეს⁹⁶ წინ ერთიმეორის მიყოლებით ორ სამოელს ასახელებს, რომელთაგან, პირველი სამოელის დროს „ნელადრე შეკრბა ქართლი“, ხოლო

⁹⁰ I. Marquart, *Eransahr...*, გვ. 74.

⁹¹ იქვე, შენიშვნა № 1.

⁹² ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 150.

⁹³ *Материалы...*, გვ. 53.

⁹⁴ სუმბატ დავითის-ძე, დასახ. თხზულება, გვ. 374.

⁹⁵ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I (V—X სს.), თბ., 1964, გვ. 95.

⁹⁶ ა. ბოგვერაძე, ადრეფეოდალური..., გვ. 276, ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში (იხ. ტ. II, გვ. 208, სტატია ბართლომე) ბართლომეს კათალიკოსობის დროდ VI ს-ის დასასრული და VII ს-ის დასაწყისი აღნიშნული. ჟუანშერის (იხ. დასახ. თხზ., გვ. 222) თანახმად, ქართლის კათალიკოსობა ბართლომემ სტეფანოზისაგან მიიღო.

გუარამის „განჩენისას“ „კათალიკოზი [იყო] სამოელვე სხვადა“. „ქართლის ნელადრე შეკრება“ თუ 555 წ. წინა პერიოდს გულისხმობს, მაშინ ამ პერიოდისათვის უნდა გვქონდეს უტყუარი ცნობა ქართლში სამოელის კათალიკოსობის შესახებ. მართლაც, „ეკსტათი მცხეთელის მარტილობის“ ავტორი დაახლ. 541/545 წწ-თვის ხომ ასახელებს ქართლის კათალიკოსად სამოელს. ვფიქრობთ, სწორედ მის დროს უნდა დაწყებულიყო „ქართლის ნელადრე შეკრება“, ხოლო როცა გუარამი „განაჩინეს“ (დაახლ. 555 წ.) მაშინ იგი გარდაცვლილი ყოფილა და ქართლის საკათალიკოსო ტახტზე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორის თანახმად „სამოელვე სხვადა“ მჯდარა.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის გამო შეიძლება დავასკვნათ: 1. გუარამის „განჩენა“, რაც ქართლის სახელმწიფოებრიობის აღდგენასთან არის დაკავშირებული, დაახლ. 555 წ-ით უნდა დათარიღდეს. ასეთი ვარაუდის სასარგებლოდ უნდა მიუთითებდეს ქართლსა და ეგრისში 555 წლისათვის შექმნილი ვითარება. 2. ზაქარია რიტორის ქრონიკაში 555 წლის ქვეშ მოხსენიებული სპარსეთის ქვეშევრდომი ქართლის „მცირე მეფე“ ქართლის ერისთავთა მთავარი გუარამი უნდა იყოს. 3. დაახლ. 555 წ. უნდა მოეკლათ გუარამის ძმებს — ასამსა და ვარაზვარდს კავკასიის ქუსტაკის სპაპზედის, ბაჰრამ გუშნასპის მარზპანი, კამბეჩოვანის „ერისთავი“ ვეზანი. 4. ვეზანი, და, დაახლ. 544/545 წწ. „ქართლის მარზპანად შემოსული“ ვეჟან ბუზშირი ერთი და იგივე პიროვნებები არიან. 5. „ქართლის ნელადრე შეკრებისა“ და გუარამის „განჩენის“ პერიოდში (დაახლ. 541/555 წწ.) ისტორიის ასპარეზზე მყოფი, გუარამის თანამედროვე პიროვნებების: ვეჟან ბუზშირის, ქართლის კათალიკოსის — სამოელის, კავკასიის ქუსტაკის სპაპზედის — ბაჰრამ გუშნასპის შესახებ, შეიძლება ითქვას, უტყუარი საისტორიო წყაროები გვაქვს. დაახლ. 541—555 წლებში აღნიშნული პიროვნებების ისტორიის ასპარეზზე ყოფნა ჩვენ მიერ გამოთქმული ვარაუდის (გუარამის მიერ დაახლ. 555 წ. ქართლის ერისთავთა მთავრის ტახტის დაკავება) სასარგებლოდ მეტყველებს.

В. И. ГОИЛАДЗЕ

К ВОПРОСУ О ДАТИРОВКЕ ВОССТАНОВЛЕНИЯ КАРТЛИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА В VI В.

Резюме

Датой восстановления Картлийского государства в трудах исследователей, посвященных истории раннефеодальной Грузии, большей частью принято считать 590—591 или 571—572 гг. Анализом древних источников устанавливается, что уже до вышеуказанного времени Гуарам (Гурген) являлся «эриставта мтаваром» (князем князей) Картли.

Картлийское государство, видимо, было восстановлено эриставами Картли при поддержке Византии. Одержав победу над персами в Эгриси (555 г.), империя вмешалась во внутренние дела Картли, являвшейся к тому времени провинцией Персии. Это предположение подтверждается свидетельством Захарии Ритора (VI в.), в сочинении которого упоминается (555 г.) «царек» Гурзана (Картли).

Братья Гуарама убили эристава Камбечовани (Везана, который по нашему мнению являлся эриставом (марзпаном) спахбеда Кавказского куста Бахрама Гушнаспа (упоминается около 551—554 гг.), а не Бахара Чубина (вторая половина VI в.), как это указывается в сочинении Сумбата Давитис дзе.

Везан (эристав Камбечовани) и Вежан Бузмир (марзпан Картли) одно и то же лицо. Также идентичны картлийский католикос Самовел (упомянутый в «Обращении Картли» в связи с сообщением источника о том, что «мало-помалу стала собираться Картли») и Самовел (картлийский католикос), принимавший участие в событиях 541 г. и известный из «Мученичества Евстафия Мцхетского».

О Вежане Бузмире, Бахrame Гушнаспе и Самовеле — современниках постепенного собирания Картли и становления эриставта мтавара Гуарама мы располагаем достоверными данными. Все это подтверждает предположение о том, что Гуарам стал «эриставта мтаваром» Картли около 555 г.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის განყოფილებამ

ჯუანშერის „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრების“ ფოლკლორული წყაროები

XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსის — ჯუანშერის ნაშრომი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა“, რომელიც შესულია „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია ჩვენი ქვეყნის წარსულის შესასწავლად. ჯუანშერის საისტორიო თხზულება აგრძელებს ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრებას“ და მოუთხრობს საქართველოს ისტორიას V ს-ის შუა წლებიდან VIII ს-ის 40—50-იან წლებამდე.

ჯუანშერის „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრების“ ისტორიულ-ლიტერატურული საკითხები ჭეროვნადაა შესწავლილი ისტორიკოსებისა და ლიტერატურათმცოდნეების მიერ. ჩვენ ეს ძეგლი ფოლკლორული ასპექტით გვაინტერესებს. წინამდებარე ნაშრომის მიზანია ჯუანშერის თხზულებაში ფოლკლორული წყაროებისა და ქართული ხალხური ტრადიციის ძიება.

ჯუანშერი ხუთ საუკუნეზე მეტით იყო დაშორებული ვახტანგ გორგასალის დროს. ამ დროისათვის მოვლენათა რეალურმა მსვლელობამ ცვლილება განიცადა: ადრეფეოდალური ხანის საქართველოს უდიდესი პოლიტიკური მოღვაწე, ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის სიმბოლოდ ქცეული გმირი — ვახტანგ გორგასალი და მასთან დაკავშირებული ისტორიული მოვლენები ლეგენდების საბურველში გაეხვია, რომლებიც თაობიდან თაობას გადაეცემოდა. ამის გამო, ბუნებრივია, ჯუანშერი ისტორიული მოვლენების გადმოცემისას სხვა ისტორიულ წყაროთა გვერდით ხალხური მოთხრობების სიუჟეტებს დასესხებია. ჯუანშერის თხზულება თავისებური ისტორიული ეპოსია, რომელიც აგებულია ერთი მთავარი გმირის — ვახტანგ გორგასალის ცხოვრებაზე და ნახევრად ზღაპრული და ისტორიული ფაქტების ორგანულად შერწყმით გვაცნობს ვახტანგ გორგასალის როგორც სახელმწიფოებრივ საქმიანობას, ისე მის ეპოქას.

ჯუანშერი რომ ფოლკლორით სარგებლობს, ადრევე იყო შენიშნული სამეცნიერო ლიტერატურაში. აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ჯუანშერის თხზულებას „ზღაპრული ელფერი ადევს... ისეთი კილოთი არის გამსჭვალული და იმგვარად დაუჭერებელი ცნობებით არის აღსავსე, რომ ზღაპარს უფრო გავს, ვიდრე ნამდვილ ისტორიას... საგმირო სახალხო ნაწარმოებს უფრო, ვიდრე უტყუარსა და სანდო საბუთს“¹. მეცნიერის დაკვირვებით, „ჯუანშერის ისტორია იმდენად ზღაპრული ჰანგებით არის შემკული, რომ მკვლევარს უნებლიედ აზრი ებადება, 'შესაძლებელია ვახტანგ მეფის ისტორიაში შეცდომით შეტანილი იყო ის სიმღერა-თქმულებები, რომლებიც გრიგოლ მაგისტროსის თქმით, ღვთაება ვაჰრამ პაპლაეუნის შესახებ საქართველოში არსებობდა“². კ. კეკელი-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 185, 187, 188.

² იქვე, გვ. 188—189.

ძის შეხედულებით, „ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა“-ს უალრესად ზღაპრულ-ლეგენდური ხასიათი აქვს, იგი გამსჭვალულია ზღაპრული სადევემპირო სულით და ხასიათით“³. პ. ინგოროყვა ვარაუდობს ვახტანგის ცხოვრებაში ქართულად არსებული ეპოსის ელემენტებს. მეცნიერის მოსაზრებით, ამ ქრისტიანული ეპოქის ძველ ქართულ ნაწარმოებს შემოუნახავს უძველესი ქართული წარმართული ეპოსის ნაშთი. მკვლევრის მტკიცებით, „ჯუანშერის თხზულება ლეგენდარულ ასპექტში“ წარმოგვიდგენს მე-5 საუკუნის საქართველოს მეფის ვახტანგ დიდის თავგადასავალს. ჯუანშერი იძლევა არა ისტორიას, არამედ ეპიურ საისტორიო რომანს“⁴. პ. ინგოროყვას მოსაზრებით, ვახტანგის ცხოვრების ავტორს „გადააქვს მეფის პრიოვნებაზე ღვთაება ვარათრაგნი — ვახტანგის ეპოსის ელემენტები“. მკვლევრის დასკვნით, „ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისაში“ მოიპოვება ვარათრაგნის ეპოსის უძველესი საგმირო თქმულებათა ანარეკლი⁵.

საქართველოში მართლაც, რომ არსებობდა ვარათრაგნის (ვახტანგის) კულტი, მისი თავყვანისცემა და მისტერიები, ეს დამოწმებულია ძველი სომხური წყაროებითაც. მოსე ხორენელს მოჰყავს თქმულება ვაჰგანის (ვარათრაგნის) შესახებ და დასძენს: „ჩვენ თვითონ გავგიგონია, თუ როგორ მღეროდნენ ფანდურზე აყოლებით ვაჰგანის (ვარათრაგნის) ბრძოლას ვეშაპებთან (დრაკონებთან) და ვაჰგანის მათზე გამარჯვებას. ყოველივე, რასაც მღეროდნენ მგოსნები (ვაჰგანის-ვარათრაგნის შესახებ) დიდად ემსგავსებოდა ჰერაკლეს გამირობათა მოთხრობას. მღეროდნენ აგრეთვე იმას, რომ შერიცხულია ღვთაებათა გუნდში. და იქ იბერთა (ქართველთა) ქვეყანაში აღმართული არის კერპი (ქანდაკება) მისი სიმაღლისა, რომელსაც მსხვერპლით აღიდებენ“⁶.

XI ს-ის სომეხი მწერლის გრიგოლ მაგისტროსის მოწმობაც არსებობს, რომ ქართველი მგოსნები ვარათრაგნის (ვაჰრანის, ვაჰრამ პაპლავუნის) შესახებ მისტერიებს ასრულებდნენ, სიმღერით ვარათრაგნს ღმერთსავით აღიდებდნენ⁷. პ. ინგოროყვას ვახტანგ გორგასალისადმი მიძღვნილი ხალხური ლექსი „ვახტანგ მეფე ღმერთს უყვარდა“⁸, მიაჩნია ძველ მგოსანთაგან სასიმღერო ლექსად დამუშავებული ეპოსის ნაწყვეტად, რომელშიც, მკვლევრის აზრით, ასახული უნდა იყოს ვახტანგ — ვარათრაგნის კავკასიონის მთებში შესვლა ნათლოსანი დის ზუარამზის გამოსახსნელად. ლაშქრობის ეს აღწერილობა, რომელიც მითოლოგიურ სახეებშია მოცემული, ვარათრაგნის ძველი საგმირო თქმულებებიდან მომდინარეობს⁹.

³ კ. ქ ე კ ე ლ ი ძ ე, „ეტიუდები“, IV, თბ., გვ. 192.

⁴ პ. ინგოროყვა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, ქუთაისი, „მნათობი“, 1939, № 4, გვ. 181.

⁵ იქვე, გვ. 181.

⁶ История Армении Моисея Хоренского, перевел Н. Э м и н, М., 1858, გვ. 70; М. А б е г и а н, История древнеармянской литературы, Ереван, 1948, т. I, გვ. 32; ლ. მ ე ლ ი ქ ს ე თ-ბ ე გ ი, ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1941, გვ. 36; პ. ინგოროყვა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, გვ. 180.

⁷ Н. М а р р, Восточные заметки, Груз. извод о трех остроумных братьях в «Русыданиани», 1895, გვ. 228; მ ი ს ი ე, Вступительные и заключительные строфы в «Барсовой коже», ТР., წიგნი XII, გვ. XXXIII; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 189; პ. ინგოროყვა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, გვ. 180; ლ. მ ე ლ ი ქ ს ე თ-ბ ე გ ი, ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, გვ. 36.

⁸ ე. კ ო ტ ე ტ ი შ ვ ი ლ ი, ხალხური პოეზია, ქუთაისი, 1934, გვ. 36.

⁹ პ. ინგოროყვა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, გვ. 180.

დ. ჯანელიძე ეთანხმება ივ. ჯავახიშვილისა და პ. ინგოროყვას დაკვირვებებს აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით და ჯუანშერის დასახელებული ნაწარმოების ერთ-ერთ წყაროდ, ამ თხზულების დიალოგებისა და დრამატიზაციის ერთ-ერთ შთამავგონებლად მიაჩნია ხალხური ეპოსი, უკეთ, ღვთაება ვარათრაგნის (ვახტანგის) სადიდებელი მისტერიები, — ძველი ქართული წარმართული საგალობელი მგოსნობა (დრამატული მწერლობა). ამასთან მკვლევარი ფიქრობს, რომ „ჯუანშერს, გარდა ამისა, ხელთ უნდა ჰქონოდა ისეთი თხზულებანი, რაც მას შესაძლებლობას მისცემდა პირდაპირ ამ ნაწარმოებიდან გადმოეღო მთელი სცენები, მონოლოგები და დიალოგები“¹⁰.

ფიქრობთ, საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრების“ ერთ-ერთ წყაროდ ღვთაება ვახგანის (ვარათრაგნის) შესახებ არსებული თქმულებების მიჩნევა. თუმცა, როგორადაც უნდა გადაწყდეს ჯუანშერის დასახელებული თხზულების დამოკიდებულება ვახგანის (ვარათრაგნის) თქმულებასთან, ერთი რამ ნათელია: ჯუანშერის „ცხოვრების“ ერთ-ერთი წყარო ხალხური ეპოსია, თხზულებას უეჭველად ხალხურობის დალი აზის, მასში ეპოულობთ ისეთ მოტივებს, რომელთა უშუალო წყარო ზეპირშემოქმედებაა.

ჯუანშერის თხრობის სტილს ახასიათებს ხალხური სიტყვიერებისათვის ნიშანდობლივი ჰიპერბოლურობა და ამის გამო მის მიერ დახატული სურათები, პასაჟები თუ გმირთა სახეები ფანტასტიკური იერის მქონენი არიან. მემბტიანე ვახტანგ გორგასალის გარეგნობას საგმირო ეპოსის ენით აგვიწერს: „მას ჟამსა იყო ვახტანგ წლისა ოცდამეორისა; და იყო იგი უმაღლეს კაცთა მის ჟამისათა, და უშუენიერეს სახითა და ძლიერი ძალითა, რომელ ჭურვილი ქუეითი ირემსა მიეწიის, უპყრის რქა და დაიჭირის, და ცხენი ჭურვილი აღილის მკარათა ზედა და მცხეთით აღვიდის ციხესა არმაზისასა“¹¹.

ეს ადგილი პარალელს პოულობს ამირანის ეპოსში. ხალხური გადმოცემით, ამირანს, ღარიბი მონადირის შვილს, ნათლიამ უხვად დააბერტყა თავისი მადლიანი კალთა. ქრისტე ღმერთმა ამირანს დაანათლა: გაქანებული ზეავისა და თორმეტ-ულელა ხარ-კამეჩის ღონე და მგლის მუხლი, ბალობით სისაწყლედ და სიბერავე, ვაჟკაცობაში — ომი და ჭირსახდელი. „გავიდა ხანი, გაიზარდა ამირანი; ისეთი ღონიერი გახდა, რომ მიწას უძიმდა მისი ტარება“ (ფშავი).

ასეთ მოტივებს და შედარებებს ავტორი უეჭველად ხალხური ეპოსიდან იღებს. ვახტანგის სიმარდის შედარება გაქცეულ ირემთან და სხვა ამის მსგავსი შედარებანი უთუოდ ხალხური ეპოსიდან მომდინარეობს. მემბტიანეს ვახტანგ გორგასალის სახელთან დაკავშირებული ლეგენდა-თქმულებები უტყუარ, ჭეშმარიტ ფაქტად მიაჩნია. ჯუანშერს სწამს, რომ იგი მოგვითხრობს არა გამოგონილი თავგადასავლების შესახებ, არამედ იმას, რაც ნამდვილად მოხდა და ჭეშმარიტებას წარმოადგენს. აქი ჯუანშერი მოგვითხრობს არა გამოგონილ ამბავს, არამედ იმის შესახებ, რაც ნამდვილად მოხდა. ისტორიკოსს ვახტანგის სახელთან დაკავშირებული ისტორიული ამბის მისტიკურ ელფერში გადმოცემა სინამდვილედ მიაჩნია.

¹⁰ დ. ჯანელიძე, ქართული თეატრის ისტორია უძველესი დროიდან XVIII საუკუნემდე, თბ., 1967, გვ. 255.

¹¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 159 (შემდგომ ყველგან ეს გამოცემაა მითითებული).

ასეთი იყო საერთოდ შუა საუკუნეების ისტორიკოსთა პოზიცია ზეპირი ხალხური ტრადიციის მიმართ. ა. გურევიჩი შრომაში „ისტორია და საგა“ განიხილავს საგებს ნორვეგიელი კონუნგების შესახებ, რომელიც სკანდინავიურ ლიტერატურაში „ჰეიმსკრინგლას“ სახელითაა ცნობილი. „ჰეიმსკრინგლა“ შუა საუკუნეების ევროპის ისტორიული აზროვნების ერთ-ერთი საუკეთესო ქმნილებაა. მისი ავტორია სნორი სტურლუსონი (XIII ს.). ეს ძეგლი ჩვენთვის იმითაა საინტერესო, რომ იგი განსაკუთრებულ ადგილს იჭერს ფოლკლორისა და ლიტერატურის მიჯნაზე. ა. გურევიჩის დაკვირვებით, სკანდინავიური საგები ამოზრდილია ფოლკლორზე, მისი ცალკეული მოტივები ზღაპრულია. მაგრამ ზღაპრულ-ლეგენდური რიგიდან ეს მოტივები სინამდვილედ არიან ქცეულნი. საგამ შეიწოვა რა თავისთავში ფოლკლორული მოტივები, თავის მიზნებისათვის ისტორიულ თხრობას დაუმორჩილა. მაგრამ საგებში შესული ზღაპრული მოტივები არ შეიცნობოდნენ როგორც ფანტასტიკური — მათ რეალური ამბის სახით აღიქვამდნენ¹³. სწორედ ხალხს სწამდა ფანტაზიით შელამაზებული ამბები და ისტორიულ სიმართლედ მიაჩნდა. ფოლკლორული მასალისადმი ხალხის დამოკიდებულების ჩვენებისათვის ინგლისელი ფოლკლორისტი პროფ. ელის დევიდსონი იმოწმებს ჯ. ვანსინას შრომას „ზეპირი ტრადიციები“ (ლონდონი, 1965, გვ. 78). როცა ჯ. ვანსინა კუბის ისტორიას სწავლობდა, ნახა, რომ ისტორიული სიმართლე, როგორადაც არ უნდა ყოფილიყო გადმოცემული, ხალხს მიერ მიღებული იყო როგორც სარწმუნო ფაქტი. თქმულების განსაკუთრებით ფანტანსტიკურობის შემთხვევაში ხალხი მიუთითებდა იმ ნამდვილ მატერიალურად არსებულ ობიექტებზე, რომელთაც აშკარად ჰქონდათ ადგილი და ამით ამართლებდნენ მთელი გადმოცემის სისწორეს¹⁴. ასეთია საერთოდ ფოლკლორში შემონახული გმირებისა და მოვლენებისადმი ხალხის დამოკიდებულება.

სინამდვილის ჰიპერბოლიზაცია თუ პერსონაჟის იდეალიზაცია როგორც ლიტერატურული ეპოსის, ისე ფოლკლორული ნიმუშების საერთო სტილური ნიშანდობლივი თვისებაა. რუსული ლიტერატურული და ხალხური ეპოსის მაგალითზე ვ. ადრიანოვა-პერეტცი შენიშნავდა: „როგორც ლიტერატურული ეპოსის ზოგიერთი ძეგლისათვის, ისე შუა საუკუნეების რუსული ხალხური ეპოსისათვის ერთნაირადაა დამახასიათებელი სინამდვილის ჰიპერბოლიზაცია, რომლის უკან დგას რეალური ფაქტების გარკვეული შეფასება“. მეცნიერი იქვე მიუთითებდა ამ თვალსაზრისით ლიტერატურული და ხალხური ეპიკური ნიმუშების შედარებითი შესწავლის აუცილებლობაზე. იგი წერდა: „სინამდვილის მხატვრული ასახვის ეს თავისებური მეთოდი სხვადასხვაგვარ ფუნქციას ასრულებს და ყველა თავისი მრავალეროვანი გამოვლინებით უნდა იქნეს შესწავლილი როგორც ლიტერატურაში, ისე ფოლკლორში“¹⁵.

ხალხური ეპოსის მატიაწეზე გავლენა ბატალური სცენების გადმოცემის დროსაც შეინიშნება. მეფე-ბუმბერაზთა შეტაკებისა და ბრძოლის ეპიზოდები ხალხური ეპოსიდან მომდინარეობს. ბრძოლის თითოეული ეპიზოდი წარ-

¹³ А. Я. Гуревич, История и Сaga, М., 1972, гл. 152.

¹⁴ Н. R. Davidson, Folklore and History — „Folklore“, 1974, vol., 85, гл. 74.

¹⁵ В. Адрианова-Перетц, Древнерусская литература и фольклор, Труды по древнерусской литературе, VII, 1959, гл. 7.

მოადგენს დამოუკიდებელ სურათს, რომელშიც ჩანს ცხოველი, დაძაბული მოქმედება, სახეთა სიმდიდრე, ამასთანავე ესა თუ ის საბრძოლო ეპიზოდი შემთხვევით, გექანიკურად კი არაა ჩართული თხრობაში, არამედ ამბის განვითარების ორგანული ნაწილია, მთლიან თხრობასთან ბუნებრივად შერწყმული. რომ გავერკვეთ ჯუანშერის სპეციფიკურ ეპიკურ სტილში, მოვიტანოთ სანიმუშოდ ერთი ეპიზოდი, სადაც აღწერილია ბრძოლა თარხანისა და ფარსმან-ფარუხის: „ამა შვდსა დღესა ბრძოლა იყო ბუმბერაზთა მდინარესა მას ზედა. მაშინ ოვსთა, რომელ ჰყვეს ნიჯადნი ხაზართანი, მათ თანა ერთო კაცი ერთი გოლიათი, სახელით თარქან. გამოვიდა ესე თარქან ხაზარი, და კმა ყო ჯმითა მალლითა, და თქუა: „გეტყვ თქუენ, ყოველთა სპათა ვახტანგისათა, ვინცა არს თქუენ შორის უძლიერესი, გამოვიდეს ბრძოლად ჩემდა“.

ხოლო ვახტანგ მეფესა რომელ ყვეს სპანი ნიჯადნი. მათ თანა ერთო კაცი ერთი, რომელსა ერქუა ფარსმან-ფარუხ: ამისდა ვერვის დაედგნეს ბრძოლასა შინა, რამეთუ მრავალი ღომი ჯელითა შეეპყრა. ესე განვიდა ბრძოლად თარქანისად. და აღიზახნეს ორთავე. და მიეტევენეს ურთიერთას. და პირველსავე შეკრებასა უხეთქნა კრმალი ფარსმან-ფარუხსა ჩაბალახსა ზედა, და განუპო თავი ვიდრე ბექთამდე. მაშინ დაჰმუნდა ვახტანგ და სპანი მისნი, რამეთუ არაიონ დარჩა მათ შორის მსგავსი ფარსმან-ფარუხისი. შეძრწუნდეს ყოველნი იგი სპანი, და აღივსნეს მწუხარებითა“ (ქც., I, 151—152). ასევე. ბრძოლა ვახტანგ გორგასალისა ბუმბერაზ თარხანთან და ოს ბაყათართან და სხვადასხვა მტერთან, როგორცაა ხაზარნი, ჰინდნი, სინდნი, სპარსნი, ბერძენნი, არაბნი, — შეთხზული უნდა იყოს გმირული ეპოსის ზეგავლენით. ჯუანშერის გადმოცემით, ბაყათართან ბრძოლაში ვაჟკაცურად გაიმარჯვა ვახტანგმა, რომელიც თავის წარმატებას დვთის ძალას მიაწერდა (ქც., I, 153—156). ეს წარმატება ლეგენდაჲ ხალხური გადმოცემის მიხედვით უნდა იყოს შეტანილი ჯუანშერის მოთხრობაში.

ასეთი მოტივები (ბუმბერაზთა ბრძოლა შვიდ დღეს, გოლიათი გმირის გამოჩენა და უძლიერესი ვაჟკაცის გამოწვევა, ორი დევგმირის შებმა, ერთი მათგანის დამარცხება და ამის გამო მწუხარება) ჩვეულებრივია საგმირო შინაარსის ხალხური ნოველა-თქმულებებისათვის. მათი ელემენტები შემონახულია ამირანის, როსტომის, ბეჟანისა და მონადირეობის ციკლის ხალხურ მოთხრობებში. სახალხო მთქმელები ეპიკური სტილით აღწერენ ბუმბერაზთა შერყინებას. ბრძოლის სცენები ჯუანშერს გაუმართავს ხალხური მოტივების მიხედვით.

ჯუანშერის თხზულებაზე და საერთოდ „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტზე დაკვირვებისას შეგვიძლია დავიმოწმოთ ისტორიის მამის — ჰეროდოტეს „ისტორია“, რომლის მიხედვითაც იგი გვევლინება არა მარტო სწორუპოვარ ისტორიკოსად, არამედ მხატვრული პროზის დიდ ოსტატად და ევროპული ნოველისტიკის მამამთავრად. ჰეროდოტეს „ისტორია“, რომლის ძირითადი ხაზი ბერძნულ-სპარსული ომების ისტორიას მიჰყვება, შეიცავს ბევრ საინტერესო ჩანართს, რაც დღევანდელი ტერმინოლოგიით სხვა არაფერია, თუ არა ნოველა. ეს ჩანართები ავტორს ყველგან თავის ადგილას აქვს და ისინი მჭიდრო კავშირში არიან ძირითად ამბავთან, ისინი ხსნიან, განმარტავენ მის რომელიც ეპიზოდს. ძირითადად ყველა ეს ჩანართი უკავშირდება გარკვეულ ისტო-

იოელ მოვლენას, რომელსაც ავტორი აშუქებს¹⁶. ამასთან პეროდოტე ზღაპრულ-ლეგენდური მოტივების დიდებული მთქმელ-იმპროვიზატორი, ისტორიაში გაზოყენებულ ზღაპრულ თქმულება-ლეგენდებს მთქმელის სტილით გადმოგვცემს¹⁷. ამიტომ მკვლევრები პეროდოტეს თხზულებაში არჩევენ ორ სტილს: ერთი, რომლითაც ისტორიკოსი გადმოგვცემს თავის დაკვირვებას, — აქ იგრძნობა მისი, როგორც მეცნიერის სტილი, ხოლო მეორე, რომლითაც გადმოგვცემს ლეგენდურ ამბებს, აქ კი იგრძნობა მისი, როგორც მთქმელის სტილი¹⁸.

სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ ქართულ საისტორიო ძეგლებში არაიშვიათად გვხვდება კომპოზიციური მთლიანობით შეკრული, გარკვეულ სიუჟეტზე აგებული პატარა დამოუკიდებელი მოთხრობები. მატიაშეში ჩართული ეს მოთხრობები, ერთი მხრივ, უფრო სრულად გადმოგვცემენ ცნობებს ამა თუ იმ ისტორიული პიროვნების შესახებ და, მეორე მხრივ, თხრობას მეტად მიმზიდველს და ადვილად ასათვისებელს ხდიან. მათი საშუალებით მემატიაშის მეცნიერულ-ისტორიული მსჯელობა გადადის მხატვრულ თხრობაში, რაც საისტორიო თხზულებას განსაკუთრებულ ემოციურობას მატებს¹⁹. ასეთ ერთგვარად დამოუკიდებელ მოთხრობა-ლეგენდათა შორის გამოირჩევა ჯუანშერის „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრების“ ის თავი, რომელშიც მოთხრობილია ვახტანგ გორგასალის ბრძოლა სინდთა მეფესთან. ჯუანშერი ეპიკური ოსტატობით აღწერს მეფეთა შებრძოლების ეპიზოდს (ქტ., I, 153—155). აქ ეპიზოდს მემატიაშემ წაუძღვარა ფოლკლორული წარმოშობის უცხოური იგავები: „ყვავისა და ქორის“ და „მთხუნველი თავგის“ (თხუნელის) შესახებ. სინდთა მეფე ვახტანგს უყვება ასეთ ამბავს: ყვავმა არწივის მიერ გაგლეჯილი ქორი იპოვა, ყვავთა წესს გარდახდა, შეიწყალა და ზრდიდა. ქორმა ყვავთა უღუფა დაიწუნა და მისი კეთილისმყოფელი ყვავი შეჭამა (ქტ., I, გვ. 190).

მეორე იგავში ვახტანგი სინდთა მეფეს ეუბნება: „უგუნერო, მსგაეს ხარ შენ თავვსა მის მთხუნველისა, რომელსა არა ასხენ თუალნი, და საყოფელი მისი არს მიწასა ქლეშე: და არა უწყის ბრწყინვალება მზისა და შუენიერება ველთა: და დაჯერებულ არს იგი ცხოვრებასა თესსა, რამეთუ ეგეოდენი ჰგონიეს მას ცხოვრება ყოველთა იძრვისთა, ვითარსა ცხოვრებასა თვთ არს; და არა სურვიელ არს ხილვად ნათელსა და შუენიერებასა ცისა და ქუეყანისასა“.

„ეგრეთვე შენ ბრმა ხარ გონებისა თუალითა, და ყრუ ხარ გონებისა ყუროთა: არა ხედავ, არცა გესმის, და არც უწყი ცხოვრება სულიერი; და არცა სურვიელ ხარ შენ მისვლად ცხოვრებასა მას საუკუნოსა, ნათელსა მან დაუხრულებელსა... არცა იცნობ შენ ღმერთსა შემოქმედსა ყოვლისასა, რომლისა მიერ შეიქმნა ყოველივე“ (ქტ., I, 191—192).

დიდი ბრძოლების გამომხატველ ეპიზოდში არაქების ჩართვა თხრობას, ერთი მხრივ, ამრავალფეროვნებს, ხოლო მეორე მხრივ, ანელებს დაძაბულობას და მკითხველს ერთგვარად ასვენებს იარაღის განუწყვეტელი ქლარუნისაგან.

¹⁶ პეროდოტე, ისტორია, ბერძნულიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და საძიებელი დართო თ. ე. აუხიიშვილი მა, ტ. 1, თბ., 1975, წინასიტყვაობა, გვ. 19—20.

¹⁷ В. Клиninger, Сказочные мотивы в «Истории» Геродота, Киев, 1903; Н. И. Толстой, Язык сказки в греческой литературе. «Художественный фольклор», т. IV—V, М., 1928, გვ. 82—83.

¹⁸ ა. ლოინტი, ხალხური პროზის ენისა და სტილის საკითხები, თბ., 1975, გვ. 12.

¹⁹ რ. ბარამიძე, ქართული საისტორიო პროზა, თბ., 1971, გვ. 45.

არაკების გადმოცემით გამოწვეული ზალხური უშუალობა და უბრალოება აშკარად ფოლკლორულ იერს ანიჭებს თხრობას, რის გამო ის დიდი გატაცებით იკითხება. იგავთ პაექრობა ხატოვანსა და ემოციურს ხდის სურათს. იგავთა საშუალებით მკითხველი ახალ სამყაროში, ზალხური სიტყვიერების ატმოსფეროში შეჰყავს და ამით ღროებით განმუხტავს მკაცრი საბრძოლო სულისკეთებისაგან²⁰. ამ ეპიზოდით „ჯუანშერმა საკმაოდ დასრულებულად და მრავალფეროვნად შექმნა ვახტანგის მეტად მიმზიდველი სახე. მკითხველს ერთნაირად აქადობს ვახტანგის როგორც ზღაპრული საბრძოლო თვისებები, ისე სახელმწიფოებრივი გამჭრიახობა, როგორც პოლემიკური ოსტატობა, ისე ადამიანური კეთილშობილება და სულგრძელობა. ამასთანავე, აღწერილია რა ერთი გარკვეული ამბავი, თხრობა უაღრესად დინამიკურად და მიმზიდველად იშლება, ხოლო კომპოზიციური შეკრულობა განსაკუთრებულად ადვილად ასათვისებელს ხდის ამ ცალკეულ პატარა ეპიზოდებს“²¹.

ჯუანშერის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა“, რომელიც საინტერესო ისტორიული თხზულებაა, ამავე დროს არის მხატვრული ნაწარმოები მთლიანად. მემატიანის თხრობის მაღალი კულტურა, მოქმედ პირთა თუ ხასიათთა გამოკვეთის ოსტატობა, მოვლენათა აღწერის შესანიშნავი უნარი ჯუანშერის „ისტორიას“ მხატვრული პროზის ნიმუშად ხდის. ამასთან, ენა თხზულებისა, როგორც ზალხური ებოსის უძველესი ნიმუშებია შემონახული, მარტივი, სადა და ზალხურია. ყოველივე ამის გამო თხზულება საინტერესოა ჩვენთვის არა მარტო ისტორიული, არამედ ლიტერატურათმცოდნეობითი და ფოლკლორისტული თვალსაზრისით.

ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრებაში“ ჩართული იგავები „ქილილა და დამანადან“ არის ამოღებული. მ. ჯანაშვილი წერდა: „ფრიად საგულისხმოა, რომ ქილილა და დამანას ორი იგავით უსარგებლნია ისტორიკოს ჯუანშერსაც და შეუტანია ვახტანგ გორგასალის ცხოვრებაში. ჩვენ გვგონია, რომ ეს იგავები ქართულად უნდა თარგმნილიყო ბევრით ადრე გიორგი III-ის ცხოვრებისა“²².

კ. კეკელიძის გამოკვლევით, „ქილილა და დამანას“ არც ერთ ვერსიაში, რომელიც ფალაურზეა დამყარებული, სახელდობრ — არც ძველ ასურულში, არც არაბულში, რომლიდანაც მომდინარეობს ყველა დღესდღეობით ცნობილი ვერსია ამ თხზულებისა, ეს იგავები არ მოიპოვება. მხოლოდ იმ ვერსიაში, რომელიც ანვარი სოჰაილის სახელით XV ს-ის გასულს გამოქვეყნდა სპარსულად და რომელიც XVIII ს-ის დამდეგს ქართულად ითარგმნა, ავტორს ჰუსეინ ალის, სხვა იგავთა შორის შეუტანია ერთი იგავი, რომელიც ვახტანგის ცხოვრებაში შეტანილი უგუნური ყვავისა და ქორის იგავის მსგავსია. ჯუანშერის და ჰუსეინის იგავი ერთი და იგივე არაა. მატიანეში გამზრდელად გამოყვანილია ყვავი, ანვარი სოჰაილთან, — ყორანი; ჯუანშერი ლაპარაკობს ქორის ბარტყებზე, რომელიც იყო „მოწყლული და გაგლეჯილი არწივისაგან“, ჰუსეინი კი — ისეთზე, რომელიც ბუდიდან თავისით გადმოვარდნილიყო. მატიანეში ნათქვამია, როდესაც ქორი მოიზარდა, მან თავისი გამზრდელი ყვავი შეჭამა, ანვარი სოჰაილთან კი ქორი, რომელსაც ყორნის ბუდე არც იტევს და არც აკმაყოფი-

20 რ. ბარამიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 52.

21 იქვე, გვ. 55.

22 მ. ჯანაშვილი, თამარ მეფის მეხოტბენი, გაზ. „ტრიბუნა“, 1923, № 502.

ლებს, გამოეთხოვა თავის გამზრდელს და წავიდა უფრო კარგი ადგილის საძებნელად²³.

მეორე იგავში მითითებაა თავის ზოგად თვისებაზე და სრულიადაც არ იგულისხმება „ქილილა და დამანას“ რომელიმე იგავი. „ქილილა და დამანასში“ თავზე ხუთი იგავი იკითხება („თავი და ფეხის ორმო“, „ჭილყვავი და თავი“, „ქალად ქცეული თავი“, „კატა და თავი“, „თავისა და მყვარის მეგობრობა“), მაგრამ არც ერთის შინაარსი არ უდგება ჯუანშერის „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრებაში“ ჩართულ „მთხუნველი თავის“ არაქს. ისიც ანგარიშგასაწევია, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ გამოყვანილია არა თავი, არამედ მთხუნელა — „თავი მთხუნველი“²⁴.

მიზანი იგავებისა დასახელებულ თხზულებებში სხვადასხვაა. ეს იგავები „ქილილა და დამანასიდან“ ამოღებულად ვერ ჩაითვლება. კ. კეკელიძე ვარაუდობს, რომ გორგასალის ცხოვრების ტექსტში შეტანილი იგავები ამოღებული უნდა იყოს ერთ-ერთი იმ კრებულიდან, რომელიც „ფიზიოლოგის“ და „ბესტიარის“ სახელით მრავლად იყო ცნობილი შუა საუკუნეებში ამა თუ იმ ენაზე, კერძოდ ქართულზედაც²⁵.

„ქილილა და დამანას“ იგავები, როგორც ცნობილია, ხალხიდან ხალხში გადადიოდა და ვრცელდებოდა, ხან ცალკე, დამოუკიდებლად, ხან — კრებულში გაერთიანებული, ღრთა განმავლობაში სახეს იცვლიდა, ჰყარგავდა ზოგ ადრინდელ რეალიას და ნიუანსს, ადგილობრივ გარემოს და პირობებს ეფარდებოდა. ამის გამო, ცხადია, ძნელდება მათიანიში დამოწმებული იგავების წარმომავლობის გარკვევა, მაგრამ ერთი რამ მაინც აშკარაა — ფოლკლორული წარმოშობისაა (თუმცა უცხოური წყაროებიდან მომდინარეობს) სინდთა სასელმწიფოში ვახტანგის ლაშქრობის ეპიზოდები და ომის წინ ვახტანგისა და სინდთა მეფის ვრცელი იგავური საუბრის მოტივები.

აშკარა ფოლკლორული იერი გადაჰყრავს ალყაშემორტყმული თბილისის ციხისთავისა და ბერძენთა კეისრის გააქცევას: „ხოლო ციხესა კალისასა დარჩეს კაცი; და არა მოერთნეს მეფესა; და ციხით გამოღმართ ციხისთავმან აგინა მეფესა და რქუა: ვაცისა წუერნი გასხენ და ვაცბოტისა კისერნი გათქს“. მაშინ ბრძანა მეფემან: „დალაცათუ კაცმან აჟან ბასრობით მრქუა მე ვაცბოტობა, არა არს ცუდ სიტყუა მისი“. და მოიღო წიგნი დანიელ, და პოვა მას შინა წერილი ესრეთ: „გამოვიდეს ვაცი დასავლისა, და შემუსრნეს რქანი ვერძისა აღმოსავლისანი“ (ქტ., I, 224)²⁶.

ეს ეპიზოდი „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-შიც არის გამოყენებული. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ შატბერდის რედაქციაში ნათქვამია: „უკმო ციხისთავმან კალით თბილისისაჲთ მეფესა ჰერაკლეს ვაცბოტობით; ხოლო მან ფერკი დააპყრა, დანიელ მოიღო და მოიძია სიტყუა ასე: მოვიდეს კაცი იგი მზის დასავლისაი და შემუსრნეს რქანი ვერძისა, მის მზისა აღმოსავლისანი“²⁷.

²³ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბ., 1958, გვ. 290.

²⁴ მ. თოდუა, ქილილა და დამანას საბასეული ვერსია, თბ., 1967, გვ. 80.

²⁵ კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 290.

²⁶ აქ აეტორის გამოყენებითა აპოკალიპტიკური „წიგნი დანიელის ხილვათა“, ბადაც ლაპარაკი ყოფილა დასავლეთის ვაცისა და აღმოსავლეთის ვერძის შეტაკების შესახებ (იხ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბ., II, 1958, გვ. 261).

²⁷ ე. თაყაიშვილი, Описание, 1912, ტ. II, გვ. 124—125.

ჯუანშერის თხზულებისა და „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობიდან ირკვევა, რომ „ბასრობით“ თქმის (ე. ი. გარდამეტებული განიცხვის) ობიექტად თვით იმპერატორი პერაკლე ყოფილა და მასთან ერთად ჯიბლუ ხაკანიც. „საბასრობელად“ (ე. ი. საკიცხარ მასალად) „დაბადების“ დანიელ წინასწარმეტყველის წიგნიდან აღებული დასავლეთის ვაცისა და აღმოსავლეთის ვერძის შებმის იგავის სიუჟეტი ყოფილა გამოყენებული²⁸.

დ. ჯანელიძის მტკიცებით, პერაკლე კეისრისა და ჯიბლუ ხაკანის გინება-ბასრობა თბილისის ციხე-სიმაგრეში მყოფთ, დაბადებიდან დანიელის წინასწარმეტყველების სიუჟეტის გამოყენებით, კუკების თამაშით შეუსრულებიათ²⁹.

მოტიანილი ეპიზოდი ხალხური იუმორის შემცველია, თანაც მასში მემბტიანის რეალისტური ხედვის უნარიც გამოსჭვივის.

ჯუანშერს „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრებაში“ ტოპონიმიკური შინაარსის თქმულება ჩაურთავს. ეს ხალხური ეტიმოლოგია ვახტანგ გორგასალის სახელს უკავშირდება. აქ წმინდა ხალხურ სტილშია მოთხრობილი თუხარისის ციხის სახელწოდების ახსნა. ისტორიკოსი წერს: ვახტანგ „ვითარ მოიწია თუხარისად, მიხედნა და შეუყუარდა ციხე, და თქუა: „ქვემზარითად თუ ხარ შენ ციხე“ (ქც., I, გვ. 177). მემბტიანის ეს ცნობა უდავოდ ზეპირი გზითაა შესული მატიანეში.

ჯუანშერის „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრებაში“ დაცული ცნობები არ შეიძლება მთლად ლეგენდებისა და ზღაპრების სფეროს მივაკუთვნოთ. მართალია, „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრებაში“ ბევრი აშკარად ზღაპრული და ლეგენდური ამბავია მოთხრობილი, ამ წყაროს გამოყენება უდიდეს სიფრთხილეს მოითხოვს, მაგრამ მასში არაერთი უძველესი და უძვირფასესი ცნობაა შემონახული ვახტანგ გორგასალის ეპოქაზე. ნათქვამის ნათელსაყოფად ერთ მაგალითს მოვიტანთ: „ვახტანგ გორგასალის ცხოვრებაში“ დაცულია ცნობა, რომელიც ვახტანგ გორგასალისა და მიქაელის კონფლიქტს გადმოგვცემს. იგი განიხილა ცნობილმა ბელგიელმა ორიენტალისტმა და ქართველოლოგმა მ. ვან ესბროკმა წიგნში „უძველესი ქართული მრავალთავები“. მეცნიერი ამ ცნობას სანდო ისტორიულ წყაროდ მიიჩნევს და მის საფუძველზე ვახტანგის სარწმუნოებრივ პოზიციას არკვევს³⁰ (ჩვენ ამ შემთხვევაში მნიშვნელობას არ ვაძლევთ იმას, თუ რამდენად სწორია ვან ესბროკის თვალსაზრისი ვახტანგის სარწმუნოებრივი მრწამსის შესახებ).

ჯუანშერს არაერთი საინტერესო მასალა მოეპოვება აგრეთვე შემდგომი ხანის საქართველოს ისტორიის თაობაზე. ზღაპრული სამოსის შემოცლა, ყველა ცნობის გათვალისწინება და მათი სისწორის შემოწმება როგორც უძველესი ქართული, ისე არაქართული წყაროების მიხედვით, შესაძლებლობას იძლევა მეტ-ნაკლებად სრულად აღვადგინოთ V—VIII სს. საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის სურათი³¹.

ზემოთქმული საფუძველს გვაძლევს ერთგვარი დასკვნის სახით აღვნიშნოთ, რომ ჯუანშერი თავისი ისტორიის შედგენისას მიმართავს ფოლკლორს.

²⁸ „დაბადება“, წიგნი II, თბ., 1894, გვ. 753—756.

²⁹ დ. ჯანელიძე, ქართული თეატრის ისტორია დასაბამიდან XVIII საუკუნემდე, გვ. 238.

³⁰ ელ. მეტრეველი, ახალი ნაშრომი ქართულ მრავალთავზე, ჟურნ. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1976, № 4, გვ. 80—81.

³¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 29.

მემატიანე საგრძნობლად არის დავალებული ხალხური სიტყვიერებისაგან, „ქართული ხალხური ისტორიოგრაფიისაგან“ (ნ. ბერძენიშვილი). მართალია, ჯუანშერი პირველ რიგში წერილობით წყაროებს იყენებს, მაგრამ არცაუ იმ-
ვითად მიმართავს ზეპირგადმოცემებს, თქმულებებს და ლეგენდებს. „ვახტანგ
გორგასალის ცხოვრება“ განვეულია ლეგენდებისა და ზღაპრების საბურველ-
ში. მატიანეში შრეებად შემორჩენილია ფოლკლორის ქანრი და ეს ფაქტი, მიუ-
ხედავად ოფიციალური მწიგნობრული ხასიათისა, „ვახტანგ გორგასალის
ცხოვრებას“ ხალხურ ელფერს აძლევს, რაც გამოხატულებას პოულობს მათა-
ნის როგორც იდეურ შინაარსში, ისე თხრობის სტილში.

Г. Н. АХВЛЕДИАНИ

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИСТОЧНИКИ «ИСТОРИИ ВАХТАНГА ГОРГАСАЛА» ДЖУАНШЕРА

Резюме

Одним из источников сочинения грузинского историка XI века Джуаншера «Истории Вахтанга Горгасала» является устное народное творчество.

Правда, Джуаншер в первую очередь использовал письменные источники, однако он широко обращался к сюжетам устного народного творчества — рассказам, легендам, сказаниям, народным топонимам.

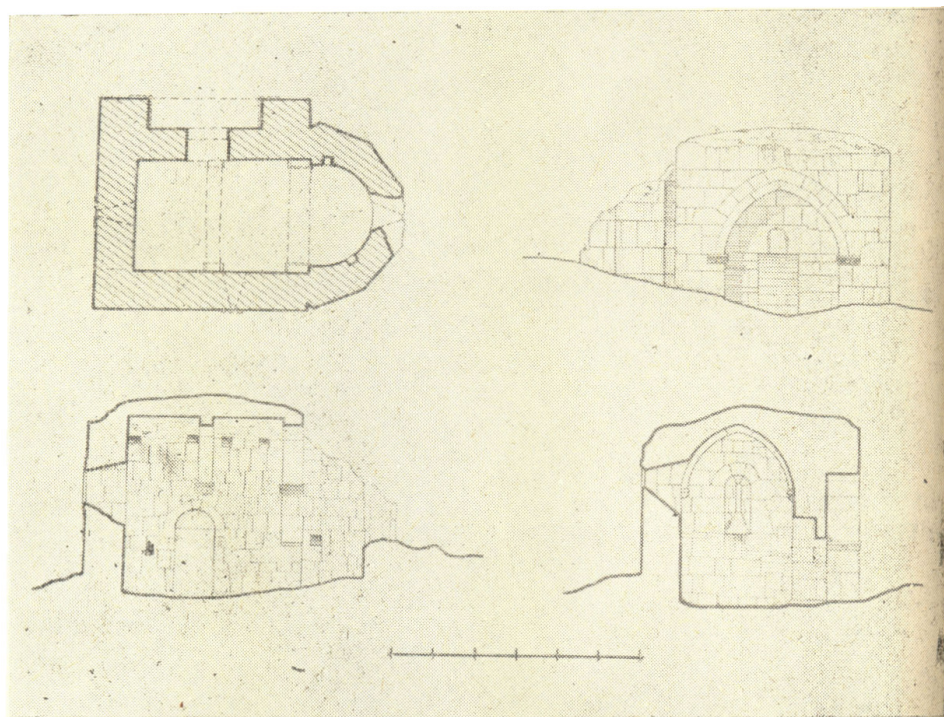
Влияние народного эпоса чувствуется также и в стиле летописи. Для сочинения характерна гиперболизация, свойственная народному творчеству. Гиперболизация правды или идеализации персонажей является общим признаком для литературного эпоса и образцов фольклора.

Содержащиеся в «Истории Вахтанга Горгасала» Джуаншера сведения нельзя отнести целиком к сфере легенд и сказаний. В этом памятнике приведены достоверные исторические сведения эпохи Вахтанга Горгасала.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შოთა
რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინს-
ტიტუტის ფოლკლორის განყოფილებამ

აგარის მონასტრის სამრეკლო

აგარის ნამონასტრალი ისტორიული მესხეთის ერთ-ერთი საინტერესო კომპლექსია, რომელიც ახალციხის აღმოსავლეთით. მდ. ურავლის ხეობაში, სოფ. ურავლიდან 5—6 კმ-ის მოშორებით. მთის ფერდზეა გაშენებული. მონასტერში შერჩენილი საცხოვრებელი სენაკები, საკულტო და სამეურნეო შენობათა სიმრავლე, მათი მნიშვნელოვანი სიდიდე, ძეგლებზე შერჩენილი არქონამენტაცია და წარწერები სრულიად საკმარისია ხელოვნებათმცოდნეთა დასაინტერესებლად.

სურ. 1. გეგმა, გრძივი კრილი, ჩრდილოეთის ფასადი, განივი კრილი.

მიუხედავად ამისა, ლიტერატურა ურავლის აგარის მონასტრისათვის ძალიან ღარიბია, ძველ ქართულ მატრიანეში მის შესახებ არაერთი ცნობა არა შემონახული. ძველი მკვლევრებიდან მონასტერი მხოლოდ ალ. ხახანაშვილს ივანე გვარამაძეს და ნ. თაყაიშვილს აქვთ მოხსენიებული.

თანამედროვე მკვლევართაგან ვახტანგ ბერიძე¹ და ნიკო ჩუბინაშვილ²

¹ ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრული ძეგლები, 1970; მისივე, აგარის მონასტრის „ტრაპეზი“, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 1947, გვ. 97—104.

² Н. Чубинашвили, Церовани, 1976, გვ. 46—47.

მოკლედ ეხებიან მონასტერს. ესაა ყველაფერი, რაც კი დაწერილა ურავლის აგარის შესახებ. მონასტერში სამრეკლოს არსებობას მხოლოდ ვ. ბერიძე აღნიშნავს.

მონასტრის ნაგებობები ძირითადად მთავარი ეკლესიის, საქართველოში ერთ-ერთი უდიდესი დარბაზული ეკლესიის გარშემოა თავმოყრილი. სამრეკლო მთავარი ტაძრის სამხრეთით, მისგან 4—5 მეტრის მოშორებითაა აგებული. ნაგებობის მხოლოდ პირველი სართულია გადარჩენილი. მეორე იარუსის საკმაოდ მოზრდილი ქვები მის გარშემოა დაყრილი.

სამრეკლოს პირველი სართული მცირე ზომის ერთნაგიან ეკლესია-სამლოცველოს წარმოადგენს (სურ. № 1). აღმოსავლეთის შვერილი აფსიდი გარედან მრავალკუთხედშია მოქცეული. კედლის გარე პირი აქ იმგვარივეა, როგორც სხვა ქართულ ტაძრებში, იგი ერთმანეთთან მჭიდროდ მიწყობილი თლელი ქვითაა ამოყვანილი. შიგნით ოსტატს წყობა ნაკლები სიზუსტით ამოჰყავს. მომწვანო, მოწითალო, ღია და მუქი ნაცრისფერი ქვების წყობა სასიამოვნო კოლორიტს იძლევა, რომელიც აქა-იქ ჩასმული ინტენსიური ოვინისფერი ტუფითაა გაცოცხლებული.

სამლოცველოს აქვს ერთადერთი შესასვლელი, მთავარი ეკლესიის მხრიდან, ჩრდილოეთიდან. ამ ფასადის მნიშვნელოვანი ნაწილი 75 სმ-ზე შვერილ პილასტრებსა და ოდნავ შეისრული თაღით გადახურულ სივრცეს უკავია (სურ. 1), შესასვლელი გარედან არქიტრავითაა გადახურული, შიგნიდან თაღოვანია. კონსოლებზე დაყრდნობილი თაღით დარბაზის სივრცე ორ ტოლ ნაწილად იყოფა. აფსიდი, მის მხრებთან გაერთიანებული, საკმაოდ განიერი დაკიდული პილასტრებითაა დაგრძელებული. საკუთრებელის სარკმლის გარდა, შიდა სივრცე კიდევ ორი სარკმლით ნათდებოდა: ერთი დასავლეთის კედლის შუა ნაწილშია გაჭრილი, მეორე — მცირე ზომის სამხრეთის სარკმელი — აფსიდისკენაა გაწეული და საკმაოდ მაღლა, შენობის კამაროვანი გადახურვის ქუსლშია მოთავსებული. აფსიდში, სარკმლის ორსავე მხარეს, თითო პატარა თაჩჩაა გაკეთებული. თაღების საბჯენი კაპიტელები მრავალნაწევრიანია და პროფილებით ერთმანეთისაგან განსხვავდება. დარბაზი ოდნავ შეისრული ცილინდრული კამართაა გადახურული. კანარის ქვედა ნაწილი თლილი ქვისაა, ზედა — კირ-ღუღაბითაა ამოყვანილი.

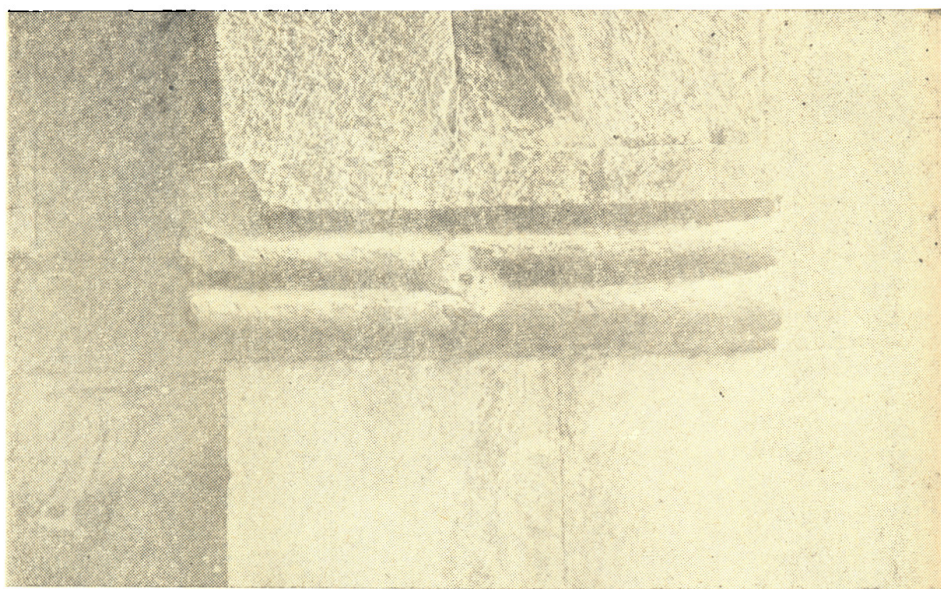
აღსანიშნავია ჩრდილოეთისა და დასავლეთის ფასადები. ჩრდილოეთის ფასადის შუა ნაწილი დიდ თაღს უკავია, რომელიც თაროსა და ორი, ერთმანეთთან გადანასკეპული, გლუვი ლილვისაგან შედგენილ კაპიტელებს ეყრდნობა (სურ. 2). კარის არქიტრავი ერთ დიდ ქვას წარმოადგენს, რომელზედაც შეისრულთაღიანია, ორ საფეხურად ჩაღრმავებული, ნიშაა ამოკვეთილი. დასავლეთის ფასადის მთავარი აქცენტი მოჩუქურთმებულსაპირიანი, გლუვი ლილვებით მოჩარჩოებული სარკმელია. საპირე და ლილვები კედლის ზედაპირიდან მაღლაა ამოზიდული.

შვერილი აფსიდის მნიშვნელოვანი ნაწილი ჩამოშლილია და აღმოსავლეთის ფასადზე მსჯელობა ძნელია. სამხრეთის ფასადის მთლიან, გლუვ ზედაპირზე მცირე ზომის სარკმელი უმწეოდ გამოიყურება. ბრტყელი, ჰორიზონტალური კიდეებიანი თაღოვანი თავსართი უშუალოდ სარკმელზეა დამჭდარი.

შენობის ძირითადი მოცულობა ერთი კუბია. ჩრდილოეთის ფასადის თალი მეორე სართულზე კვადრატული მოედნის შესაქმნელადაა გაკეთებული (მოედ-

ნის ზომებია 5,3X5,3 მ). ეკლესიაში და მის გარშემო დაყრილი ორნამენტური ქვები ფორმითა და ზომით მხოლოდ სამრეკლოს ფანჩატურის ავოსაცვანად გამოდგებოდა. მონასტერში სამრეკლოსათვის სხვა ნაგებობა არაა, თანაც ანგარიშგასაწევია ერთნაგვიანი ეკლესიის ზედა სართულზე სპეციალურად შექმნილი კვადრატული მოედანი, რომლის გამართლება მხოლოდ სამრეკლოთი შეიძლება.

სამრეკლო, პირველი გაცნობისთანავე, სამცხის პოლიტიკურად დამოუკიდებელი ავტონომიური სამთავროს ადრეული პერიოდის ხუროთმოძღვრებას უნდა დაუკავშიროთ. რეაქტია XII ს-ის დასასრულისა და XIII ს-ის დასაწყისის დეკორაციულობის წინააღმდეგ აქ თვალსაჩინოა და, შენობის სიმკირის მიუხედავად, ის საფარა-ზარზმის პერიოდის არქიტექტურისათვის დამახასიათებელ მრავალ ნიშანს ატარებს.

სურ. 2. შესასვლელი თაღის კაპიტელი.

ეს პერიოდი საქართველოსათვის მძიმე ხანაა. მონღოლთა ურდოების შემოსევამ და ხანგრძლივმა ბატონობამ, ქვეყნის დაქუცმაცებამ ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად, ბატონყმობის დამკვიდრებამ კატასტროფამდე მიიყვანა ერთიანი ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიური ძლიერება. სამცხის მმართველების, სარგის და ბექა ჯაყელების, გამჭრიახი პოლიტიკის წყალობით, საქართველოს ნაწილთაგან, სხვებზე უკეთეს მდგომარეობაში მაინც მესხეთია. ყაენის მფარველობაში მყოფი სამთავრო სხვებზე უკეთ ახერხებს ადრინდელი სამშენებლო დონის შენარჩუნებას. მშენებლობის მხრივ „სამცხეს იმ დროს პირველი ადგილი უჭირავს საქართველოს სხვა კუთხეთა შორის, და ოსტატობის ხარისხის თვალსაზრისითაც, ტრადიციის სიმტკიცე იქ უფრო საგრძნობია, ვიდრე სხვაგან სადმე“³.

3 ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, 1955, გვ. 18.

პირველი, რაც უნდა აღინიშნოს აგარის მონასტრის სამრეკლოს ანალიზისას, მის პირველ სართულში ცალკე სამლოცველოს არსებობაა. საქართველოში სამრეკლოთა უმრავლესობა პირველ სართულზე თალით გახსნილი გასასვლელითაა. ისინი, გალავანში ჩართვით, ერთდროულად კარიბჭისა და სამრეკლოს მოვალეობას ასრულებდნენ, თუმცა მათ პარალელურად აგარის მსგავსი (იგულისხმება სამრეკლო დახურული პირველი სართულით) სამრეკლოებიც შენდებოდა (იჭარეთი, XIII ს.; საფარა, მღვიმევი, ორივე XIII ს-ის დასასრული; თირი, ჩითახევი, ზეოთი, ახშანის გომისჯვარი, სამივე XV—XVI სს.) „ეს ტიპი ადრეულ ხანაში არანაკლებ გავრცელებული იყო, ვიდრე ღია გასასვლელიანი ტიპი“⁴. აგარაში გალავანი საერთოდ არაა, სამრეკლო მდებარეობით ვერც რიტუალური მსვლელობის მიმმართველად გამოდგებოდა და ოსტატს არჩევანი არც ჰქონია, აქ გახსნილი გასასვლელის მოწყობა ნაკლებ შინაარსიანი იქნებოდა.

უჩვეულოა სამლოცველოში შესასვლელის ჩრდილოეთიდან გაკეთება (მით უფრო, ღარბაზში მეორე შესასვლელი არაა), მაგრამ არის შემთხვევები, როდესაც ადგილობრივი მიზეზები აიძულებს მშენებელს ჩრდილოეთის კარის გაკეთებას. აგარაში ასეთი მიზეზი სამრეკლოს მდებარეობაა: იგი „სახით“ მთავარი ტაძრისკენაა შემობრუნებული და აქ ჩრდილოეთის შესასვლელის გაკეთება სავსებით ლოგიკური საჭიროებით იყო ნაკარნახევი. ქართულ ხუროთმოძღვრებაში შესასვლელის ამგვარ გადაწყვეტას იშვიათად, მაგრამ მაინც ვხვდებით. ასევე, ერთადერთი ჩრდილოეთის კარითაა აღჭურვილი იშხანის მონასტერში გურგენ მეფის მცირე ეკლესია, რომელიც ჩვენი სამრეკლოს მსგავსად დიდ ტაძრის სამხრეთითაა აგებული. თბილისის მეტეხსა და საფარის „წმ. საბას“ ეკლესიებში მთავარი, საზეიმო შესასვლელებიც ჩრდილოეთის მხრიდანაა; ზედა ვარძიის ჩრდილოეთით კლდეში გამოკვეთილ ეკლესიაში შესასვლელი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან აფსიდშია გაჭრილი.

ყურადღებას იქცევს აგარის სამრეკლოს შვერილი აფსიდი, რადგან შვერილი აფსიდიანი სამრეკლო ჯერ არ შეგვხვედრია (ახშანის გომისჯვრის XVI ს-ის სამრეკლოს პირველ სართულზე აფსიდი, მართალია, ძირითადი მოცულობის გარეთ გამოდის, მაგრამ ის გარედან სწორკუთხედშია მოჭკეული და მასზე შვერილი აფსიდი არ ითქმის). სხვა სამრეკლოები აღმოსავლეთის სწორი კედლითაა. შვერილი აფსიდი დიდ ეკლესიებშიც იშვიათად გვხვდება. საქართველოში ეკლესიები გამოწეული საკუთხეელის აფსიდით ადრეული შუა საუკუნეების ხუროთმოძღვრების კუთვნილებაა. წრომის ხუროთმოძღვრება ფაქტობრივად განსაზღვრა ქართულ ხუროთმოძღვრებაში აღმოსავლეთის ფასადის მხატვრული სახე. როგორც გ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს: «Тип этот становится, собственно, излюбленным в грузинской архитектуре зрелого средневековья»⁵ და წრომის აღმოსავლეთის ფასადი «имеет столь большое значение еще и в средневековой Грузии»⁶.

წრომის შემდეგ, VII საუკუნიდან, ქართველმა ხუროთმოძღვრებმა ფაქტობრივად უარი თქვეს შვერილ აფსიდზე. „ამგვარი ფორმა მაინც უფრო შავი

⁴ ვ. ბერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 205.

⁵ Г. Н. Чубинашвили, Цроми, 1956.

⁶ Г. Н. Чубинашвили, Н. П. Северов, Пути развития грузинского зодчества, 1936.

ზღვის სანაპირო რაიონებშია გავრცელებული, აღმოსავლეთ საქართველოში კი მხოლოდ სპორადიკულად ჩნდება⁷. აქვე არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ ერთ ფაქტსაც: XII საუკუნიდან, გელათის შვერილაფსიდიანი დიდი ეკლესიის აგების შემდეგ, XIII—XIV საუკუნეებში შვერილი აფსიდის ერთგვაროვანი მომბლაგრება კი იგრძნობა (XIII საუკუნეში: გელათის წმ. გიორგის ეკლესია, თბილისის მეტეხი, ლურჯი მონასტერი, ოზაანის „ამაღლება“, ლიხაური, მღვიმევი, სხალთა, ცაიში; XIII—XIV ს-ის მიჯნა: გელათის „წმ. ნიკოლოზი“, ტიმოთესუბანი, ხობი, წალენჯიხა).

აგარის სამრეკლოს ოსტატს გარკვეული მიზანი ჰქონდა — პირველ სართულზე გაეკეთებინა აფსიდიანი სამლოცველო. იჯარეთის სამრეკლოს სწორკუთხედში ჩასმული პირველი სართული მას არ გამოადგებოდა, მისთვის არც დარბაზის კვადრატული სივრცე იყო მისაღები (როგორც ეს მოგვიანებით ხეოთში გააქეთეს). ამიტომ აგარის ოსტატი მის პერიოდში უკვე გამოყენებულ შვერილ აფსიდს დაბრკოლების გარეშე მიმართავს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, თითქოს აღმოსავლეთის (საქურთხევის) აფსიდში სამი სარკმელი სიმბოლურად გამოხატავდეს სამების დოგმატს დიოფიზიტური რედაქციით, მონოფიზიტური ძეგლებისათვის კი დამახასიათებელი იყო ერთი სარკმელი აღმოსავლეთის აფსიდში. ამ საკითხის გარკვევას ზ. ალექსიძემ სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა⁸, სადაც ავტორმა მოიყვანა დოკუმენტური მასალა, რომლის თანახმადაც სამების ინტერპრეტაციაში დიოფიზიტებსა და მონოფიზიტებს შორის არ არსებობს ისეთი განსხვავება, რომ პირველთათვის მისი სიმბოლო სამი სარკმელი გამხდარიყო, მეორეთათვის — ერთი, რასაც ქრისტიანულ სამყაროში ორი და სამსარკმლიანი ძეგლების განაწილებაც ადასტურებს. ამ მხრივ საყურადღებოა ქართული ძეგლები, რომელთა დიდი ნაწილი ერთსარკმლიანია. სამი სარკმლით უმეტესად ადრეული შუა საუკუნეების შემდეგ აგებული შვერილ-აფსიდიანი ეკლესიებია. ზემოთ ჩამოთვლილი XIII—XIV სს-ის შვერილაფსიდიანი ეკლესიები, გარდა მღვიმევისა და გელათის „წმ. ნიკოლოზის“ ეკლესიებისა, როგორც წესი, საქურთხევის სამი სარკმლითაა, რაც მხატვრულად შემუშავებულ ნორმას უნდა პასუხობდეს და არა რელიგიურ მოთხოვნას, რის დარღვევის უფლება, მიუხედავად გელათის სამლოცველოს სიმცირისა, ოსტატს მაინც არ ექნებოდა და მღვიმევის საკმაოდ მოზრდილ ეკლესიის აფსიდში ოსტატი სამის ნაცვლად ორ სარკმელს ვერ გააკეთებდა. აგარის სამრეკლოს პირველი სართულიც ამ მაგალითის კიდევ ერთ ნიმუშს წარმოადგენს, სადაც ოსტატი შესაძლოა ძველ ნიმუშებს, ადრეულ შუასაუკუნეებში აგებულ შვერილ-აფსიდიან ეკლესიებს მიჰყვებოდა.

სამრეკლოს ფასადები, ფერადოვანი ლაქებით გაცოცხლებულ, კედლის დაუნაწევრებელ გლუვ ზედაპირს წარმოადგენს. ქართველი მშენებლები ფასადთა გასაცოცხლებლად ხალისით მიმართავდნენ პოლიქრომიის ეფექტს. ქვის წყობის ფერადოვანი ლაქების ეფექტი და არა სიჭრელე ორგანულია ქარ-

7 ვ. ბერიძე, ლურჯი მონასტერი, ქართული ხელოვნება, II, 1948, გვ. 108.

8 ზ. ალექსიძე, ქრისტიანული დოგმატიკისა და არქიტექტურის ურთიერთკავშირის შესახებ (მოხსენება წაკითხული იყო ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს საჯარო სხდომაზე, 1976 წლის 27 იანვარს). იხ. აგრეთვე, მისივე, ატენის სიონის სომხური წარწერები, თბ., 1978.

თული ხუროთმოძღვრებისათვის⁹. გარდამავალ ხანაში და განვითარებულ შუა საუკუნეებში კედლის ფონთან ფერის დაპირისპირება უმთავრესად დეკორს და არქიტექტორულ ელემენტებს უკავშირდება (კუმურდო — აღმოსავლეთის სარკმლის წითელი თავსართი და ჯვარი, იშკის, ხახულის და დოლისყანის ტაძრებში — სარკმელსა და თავსართს შორის ღვინისფერი „სხივები“, სვეტიცხოველში — საკურთხეველის სარკმლის წითელი მოჩარჩოება მკრთალ მწვანე და ყვითელ ზედაპირზე; იგივე სურათია XII ს-ის დამღვებისა და XIII ს-ის დასაწყისის ძეგლებშიც; იკორთა — აღმოსავლეთის ფასადზე მწვანე ჯვარი, ფიტარეთში — კედლის შედარებით მუქ ფონზე ღია ფერის სარკმლის საპირებია გამოყვანილი და ა. შ.).

სურ. 3. დასავლეთის სარკმელი.

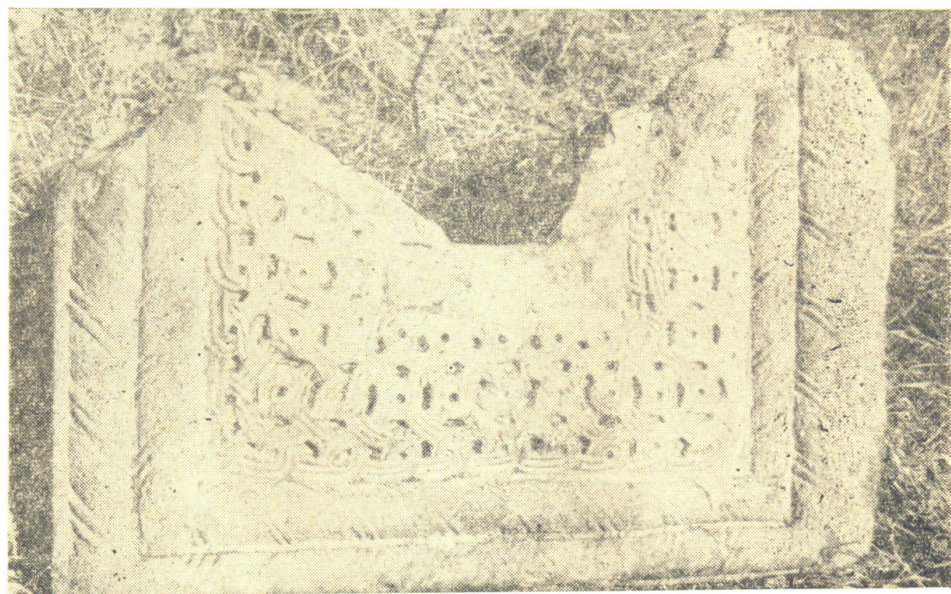
სამცხეში, საფარა-ზარზმის ხუროთმოძღვრები, ქვის ფერადოვან ლაქებს დეკორს აშორებენ და გლუვი კედლის გასაცოცხლებლად იყენებენ. დეკორა-

⁹ გამოჩენისი მხოლოდ კახური, სვანური, ჯავახური და დღევანდელი თეთრი წყაროს რაიონის ძეგლებია, სადაც საშენი მასალა ამის საშუალებას არ იძლევა. პირველ ორ შემთხვევაში საშენად რიყის ქვას და შირიმს იყენებდნენ. ჯავახეთისა და თეთრი წყაროს რაიონში ერთი ტონალობის ნაცრისფერი ან მუქი-მოწითალო ტუფია ხმარებაში.

ტაული თაღედისა და არქიტექტურულ ელემენტთა დიდი სიმრავლის ნაცვლად, ფასადის გამარტივებულ გლუვ ზედაპირზე ქვის ფერის თამაში უფრო შესაბამისი ჩნდება. ის თითქმის ახალ, მხატვრულად დამოუკიდებელ სიცოცხლეს იწყებს. XIV ს-ის დასასრულიდან, ხუროთმოძღვრების დონის დაცემასთან ერთად, ეს ხერხიც უფერულდება.

სამრეკლოს თავისი დროის აშკარა დადი აზის — ესაა დასავლეთის ფასადის სარკმლის მოჩუქურთმებული საპირე, რომელიც თავიდან ბოლომდე დაუნაწევრებელი, გლუვი, ორმაგი ლილვითაა მოჩარჩოებული (სურ. 3). სარკმლის ეს ტიპი კარგადაა ცნობილი ქართულ ხუროთმოძღვრებაში. ამგვარი სარკმელი პირველად გელათში (1106 წ.) და შემდეგ აკორთაში (1172 წ.) გვხვდება. XIII საუკუნიდან კი სარკმლების ერთ-ერთი გავრცელებული სახეა (ქობერი, ახტალა, ქართლის მეტეხი, სამივე XIII ს-ის I-ლი ნახ., აბელია, დიდი გომარეთი, თირი — XIII ს.)¹⁰. სამცხეში კი ეს სარკმელთა ყველაზე გავრცელებული სახეა; ამგვარი სარკმლებითაა საფარის „წმ. საბა“ და მიძინების ეკლესიები, წყორძა, ზარზმა, დაბა, თისელი, ბიეთი.

სამრეკლოსთან აღმოსავლეთის სარკმლის ქვედა ნაწილიც ვიპოვეთ (სურ. 4). ამ ფრაგმენტით თუ ვიმსჯელებთ. აღმოსავლეთის სარკმელი დასავლეთის

სურ. 4. აღმოსავლეთის სარკმლის ქვედა ნაწილი.

სარკმლის მსგავსია და ზომითაც დაახლოებით ისეთივეა. შემომფარგვლელი ორმაგი გლუვი ლილვის ნაცვლად, აქ გრებილი ლილვია გამოყენებული, გრებილში ორი წვრილი ზოლია ჩაწნული. — „ამგვარი „რთული“ გრებილის ნიმუშები კაბენსა, ბეთანასა, ქვათახევისა, ფიტარეთსა და თბილისის „მეტეხში“ გვაქვს“¹¹.

¹⁰ ამ ძეგლების სია აღებულია ნ. ანდლელაძის მონოგრაფიიდან — თირას მონასტრის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, 1976, გვ. 64.

¹¹ ვ. ბერიძე, ლურჯი მონასტერი, ქართული ხელოვნება, II, 1948, გვ. 103.

სამრეკლოს სამხრეთის პატარა სარკმელი, 45°-ზე წაკვეთილი კუთხეებით, კედლის სიღრმეში „ჩაძირვის“ ფეკტს იძლევა. მისი პორიზონტალურკიდე-ბიანი თაღოვანი თავსართი, მცირე ზომის სარკმლისათვის მძიმე და ბრტყელია. თავსართი აღრეული და გარდამავალი ხანის ძეგლთა სარკმლების თავსართის მოხაზულობას იმეორებს, ოღონდ აქ აღრინდელი დახვეწილობა, სიმსუბუქე აღარ შეიმჩნევა.

ჩრდილოეთის ფასადზე თაღის საყრდენი კაპიტელების ორმაგი გლუვი ლილვები ერთმანეთთანაა გადაჭდობილი (სურ. 2). ამ ელემენტს ქართულ დეკორატიულ მორთულობაში იშვიათად იყენებენ. ნასკვით ბეთანიის მცირე ეკლესიის (1196 წ.) და ახტალის (XIII ს.-ის I ნახ.) სამკუთხა ნიშებზე შემოვლებული ლილვებია ერთმანეთთან დაკავშირებული. ამ ელემენტის უფრო გააზრებული გამოყენება ფიტარეთსა (1213—1222 წწ.) და სხალთაში (XIII ს.) გვხვდება. პირველ შემთხვევაში ლილვების კვანძი ინტერიერში კაპიტელებზეა გამოყენებული, სადაც ყველა კაპიტელი ერთნაირია, თაროსა და ორი ლილვითაა შედგენილი. ოსტატი ლილვების ნასკვს მხოლოდ სატრიუმფო თაღის საყრდენ კაპიტელებს, საკუთრთხელის შიდა მხარეს უკეთებს. სხალთის შვერილ აფსიდზე ერთი ზომის სამი სარკმელია გაჭრილი; მათ შორის კვანძით მხოლოდ ცენტრალური სარკმელია აქცენტირებული. როგორც ვხედავთ, ორივე შემთხვევაში, კვანძის დადებით ოსტატი უფრო მნიშვნელოვანი ნაწილის გამოყოფას ცდილობს.

გავეთსა და ქარზამეთში (ორივე XIII—XIV სს.) ამ ელემენტს შინაარსით ისედაც გამოყოფილ ადგილზე, შესასვლელი კარის ტიმპანში ათავსებენ. ასევეა გუდალეთში (XIII—XIV სს.), სადაც ოსტატი კვანძებს საკუთრთხელის ერთადერთ სარკმელზე აკეთებს. სამსავე შემთხვევაში კვანძი წმინდა დეკორატიული ხასიათისაა. ბეთანიაში, ახტალაში, ფიტარეთში, სხალთაში, გავეთში, ისევე როგორც აგარაში, მთლიანად ლილვებია გადანასკვული. ქარზამეთში კვანძი ლილვებზეა დაწებებული. გუდალეთშიც შესრულების ტექნიკა დაქვეითებულია, ზელოსანი გატაცებულია ამ კვანძებით და ერთი სარკმლის საპირეში ჩვიდმეტჯერ იმეორებს. ორივე შემთხვევაში ოსტატები გადამას იმავე მხატვრულ მოთხოვნილებას უყენებენ, მაგრამ მხატვრული დონის დაქვეითების გამო, ნამუშევარი ნაკლებ ესთეტიკურ შთაბეჭდილებას ტოვებს.

სამრეკლოს პირველ სართულზე, ინტერიერში, სხვადასხვა პროფილის ოთხი კაპიტელია: კაპიტელების პროფილთა სიჭრელე ქართული ზუროთმოძღვრებისათვის უცხო არაა, მესხეთი პროფილთა სიუხვით ხასიათდება. ეს კაპიტელები პროფილთა მრავალნაწევრიანობითაც გამოირჩევა, რასაც სწორედ სამცხის (XIII—XIV სს.) ზუროთმოძღვრებაში ვხვდებით; ასეთი მრავალნაწევრიანობითა და სიჭრელით პირველ რიგში საფარის წმ. საბას ტაძარი გამოირჩევა. XIV საუკუნის დასასრულიდან, ზუროთმოძღვრების დონის დაცემასთან ერთად, კაპიტელები სადა ხდება და ძირითადად თაროსებრი კაპიტელია გაბატონებული.

ეს სამრეკლო, ისევე როგორც სამცხის XIII—XIV სს. სხვა ძეგლები, ჩვენი ზუროთმოძღვრებისათვის უცხო ელემენტების შემოჭრისაგან არაა დაზღვეული. შესასვლელის შეისრულ თაღს აღმოსავლური იერა დაჰრავს. ამ ფორმას XIII—XIV სს. სამცხელი ზუროთმოძღვრები ხშირად მიმართავდნენ (საფარა, ზარზმა — გუმბათქვეშა თაღები, საფარაში დასავლეთის კარიბჭის თა-

ლები, ზარზმის სამრეკლოს თალი პირველ სართულზე და ა. შ.), ხოლო XIV ს. II ნახევრიდან (ბიეთი. ჭულე და ა. შ.) შეისრული თალი აღარ გვხვდება.

მართალია, სამრეკლოზე ფანჩატურის კვალი აღარაა, მაგრამ ჩამოვარდნილი ქვები იქვე ყრია. ბურჯების ბაზისები, თვით ბურჯები, კაპიტელები და კარნიზების ფრაგმენტები ძეგლის გრაფიკულ ალდგენის საშუალებას გვაძლევს. ძეგლის გაწმენდის შემდეგ აქ შესაძლოა სამრეკლოს ყველა ქვა ვიპოვოთ (სხვა ძეგლებისაგან განსხვავებით, მონასტერში ჩამოვარდნილი ქვებისათვის ხელი არავის არ უხლია).

ფანჩატურის ბოძების ცამეტი ფრაგმენტი ვიპოვეთ. მთელ სიმაღლეზე შერჩენილი ბოძი აქ არაა, მაგრამ ერთი მათგანის (სიმაღლე 240 სმ) ალდგენა მაინც ზერხდება. რამდენიმე ბოძს მთელი კვეთი აქვს შერჩენილი (სურ. 5).

სურ. 5. ფანჩატურის ბურჯის ფრაგმენტი.

ბოძის წიბოზე კუთხე გაშიშვლებულია. ორსავე მხარეს დეკორით მორთულ სწორკუთხა ფილებს ორი სდიერო, დეკორირებული სარტყელი და ორი ლილვი ეყრდნობა. მალის კუთხემდე ქვის გლუვი ზედაპირია გაკეთებული. ბურჯებს შევიწროებული შიდა მხარეზე მოჩუქვრთმებული ლილვი მიუყვება: (სურ. 6). ბურჯის საყრდენი ბაზისი (სიმაღლე 21 სმ) მარტივი პროფილისაა, თაროზე დაბჯენილი გლუვი ლილვისა და წაკვეთილიკიდიანი თაროსაგან შედგება. შიდა მხარეს, სვეტის ქვემოთ, ორნამენტური სიბრტყეა გამოყოფილი. კაპიტელი (სიმაღლე 25 სმ) გეგმაში ბოძის მოხაზულობას იმეორებს. ისევე როგორც

სვეტებზე, ლილვები აქაცაა, ხოლო გლუვი ზედაპირის ნაცვლად, მრავალნაწევრიანი პროფილია გამოყვანილი.

სვეტის კვეთი მეორე იარუსის გეგმის აღდგენის საშუალებას გვაძლევს (ნახ. 7—8). მეორე იარუსი რვაშრიანი თანჩატურის წარმოდგენდა. საქართველოში XIII—XIV საუკუნეების შემორჩენილი სამრეკლოები უფრო ხშირად რვაბოძიანი მეორე იარუსითაა (გუდარეხი, საფარა, გელაოი, გერგეტი). გვიან შუასაუკუნეებშიც რვაშრიანი თანჩატურის უბრაატესობა აშკარაა: «Типичная колокольня в грузинской поздней архитектуре состоит из двух частей, нижнего куба и верхнего открытого восьмигранного киоска»¹².

თავისებურადაა გადაწყვეტილი თანჩატურის ინტერიერი. სამრეკლოებში ბოძების შიდა მხარეს ლილვების აყოლება სრულიად უცხოა ქართული ხე-

სურ. 6. თანჩატურის ბურჯისა და ბაზისის შიდა მხარე.

როთმოდგრებისათვის. გუმბათებზე მსგავს გადაწყვეტას ორ ძეგლში — იმხანსა და ჩანგლის ეკლესიებში — ვხვდებით. როგორ უკავშირდებოდა ეს ლილვები ერთმანეთს გუმბათზე, ჩვენთვის არაა ცნობილი. შესაძლოა ლილვები, საფარის, ზარზმის, თისელის კარიბჭეების გუმბათების მსგავსად, ცენტრში ვარსკვლავისებურად შეკრულიყო, ან იმხანისა და ჩანგლის ეკლესიების გუმბათების მსგავსად, ლილვები თაღედით დაკავშირებოდა ერთმანეთს.

¹² Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, 1956 გვ. 492.

ფანჩატური აგებით, ორნამენტული მოტივებითა და დეკორის დამუშავებით საფარისა და ზარზმის გუმბათებთან უფრო ახლოსაა, ვიდრე ამავე ძეგლების სამრეკლოებთან (პირველში ფანჩატური მთლიანად გლუვსვეტებიანია, ზარზმაში ორნამენტი მხოლოდ კვადრატულ ფილებზეა). ისევე, როგორც საფარისა და ზარზმის გუმბათებზე, XII—XIII სს. I ნახ. ძეგლებისათვის დამახასიათებელი გრეხილი ლილვების ნაცვლად, აქაც ორ-ორი გლუვი ლილვია კუთხეებში, რომლებიც სარტყელისა და სფეროების საშუალებით კვადრატს ეყრდნობა. ლილვი, რომელიც ბეთანია-ქვათახევის ჯგუფის გუმბათებზე წიბოს ფარავდა, სამცხის ეკლესიების გუმბათების მსგავსად, სამრეკლოსაც მოშორდა (გუდარეხის 1278 წლის სამრეკლოზე წიბოები ჯერ კიდევ გლუვი ლილვითაა დაფარული). წიბო საფარის გუმბათების მსგავსადაა გამოყვანილი, ზარზმის ოსტატი ტაძარსა და სამრეკლოზე უფრო შორს მიდის და წიბოს კუთხე ხელოვნურადაა წინ წამოწეული.

ადგილზე ორი სახის კარნიზის ფრაგმენტები ვიპოვეთ — ერთი ლილვისა და წრეთარგისგანაა შედგენილი (სიმაღლე 26 სმ), რომელიც სამრეკლოს პირველ სართულს ამთავრებდა, მეორე, გრეხილი ლილვითა და დეკორირებული წრეთარგით შედგენილი (სიმაღლე 22 სმ), სამრეკლოს ფანჩატურს ამკობდა. გრეხილ ლილვებში ერთი ან ორი წვრილი ზოლია „ჩაწეული“. წრეთარგის დეკორის ნახატი ერთმანეთზე „გადამჯდარი“ წრეებისა და რომბების სხვადასხვა ვარიაციებზეა აგებული.

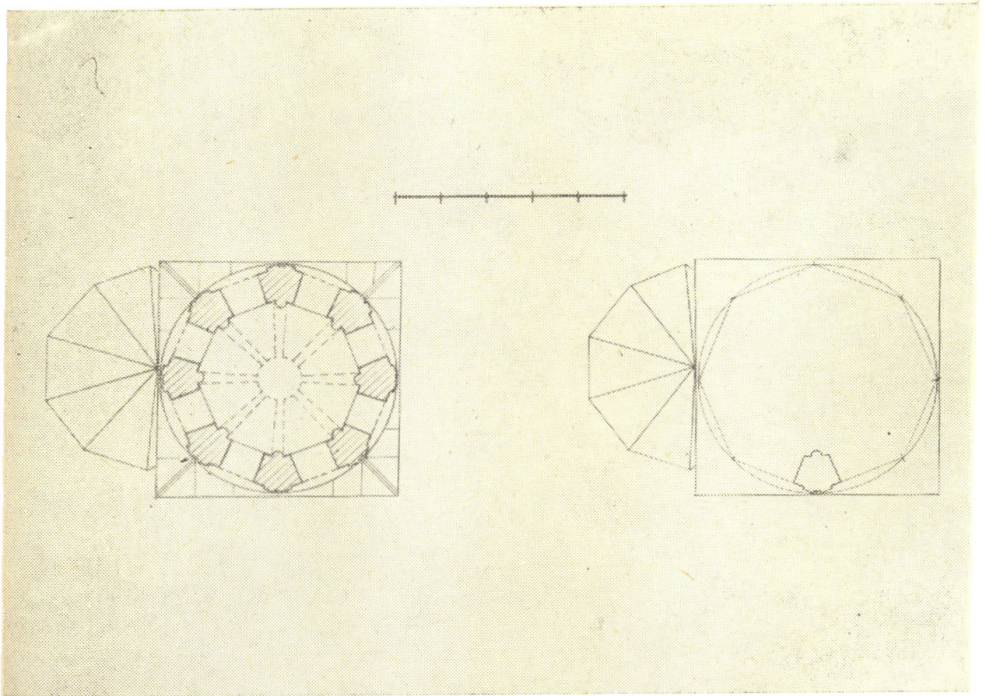
სამრეკლოს დეკორის გაცნობამ დაგვარწმუნა, რომ აგარის სამრეკლოს ორნამენტს ორი ოსტატი ჰყრიდა. პირველი ოსტატი, რომელსაც გაცილებით მეტი სამუშაო აქვს შესრულებული, უფრო ცოცხალ ნახატს იძლევა. ამ ოსტატს ეკუთვნის სარკმლების საპირეების მორთვა, ფანჩატურის ინტერიერში ლილვებზე აყოლებული ორნამენტი, კვადრატულ ფილებზე და სარტყელზე შესრულებული დეკორის მნიშვნელოვანი ნაწილი. მეორე ოსტატის ნამუშევარი შედარებით ხისტი, მშრალი ნახატით ხასიათდება, ჰრის ტექნიკითაც საგრძნობლად ჩამორჩება პირველ ოსტატს. მისი დამუშავებულია ფანჩატურის რამდენიმე ბოძის დეკორი. პირველ ოსტატთან XIII ს-ის I ნახ. ქვაზე კვეთის ტრადიცია იგრძნობა. ორნამენტის სახეებიც უმთავრესად ამ პერიოდის რეპერტუარიდანაა აღებული; ოსტატი თავს არიდებს ყოველგვარ ახალ გამოგონებას და უკვე შემუშავებულ ნიმუშებს იყენებს. მეორე ოსტატი, შესაძლოა მისი შეგირდი, ძველი ტრადიციებისაგან თავისუფალია. დეკორის ნახატს ცნობილი ელემენტების გამოყენებით ქმნის და ხშირად დეფორმირებულ ნახატს გვაძლევს.

სამრეკლოს დეკორის ფონი ზედაპირის მიმართ ჩაწეულია, ჩაჭრა პერპენდიკულარულია, პირველ ოსტატთან კვეთის სიღრმეა 1,7—1,5 სმ-ია, მეორე ოსტატი 1,2 სმ-ზე ღრმად არ ჩადის. უშუალოდ დეკორის განხილვა უფრო ნათელ წარმოდგენას შეგვიქმნის სამრეკლოს მხატვრულ ღირსებაზე.

როგორც აღვნიშნეთ, დასავლეთის სარკმლის ორნამენტი ერთმანეთში გადახლართული რომბებითაა შედგენილი (სურ. 3). ამ სახის ორნამენტი XIII—XIV საუკუნეებში აგებულ ძეგლებზე გვხვდება (ახტალა, საფარა, XIII—XIV სს. აღდგენილი სამთავროს გუმბათი, ზარზმა და ა. შ.). პირველ ორ ძეგლზე, ისევე, როგორც აგარის სამრეკლოს სარკმლის დეკორში, რომები ახლოა ერთმანეთთან, ქვის ფონი მინიმუმამდეა შემცირებული. სამთავროსა

და ზარზმაში რომები ერთმანეთს შორდება, ფონი იზრდება, შესრულების პანერაც უფრო ხისტი ხდება.

აღმოსავლეთის სარკმლის საპირე ნასკვებით დაკავშირებული, ერთმანეთში „გადამჭდარი“, წრეების ორი უწყვეტი ჯაჭვისაგან შედგება (სურ. 4). წრეები დამატებით საპირის კიდებთანაც ინასკვება. ეს ქართულ დეკორატიულ მორთულობაში ერთ-ერთი გავრცელებული მოტივია. პირველად რომელ ჰეგლზე იყო გამოყენებული ეს მოტივი, ძნელი სათქმელია. ხანდისის სტელის (VI ს.) ზურგზე რგოლები ერთმანეთთან ჯერ არაა დაკავშირებული. კუმურდოსა და შეპიკის ეკლესიების კარნიზებზე ეს მოტივი უკვე ჩამოყალიბებული სახითაა წარმოდგენილი. XI საუკუნიდან (ქუთაისის ბაგრატის ტაძარი, 1003 წ.) წრეები ორნამენტული ზოლის კიდებთანაც ინასკვება. ამ მოტივს განვითარებული შუა საუკუნეების ხუროთმოძღვრებაში შედარებით იშვიათად მიმართავდნენ. XIII ს. ეს ორნამენტი ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული ხდება და თითქმის ყველა ჰეგლის დეკორატიულ მორთულობაში გვხვდება. ეს მოტივი საქმაოდ „სიცოცხლისუნარიანი“ აღმოჩნდა და მას 1753 წელს ბარაკონის ღვთისმშობლის ეკლესიაზეც იყენებენ.

სურ. 7. მეორე იარუსის გეგმის რესტავრაცია.

ფანჯატურის საბჯენ ბურჯებზე ბურთულებს ზემოთ სარტყელი სიმაღლით საყრდენი ფილის ნახევარს უდრის (ნახ. 9); იმავე შეფარდებას იცავს საფარის ოსტატიც: ზარზმაში სარტყელი ფილის მეოთხედია. სარტყლის დეკორი წრეების კომბინაციით მიღებული a ტიპი თავისი მშრალი გეომეტრიული სქემით XIII—XIV სს. დიდი მოწონებით სარგებლობდა (გუდარეხი, ბეთანია, ახტალა, ლურჯი მონასტერი, ცაიში, ზარზმა, ერთანწმინდა, გერგეტი). b მოტივს IC. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1979, № 1

ერთმანეთზე გადამჭდარი წრეების წნულით, აღმოსავლეთის სარკმლის საპირის გარჩევისას შეეცხეთ. c და d გეომეტრიული და ფოთლოვანი ორნამენტების ერთდროული გამოყენებაა. მსგავსი ორნამენტი სხვა ძეგლების ფასადებზე არ შეგვინიშნავს და შესაძლოა ჩვენი ოსტატის მიერაა შედგენილი.

სურ. 8. ჩრდილოეთის ფასადი, რესტავრაცია

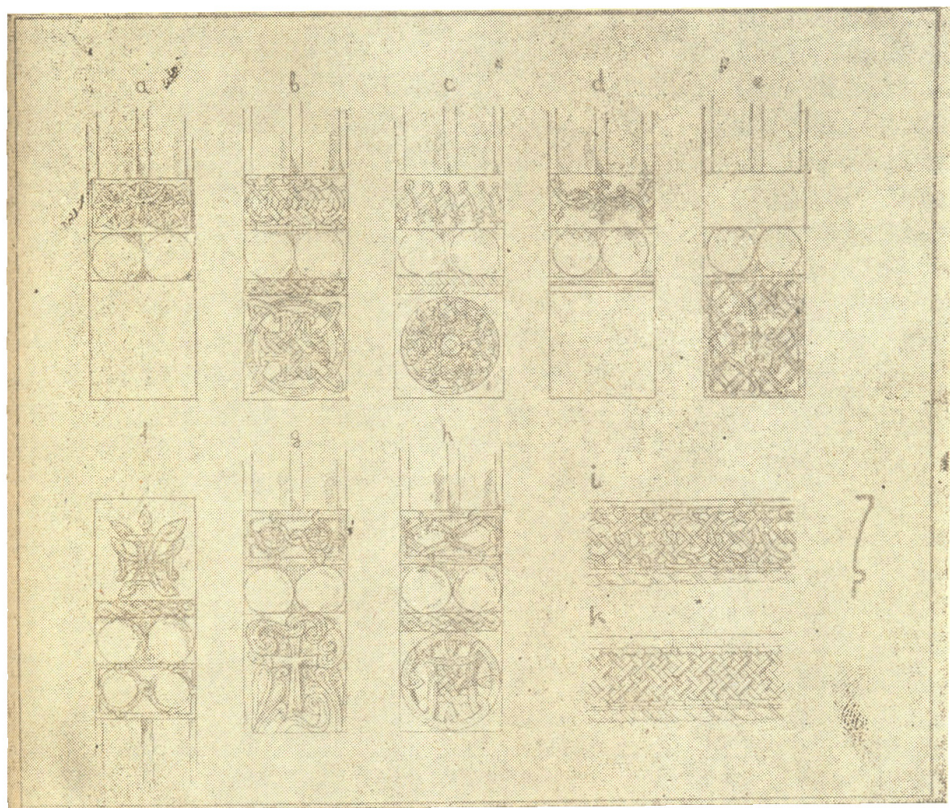
სწორკუთხა ფილების მორთულობაშიც, რომლებიც ფანჯატურის ბოძებზე იყო გამოყოფილი, დეკორის უმეტესობა გეომეტრიულია; c როზეტის შიდა სივრცე ლენტოვანი წრეების ჩაქვითაა დაფარული, რომელშიც ორი ლენტოვანი კვადრატია ჩაწული. ეს მოტივი XI—XIV სს. მთელ მანძილზე გვხვდება¹³. b ფილაზე განედლებული ჯვარი ლენტითაა გამოყვანილი. ეს თემა საქართვე-

¹³ პ. ზაქარაია, ცაიშის ხუროთმოძღვრება, 1956, გვ. 96.

ლოში უძველესი დროიდანაა ცნობილი; მისი გეომეტრიული სახით გადმოცემა XIII საუკუნიდან იწყება (წულრულაშენი, დასავლეთის ფსადზე გამოსახული ორნამენტი) ამ ელემენტის წინამორბედად პარხალის (X ს.) აღმოსავლეთის სარკმლის თავსართში გამოსახული ჯვარი შეიძლება ჩაითვალოს.

ე ტიპის გადაწყვეტაც უცხო არაა XIII ს. ქართული ხუროთმოძღვრებისათვის (ცაიში, გერგეტის სამება). I და II ფილებზე ჯვრებია გამოსახული. აქ, შესაძლოა, ოსტატი რომელიმე ნიმუშს მიჰყვებოდა, უფრო კი ზედაპირის თავისუფალ დამუშავებასთან უნდა გვექონდეს საქმე.

ფილებზე, იქ, სადაც წრიული როსეტი ან ტოლმკლავი ჯვარია გამოსახული. ზედაპირის კვადრატულ ფორმასთან მისაახლოებლად ზედა ნაწილში დეკორატიული ზოლი უკეთდება (სურ. 4, b, c და f). ეს ან დეკორატიულ მორთულობაში საკმაოდ გავრცელებული ლენტოვანი წნულის უმარტივესი სახეა, ან ირიბად დაღარული ზოლია გამოყვანილი.

სურ. ბურჯებისა და კარნიზის დეკორირებული ურამენტები.

კარნიზების დეკორი (i და k), კალათისებრი წნული, ან წრე-რომბების მოსაცვლოება, ქართული ხუროთმოძღვრების დეკორატიულ რეპერტუარში სხვადასხვა დროს გვხვდება და მას XIII საუკუნეშიც მიმართავდნენ.

ჩუქურთმის კრის ტექნიკა გარდამავალი ხანის შემდეგ ტრადიციულ სახეს ღებულობს. პერპენდიკულარული ჩაჭრა, დეკორის ორი სიბრტყე. ორნამენტის ზედაპირი და ფონი კრის ტექნიკის დათარიღებისათვის X—XI საუკუნეების

შემდეგ ახალს აღარაფერს იძლევა. ფოთლოვანი მოტივის გამოსახვაც XII ს. შემდეგ ტრადიციული ხდება, სამეურა ფოთლის კონტური და კოვზისებურად ამოღრმავებული ზედაპირი დეკორის დამატარილებელ ელემენტს არ შეიცავს. დეკორის იკონოგრაფიაც მის გარკვეულ ქრონოლოგიურ ჩარჩოში მოთაისებას საშუალებას არ გვაძლევს. სამრეკლოს ფასადებზე გამოყენებული ორნამენტი XII—XIII საუკუნეებშიც გვხვდება, ზოგიერთი კი ქართულ ხუროთმოძღვრებაში საუკუნეთა მანძილზე არსებობდა. ჩვენთვის უფრო მნიშვნელოვანია ორნამენტის დამუშავების ხერხი, გეომეტრიული და ფოთლოვანი მოტივების რაოდენობის თანაფარდობა.

სამრეკლოს დეკორი ორი ღარიბთაა დანაწევრებული: ერთღარიბი დანაწევრება მხოლოდ ფანჯატურის კარნიზზეა. XIII—XIV საუკუნეებში ყველაზე ხშირად ორღარიბი დანაწევრებას მიმართავდნენ; ამ დროს მრავალღარიბი ან ღარებს შორის დიდმონაკვეთიანი დანაწევრება არ გვხვდება. XIII ს. პირველ ნახევრიდან გეომეტრიული ორნამენტის მომძლავრება საგრძნობია. სამცხეში, XIII ს.-ის დასასრულს (საფარა, გავეთი, წყორძა) ეკლესიების კედლებზე მცენარეული ორნამენტი ჯერ კიდევ პოულობს ადგილს; XIV საუკუნიდან ზარზმასი და მის შემდეგ მცენარეული მოტივი ეკლესიების ფასადებიდან საერთოდ ქრება (ზარზმა ეკლესია და სამრეკლო, ჭულე, ბიეთი, თისელი, საყუნეთი). ჩვენი სამრეკლოს ფასადებზე გეომეტრიული ორნამენტის უპირატესობა აშკარაა, მაგრამ ფოთლოვან ორნამენტს გარკვეული ადგილი მაინც აქვს დათმობილი.

აგარის მონასტრის სამრეკლოს საერთო სახე და ელემენტები საფუძველს გვაძლევს ძეგლის აგების თარიღი XIII—XIV საუკუნეთა მიჯნას მივაკუთვნოთ. შესაძლოა ეს თარიღი რამდენადმე XIII საუკუნისკენაც გადაიხაროს. ამ პერიოდში სამცხელი ხუროთმოძღვრები ხალისით ამუშავებდნენ ძველ მოტივებს, იყენებდნენ XII—XIII ს.-ის არქიტექტურისათვის სრულიად უცხო ელემენტებს (მაგ., პატრონიკეთა თემა საფარას, ზარზმის, ჭულეს ტაძრებში, ჰორიზონტალური სარტყელი აფსიდის კონქში, სამხრეთის სტოა ზარზმაში). აგარის სამრეკლოს შვერილი აფსიდი და სამხრეთის სარკმლის ჰორიზონტალურ კიდეებიანი თავსართი ძველი ხუროთმოძღვრების რემინისცენცია უნდა იყოს.

სამრეკლოს მშენებელი თავისი დროის ხუროთმოძღვრებას კარგად იცნობს, იცავს ეპოქის სტილს, შემუშავებულ ნორმებს, თამამად აგებს, შესაძლოა იმ დროისათვის ახალი ტიპის არცთუ ისე მარტივი კონსტრუქციის სამრეკლოს, რასაც ხელოსანი ან უბრალო ოსტატი ვერ გაბედავდა. აგარის სამრეკლო დღეისათვის შემორჩენილი ყველაზე ძველი აფსიდიანი სამრეკლოა.

Г. В. МАРСАГИШВИЛИ

КОЛОКОЛЬНЯ АГАРСКОГО МОНАСТЫРЯ

Резюме

Агарский монастырь — один из интересных архитектурных комплексов исторической части Грузии — Месхети. Количество культовых и хозяйственных сооружений, их значительная величина, множество надписей и орнаментаций дают интересный материал для исследований.

Колокольня монастыря сегодня в полуразрушенном состоянии. Сохранен только первый этаж, который представляет собой маленькую часовню с восточной выступающей абсидой. Камни, даже целые столбы второго этажа разбросаны на территории монастыря, что создает возможность для графической реставрации целой колокольни.

Надписи на колокольне не обнаружены. Но изучение конструктивной особенности декоративного мотива окон и столбов и сопоставление с другими памятниками архитектуры Грузии дали возможность датировать колокольню XIII—XIV вв.

Исследуемый памятник с абсидой на первом этаже — один из ранних примеров колокольни, а с выступающей абсидой — пока единственный пример такого решения первого этажа колокольни.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსმა ვ. ბერიძემ

ადიშარ სოზარია

ქართული საისტორიო წყაროების რუსულ ენაზე თარგმნის შესახებ

საბჭოთა ისტორიული მეცნიერების განვითარების თანამედროვე საფე-
ზურზე მთელი სიგრძე-სიგანით დადგა საკითხი სსრკ ხალხთა ისტორიის წყა-
როების თავმოყრის და ცალკეული რეგიონების მიხედვით (მათ შორის ამიერ-
კავკასიის რეგიონის) ერთიანი „კორპუსის“ სახით გამოცემის შესახებ. „კორ-
პუსის“ ამოცანაა, უზრუნველყოს ჩვენი ქვეყნის უძველესი სახელმწიფოების
ისტორიის შესწავლის არქეოგრაფიული საფუძვლის შექმნა¹.

ამასთან დაკავშირებით უაღრესად დიდი აქტუალობა მოიპოვა ქართული
საისტორიო წყაროების მეცნიერულმა პუბლიკაციამ არა მარტო დედნის ენა-
ზე, არამედ რუსულ ენაზე თარგმანის სახითაც.

მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ ხელთ გვაქვს რამდენიმე ქართული საისტო-
რიო ძეგლის ადრე შესრულებული თარგმანის პუბლიკაცია, საერთოდ ქართუ-
ლი საისტორიო წყაროების რუსულ ენაზე თარგმნა ჩვენში დიდხანს საკმაოდ
ჩამორჩებოდა.

უკანასკნელი ორი ათეული წლის მანძილზე ითარგმნა და გამოიცა რამდე-
ნიმე ძეგლი — „ბექასა და აღბუღას სამართლის წიგნი“ (ვ. დონდუა და ი. დო-
ლიძე), „ძეგლი ერისთავთა“ (საურმაგ კაკაბაძე), „ხელმწიფის კარის გარიგება“
(ივ. სურგულაძე). ბოლო დროს ამ საქმეს ერთგვარი გამოცოცხლება დაეტყუ-
რუსულად გამოქვეყნდა „მატიანე ქართლისა“ (მ. ლორთქიფანიძე) და სენხია
ჩხეიძის და ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებანი (ნ. ნაკაშიძე). ამჟამად გამო-
საცემად მომზადებულია კიდევ რამდენიმე ძეგლის რუსული თარგმანი. ყოვე-
ლივე ეს მოწმობს, რომ ქართული საისტორიო წყაროების რუსულ ენაზე თარგ-
მნის საქმე ღართოვდება. ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ თუკი აქამდე ქარ-
თული საისტორიო წყაროების რუსულად თარგმნა უფრო ცალკე სპეციალის-
ტების ინიციატივით ხდებოდა, ამჟამად საქართველოს მეცნიერებათა აკადე-
მიის პრეზიდიუმთან დაარსებულ საქართველოს ისტორიის წყაროების კომი-
სიაში შექმნილია ქართული საისტორიო ძეგლების რუსულად თარგმნის სექ-
ცია, რითაც აღნიშნულ საქმეს ორგანიზებული ხასიათი ეძლევა. უეჭველია,
რომ საქმის წარმატება ბევრადაა დამოკიდებული იმაზე, თუ რამდენად იქნება
გათვალისწინებული ქართული საისტორიო წყაროების თარგმნის დარგში უკვე
მიღებული გამოცდილება, არსებული მიღწევები თუ ხარვეზები. ამაზე მსჯე-
ლობის საშუალებას კი გვაძლევს ჩვენს ხელთ უკვე არსებული თარგმანების
კრიტიკული განხილვა.

ჩვენს მიზანს ამჟამად შეადგენს ქართული საისტორიო ძეგლების — „მა-
ტიანე ქართლისას“ და სენხია ჩხეიძის ნაშრომის უკანასკნელ ხანებში გამო-

¹ იხ. В. Т. Пашуто, акад. Б. А. Рыбаков, Корпус древнейших источников по истории народов СССР. Вопросы истории, № 7, 1974, გვ. 49—54.

ქვეყნებული თარგმანების განხილვა² და ჩვენი მოსაზრებების წარმოდგენა ქართული საისტორიო წყაროების რუსულად თარგმნის შესახებ (მთარგმნელთა კომენტარებს ჩვენ არ ვეხებით).

ამთავითვე უნდა შევნიშნოთ, რომ განსახილველი პუბლიკაციები, ისევე, როგორც ადრე შესრულებული სხვა ძეგლების თარგმანები, მნიშვნელოვანი შენაძენია ჩვენი ისტორიოგრაფიისა, რამდენადაც მათი მეშვეობით დაინტერესებულ სპეციალისტებს შესაძლებლობა ეძლევათ რუსულ ენაზე გაეცნონ საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანეს წყაროებს. გარდა ამისა, მისასალმებელია ის გარემოება, რომ ცოცხლდება ქართული საისტორიო ძეგლების რუსულად თარგმნის ტრადიცია, მუშავდება შესაბამისი ხერხები და საშუალებები. თუმცა, ერთიანი პრინციპების შემუშავების გარეშე ძეგლების თარგმნის აქამდე მიღებულმა პრაქტიკამ, ისევე, როგორც საკმაო გამოცდილების უქონლობამ, განაპირობა განსახილველ თარგმანებში ხარვეზების არსებობაც.

ქვემოთ ცალ-ცალკე განვიხილავთ დასახელებულ ორივე თარგმანის პუბლიკაციას, ძირითადი შენიშვნების აღნიშვნით და წარმოვადგენთ ჩვენს ზოგად მოსაზრებებსაც ქართული საისტორიო წყაროების რუსულად თარგმნის პრინციპების შესახებ.

„ვატიანე ქართლისა“³

ორიოდე სიტყვა სათაურის შესახებ. რუსულ თარგმანში ძეგლის ქართული სახელწოდების უცვლელად გადმოტანა: «Матиане Картлиса» მართებული არ გვეჩვენება. ჯობდა «Летопись Грузии», მითუმეტეს, რომ თვით პუბლიკაციის შესავალ წერილში (გვ. 13) გვაქვს ასეთი ვარიანტიც «Матиане Картлиса» («Летопись Картли»). ვინაიდან მათიანე ეხება მთელ საქართველოს, ამიტომ „ქართლისა“ უნდა გადმოიცეს — «Грузии» (შდრ. „ქართლის ცხოვრება“ — «История Грузии»).

უპირველესი მოთხოვნა, რაც ყველა თარგმანს უნდა წაუყენოთ, არის ცნებების და ტერმინების (კერძოდ გეოგრაფიული თუ ეთნიკური სახელების) ერთგვაროვნების დაცვა (უნიფიკაცია), არა მარტო ერთსა და იმავე პუბლიკაციაში, არამედ სხვადასხვა პირთა მიერ შესრულებულ სხვადასხვა ძეგლის თარგმანშიც კი. ამ მხრივ კი ჩვენ მიერ განხილულ თარგმანს სიჭრელე ახასიათებს. მაგალითად, წყაროს „საბერძნეთი“ თარგმანში ერთდროულად მოცემულია როგორც «Сабердзენети» (გვ. 31, 45, 46, 47, 52) და «Византия» (გვ. 44, 49). მართალია, თავდაპირველად გვხვდება პარალელური ფორმა (ჩანს, განმარტების სახით მოცემული): «Сабердзენети-Византия» (გვ. 27, 29, 31), მაგრამ შემდგომში ხან ერთი სახელწოდება იხმარება, ხან მეორე.

ამავე დროს, წყაროს „ბერძენი“ მოცემულია სამი განსხვავებული ფორმით «бердзены», «византийцы» და «греки». ამ შემთხვევაშიც თავში მოტანილია პარალელური ფორმებიც «бердзены-византийцы» (გვ. 28), მაგრამ სხვაგან ცალ-

² Матиане Картлиса (Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе), Тб., 1976; Сехниа Чхендзе, История Грузии («Жизнь царей»), Перевод выполнен, предисловием, указателями и словарями снабдил Н. Т. Накашидзе, Тб., 1976.

³ რეცენზია ამ ძეგლის თარგმანზე გამოაქვეყნა გ. პაიჭაძემ. იხ.: Г. Пайчадзе, Древнегрузинская рукопись на русском языке, Литературная Грузия, № 11, 1976, გვ. 92—94.

ცალკე გვაქვს «греки» (გვ. 28, 43, 46, 49, 54, 61,), «византийцы» (გვ. 51), «царь бердзенов» (გვ. 29, 31, 47, 52), «царь греческий» (გვ. 43, 49, 51, 52, 55), «византийский царь» (გვ. 51). არის შემთხვევა, როცა აღნიშნული საბივე განსხვავებული ფორმა გვხვდება ერთსა და იმავე გვერდზე (გვ. 51).

იგივე ვითარებაა სახელწოდება „სომხითის“ და „სომეხის“ თარგმნისას. წყაროს „სომხითი“ გადმოცემულია როგორც «Сомхити (Армения)» (გვ. 28, 29) და ცალკე «Сомхити» (გვ. 30, 31, 32, 40); „სომეხთა მეფე“ — «царь сомехов» (გვ. 31, 32, 47, 48, 50, 54) და «армянский царь» (გვ. 41); „სომეხნი“ — «сомехи» (გვ. 31) და «армяне» (გვ. 49, 51). დაუშვით, რომ მთარგმნელი ცდილობს გამიჯნოს „სომხითი“ და „სომეხთი“, როგორც ეს აღნიშნულია მე-12 შენიშვნაში 62-ე გვერდზე, მაგრამ როდესაც აშკარად ერთსა და იმავე ხალხზეა საუბარი, მაშინ რატომ არის ნახმარი ერთვან «сомехи» და მეორეგან «армяне»? ასე მაგალითად, ერთგან ვკითხულობთ: «На стороне Липарита находились хахи со своими силами и Давид, царь сомехов, со своей силой» (გვ. 50). ცოტა ქვევით კი წერია: «Собрал Липарит свое войско, призвал кахов и армян...» (გვ. 51).

საკითხი იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა გადმოიცეს თარგმანში გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები, ცხადია, უნდა გადაწყდეს პირველ რიგში თვით რუსული ენის ბუნების გათვალისწინებით.

კერძოდ, თუკი არსებობს რომელიმე გეოგრაფიული ან ეთნიკური სახელის საყოველთაოდ მიღებული რუსული შესატყვისი (მაგ., საბერძნეთისათვის — Греция, ბერძენთათვის — греки, სომხეთისათვის — Армения და სომეხთათვის — армяне, ოსებისათვის — осетины და სხვ.), უმჯობესია ვიხმაროთ ეს მიღებული შესატყვისები (მსგავსად იმისა, როგორც სავსებით კანონზომიერად მოცემულ თარგმანში გვაქვს «сарацины» — «სარკინოზთათვის» და არა «саркинозни», «Персия» და არა «Спарсети»).

იგივე უნდა ითქვას სოციალურ ტერმინთა გადმოცემის შესახებაც. თუკი „მეფეს“ ვთარგმნით — «царь», ბუნებრივია ტერმინი „მთავრის“ გადმოცემა, როგორც «князь»⁴, „დიდებულისა“ — «вельможа» და სხვ. რაც შეეხება ქართულ სამყაროსათვის დამახასიათებელ ისეთ ტერმინებს, როგორიცაა „ერისთავი“, „ციხისთავი“, „აზნაური“ — ესენი უნდა გადმოიცეს უცვლელად: «эристав», «цихистав», «азнаур». ამასთან, ეს ტერმინები უნდა იბრუნოს რუსულ ენაში მიღებული წესის შესაბამისად.

განსახილველ თარგმანში, როგორც წესი, ყველა სოციალური ტერმინი გადმოცემულია ქართული ფორმით. ზოგჯერ სათანადო განმარტების გარეშეც — «дидეбуღი» (გვ. 42), «таваდი» (გვ. 58), ხოლო „ციხისთავი“ გადმოცემულია როგორც «глава защитников крепости» (გვ. 58). ეს არამართებულია. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სიტყვა „თავადი“ ყოველთვის არ შეიძლება გავგებულ იქნეს როგორც სოციალური ტერმინი. ასე მაგ., „თავადნი დიდებულნი“, „თავადნი კაცნი“ თარგმნილია «тавады дидебуღы» (გვ. 47), «тавады» (მაგ., «привлек на свою сторону тавадов») (გვ. 51). სიტყვა „თავადნი“ აქ ნიშნავს «главный», «старший», «первейший» და უნდა გვეთარგმნა: «главные дидебуღы», «первейшие дидебуღы», მეორე შემთხვევაში კი: «привлек на свою сторону главных мужей» ან «вельмож» („თავადნი კაცნი“). ან ორივეგან შეიძლებოდა გვეხმარა სიტყვა «знать».

⁴ იმ გაგებით, როგორც ეს ტერმინი იხმარებოდა ძველ რუსეთში: князь Игорь და სხვ.

ამ მნიშვნელობითაა უთუოდ ნახმარი ტექსტში: „...სამთა თავადთა განძისათა“. თარგმანშია: «трех тавадов Гандзы» (გვ. 58), ან უოველთა „თავადთა ოქსეთისათა“. თარგმანშია: «со всеми овсскими тавадами» (გვ. 58).

არ არის სწორი აგრეთვე სიტყვა «моурави»-ს ხმარება იქ, სადაც საქმე გვაქვს არა სოციალურ ტერმინთან, არამედ ამ სიტყვის ხმარებასთან „შზრუნველის“ მნიშვნელობით: «а я его моурав и помощник» (გვ. 38) — „მე ვარ მოურავი ამისი და თანაშემწე“ — ამბობს დავით კუროპალატი ბაგრატიზე. ცხადია, აქ „მოურავი“ უნდა ითარგმნოს, როგორც «опекун», «попечитель».

აქვე უნდა შევეხოთ პირთა სახელებისა და წოდებულობის გადმოცემის საკითხსაც. ჩვენი აზრით, შეიძლება ქართული ფორმით გადმოიცეს ისეთი სახელები, როგორიცაა ივანე (Иване), გიორგი (Гиорги), კოსტანტინე (Костантине), დიმიტრი (Димитри), მარიამ (Марнам) და სხვ. ჩვეულებრივ, ეს სახელები უცვლელად გადმოიცემა (ივანე — ივან, ჟან; გიორგი — ჯორჯ, ჟორე; მარიამ — მარია, მარი და სხვ.), მაგრამ არასწორად გვეჩვენება საკუთარ სახელებთან სადაურობის მაჩვენებელი სიტყვის უოველთვის უცვლელად გადმოღება (მაგ., «Иоане Банели» (გვ. 46) ან «епископ Банели» (გვ. 46), «епископ Мтбевари» (გვ. 33), «мтавар Дзамели» (გვ. 37), მით უმეტეს მრავლობით რიცხვში მოცემული ფორმით: «Дачи и Иване Схвилоселни» (გვ. 36), «братья Пхвенелни» (გვ. 36).

სხვა საქმეა, როცა სადაურობის მაჩვენებელი ტერმინი ამა თუ იმ პიროვნების სახელადაა ქცეული. ამ შემთხვევაში ტიტულებად ქცეული სადაურობის ან პატივის მაჩვენებელი სახელები შეიძლება დარჩეს უცვლელად (მაგ., Леонти Мровელი, Шота Руставელი და სხვ.).

ფეიქრობთ, არ არის მართებული „ჩალა-მეფის“ თარგმნა — «Чала-царь» (გვ. 37), რადგან ესეც საკუთარ სახელად იყო შერქმეული. რაც შეეხება თეოდოსის მეტსახელს — „მწუხარე“, იგი უფრო მართებული იქნებოდა გვეთარგმნა არა „печальный“-ს — მნიშვნელობით, არამედ როგორც «слепой», ვინაიდან ეს შესატყვისი (მწუხარე = ბრმას) საცხებით შეესაბამება თეოდოსის მდგომარეობას.

თარგმანში ვხვდებით გეოგრაფიულ სახელების არასწორ გადმოცემასაც. მაგ., „ციხე ლოწობანთა“ თარგმანში გადმოცემულია უცვლელად. «Кроме трех крепостей: Нахичевани, Бочормы и Лощобанта» (გვ. 35), «разрушили Шурисцихе и Лощобанта» (გვ. 36), როგორც ვიცით, აქ ლოწობნის ციხეზეა ლაპარაკი, რომელიც ქართულ წყაროებში მრავლობითი ფორმითაცაა მოცემული „ლოწობანნი“. აქედან იწარმოება ნათესაობითის ფორმა — „ციხე ლოწობანთა“ (ისევე როგორც „ციხე ბოჭორმისა“). რუსულ თარგმანში კი ნათესაობით ბრუნვაში ნახმარი ამ სახელწოდების უცვლელად დატოვება უმართებულოა. მით უმეტეს, რომ თარგმანში სხვა ადგილას არის ამ სახელის უფრო სწორი გადმოცემა «Лощобанская крепость» (გვ. 33). იგივეა: „ჩამოდგა შერთულთა“ — «спустился в Шертулта» (გვ. 56), „გადგრომილ იყვნეს ხეკრებულთა“ — «стояли они в Хекребулта» (გვ. 54).

გეოგრაფიული სახელების რუსულად გადმოცემისას, როგორც წესი, უცვლელად უნდა ავიღოთ ქართული ამოსავალი ფორმა სახელობით ბრუნვაში (აქედან: крепость Лощобанни, Шертулни, Хекребулни), მსგავსად იმისა, როგორც გვაქვს კიდევ სხვა შემთხვევაში: „და დაიმტკიცა ივანე კლდე-კართა და სამშვილესა ზედა“ — «и утвердил Иване за собой Клдекарни и Самшвилде» (გვ. 60).

ამასთან, ძეგლის თარგმანში გვხვდება გამოთქმები, რომლებიც რუსული ენისათვის არაბუნებრივია ან არაზუსტად გადმოგვცემენ დედნის აზრს: «Кровь его... видна как новая» (გვ. 29). უნდა იყოს «свежая»; «сражались то конно (!) то пешими» (გვ. 34); უნდა იყოს ან «верхом», ან «на конях»; «прибыл я не за чем иным, как лишь за неповиновение(!) Рати» (გვ. 40).; უნდა იყოს: «из-за неповиновения»; «был убит в силу кровавой мести» (გვ. 48). უნდა იყოს: «кровной мести». «Начал воевать крепости» (გვ. 41). უნდა იყოს: «начал завоевывать крепости»; უბერხული გამოთქმებია «защитники крепости просьбой (!) не сдали Клде-кари» (გვ. 53); «А тех азнауров, которые находились в крепости, вывел на честной слово» (გვ. 35); «разорил и пленил (!) разные места» (გვ. 41), «Все прелести которого непосильны человеческому описанию» (გვ. 45) და სხვა.

დედნისეული — „მოედანს“ როტომღაც გადმოცემულია როგორც «на мейдане» (გვ. 49), როცა უნდა იყოს «на площади»; „ფილაკავანნი“ ერთგან განმარტებულია: «стенобитные машины» пилакаванни (!) (გვ. 41), მეორეგან კი თარგმნილია: «тараны» (გვ. 49). „ჰმა ბუკთა და ღუმბულთა“ ერთგან თარგმნილია: «шум труб и набата» (გვ. 50), მეორეგან კი «звуки набата и рогов» (გვ. 58).

გვაქვს შემთხვევები, როცა თარგმანში არ არის გადმოცემული დედნის ნიუანსი, ან საქმე გვაქვს არაზუსტ თარგმანთან.

„და გკანად ეწია ხმა გიორგი მეფესა, ვითარმედ ომი არს უკანამავალთა ზედა“ — თარგმნილია ასე: «поздно дошел шум войны до Гиорги» (გვ. 43). უნდა იყოს: «поздно дошла весть о сражении...»

„პირველად უფლება სარკინოზთა განდიდნა... მეორედ იქმნა სიმრავლე მთავართა“ — თარგმნილია: «И отныне власть сарацин усилилась... затем размножились (!) мтавары» (28). უნდა იყოს: «Первоначально власть сарацин усилилась, затем умножилось число мтаваров...» (ან «князей»).

„და განჩინეს ქორეპისკოპოსად დაჩი“ — თარგმნილია: «избрали хореепископом Дачи» (გვ. 29). ქვემოთ იმავე მნიშვნელობით სამუელ ქორეპისკოპოსის მიმართ ნახმარი სიტყვა „დასვეს“ თარგმნილია «посадили», რაც პირველ შემთხვევისთვისაც უფრო შესაფერისია, ან, შესაძლოა, გვეხმარა «поставили» «определили» და არა «избрали».

„დიდებულთა მოეწყინა პატრონობა ლიპარიტისი“ — თარგმნილია: «дидеулам надоело господство Липарита» (გვ. 53). ძველ ქართულში „წყენა“ ნიშნავს შეწუხებას, შევიწროებას. შეჭირვებას. ამიტომ „მოწყენა“ უნდა ითარგმნოს არა «надоело», არამედ «стало невмоготу».

„მივიდეს ბასილი მეფესა ზედა დაბანაკებულსა“ — თარგმნილია: «Подошел к месту, где был расположен лагерьм Басили» (გვ. 44). „მივიდეს მეფესა ზედა“ ნიშნავს გამოლაშქრებას მეფეზე და არა მეფის ბანაკის ადგილსამყოფელთან მისვლას.

„რეცა შესატყუევნელად ქუეყანისა კაცთათჳს“ — თარგმნილია: ...«для воздействия на местных жителей» (გვ. 46). უნდა იყოს: «как будто бы для полонения» ან «якабы для полонения» (რეცა — თითქოს, ვითომც — ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი).

„მოეყარა აფხაზთა მეფე ქალაქსა და ემტერა კახთა“ — თარგმნილია: «заклучил мир царь абхазов с городом (Тбилиси)...» (გვ. 48), უნდა იყოს

«покинул» (ან «оставил») царь абхазов город Тбилиси». (მოყრა = დატევე-ბას, მოშვებას, განშორებას — ი. აბულაძე).

„და მისთანათა მრავალთა მოჰკვეთა თავი“ (ბასილიმ აჯანყებულებს) — თარგმნილია: «А вместе с тем многие были обезглавлены» (გვ. 44). „მისთანათა“ არ ნიშნავს «вместе с тем» (მისთანა=ვინც მასთან არის — ი. აბულაძე).

„ამოიარა და მოვიდა ქუთაისს“ — თარგმნილია: «Снялся и прибыл в Кутанси» (გვ. 49). „ამოიარა“ არ ნიშნავს «снялся».

„ემტერა სომეხთა მეფე“ — თარგმნილია: «разгневался на него царь» (გვ. 32). „ემტერა“ არ ნიშნავს «разгневался». უფრო სწორია: «начал с ним враждовать...» ან «сделался ему врагом»...

„უეჟმოიარა ჯავახეთი და არტაანი“ — თარგმნილია: «прошел опять до Джавахети и Артаани» (გვ. 43). აქ «до» ზედმეტია. უნდა იყოს: «прошел опять через Джавахети и Артаани».

თარგმანში გვაქვს ტექსტის შინაარსისაგან უფრო არსებითი ხასიათის დაშორების შემთხვევებიც.

„მრავლთა ტანჯვითა და ძელსა გასუმითა სთხოვეს კალმახი“ — თარგმნილია: «под страхом пыток и посажения (!) на кол потребовали у него (крепость) Калмахи» (გვ. 51). ძეგლში ლაპარაკია არა დაშინებაზე, არამედ მიყენებულ ტანჯვაზე და „ძელსა გასმაზე“.

ამასთან, ექვს იწვევს ცნების „ძელზე გასმის“ თარგმნა, როგორც «посажение (!) на кол». იგივე გამოთქმა გვხვდება ქვემოთაც: „აღმართნეს ძელნი და გაასხნეს მას ზედა ლიპარიტ და ივანე და განწირნეს სიკუდილად. და შემდგომად დღეთა რაოდენთამე მოიმტკიცეს მეფე... ციხოვანთა ლიპარიტისათა შშკდობით გაუშუებისათჳს ლიპარიტისა და ივანესა“. ეს ადვილი თარგმნილია შემდეგნაირად: «Воздвигли колы и посадили на них Липарита и Иване, и обрекли на смерть. Но через несколько дней (представители) защитников крепости Липарита договорились с царем ... отпустить с миром Липарита и Иване...» (გვ. 53).

ჩანს, ძელზე გასმა არ იყო სასჯელის ისეთი სახე, რომელიც იწვევდა ადამიანის სწრაფ სიკვდილს. ამდენად, ამ გამოთქმას ვერ მივეუფარებთ რუსულ «посадить на кол»-ს, ე. ი. სარზე ჩამოგებას, რაც გამოირიცხავს ამ წესით დასჯილის რამდენიმე დღის შემდეგ პატიებას.

საყურადღებოა, რომ ძველ ქართულში გვაქვს შესაბამისი გამოთქმა „ძელზე დამოკიდება“: ულუ დაეთმა ბრძანა ბასილ ჭყონდიდელის „ძელსა დამოკიდება. დამოკიდეს ძელსა შუა ქალაქსა“ (ქც II, გვ. 253). აქ ხეზე ჩამოკიდება იგულისხმება (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 84), რაც შესაძლოა თავდაყირაც ხდებოდა („დამოკიდებული თავდამოქცეული“ — ი. აბულაძე).

ვფიქრობთ, როდესაც წყაროში ლაპარაკია იმაზე, რომ ლიპარიტ და ივანე „გაასხნეს“ ძელსა ზედა, ზოლო სულა კალმახელს „ძელზე გასმითა“ აიძულებდნენ დაეთმოთ კალმახი („გაასხნეს“ არის სიტყვის — „გასვეს“ მრავლობითი ფორმა), უნდა ვივარაუდოთ, რომ აქ იგულისხმება ხეზე ან სპეციალურად აღმართულ ბოძზე ჩამოკიდება ან გაკვრა. „გასმა“ სრულიადაც არ ნიშნავს ჩამოცმას. მაგ., ისაქ ტოლოშელის ძემ „დაიჭირნა კელთა, და გასუა ჯორსა ფადლონ“ (ქც I, გვ. 312), ზოლო იგივე ფადლონი შემდეგ „გასუეს ძელსა და

მიუპყრეს ტფილისსა“ (იქვე). ე. ი. გასმა შესაძლებელი იყო ძელზედაც და ჯორზედაც. ცხადია აქ არ შეიძლება ვიგულისხმოთ სარზე ჩამოგება.

შემდეგ: წყაროს სიტყვები — „მიეგება ყოველი ლაშქარი აფხაზეთისა ზღვს პირსა, ხუფათს“ — თარგმნილია: «Все войско вышло встречать его на абхазское побережье (Черного моря) в Хупати» (გვ. 52). ექვი არ არის, რომ ძეგლში ლაპარაკია არა აფხაზეთის ზღვის სანაპიროზე, არამედ „აფხაზთა ლაშქარზე“, რომელიც მიეგება მეფეს, ე.ი. თარგმანში უნდა იყოს: «все абхазское войско вышло встречать его на побережье, в Хупати.» შეადარე: „აწკა სპათა აფხაზეთისა და ქართლისათა“ — თარგმნილია: «Призвал войска Абхазети и Картли» (გვ. 41).

„ხოლო მათ გაწირნეს მძევალნი მათნი“ — თარგმნილია: «И они принесли в жертву своих заложников» (გვ. 30). გამოდის, რომ მძევლები მსხვერპლად შეწირეს. უნდა იყოს: «И они обрекли (на гибель) своих заложников...».

„მოჰყვა თანა კატაბანი აღმოსავლეთისა, ვიდრე საზღვართამდე მამულისა მისისა. და ვითარ შეიქცა გარე, მოეწია სწრაფით მანდატური და მოართუა კატაბანსა წიგნი კოსტანტინე მეფისა“ — თარგმნილია: «Сопровождал его катан Востока, до границ его владений. Но как только переступил он границу, быстро догнал (катана) мандатур...» (გვ. 45). ტექსტში მეფის მიერ საზღვრის გადალახვაზე კი არ არის ლაპარაკი, არამედ კატაბანის უკან შექცევაზე. ასე რომ, ნაცვლად სიტყვებისა: «переступил он границу» უნდა იყოს «повернул обратно» („შექცევა“ = დაბრუნება, შებრუნება; „გარე-შექცევა“ = მოქცევა, შებრუნება — ი. აბულაძე).

ტექსტის მიხედვით, დედოფალი გურანდუხტი ხასიათდება: „სიუხვითა და ღმრთის მსახურებითა“. ეს ადგილი თარგმნილია: «ревностно исполняла богослужение» (გვ. 52). უნდა იყოს: «отличалась благочестием», ან „набожностью“. «Богослужение» ნიშნავს: «совершение религиозных обрядов служителями церкви». ამდენად, დედოფალზე ამის თქმა არ შეიძლება.

„ამანვე აკურთხა ეკლესია ქუთათისა განგებითა დიდითა და მიუწოდებელითა“ — თარგმნილია: «Он же благословил Кутатисский храм проведением (sic) высшим и недосыгаемым» (გვ. 42). ამ შემთხვევაში „განგება“ არ ნიშნავს «провиденье»-ს, არამედ აქ საეკლესიო განგებაზე (განგებულობაზე) არის საუბარი (განგება, განგებულება = განმართვა, განწყობა, ზრუნვა, მართვა; რიგი, წესი — ი. აბულაძე), რუსულად მას შეესატყვისება: чин, устав, указание, распорядок, типикон (იხ. К. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тифл., 1908, ლექსიკონი — განგებაჲ, გვ. 325.).

მაგალითები: „ესე განგებანი და განწყებანი მოძღუართა მიერ მართლმორწმუნეთა, რომელსაც ჰყოფენ იერუსალიმს“ — «вот чины и установления правоверных учителей, совершаемых в Ерусалиме» (იქვე, გვ. 476).

„განგებაჲ საიდუმლოთა კათოლიკე ეკლესიისა და სახის მეტყუწლებისა წესთა მისთა...“ — «Устав таинств кафолической церкви и чинов ея...» (იქვე, გვ. 49).

ცნება „განგებაჲ“ ზემომოტანილი მნიშვნელობით უნდა გავიგოთ მატიანის ტექსტის სხვა შემთხვევაშიც: „განასრულა ყოვლითა განგებითა“ და არა ზოგადად: «благословил и обеспечил всем необходимым» (გვ. 36), ან «снабдил всем необходимым» (გვ. 42).

ჩვენი აზრით, „განგებაჲ“ უნდა ითარგმნოს «распорядок» ან «распоряд». მით უმეტეს, რომ თვით ძეგლის ერთი ადგილის თანახმად „განგება“ არის ისეთი რამ, რაც მეფის მიერ უნდა იყოს განწესებული: თეოდოსის დროს „განიწყუნა ქუეყანა იგი და შეიცავალა ყოველი წესი და განგება, პირველთა მეფეთაგან განწესებული“.

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ადგილი თარგმანში საცხებით კანონზომიერად სწორედ ზემოთ ნაჩვენები მნიშვნელობით არის მოცემული: «...изменились законы и распорядки, установленные первыми царями» (გვ. 39).

საეკლესიო ტერმინოლოგიის და, ამდენად, ტექსტის არასწორი გადმოცემის სხვა შემთხვევებიც გვაქვს თარგმანში.

პატრიკი ადარნასე „მოვიდა, პარასკევის ჯუარსა მიუპყრა ზავის პირი“ — თარგმნილია: «Тогда явился патрик Адарнасе в пятницу и заключил мир в Джвари» (გვ. 33).

აქ სიტყვა „პარასკევი“ მოცემულია ნათესაობით ბრუნვაში სიტყვა „ჯვართან“ კავშირში, ამდენად საქმე გვაქვს არა ადგილისა და დროის გარემოებასთან ცალ-ცალკე, არამედ ერთ ცნებასთან, რომელიც მხოლოდ დროის გარემოებას გამოხატავს.

ვინაიდან მართლმადიდებლური ეკლესიის კალენდარის კვირეული ციკლის თანახმად ყოველი პარასკევი არის ჯვარის ხსენების დღე, ხოლო დიდი პარასკევი ჯვრის დღესასწაულია, კერძოდ, ჯვრის განბანვის და სხვა რიტუალების შესრულების დღე — უნდა ვიფიქროთ, რომ მოცემულ ტექსტშიც სწორედ ასეთი დღე იგულისხმება და „ჯვარის“ გაგება, როგორც გეოგრაფიული ტერმინისა, უმართებულოა. ამგვარად, „პარასკევის ჯვარსა“ ნიშნავს მხოლოდ გარკვეულ დღეს და უნდა ითარგმნოს: «в пятницу, в день креста» (ან მოეძებნოს უფრო ზუსტი შესატყვისი).

არაზუსტად არის გადმოცემული აგრეთვე ტექსტის: „ღღესა ლამპრობისა“ — «в день праздника зажигания свечей» (გვ. 36). კ. კეკელიძის განმარტებით, «В древних грузинских памятниках праздник Сретения называется „лампроба“..., что значит праздник лампад, светильников («Освещение Сретенских лампад» — „ქურთხევაჲ ლამპართა მიგებებისათა“). იხ.: კ. კეკელიძის დასახლებული წიგნი, გვ. 132—133 (შენიშვნა).

ამდენად, მოცემული თარგმანი ცილდება „ლამპრობის“ დღის მიღებულ გაგებას.

ვფიქრობთ, არასწორი უნდა იყოს „ჯვრის ბუდის“, როგორც ფუტляр-ის თარგმნაც: „ჩაკრიბნეს ბუდესა შინა და აღმართეს ადგილსავე თქსსა“ — «уложили в футляр и водрузили на свое же место» (გვ. 34).

რადგან აქ გარკვეულ ადგილზე აღმართულ ჯვარზეა ლაპარაკი, საეჭვოა, რომ მას ჰქონოდა ბუდე იმ გაგებით, როგორც ეს თარგმანშია მოცემული («уложили в футляр»). ეს შეიძლება მხოლოდ შედარებით პატარა ჯვარზე ითქვას. ასეთი ჯვარის შესანახს, ჩვეულებრივ, „კუბო“ ეწოდებოდა (რუსულად «ковчег»). ტექსტის „ბუდეში“ უფრო ამოჭრილი ქვა უნდა იგულისხმებოდეს, რომელშიც ჩდებოდა აღსამართავი ჯვარი. სხვა მხრივაც, წარმოუდგენელია, რომ ბუდეში (თარგმანის — ფუტляр-ში) ჩადებული ჯვარი აღმართათ სადმე. უფრო სწორია ვთარგმნოთ: «поместив в гнездо, воздвигли на своем месте». ამასთან დაკავშირებით შესაძლოა შემთხვევითი არ იყოს, რომ ძველ ქართულში „ბუდე“ გაგებუ-

ლი იყო როგორც სათავისი. მაგალითად, რკოსი („ვითა რკოჲ, რაქამს გამოვარდის ბუღისაგან“ — ი. აბულაძე).

ექვი გვეპარება ქვემოთ მოტანილი ადგილების თარგმნაშიც: ავადმყოფ ბაგრატს „თანა ჰყვა გიორგი კურაპალატი და ყოველნი დიდებულნი მისნი. ხოლო გიორგი კურაპალატი გაგებულ იყო წინა, და მოიყვანეს ქართლს მეფე... და შემდგომად მცირედთა დღეთა მიათულა ძე მისი გიორგი კურაპალატი მეფეთ დიდებულთა ამის სამეფოსათა...“ — თარგმნილია: «...с ним находился куропалат Гиорги и все его дидебулы [А куропалат Гиорги опередил с я, привезли царя в Картли и пришли туда все его дидебулы]... Через несколько дней объявил он дидебулам царства своего сына своего куропалата Гиорги царем...» (გვ. 58—59).

ვეფქრობთ, გამოთქმა — „გაგებული იყო წინა“ ნიშნავს არა გიორგი კურაპალატის ადრე მისვლას, არამედ მის გამზადებას მეფედ საკურთხად, რაც მოხდა კიდეც (გაგებული = მომზადებული, მოწესრიგებული; გაგება = გამზადება — ი. აბულაძე). ამდენად, თარგმანში უნდა გვექონდეს არა «куропалат Гиорги опередился», არამედ «куропалат Гиорги был заранее подготовленным» ან «заранее намеченным...» ანუ «предназначенным», ივულისხმება «на перстол».

სხვათა შორის, იგივე გამოთქმა სწორედ გიორგის შესახებ გვხვდება ტექსტში ადრეც: ოსთა მეფემ, ბაგრატთან საღარბაზოდ წამოსულმა, ქუთაისში „ნახა დაჲ მათი ღედოფალი, ღელა გიორგის კურაპალატისა; რამეთუ გიორგი კურაპალატი გაგებულ იყო უწინა, და მოიყვანეს ქართლს“. ეს ადგილი თარგმნილია: «(царь овсов)... повидался со своей сестрой, царицей, матерью куропалата Гиорги, а куропалат Гиорги опередил его. Затем повели его (царя овсов) в Картли» (გვ. 58). შესაძლოა გვეფიქრა, რომ აქ მიგებება ივულისხმება, მაგრამ მაშინ უნდა გვექონოდა არა „გება“, არამედ „გებება“. „გება“ კი ძველ ქართულში, სხვა მნიშვნელობებთან ერთად, იხმარება, როგორც „დამტკიცება“ ან „გერ-ყოფა“, ე. ი. ამ ტექსტის თანახმადაც გიორგი კურაპალატის კანდიდატურა ადრევე იყო დამტკიცებული, ან გათვალისწინებული სამეფოდ (რაც სინამდვილეს საესებით შეეფერება). არსებითად, გიორგი კურაპალატის სადმე ადრე მისვლა ან დაწინაურება (опередился) არ უნდა იყოს ისეთი მნიშვნელობის ფაქტი, რომ იგი მემკთიანეს საგანგებოდ აღენიშნა, თანაც ორგზის.

ტექსტის — „არა იგსენა ისაკ მკვდრობა აფხაზთა მეფისა“ — თარგმნილია: «и не вспомнил Исак существование царя абхазов» (გვ. 57). „მკვიდრობა“ = მკვიდრობით ფლობას, და ამდენად უფლებას ნიშნავს და არა არსებობას («существование»). რადგან აქ აფხაზთა მეფის უფლების იგნორირებასთან გვაქვს საქმე, შინაარსობლივად ჯობდა: «не посчитался Исак с абхазским царем».

სიტყვა „მიუჰყრეს“ ორ ადგილას ნათარგმნია სხვადასხვანაირად, თუმცა ძეგლში იგი ერთი და იმავე მნიშვნელობით უნდა იყოს ნახმარი:

ფადლონ „გასუეს ძელსა და მიუჰყრეს ტფილისსა; და აღიღეს ჳირვეულად ტფილისი“ — თარგმნილია: «Посадили его на кол и подступили к Тбилиси, но взяли Тбилиси с трудом» (გვ. 57).

მეორეგან: „მიუჰყრეს ხორნაბუჯს ფადლონ და მისცა ხორნაბუჯი“ — თარგმნილია: «Показали (защитникам) Хорнабуджи Фадлона и сдал он Хорнабуджи» (გვ. 57).

ძველ ქართულში „მიპყრობა“ ნიშნავს: მიწოდებას, მიშვერას, მირთმევას, მიბრუნებას, მიცემას (ი. აბულაძე), ან შეძლევას („ზავის მიპყრობითა“ — ანუ „ზავის შეძლევით“ — ს. ყაუხჩიშვილი).

თარგმანში პირველ შემთხვევაში საერთოდ დაკარგულია ტექსტის დეტალი — ფადლონის „მიპყრობა“ ტფილისს — და ეს ადგილი შეცვლილია გამოთქმით: «подступили к Тбилиси». მეორეგან კი „მიუპყრეს“ გაგებულა, როგორც «показали». ეს უკანასკნელი ვარიანტი უფრო ახლო უნდა იყოს სინამდვილესთან, თუმცა, შესაძლოა, უმჯობესი იქნებოდა გვეხმარა: «обратили к Хорнабужди фадлона».

„ხოლო ბაგრატ შეშინდა გაშუებასა ფადლონისსა, მისცა ბოჰორმა და უჯარმა კახთა და წამოიყვანა ფადლონ“ — თარგმნილია: «А Баграт испугался отпустить Фадлона, дал кахам (взамен) Бочорму и Уджарму и забрал Фадлона» (გვ. 57).

თარგმანით გამოდის, თითქოს ფადლონი ბაგრატის ხელში იყო, რომელსაც შეეშინდა მისი გაშვება. სინამდვილეში კი ბაგრატს შეეშინდა, რათა კახელებს არ გაეთავისუფლებინათ ფადლონი. მისცა მათ ბოჰორმა და უჯარმა და წამოიყვანა ფადლონი. ეს ადგილი უნდა ითარგმნოს ასე: «Баграт испугался, чтобы Фадлона не отпустили...» (ან «Баграт испугался освобождения Фадлона...»).

სულა კლამახელმა შეიპყრო ლიპარიტი და ივანე „და მსწრაფლ გაგზავნა სულა მეფისა წინაშე ს უ ლ თ ა ზ ე დ ა მ ჯ მ ო ბ ე ლ ნ ი. ხოლო გურანდუხტ და გიორგი, ძე ბაგრატისი, დგეს ღრტილას, და რა ცნეს შეპყრობა ლიპარიტისი, შეიყვანეს ახალაქალაქსა და მუნ მოილოდინეს ბაგრატ ს უ ლ თ ა ზ ე დ ა. მოვიდა ბაგრატ...“

ტექსტის „სულთა“ თარგმანში გადმოცემულია, როგორც გეოგრაფიული სახელი: «Призвал его в Султа»... «Дождались Баграта в Султа. Прибыл Баграт...» (გვ. 53).

საეჭვოა, რომ „სულთა ზედა“ ნიშნავდეს «в Султа», რადგან ქართული ენის ნორმებით ამ შემთხვევაში იქნებოდა „სულთას“.

უნდა აღინიშნოს, რომ ს. ყაუხჩიშვილს „სულთა“ გატანილი აქვს არა საკუთარ სახელთა საძიებელში (ე. ი. როგორც გეოგრაფიული სახელი), არამედ ლექსიკონში, როგორც ტერმინი — „სული“. ი. აბულაძე კი სულს განმარტავს, როგორც „კაცი“, „გუამი“, „თავი“ და მოაქვს შესაღარებელი მასალა ბიბლიური ტექსტიდან, მაგ.: „მისცა მათ ჯელმწიფობაჲ ს უ ლ თ ა ზ ე დ ა არაწმიდათა“ (მთ. 10.1). ჩვენი აზრით, მოტანილი ადგილები უნდა ითარგმნოს: «не медля призвал, Сула царя прибыть за их (пленных) душами». მეორე შემთხვევისათვის კი: «...ждали Баграта (идущего) за душами». ან უფრო სწორედ: «...ждали Баграта. За душами пришел Баграт...» ამ შემთხვევაში მოგვიხდება ქართულში ტექსტის ასეთი გაგება: „მუნ მოილოდინეს ბაგრატ. სულთა ზედა მოვიდა ბაგრატ...“

„განვიდა თვთ გიორგი მეფე..., და მის თანა სიმრავლე სპისა მისისა და მოვიდა მუნით ბასილი მეფე ყოვლითა სპითა მისითა. შ ე კ რ ბ ე ს ი მ ი ე რ და ა მ ი ე რ, იქმნა ბრძოლა დიდი“ — თარგმნილია: «Выступил сам царь Гиорги... и вместе с ним (выступило) множество его воинов. С той стороны подошел Басили со всем своим войском. Сошлись на той и на этой (стороне), произошло большое сражение...» (გვ. 43).

უნდა იყოს არა «сошлись на той и на этой стороне», არამედ «сошлись с той и другой стороны».

„მორიდა გიორგი მეფემან...“ — თარგმნილია: «отошел царь Гиорги» (გვ. 43). უნდა იყოს «уклонился царь Гиорги»... თორემ შეიძლება თარგმანი ისე იქნას გაგებული, თითქოს მეფე მიიცვალა.

„სპითა დიდითა“... — თარგმნილია «во главе большого войска» (გვ. 43). უნდა იყოს: «с большим войском».

„განძლიერდა გიორგი მეფე“ — თარგმნილია: «подкрепился Гиорги» (გვ. 43). უნდა იყოს: «получил подкрепление» ან «обрел силу».

თარგმნის სიზუსტისათვის ვფიქრობთ, არ უნდა შეიცვალოს მოქმედების ის დრო, რაც დედანში გვაქვს. ეს პირობა კი ყოველთვის დატული არ ჩანს. „და მიუტყრეს პირი ზავისა: განუტევენეს გურგენ და ბაგრატ და დედოფალი გურანდუხტ, და შეუტყიეს ქართლი და უფლისციხე, ხოლო წირქუალის ციხე და გრუი თვით დაიპყრეს“ — თარგმნილია: «...и просили мира [на (следующих) условиях]: освободят Гургена и Баграта и царицу Гурандухт, вернут Картли и Уплисцихе, а крепости Цирквали и Груи оставят за собой» (გვ. 38—39). დედნისეულ ტექსტში თხრობა წარსულ დროშია მოცემული, თარგმანში კი მომავალ დროში.

უნდა ითქვას, რომ ძეგლის ზემოთ მოტანილი ადგილების თარგმანს დიდად და დავაფიქრებელი თვით ტექსტის სწორ გაგებასთან. ჩვენ არა გვაქვს პრეტენზია, რომ ყველა ასეთ შემთხვევაში ჩვენ მიერ შემოთავაზებული გაგება და შესაბამისად თარგმანი ერთადერთი შესაძლებელი ვარიანტია და, ამდენად, სავალდებულოა ყველასათვის (ასეთი რიგის ცნებებად მიგვაჩნია: „სულთა ზედა“, „გაგებულ იყო წინა“, „ჩაკრიბნეს ბუდესა“ და სხვა). მაგრამ ტექსტის თარგმანისას, ცხადია, უნდა მივალწიოთ მის ისეთ გაგებას, რომელიც ყველაზე ნაკლებად გამოიწვევს ეჭვს სპეციალისტების მხრივ. ამისთვის კი საჭიროა ასეთი ადგილების განხილვა და დაზუსტება ისტორიკოსთა, ენათმეცნიერთა და ტექსტოლოგთა ერთობლივი ძალებით, მით უმეტეს, რომ ჯერ არა გვაქვს ძეგლების მეცნიერულად დადგენილი ტექსტების გამოცემები.

საზნინა ჩხიძე — „ცხოვრება მეფეთა“

თავდაპირველად საჭიროდ მიგვაჩნია შევჩერდეთ წიგნის სახელწოდებაზე. თარგმანი დასათაურებულია: «История Грузии («Жизнь царей»)». «История Грузии» სეხნია ჩხეიძის ნაშრომის პირობითი დასათაურებაა, ხოლო «Жизнь царей» აღებულია თვით სეხნიას შრომის წინათქმიდან: „ძლიერებითა ლუთისათა, ვიწყეთ ცხოვრება მეფეთა...“ ამ შემთხვევაში, კიდევ რომ კანონზომიერად მივიჩნიოთ პირობითი სათაური «История Грузии», ფრჩხილებში აჯობებდა დაგვეწერა: «Жизнеописание царей».

ამასთანავე გვინდა შევვხოთ მთლიანად სეხნიასეულ წინათქმის თარგმანსაც: „ძლიერებითა ლუთისათა, ვიწყეთ ცხოვრება მეფეთა, მსმენელთათვის არა უნდომი ამბითა უცხო ქვეყნისათა არა მარტივად ქართლისა, ჩემის თვალით ნახული, ზოგიერთი მნახველთაგან სმენითა“. ეჭვი არ არის, რომ დედნისეული კონსტრუქცია რთულია და ძნელად სათარგმნი. ამასთან, მთარგმნელი ცდილობს დაიცვას დედნისეული თხრობის სტილი და გვთავაზობს გასაგებად მეტად მძიმე ვა-

რიანტს: «Силою божиею приступим к [описанию] жизни царей, желательного (!) для слушателей, повестью о чужих странах, а не только о Грузии, виденного мной и кое-что услышанного (!) от видевших».

როგორც ითქვა, თარგმანი ძნელად აღიქმება, მასში რამდენადმე დარღვეულია სიტყვების სინტაქსური შესაბამისობა, რაც კიდევ უფრო აძნელებს დედნის ისედაც რთული კონსტრუქციის გაგებას. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ უფრო გამართულია თარგმანის შემდეგი ვარიანტი: «Силою божиею приступим к жизнеописанию царей, небезинтересному для слушателей рассказом о чужих странах, а не только о Картли, [о том] свидетелем чего был я и кое о чем услышал от очевидцев».

როგორც ადრე უკვე ითქვა, ამა თუ იმ ძეგლის თარგმნის დროს ეთნიკური და გეოგრაფიული სახელების გადმოცემისას, გარდა სწორი შესატყვისის მოძებნისა, აუცილებელია ერთიანი პრინციპის დაცვა. თარგმანში კი ეს პირობა ზოგჯერ დარღვეულია. მაგალითად, დედნის „ისპაანი“ გადმოცემულია როგორც «Испаан» (გვ. 9), „თეირანი“ — «Тейран» (გვ. 32), „არზრუმი“ — «Арзрум» (გვ. 41), მაშინ, როდესაც მოსკოვის შესატყვისად ნახმარია «Москва» (გვ. 38). თუ მთარგმნელის მიერ პირველ შემთხვევაში მიღებულ წესს დავიცავთ, «Москва»-ს მაგიერ უნდა გვეხმარა «Московии». მაგრამ, ვფიქრობთ, უცხო გეოგრაფიულ სახელების გადმოცემისას ჯობს გამოვიყენოთ რუსულ ენაში არსებული შესატყვისები. მაგ., «Исфахан», «Тегеран», «Эрзерум», ისევე, როგორც «Москва».

„ლევები“ თარგმანში მოცემულია ფორმით «лезгинны» (გვ. 35, 42). ამავე დროს „ოსები“ გადმოცემულია ფორმით — «осы» («Собрались осы из Ксанского эриставетза» (გვ. 47). ესეც პრინციპის დარღვევაა, მით უმეტეს, რომ ქართული ფორმა „ოსეთი“ — დანაწარმოები და რუსული ფორმით გავრცელებული ეთნიკური სახელი «осетины» უფრო ახლოა „ოსთან“, ვიდრე «османы» — „ურუმთან“ (იხ. გვ. 36, 37).

დედნის „ქართლი“ სათაურში (სეხნისეულ წინათქმაში) გადმოცემულია ფორმით «Грузия», ხოლო ტექსტში უმეტეს შემთხვევაში როგორც «Картли». ამასთან, დედნის „საქართველოს“ შესატყვისად ნახმარია «Грузия» (გვ. 8, 10, 15, 31). „ქართველნი“ კი უმეტესწილად გადმოცემულია ფორმით «картлийцы» (გვ. 11, 12, 13), მაგრამ გვაქვს შემთხვევა «грузины»-ს ხმარებისაც (გვ. 48). „ქართველთ ჯარი“ კი თარგმნილია, როგორც «картлийское войско» (გვ. 12, 31). ვფიქრობთ, აქაც ერთიანი პრინციპის დაცვა იყო საჭირო, სათანადო განმარტებით შენიშვნებში.

საკმაოდ რთული სათარგმნია დედანში მოცემული მალალფარდოვანი ფრაზები, მეფეთა შესამკობი ეპითეტები, რომელთა რუსულად გადმოცემა ყოველთვის ზუსტად ვერ ხერხდება, მაგრამ მიუხედავად სირთულისა, რუსული ენისათვის ბუნებრივი შესატყვისების შერჩევა მაინც სასურველია. მხედველობაში გვაქვს, მაგალითად, მეფე შაჰნავაზის მიმართ ნახმარი ზოგიერთი ეპითეტი (გვ. 8): „ახოვან ტანით“ — თარგმნილია: «с мужественным телом». აჯობებდა: «мужественного телосложения». სხვა შემთხვევაში იგივე «мужественный телом» გამოყენებულა „მხნე-ძლიერის“ შესატყვისად (გვ. 26).

„მრავალ სახე მართებითა“ — თარგმნილია: «многоликий в управлении». აჯობებდა: «многосторонний в управлении»; „უსაწყადადეს მკმენვარებითა“ — თარგმნილია: «располагающей печалью». მართალია, აქ აზრი ნათე-

ლი არ არის, მაგრამ ვფიქრობთ, აჯობებდა: «желанный в печали» (ან «печалью»); „თვით მდიდარი, განძლიერებული“ — თარგმნილია: «сам богатый и окрепший». აჯობებდა «сам богатый, обретший силу» (ან «могущественный»).

მეფის მოვალეობების ჩამოთვლისას დედანში აღნიშნულია: „შემცოდნეთა წყალობითა წურთნანი“, რაც თარგმნილია: «наставление сотворивших грех» (გვ. 8). სწორი იქნებოდა: «вразумление провинившихся милостью».

დედნის „თავმან თქვენმან“ თარგმნილია «клянусь вашим благополучием» (გვ. 11). ვფიქრობთ, საკმარისი იქნებოდა უფრო მარტივი გამოთქმა «клянусь вами»; „მზემან ღუთისამან“ თარგმნილია «клянусь солнцем бога» (გვ. 28). ვფიქრობთ, საკმარისია: «клянусь богом».

ზოგიერთი სხვა ტერმინის და ცნების გადმოცემის შესახებ: დედნისეული „სარდალი“ ჩვეულებრივ გადმოიცემა, როგორც «сардали», თუმცა, როცა საკმე რუსეთის ჯარს ეხება, გვაქვს «воевода»-ც (გვ. 37), ვფიქრობთ, პირველ შემთხვევაში სიტყვა „სარდალი“ უნდა თარგმნილიყო. რადგან რუსულში არსებობს ამ სიტყვის ზუსტი შესატყვისები: «полководец», «военачальник», მით უმეტეს, რომ დედნისეული „ხაზინადარი“ თარგმანში გადმოცემულია, როგორც «казначей» (გვ. 42).

ქართული „ჩაფარი“ გადმოიცემა, როგორც «гонец» (გვ. 15, 16), ხოლო „მეჰმანდარი“ — «мехмандар» (გვ. 14). რუსი მკითხველისათვის „ჩაფარი“ და „მეჰმანდარი“ ერთი პრინციპით უნდა გადმოიცეს, ან ორივე დარჩეს უთარგმნელად, ან ორივეს მოეძებნოს რუსული შესატყვისები.

დედნისეული „ქალაქი“ თარგმანში, ჩვეულებრივ, გადმოიცემა, როგორც «город» და მას მხოლოდ რამოდენიმე შემთხვევაში მიწერილი აქვს კუთხურ კავებში თბილისი: «город [Тбилиси]» (გვ. 44, 48). რადგან „ქალაქში“ იგულისხმება თბილისი, ან მას ყოველთვის ფრჩხილებში უნდა მიეწეროს «Тбилиси», ან «Город» უნდა დაიწეროს დიდი ასოთი, როგორც საკუთარი სახელი, წინასწარ სათანადო განმარტებით. წინააღმდეგ შემთხვევაში „ქალაქის“, როგორც თბილისის მნიშვნელობა იკარგება.

ამასთან დაკავშირებით, დედნისეული „მოქალაქენი“ უნდა გადმოიცეს არა, როგორც «жители» (გვ. 36), არამედ «горожане».

დედნისეული „გათახსირება“ და „შებილწვა“ ჩვეულებრივ თარგმნილია, როგორც «обесчестить», მაშინაც კი როცა ეს ეხება ეკლესიებს: «обесчестили царя Иесе» (გვ. 31), «обесчестили царевича Вахтанга» (გვ. 30), «обесчестили церкви» (გვ. 45), «обесчестили Алаверди» (გვ. 45). ერთ შემთხვევაში კი „გათახსირება“ თარგმნილია, როგორც «обвинение» (გვ. 40).

ვფიქრობთ, მეფეთა მიმართ ჯობია ეიხმართ «унизить» ან «обездолить» — „გათახსირეს“ — მნიშვნელობით,⁵ ხოლო ეკლესიების მიმართ «осквернить» — „შებილწეს“ მნიშვნელობით.

დედნისეული „წახდენა“ უნდა ითარგმნოს არა როგორც «унижение», არამედ «погибель» (გვ. 11), რადგან ტექსტში დამცირებაზე კი არ არის ლაპარაკი, არამედ უფრო დაღუპვაზე.

⁵ გათახსირება ნიშნავს დამცირებას, პატივის ახდას, თუმცა სიტყვა „თახსირა“ დაპატიმრების მნიშვნელობაც ჰქონდა. პაჟუნა ორბელიანის თხზულების ერთ-ერთ ნუსხაში წერია: „მოვიდა კათალიკოზი დომენტი იმერეთიდან, ძმა მეფისა ვახტანგისა, რომელი იყო სტანბოლს თახსირად, ესე იგი დაჰყერილი და ზონთქარს წყალობა ექნა და განეთავისუფლებინა და გამოესტუმრებინა (იხ.: S 3671, ფურც. 36v).

„ლახტი მურასა“ არ არის «боевой хлыст» (გვ. 33), არამედ «отделанный драгоценными камнями хлыст» (გამოდის რომ „მურასას“ შესატყვისება სიტყვა — «боевой»).

„შეიქნა რჩევა შებმისა“ — თარგმნილია: «стали советовать о битве» (გვ. 13). უნდა: «стали совещаться» ან «держали совет».

დედნის „ნადიმი“ თარგმნილია როგორც «трапеза» (გვ. 30). უნდა იყოს «пир», «пиршество», ხოლო „უყო მეჭლისი“ არის არა «устроил пир» (იქვე), არამედ «устроил торжественный прием». „ნასალი ექნა“ თარგმნილია — «правил там суд» (გვ. 26). უნდა იყოს «учинил расправу».

„სამეჭლისო სახლი“ თარგმნილია — «бальный дом» (გვ. 38). აქ უთუოდ სასახლე იგულისხმება და ჯობდა თარგმანში ყოფილიყო «дворец» („დაჰპატიჟა მეფე ვახტანგ დედოფალმა და მიბძანდა ს ა მ ე ჯ ლ ი შ ო ს ა ს ა ხ ლ ს ა, იყო გარიგება დიდი და დარბაისელთა მორთვა მძიმითა მოკაზმულობითა და იქ-ღა ხელმწიფე სანდალსა ზედა და მიბრძანდა პირსა ტახტისასა...“). ჩანს, რომ აქ დარბაზობაა აღწერილი, რაც სასახლეში ხდებოდა.

„ქოსთა და ნალარათა ცემა“ — თარგმნილია: «игра на косах и трубах» (გვ. 10). სიტყვა „ცემა“ გვაფიქრებინებს, რომ „ნალარა“ არ არის «труба», არამედ ისეთი საკრავი, რომელსაც „სცემდნენ“. ამიტომ ჯობდა «били в косы и нагара». მსგავსად იმისა, როგორც თარგმნილია „სცეს ქანარსა“ — «ударили в набат» (გვ. 21). მართალია, ამ შემთხვევაში სიტყვა «набат» არ უნდა იყოს გამოსადეგი, რადგან იგი ზარის რეკვას ნიშნავს და მხოლოდ გადატანითი მნიშვნელობით იხმარება განგაშის გამოსახატავად. რაც შეეხება სიტყვა „ქანარს“, მას სხვა შესატყვისი უნდა მოეძებნოს, ან დატოვებული იქნას უცვლელად («ударили в канар»).

„ყურთა ხმა აღარ იყო“ — თარგმნილია «уши заболели» (გვ. 38). აქ ტკიველი არაფერ შუაშია, რადგან ზარბაზნის სროლაზეა ლაპარაკი. („შეიქნა სროლა ზარბაზნისა, რომე ყურთა ხმა აღარ იყო“). უნდა იყოს: «поднялась оглушительная пушечная пальба».

„ჯილა მურასა“ ერთგან თარგმნილია: «венец» (გვ. 10), მეორეგან «украшенное жемчугом перо» (გვ. 11). მეორე მნიშვნელობა უფრო სწორია, ამიტომ პირველ შემთხვევაშიც უნდა ასეთივე შინაარსით გვეთარგმნა.

„ჭაბუკობაში გაზრდილობა“ მხოლოდ «воспитанность»-ს არ ნიშნავს (გვ. 22). აქ იგულისხმება წვრთნა ჭაბუკის (რაინდის) ჩვევების მისაღებად. უფრო სწორი იქნებოდა «рыцарское воспитание».

თარგმანში გვხვდება რუსულისათვის უჩვეულო, გაუმართავი ან არაზუსტი სხვა გამოთქმებიც «сбежало войско» (გვ. 29). უნდა «сбежало войско», «сел белудж на лошади» (გვ. 20), უნდა: «на лошадь»; «посадил на добром мерине» (გვ. 17), უნდა: «на доброго мерина»; «нанести вред» (გვ. 11), უნდა: «причинить вред»; «захватил с собой царицу» (გვ. 12), ჯობს: «взял с собой». «прошло немного время» (გვ. 28). უნდა: «прошло немного времени»; «чтобы быть друг для друга» (გვ. 33), უნდა: «чтобы стоять друг за друга»; «настал в Испаане голод» (გვ. 33). უნდა: «начался голод».

„იუჯადრისა ქირმანი“ — თარგმნილია: «не подобало ему Кирман» (გვ. 15). უნდა: «счел ниже своего достоинства (владеть) кирманом».

„შევერიენით შიგა“ — თარგმნილია: «врезались мы в бой» (გვ. 17). ჯობ-

და «врезались мы в их ряды», ან „შეერია შიგა“ — თარგმნილია: «закружился среди них» (გვ. 17). აქაც უნდა: «врезался в их ряды».

„ტყვია გააპტყელეს და დასდგეს ზარბაზნსა ზედა და ორ საათს შუა—ღღეს უკან ტყვია დაადნო“ — თარგმნილია «расплющили пулю... пуля растаяла» (გვ. 24). თუ აქ „ტყვია“ უნდა ითარგმნოს როგორც «пуля» და არა «свинец», მაინც ორივე შემთხვევაში იქნება არა «растаяла», არამედ «растопилась».

„გაატანა დავით“ — თარგმნილია: «придал ему Давида» (გვ. 16), „აახლო ქარმნის ჯარი“ — თარგმნილია: «придав ему кирманское войско» (გვ. 19, 22), „უქუყარეს ქართველნი, აახლეს მეფეს იესეს“ — თარგმნილია: «А грузин отослали, придали их царю Иесе» (გვ. 30). ყველა ამ შემთხვევაში «придавать» უხერხული ფორმაა, ამიტომ ამოსავლად უნდა ავიღოთ «посылать» ან «отправлять».

თარგმანში გვაქვს: «длинная скала длиной в один агаджи» (გვ. 25). აქ ჯობია გვეთქვას: «продолговатая скала в один агаджи»; «срывал зубы» (გვ. 25) — უნდა: «вырывал зубы». „გაილაშქრა“ — თარგმნილია: «выступил на него» (გვ. 33). ჯობს «против него»; «навредить им» (გვ. 18) — ჯობს «причинить им вред»; «пришла весть о белуджском войске» (გვ. 16) — უნდა: «пришла весть о появлении белуджского войска»; «распорол живот» (გვ. 26) — უნდა იყოს: «вспорол живот».

თარგმანში «корм» ნახმარია „ულუფას“, „ხარჯის“ ან „ნუზლის“ ანუ საგზალის მნიშვნელობით: «перестали давать нам корм» (გვ. 14), «выслали мехмандара и корм» (გვ. 29), «стали задерживать корм» (გვ. 34).

თანამედროვე რუსულში «корм» არის «пища для животных» და აღმაინათა ულუფის, ხარჯის, თუ საგზალის მნიშვნელობით ამ სიტყვის ხმარება არ შეიძლება. „ულუფა“ ნ. ჩუბინაშვილის ნათარგმნი აქვს როგორც «содержание», ხოლო „ნუზლი“, როგორც «путевая провизия», «запас», „ხარჯის“ მნიშვნელობაჲც «содержание» უნდა იყოს. „ღმერთმა გამოგაჩინა“ არ არის «объявил тебя к нам на помощь» (გვ. 18) — უნდა იყოს «явил», ან «ниспослал».

„მოჰკრა თავი მათი ათას ზუთასი“ — თარგმნილია: «осталось их без голов тысяча пятьсот» (გვ. 17) — უნდა: «было обезглавлено...»

ვახტანგ VI-ის „წიგნი სამართლისა“ თარგმნილია: «книга о праве» (გვ. 26). ჯობდა მიღებული სახელწოდება «Судебник», «Книга законов», ან «Уложение».

„საღმთო წერილი“, როგორც წესი, ითარგმნება არა როგორც «божье слово», (გვ. 27), არამედ «Священное писание».

„ციხისა საღს კლდეზე პური მიეკრას და გამოძცხვარ იყოს“ — თარგმნილია: «на голой крепостной стене приклеивали и выпекали хлеб» (გვ. 24). ჭერ ერთი, „სალი კლდე“ არ არის «голая стена», და მეორეც, პურზე არ ითქმის «приклеивали»; «одарили премного» (გვ. 14) — უნდა: «одарили щедро», ისევე როგორც გვაქვს სხვა შემთხვევაში (გვ. 31). შეიტყო მეფემ ქაიხოსროს „მონდობა“ — თარგმნილია: «узнали о решении Каихосро» (გვ. 14). „მონდობა“ არ არის «решение». „აღაშენა ურბნისის სამრეკლო და გაღავანი, განაპატიოსნა შიგნით გარედმი“ — თარგმნილია: «освятил изнутри и снаружи» (გვ. 27). უნდა «обставил», ან «украсил внутри и снаружи». აქ რომ კუთხევაზე იყოს ლაპარაკი, გვექნებოდა ფორმა: „შიგნით და გარეთ“ და არა „შიგნით გარედმი“. მაშასადამე, აქ უფრო შემკობა-კეთილმოწყობაზეა საუბარი.

უფრო ზემოთ: „ალაშენა ქალაქს სიონისა გუმბათი და სამხრო და შეამკო ყოველითურთ სიპატიოსნითა, განაპატიოსნა ცხოველს მყოფელი სვეტი და დაასვენა კარსა სვეტისასა ხატი პატიოსანი, შემკული ყოველითურთ სიპატიოსნითა“... — თარგმნილია: «восстановил в городе купол Сионского собора и пристроил придел и украсил достойно, осветил (sic) животворящий столп и у п о д н о ж ь я столпа возложил икону честную, достойно украшенную» (გვ. 27).

როგორც ვხედავთ, „სიპატიოსნე“ აქ «украшение»-ს მნიშვნელობითაც არის გაგებული, ხოლო ერთ შემთხვევაში „განაპატიოსნა“ — «осветил» (უნდა იყოს «освятил», რადგან გამოდის „განათა“) მნიშვნელობითაც არის გადმოცემული რაც უმართებულოა, რადგან აქაც შემკობაზეა ლაპარაკი.

სიტყვა „პატივის“ გადმოცემის შესახებ: „დახულა ხელმწიფე რუსეთის დიდთა პატივითა, მოაპყრა წყალობა აურაცხელი“ — თარგმნილია: «встретил его государь России с в е л и к о й ч е с т ь ю, осыпал его бесчисленными милостями» (გვ. 10). ვფიქრობთ, აქ აჯობებდა გვეხმარა: «встретил с большим почетом», ან «почестями». სხვაგან: „ამას მოუდგა მეფე ერეკლე, დიდისა პატივითა ამყოფა“ — თარგმნილია: «Его поддержал царь Эрекле, оказал ему большую честь» (გვ. 11). უნდა იყოს: «содержал его в большом почете» ან «принял с большим почетом». „დასდვა პატივი უშურველი“ — თარგმნილია: «пожаловал их искренно» (გვ. 14). უნდა იყოს «пожаловал их не скупясь», ან «щедро», თუკი „პატივის“ ამ მნიშვნელობით («пожаловал») ხმარებას საჭიროდ მივიჩნევთ (შდრ. გვ. 31).

ანალოგიური მაგალითების მოტანა კიდევ შეიძლება, მაგრამ, ვფიქრობთ, ეს საკმარისია იმის საილუსტრაციოდ, რომ სიტყვა „პატივის“ თარგმნისას ტექსტის ნიუანსი ყოველთვის დაცული არ არის, თუმცა გვაქვს ამ სიტყვის სწორად გადმოცემის მაგალითებიც: „რა ნახევდა მეფეს გიორგის, პატივსა და წყალობის სიტყვას არ დააკლებდა“ — თარგმნილია: «А при встрече с царем Георги (шах) не оставлял его без почестей и жалованья» (გვ. 15). მაგრამ ვფიქრობთ, რომ ამ შემთხვევაში «жалованье» ზუსტად არ გამოხატავს „წყალობის სიტყვებს“. მათ შესატყვისად აჯობებდა გვეხმარა «милостливые слова» (როგორც ეს ტექსტის სხვა შესაბამის ადგილის თარგმანშია მოცემული).

პატივის სწორი თარგმნის კიდევ ერთი მაგალითია: „ხელმწიფისაგან გაზრდილი დიდისა პატივითა“ — «воспитывался государем в большом почете» (გვ. 32), ან სხვა მაგალითიც: „დასდვა პატივი ფაშამ და მისცა დასტური“ — «оказал ему честь паша и согласился» (გვ. 37).

ქვემოთ შევხებით სიტყვა „წყალობას“ გადმოცემასაც. გვაქვს შემთხვევები ამ ცნების სხვადასხვა მნიშვნელობით, ზოგჯერ არაზუსტი თარგმნისა: „მოუვიდა წყალობა აურაცხელი მეფეს შანაოზს“ — «Пришла царю Шанаозу милость бесчисленная» (გვ. 9); „მოაპყრა ყაენმა უშურველი წყალობა ალექსანდრეს“ — «Александра встретил шах радушно» (გვ. 9).

„მოახსენა მეფემ გიორგიმ ხელმწიფესა: „რათა უყოს წყალობა და დაიხსნას ქირმანილამ ერისთავი დავით...“ — «Попросил царь Георги Государя, чтобы пожаловал и отпустил из Кирмана Давида Эристава» (გვ. 15); „უყო წყალობა და გაგზავნეს ჩაფარი“ — «Пожаловал и послал гонца» (გვ. 15).

როგორც ვხედავთ, „წყალობის“ შესატყვისად იქ, სადაც აჯობებდა «жалованье», გვაქვს «милость» (მაგალითად, პირველ შემთხვევაში), ხოლო სადაც აჯობებდა — «оказал милость», გვაქვს «пожаловал» (უკანასკნელი მაგალითი).

სიტყვა «господарь»-ის ხმარების შესახებ. თარგმანში «господарь», როგორც წესი, შეესატყვისება ტექსტის „ბატონს“, რომელიც ჩვეულებრივ, მეფეთა მიმართ არის გამოყენებული. ვფიქრობთ, თვით რუსული ენისათვისაც არაღამახასიათებელი ტერმინის «господарь» შემოტანა ქართული „ბატონის“ რუსულად გადმოცემის მიზნით, უმართებულოა. ეს ტერმინი, ხომ მოლდავურ-ვლახური სამყაროსათვის არის სპეციფიკური და რუსულისათვის იმდენად არაორგანულია, რომ არ არის შეტანილი თანამედროვე რუსული ენის განმარტებით ლექსიკონებშიც კი (უშაჟოვის, ოქეგოვის).

რამდენად ხელოვნურია ამ სიტყვის მიყენება ქართული „ბატონის“ მიმართ, კარგად ჩანს შემდეგი ფრაზის თარგმანში: „მ ე ფ ე მ არჩილ აღარ ინება კახეთის ბ ა ტ ო ნ ო ბ ა, აღარც რკული მათი« — Ц а р ь Арчил не пожелал быть г о с п о д а р е м Кахети, ни порядки их» (გვ. 9).

როგორც ვხედავთ, აქ „ბატონობა“ — „მეფობას“ ნიშნავს. იგივე მნიშვნელობით იხმარებოდა სიტყვა „პატრონობა“, რაც თვალნათლივ ჩანს ფრაზიდან: „მიანიჭა მ ე ფ ე ს შანაოზს პ ა ტ რ ო ნ ო ბ ა საქართველოსი... წინაღ ამისად იყო მ ე ფ ე როსტომ“ — თარგმანში: «пожаловал царь Шанаозу г о с п о д с т в о над Грузией... Преж сего был царь Ростом» (გვ. 8).

ამჯერად მოცემულ თარგმანში „პატრონობა“ გაიგივებულია «господство»-სთან, რაც ჩანს, მთარგმნელს უკარნახებს, „ბატონისათვის“ სხვა შესატყვისი შემოიღოს და იგი უპირატესობას აძლევს «господарь»-ს, მაგრამ ბოლომდე თანამიმდევრული არ არის და «господин»-ს ზოგჯერ ხმარობს „ბატონის“ მნიშვნელობითაც (გვ. 17, 37), ხოლო „პატრონს“ თარგმნის, როგორც «владелец» (გვ. 15).

ჩვენი აზრით, „ბატონის“ მნიშვნელობით უმჯობესია ვიხმაროთ «властелин ან «властитель», რაც შინაარსობლივადაც კარგად შეესატყვისება ტექსტის „ბატონს“ და თავიდან აგვაცილებს შეხვედრას „პატრონთან“ («господин») და „გამგებელთანაც“ («правитель»). ამდენადვე „ბატონობა“ უნდა გადმოიცეს, როგორც «властвовать», რაც კარგად ჯდება ტექსტშიც: «Царь Арчил не пожелал властвовать в Кахети»... („აღარ ინება კახეთის ბატონობა“), ხოლო სხვა შემთხვევაში „ბატონობა“ გადმოიცემა როგორც «власть»: „უბოძა ქართლის ბატონობა“ — იქნება «пожаловал власть над Картли», ან უმჯობესია: «сделал властителем Картли» და არა «пожаловал господарство Картли» (გვ. 10).

„მოუვიდა ყაენისაგან ბატონიშვილსა ბაქარს საქართველოს ბატონობა...“ — იქნება: «получил от шаха царевич Бакар власть над Грузией» და არა — «получил царевич Бакар от шаха должность господаря Грузии» (გვ. 31).

„ჩერქეზის ბატონის ასულიც“ ჯობია ითარგმნოს: «дочь властителя черкезов», და არა: «дочь господаря черкезов» (გვ. 13).

თარგმანში დედნისეული „ქრონიკონი“ ჩვეულებრივ გადმოცემულია როგორც — «лета»..., ან ზოგჯერ «в том же году» (გვ. 31, 34, 44).

აღსანიშნავია, რომ „ქრონიკონი“ არ უდრის რუსულ «лето»-ს ან «год»-ს. რუსულში ეს უკანასკნელი იხმარება დასაბამითგან ან ქრისტიანთა წელთა აღსარიცხავად. წელთაღრიცხვას რუსეთში აღნიშნავდნენ აგრეთვე მცირე ინდიქტით—

«индикта»... მაგალითად, А писана и дана грамота в Галичу, в четверток месяца марта во осмый день, лета шестой тисечи осм сот девятого» («Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв.», М., 1976. стр. 170). «Писан в великом Луцку лета от создания мира 6830, индикта сегого, месяца декабря 8 дня» (იქვე, გვ. 176). «Писан в Вилни лета божего тисеча чотырста деветдесят девятого, марта двадцатого дня, индикта к» (იქვე, გვ. 189). ასე რომ ქართულ „ქრონიკონს“ რუსული «индикт» უფრო მიესადაგება, როგორც წელთაღრიცხვის იმავე სისტემის მცირე (15 წლიანი) ციკლის აღმნიშვნელი სიტყვა, მაგრამ, ვფიქრობთ, ჯობს დარჩეს ქართულისთვის სპეციფიკური სიტყვა „ქრონიკონს“ — «в хроникон». მით უმეტეს, რომ ეს ბერძნული ტერმინი ასეა მიღებული ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში. მაგალითად, აკად. ა. შანიძე სინური მრავალთავის (864 წლისა) გამოცემაში წერს: «Памятник переписан в Святосаввинской лавре (в Иерусалиме) в 84-ый хроникон для синайского монастыря св. Екатерины...», ხოლო აქვე ქვესათაურში პირდაპირ შეტანილია: «Многоглав 84-го хроникона»⁶).

მართალია, მთარგმნელი წინასიტყვაობაში ეხება ქართულ წელთაღრიცხვის სისტემას, ხოლო ტექსტში ქრონიკონის აღმნიშვნელ ციფრებთან ფრჩხილებში მოცემული აქვს წლები ახალი წელთაღრიცხვით, მაგრამ ეს მაინც არ იძლევა საფუძველს ქართული ქრონიკონის (თუ ინდიქტიონის) ლეტა-თ გადმოცემისათვის.

დედნის ტექსტიდან არსებითი ხასიათის დაშორების მაგალითად მოვიტანთ შემდეგ ადგილებს: „მეფემ არჩილ აღარ ინება კახეთის ბატონობა, აღარც რ ჯ უ ლ ი მ ა თ ი, გაუშვა კახეთი“ — თარგმნილია: «царь Арчил не пожелал быть господарем Кахети, и и п о р я д к и их, оставил Кахети» (გვ. 9). აქ „რჯული“ სარწმუნოების მნიშვნელობით არის ნახმარი. უნდა იყოს: «ни веру их» და არა «ни порядки». ცოტა უფრო ადრე რჯული სარწმუნოების მნიშვნელობით არის თარგმნილი და ეს ეხება სწორედ არჩილისათვის რჯულის გამოცვლას. შაჰისაგან არჩილს „ებოდა საბოძვარი მრავალი და კახეთის ბატონობა, რ ჯ უ ლ ი მისი და დაარქვა შაჰ-ნაზარ-ხან“, ეს ადგილი შემდეგნაირად არის თარგმნილი: «пожаловал дары большие и господарство Кахети, (сменил) веру его и нарек Шах-Назар-Ханом» (გვ. 9) „შეუტევა ჯართა“ — თარგმნილია — «атаковал с войском» (გვ. 11). უნდა იყოს: «атаковал войско» (თუ თვით დედანი გასასწორებელი არ არის, რაც კონტექსტით აუცილებელი არ ჩანს („შეუტევა ჯართა. ასე ამოსწყვიტა, გაემარჯვა...“)).

„ესმინა ხვანთქარს მოხსენება ყაენისა და მიცემა მეფის გიორგისა“ — თარგმნილია «Султан выполнил просьбу шаха и велел выдать царя Гиорги» (გვ. 12). ამის ნაცვლად უნდა იყოს: «Султан внял просьбе шаха о выдаче царя Гиорги».

„მივიდა ზურაბ იმერით“ — თარგმნილია «пришли Зураб с имерами» (გვ. 14). უნდა იყოს «пришел Зураб из Имерии» (ან «из Имерети»).

⁶ იხ. ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 5. სინური მრავალთავი 864 წლისა. ა. შანიძის გამოც., თბ., 1959 წ.).

⁷ აღსანიშნავია, რომ ხელნაწერში S 3671 ეს ადგილი, ისევე როგორც ბევრი სხვა ადგილიც, განსხვავებული რედაქციითაა წარმოდგენილი, ვიდრე ნუსხაში H 2304 და ტექსტის ჩუპინიშვილისეულ გამოცემაში, რომელსაც, ჩანს, მთარგმნელი მისდევს. კერძოდ S 3671-ში კუთხულობით: „მეფემ არჩილ აღარ ინება კახეთი, არცა მეფობა მისი და არცა თათრისა რჯული მათი. გაუშვა კახეთი...“ როგორც ვხედავთ, აქ პირდაპირ „თათრის რჯულზე“, ე. ი. სარწმუნოებაზეა შითხება.

„შექნეს რჩევა, აღარა გაეწყობოდა-რა, მისცა დასტური ქართველთა; მაგრამ ზოგი არ გაუშვეს...“ — თარგმნილია: „«Стали советовать, не было выхода, дали согласие грузины. Но отпустили не всех...» (გვ. 15). უნდა იყოს: «Дал согласие грузинам», ან უფრო ზუსტად: «разрешил (уйти) грузинам». „დასტური“ აქ გამოვლენას გულისხმობს. შდრ.: მეფემ „მისცა ვინცა-ვინ ქართველნი ახლდნენ დასტური. მაგრამ ჩხეიძემ სეხნიამ არად ინება მოშორება მათი“. თარგმანში ეს ადგილი შემდეგნაირადაა გადმოცემული: «отпустили всех картлийцев, пожелавших уйти. Но Сехния Чхеидзе не захотел уйти» (გვ. 14).

მართალია, ეს თარგმანიც არაზუსტია, რადგან არ ჩანს თუ ვინ მისცა ქართველებს დასტური, ე. ი. ვის ახლდნენ ისინი, მაგრამ თვით სიტყვა „დასტურის“ გაგება უფრო სწორია შედარებით აღრე მოცემულ გაგებასთან.

„დახულა ხანი სისტანისა, გვიმასპინძლა, რაც ოდენ ბიაბანს გაეწყობოდა. მაგრამ წყალი ჰქონდა“ — თარგმნილია: «Встретил нас хан Систана, угостил нас, насколько это псла пустыня, но воду не имел» (გვ. 21). ქართულ ტექსტში პირიქითაა — „წყალი ჰქონდა“.

გიორგი მეფეს მოუვიდა „ყაენის ხალათი და მირვეისის საშუამავლო წიგნი: „შეირიგეო და მიიჩნივე მის მართებულად“. ეს ადგილი თარგმნილია: «Шах послал царю Гиорги халат и письмо с ходатайством о Мир-Веисе: «Примирились (!) с ним и считай его оправданным» (გვ. 26). უნდა: «примиришь с ним и прими его по достоинству» („ან «достойно»“).

„მოვიდა ხარი ერთი და გარდაიხტუნა მართალსა მხარესა გამგებელმან საქართველოსამან. ვითარცა სირი იყო, ეგრე მოკლა“ — თარგმნილია: «выскочил олень и вспрыгнул правитель Грузии и убил как птицу» (გვ. 27). გამოდის რომ საქართველოს გამგებელი შეხტა («вспрыгнул») და ისე მოკლა ირემი. ტექსტში კი წერია „გარდაიხტუნა მართალსა მხარესა“, ე. ი. „უნდა: «погнал в надлежащую сторону» ან «в удобную сторону»“.

სხვათა შორის, სიტყვა „გაიხტუნა“ გვხვდება სხვა ადგილსაც: „გაიხტუნა ცხენი, შემოჰკრა თავსა ბელუქისასა და ჩაჰკვეთა კისრამდის“. ეს ადგილი თარგმნილია: «отскочил (Зураб) с конем, ударил белуджа по голове и рассек до шеи» (გვ. 20). ამ შემთხვევაში ჯობია გვეხმარა «пустил коня» და არა «отскочил с конем...»

„და დაიბარა ჯარი მეფემ ვახტანგ, შემოეყარნეს ქალაქსა შიგან“ — თარგმნილია: «Царь Вахтанг призвал войско и прибыл в город» (გვ. 35). უნდა: «встретили его в Городе», „შეუჩინეს ღეკანოზი მცხეთისა დანიელ“ — თარგმნილია: «поручились словом (!) мцхетского протопопы Даниела» (გვ. 35). უნდოდა «подослали... Даниела». სხვათა შორის, იგივე სიტყვა ღეკანოზი ქვემოთ, თარგმანში მოცემულია როგორც «протоиерей». ჯობდა გვეხმარა ან ერთი ან მეორე.

„მოუვიდა შაჰ-სულთან უსეინისაგან ბატონიშვილს ბაქარს ხალათი და ორი ლომი, ერთი ვეფხი იყო“ — თარგმნილია: «Царевич Бакар получил от шаха Султан-Усеина халат и два льва, один был тигром» (გვ. 31).

გამოდის, რომ ერთი ლომი ვეფხი იყო. სინამდვილეში კი აქ ნათქვამია, რომ ორი ლომის გარდა კიდევ ერთი ვეფხი იყო.

„სარდალს შედექი კაცი იყო ფრანგი, ახლდა შვიდი ზარბაზანი“ — თარგმ-

ბილია: «Вторым после воеводы человеком был француз, командовал семью пушками» (გვ. 37).

მართალია, აქ რუსის ჯარზეა ლაპარაკი, მაგრამ არაქართულ და სპეციფიკური მნიშვნელობის მქონე სიტყვის «воевода»-ს მაგიერ აჯობებდა «военачальник» ან «командующий», მეორეც: ფრანგს ახლდა 7 ზარბაზანი, უნდა ითარგმნოს: «при нем было 7 пушек» და არა «командовал семью пушками».

ჩვენთვის გაუგებარი მიზეზით თარგმანში გამოტოვებულია დედნისეული ზოგიერთი სიტყვა ან ფრაზა, რომელსაც ტექსტის გაგებისათვის არსებითი მნიშვნელობაც აქვს. მაგ., დედანში წერია „ხოშკაროს ქარვასლაში მობრძანდა“. თარგმანში კი ვკითხულობთ «прибыв в Хошкаро» (გვ. 10). ე. ი. სიტყვა „ქარვასლა“ თარგმანში ამოღებულია.

ყაენს „ეთხოვნა ძმა ლევან და ძე მისი ბაგრატ. შეიქმნა შეჭირვება დიდი, ამიტომ აღარც ძე რჩებოდა და აღარც ძმა...“ — თარგმნილია: «пришел указ. требовали брата Левана и сына Баграта. Так что не оставалось [у царя] ни брата, ни сына» (გვ. 10—11). აქ ფრაზა: „შეიქმნა შეჭირვება დიდი“ გამოტოვებულია:

დედანშია: „დაჰყვეს ბელუჟთ თვე ოთხი ქვეყანასა ქაშანისასა, არბივეს და მოსწყვიტეს მრავალი სული და წამოვიდნენ ჩვენსა ქვეყანისაჲს. მოვიდა ყაენისაგან ბრძანება“... — თარგმნილია: «Оставались белуджи в кашанской земле. Получили мы указ шаха» (გვ. 18). აქ საერთოდ ტექსტის შემოკლებული ვარიანტია წარმოდგენილი. „მოუვიდა ქირმანილამ მეფის გიორგის ამბავი ძმასა“... — თარგმნილია: «пришла весть от царя Гиорги к брату» (გვ. 23). აქ, გარდა იმისა, რომ აზრიც რამდენადმე შეცვლილია, საერთოდ ქირმანი არ არის ნახსენები.

„ვახსენეთ ღმერთი, ვეზიარენით ქართველნი. შევსხედით უკეთეს ცხენთა“ — თარგმნილია: «обратились мы к богу, сели на лучших коней» (გვ. 19). აქ გამოტოვებულია: „ვეზიარენით ქართველნი“. დედანშია „თუთხმეტი თათარი“ თარგმანში კი გვაქვს «шестнадцать татар» (გვ. 20). უფრო ქვემოთაც სულ თხუთმეტ კაცზეა ლაპარაკი, თარგმანში კი ხან თექვსმეტზე, ხან თხუთმეტზე.

დედანშია: „გამოხდა თთვენი ათილა“ — თარგმანში: «прошло около девяти месяцев» (გვ. 23).

სიტყვა „სამღვდელონის“ შესატყვისად თარგმანში ნახმარია «власти» (გვ. 28), რომლის მნიშვნელობის დადგენაც ამ კონტექსტისათვის ჩვენ გაგვიჭირდა.

შესაძლოა ეს არის რაიმე არქაული სიტყვა, მაგრამ, ვინაიდან ჩვენთვის მისაწვდომ ლექსიკონებში ასეთი მნიშვნელობით იგი არ შეგვხვდა, ვფიქრობთ, მისი ხმარება თარგმანში არ არის მიზანშეწონილი.

ტექსტის თარგმანში არის ადგილები, რომელთაც, ჩვენი აზრით ჭირდება დაზუსტება. ასეთი ადგილია:

„დაიბარა ყაენმა ქართლიდამ მდივანბეგი შაჰყულისხან და წაბრძანდა, ძე მისი იესე თან წაიყვანა, ძე ბატონიშვილი ვახტანგ გამგებლად საქართველოსად დაადგინა“ — თარგმნილია: «призвал шах из Картли мдиван-бега Шахкули-хана и отправился он, захватил с собой сына своего Иесе, сына же царевича Вахтанга оставил правителем Грузии» (გვ. 24). მკითხველს შეიძლება ეგონოს, რომ საქართველოს გამგებლად დადგენილი იქნა ბატონიშვილი ვახტანგის შვილი. უეჭველია, რომ სიტყვა „ძე“, ნახმარი ბატონისშვილი ვახტანგის

მიმართ, უნდა გავიგოთ როგორც „მემკვიდრე“ (იხ. ვ. დონდუა, საისტორიო ძიებანი, II, 1973 წ., გვ. 101—102).

ფეოქრობთ, ამ შემთხვევაში მოტანილი ტექსტი ასე უნდა ითარგმნოს: «а наследника — царевича Вахтанга оставил правителем Грузии».

თარგმანში გვაქვს შემთხვევები გრამატიკული ფორმების პირისა თუ დროს შეცვლა. მაგ., „ამიტომ, ცოტანი იყვნენ“ — თარგმნილია «иногда было нас мало» (გვ. 22). ე. ი. მესამე პირი პირველ პირშია გადმოტანილი, მსგავსი მაგალითების მოტანა კიდევ შეიძლებოდა.

ამრიგად, ჩვენი შენიშვნები და მოთხოვნები განხილული თარგმანების მიმართ შეიძლება შემდეგნაირად დავაჯგუფოთ: პირველი ესაა ტერმინების, საკუთარი სახელების, გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელწოდებების ერთნაირი და სწორი გადმოცემა. მეორეა — რუსული ენისათვის შეუსაბამო გამოთქმების თავიდან აცილება. მესამეა — თარგმანისას ტექსტთან მაქსიმალური სიახლოვის, თარგმნის სიზუსტის, ე. ი. დედნისეული ნიუანსების დაცვა. აქვე აღსანიშნავია გრამატიკული ფორმების უცვლელად გადმოტანის აუცილებლობა (მოქმედების დრო, მოქმედთა პირი და სხვა). ამასთან ერთად შეინიშნება ტექსტის აშკარად არასწორი თარგმნა ანუ შინაარსის გადასხვაფერება, როდესაც ტექსტის გავება ეჭვს არ იწვევს, გარდა იმისა, რომ გვაქვს ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც თვით ტექსტი ნათელი არ არის, ბუნდოვანია შინაარსობრივად ან დამახინჯებულია დროთა ვითარებაში და რთულია სათარგმნად.

ჩვენ კვლავ ვიმეორებთ, რომ ჩვენ მიერ შემოთავაზებული ვარიანტები ამა თუ იმ ადგილის თარგმნისა ყველა შემთხვევაში არ არის ერთადერთი და აუცილებელი, თუმცა ბევრი რამ ეჭვს არ უნდა იწვევდეს.

ძველი ქართული საისტორიო ძეგლების თარგმნა რთული და მეტად პასუხსაგები ამოცანაა და ამიტომ ჩვენ ვერ ავიღებთ ჩვენს თავზე საბოლოო სიტყვა ვთქვათ ამ საქმეში, თუმცა თავს ნებას ვაძლევთ ზოგიერთი მოსაზრება გამოვიტანოთ სპეციალისტების სამსჯავროს წინაშე. ამასთანავე გვინდა წამოვაყენოთ შემდეგი წინადადებები:

თარგმანში ტერმინების, საკუთარ სახელთა, გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელწოდებების გადმოცემისას მტკიცედ უნდა ვიხელმძღვანელოთ ყველასათვის სავალდებულო ერთიანი პრინციპებით და კონკრეტული რეკომენდაციებით, რომელნიც მოცემულია სათანადო „წესებში“ (იხ. „ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლთა რუსულ ენაზე თარგმნისა და გამოცემის წესები“, თბ., 1977). უპირველესი მოთხოვნილება არის ის, რომ თარგმანი გასაგები იყოს იმათთვის, ვინც ძეგლს რუსულ ენაზე ეცნობა. ამდენად, ქართული (დედნისეული) ფორმით შეიძლება დავტოვოთ მხოლოდ ქართულისათვის სპეციფიკური ტერმინები და სახელები ან ისეთი არაქართული წარმოშობის პირთა სახელები, რომლებმაც ქართული უღერადობა შეიძინეს. რაც შეეხება საქართველოს გარე სამყაროსადმი კუთვნილ სახელებს, ისინი როგორც წესი, უნდა გადმოიცეს რუსულ ენაში მიღებული ფორმით.

რუსული ენისათვის შეუფერებელი ცნებების და სიტყვების ხმარება ან გრამატიკული ფორმის შენაცვლება თარგმანში სრულიად მიუღებელია. ამასთან დედნის შინაარსობრივი ნიუანსის დაცვა სავალდებულოა.

იმისათვის, რომ თავიდან ავიციდნოთ ტექსტის არასწორი თარგმნა და უზრუნველვყოთ ბუნდოვანი, დამახინჯებული ადგილების სწორად გამართვა, უნდა მაქსიმალურად გაიზარდოს როგორც თვით მთარგმნელთა, ასევე რეცენზენ-

ტების თუ სპეციალური და გამომცემლობის რედაქტორების პასუხისმგებლობა.

ამასთანავე, სანამ არა გვაქვს ქართული საისტორიო წყაროების კრიტიკულად დადგენილი ტექსტების პუბლიკაციები, ტექსტების ბუნდოვანი და დამახინჯებული ადგილების გასამართავად. სასურველია, წყაროთა კომისიასთან შეიქმნას სპეციალისტების ჯგუფი, რომელიც, საჭიროების შემთხვევაში, მთარგმნელის წინადადებით, განიხილავს ასეთ ადგილებს და მისცემს მას სათანადო რეკომენდაციებს, ან ეს ფუნქცია წყაროთა პუბლიკაციის მთავარ სარედაქციო კოლეგიას უნდა დაეკისროს.

სასურველია, თარგმანების განხილვა სპეციალისტთა შეძლებისდაგვარად ფართო წრეში ხელნაწერშივე, მის გამოცემაზე, რაც საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიის თარგმანთა სექციამ უნდა უზრუნველყოს.

Э. В. ХОШТАРИЯ

ПО ПОВОДУ РУССКОГО ПЕРЕВОДА ГРУЗИНСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Резюме

В статье подчеркивается большое значение публикаций в русском переводе грузинских исторических источников и отмечается существующее до последнего времени отставание в этом деле.

На основе критического рассмотрения осуществленных за последнее время публикаций двух грузинских исторических памятников «Матиане Картлиса» (пер. М. Д. Лордкипанидзе) и «История Грузии — Жизнь царей» (пер. Н. Т. Накашидзе) — затрагиваются вопросы общих принципов перевода, передачи в русском переводе географических названий и собственных имен, социальных терминов и некоторых специфических для грузинского языка понятий и выражений. Отмечаются также некоторые спорные места в переводе и неточности.

В заключение выдвигаются конкретные предложения по организации работы в области перевода грузинских исторических источников на русский язык.

Б. М. ПОЦХВЕРИЯ, «ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ТУРЦИИ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ», издательство «Наука», М., 1976, 306 стр.

Монография Б. М. Поцхверия «Внешняя политика Турции после второй мировой войны» посвящена основным направлениям турецкой внешней политики, ее особенностям и целям. В ней анализируются отношения Турции с СССР, США, НАТО, ФРГ, политика в отношении стран Ближнего и Среднего Востока, позиция на Кипре, внешнеэкономические связи. В работе привлечены в большом количестве турецкие, западные и советские источники и литература. Впервые в нашей литературе автор анализирует эволюцию внешней политики Турции после второй мировой войны, вскрывает предпосылки новых тенденций в ее внешней политике, появление которых относится к началу 60-х годов, а развитие — к середине 60-х годов.

Интересной является вводимая автором периодизация отношений Турции с теми странами, о которых идет речь в книге. Автор убедительно показывает, что до начала 60-х годов Турция проводила односторонний прозападный курс, как в области внешней политики, так и в области внешнеэкономических и торговых связей, для которого были характерны: тесное военнополитическое сотрудничество с западными державами, негативное отношение к политике стран социалистического содружества, критическое отношение к государствам, придерживающимся политики неприсоединения.

После государственного переворота 27 мая 1960 г. наблюдается, как показано в книге, переход к более самостоятельной внешней политике, отход от одностороннего курса при сохранении, однако, заложенной после второй мировой войны основы внешней политики — военнополитического сотрудничества с Западом. Автор указывает, что тенденции к отказу от одностороннего курса назревали в стране еще до переворота 1960 г. Все указанные явления были результатом действия ряда факторов: во-первых, деятельность

Советской дипломатии, стремившейся к установлению и развитию добрососедских отношений между двумя странами; во-вторых, движение в общественных кругах Турции в целях достижения перехода к многосторонней политике; в-третьих, обострение кипрского вопроса, изоляция Турции на международной арене по кипрской проблеме и вызванная этим необходимость развития контактов с рядом стран, отношения с которыми до этого были ограниченными; в-четвертых, влияние отрицательных для Турции результатов односторонней внешнеэкономической ориентации и признание в некоторых промышленно-торговых кругах необходимости развития торговых связей со странами «третьего мира», особенно с арабскими, со странами социалистического содружества.

В главе о советско-турецких отношениях автор раскрывает политику Советского Союза, направленную на развитие всесторонних равноправных отношений между двумя странами. Особое значение автор придает взаимным визитам государственных деятелей Турции и СССР, начавшимся в 1963 г. с приездом в СССР турецкой парламентской делегации. Эффективность этих контактов особенно проявилась в итогах визитов в Турцию Председателя Президиума Верховного Совета СССР Н. В. Подгорного и Председателя Совета Министров СССР А. Н. Косыгина, состоявшихся 11—17 апреля 1972 г. и 26—29 декабря 1975 года. Важнейшим итогом визита Н. В. Подгорного было опубликование Декларации о принципах добрососедских отношений между СССР и Турцией. Визит А. Н. Косыгина ознаменовался важной договоренностью о подготовке документа относительно дружественных отношений и сотрудничества между двумя странами. Автор указывает также, что в Турции есть круги, которые противодействуют развитию отношений с СССР, стараются ограничить их определенными рамками.

В главе об отношениях с США и с НАТО показаны цели, а также формы и методы военно-политического сотрудничества Турции с империалистическими державами, зависимость Турции от союзников по агрессивному блоку НАТО, влияние этой зависимости на экономическое положение страны. В этой главе показаны также разногласия между Турцией и США по ряду вопросов, недовольство в Турции политикой США. Автор подчеркивает, что несмотря на все нынешние разногласия между двумя странами основы их военно-политического сотрудничества, в том числе договорные, сохраняются. В связи с этим интересно заключение автора о том, что правящие круги Турции не ставят под сомнение ни американо-турецкие военно-политические договоры 1947 и 1959 гг., которые являются основой военно-политического сотрудничества двух стран, ни сохранение ее участия в НАТО.

В главе о турецко-западногерманских отношениях показано развитие имеющей глубокие корни «традиционной дружбы» между двумя странами, отмечается доминирующее положение ФРГ в турецкой торговле, второе после США место в оказании Турции экономической и военной помощи. Автор говорит также о развитии военно-политического сотрудничества между двумя странами. «Особые отношения» между ФРГ и Турцией, как указывает автор, будут развиваться и в дальнейшем, и ФРГ будет занимать все большее и большее место во внешней политике и экономических связях Турции.

Рассматривая политику Турции в отношении стран Ближнего и Среднего Востока, автор выделяет два основных этапа в арабо-турецких отношениях. Для 40—50-х годов характерна прозападная тенденция в политике Турции, направленная на подчинение арабских стран интересам империалистических держав. В 60-е годы, как подчеркивается в книге, происходит эволюция турецкой политики, предпринимаются меры к развитию отношений с арабскими странами в целях получения поддержки или нейтрализации отрицательного отношения этих стран к позиции Турции по кипрскому вопросу. Для изменения этой политики весьма характерна нынешняя позиция Турции в отношении арабо-израильского конфликта, принятие Турцией тезиса о необходимости освобождения

Израилем захваченных им арабских территорий. Эта позиция резко отличается от характерной для 40—50-х годов политики поддержки Израиля и его западных вдохновителей и союзников в агрессивных действиях против арабских стран.

Освещая создание и деятельность Организации регионального сотрудничества ради развития (Турция, Иран, Пакистан), автор вскрывает предпосылки создания этой организации, одной из которых является недовольство этих стран политикой западных союзников по СЕНТО в отношении интересов азиатских членов блока. В книге показаны как экономические, так и политические стороны деятельности участниц регионального сотрудничества, а именно это весьма важно и интересно. Автор показывает, что деятельность этой организации направлена не только на развитие экономического сотрудничества трех стран, но и на расширение их внешне-экономических связей, а также на улучшение их позиции на международной арене.

В книге раскрывается важное место кипрского вопроса в политике Турции. Автор отмечает, что кипрский вопрос был порожден традиционной политикой Англии, направленной на сохранение Кипра как важного элемента в ее военно-стратегических планах. Автор показывает, как политика Англии привела к столкновению и разжиганию противоречий между греческой и турецкой общинами на острове, между Грецией и Турцией. В книге подчеркивается, что английская политика привела к неисчислимым жертвам и бедствиям для киприотов. Автор разоблачает колонизаторскую провокационную роль НАТО, не брезгующей никакими средствами с целью подчинить Кипр своим агрессивным планам, заставить его правительство отказаться от политики неприсоединения. В работе показано, что в трагедии Кипра повинны также экстремисты из греческой и турецкой общин, Турция и Греция, занявшие непримиримые противоположные позиции, что не способствует взаимовыгодному решению кипрского вопроса и соответствует интересам НАТО.

Интересна данная в книге трактовка внешнеэкономических связей, как средства для достижения экономической и политической интеграции Турции с «западноевропейским сообществом». Автор раскрывает стремления правящих кругов

Турции включить страну в Европейское экономическое сообщество. В книге обоснованно выдвигаются политические предпосылки этого шага правящих кругов Турции, связывающих участие в ЕЭС в первую очередь с укреплением и углублением военно-политического сотрудничества страны с европейскими державами. Что касается экономических интересов Турции, то она идет при этом на известный риск. Говоря о развитии в последние годы турецкой экономики, автор указывает на то, что оно происходит в значительной степени за счет усиления финансовой и экономической зависимости страны от союзников НАТО, за счет роста внешних долгов, обременяющих турецкую экономику.

Интересны выводы автора о том, что наблюдающиеся в политике Турции в последние годы тенденции дают основание считать, что развитие отношений с Советским Союзом, со странами социалистического содружества будет продолжаться, хотя Турция, по крайней мере в ближайшем будущем, сохранит основы военно-политического сотрудничества с западными державами. Основание для уверенности в правильности вывода о сохранении в турецкой политике тенденции к развитию отношений с социалистическими странами, особенно в области экономики, дает по-

литика КПСС и Советского правительства, направленная на развитие добрососедских отношений между двумя странами.

Концепция автора по внешней политике Турции является достоинством книги. Она убедительно обоснована. С выводами автора нельзя не согласиться.

Книга бы выиграла при наличии небольшого вводного раздела с анализом внешней политики Турции до второй мировой войны.

Для большей наглядности надо было бы дать в книге больше фактического материала по советско-турецким отношениям за последние десятилетия, в частности конкретных данных по развитию экономических связей. Можно было бы привлечь больше фактов по отношениям с арабскими странами в 70-е годы.

Монография Б. М. Поцхверия является большим вкладом в изучение современной Турции, представляет собой интерес и для научных и практических работников, связанных с осуществлением политических и экономических связей между СССР и Турцией, для читателей, интересующихся проблемами международных отношений.

Эта книга служит делу развития взаимопонимания между народами Советского Союза и Турции.

Отар ГИГИНЕИШВИЛИ

ახალი წიგნები

Вопросы идеологии, 1 критика некоторых буржуазных концепций современного исторического развития, «Мещниереба», Тб., 1978, 232 გვ., ფასი 1 მან. და 90 კაპ. რედაქტორი ე. შენაბდე.

სტატიების კრებულში სოციალიზმსა და კომუნიზმს შორის იდეოლოგიური ბრძოლის ასპექტში განხილულია თანამედროვე მსოფლიოს სოციალურ-პოლიტიკური და ეროვნული განვითარების ზოგიერთი საკითხი. კრებულის ავტორები ამხელენ ისტორიული განვითარების პროცესის ბურჟუაზიული კონცეფციების პოლიტიკურ არსს, რეაქციულ ხასიათს.

ევროპის ქვეყნების პრობლემები, II, „მეცნიერება“, თბ., 1978, 246 გვ., ფასი 1 მან. 90 კაპ.

სტატიების კრებულში განხილულია ევროპის ქვეყნების და ამერიკის შეერთებული შტატების ახალი ისტორიის საკითხები; დაბეჭდილია წერილები შუასაუკუნეების ევროპის ქვეყნებისა და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან.

ქართული საბჭოთა ისტორიოგრაფიის ძირითადი მიღწევები (ავტ. კოლექტივი), „მეცნიერება“, თბ., 1978, 126 გვ. ფასი 80 კაპ.

ნაშრომში დახასიათებულია ქართული საბჭოთა ისტორიოგრაფიის ძირითადი ეტაპები. ნახევრებია საქართველოს ძველი ისტორიის, ფილოლოგიის და არქეოლოგიის თანამედროვე მიღწევები. ვრცელადაა წარმოდგენილი როგორც ფეოდალური საქართველოს, ისე, ახალი და უახლესი ისტორიის მეცნიერული შესწავლის შედეგები.

„სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსცა რ. კიკნაძემ, „მეცნიერება“, თბ., 1978, 62 გვ. ფასი 45 კაპ.

წიგნში დაიბეჭდა XIII საუკუნის ანონიმური გეოგრაფიული თხზულების „სამყაროს საკვირველებათა“ („აჟაბ ად-დუნია“) საქართველოსა და კავკასიის შესახებ ცნობათა სპარსული ტექსტი და ქართული თარგმანი.

სომხურ ხელნაწერთა XIV—XV სს. ანდერძების (პიშატაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და კომენტარები დაურთო ა. აბღალაძემ, „მეცნიერება“, თბ., 1978.

წიგნში წარმოდგენილი მასალა თითქმის მთლიანად პირველად ქვეყნდება ქართულ ენაზე. ამ ცნობების შუქზე წიგნში დასმულია და მოცემულია ცდა საქართველოს XIV—XV სს. ისტორიის არაერთი საკითხის შესწავლისა.

ზ. აღბეჭიძე, ატენის სიონის სომხური წარწერები, „მეცნიერება“, თბ., 1978, 160 გვ., ფასი 1 მან. 05 კაპ.

წიგნში პირველად ქვეყნდება ატენის სიონის ფასადისა და ინტერიერის კედლებზე სხვადასხვა დროს (X—XVIII სს.) ამოკეტილი სომხური წარწერების სრული კრებული. წარწერები მნიშვნელოვანია როგორც საკუთრივ ატენის სიონის მშენებლობის ისტორიის, ისე კავკასიაში ჯერის ტიპის ტაძრების გენეზისის პრობლემასთან დაკავშირებული ზოგი საკითხის შესასწავლად.

მ. გეგეშიძე, ეთნიკური კულტურა და ტრადიციები, „მეცნიერება“, თბ., 1978, ფასი 1 მან. 35 კაპ.

მონოგრაფია ეხება პრობლემის თეორიულ-მეთოდურ და პრაქტიკულ საკითხებს. დახასიათებულია ეთნიკური კულტურის ქმნადობისა და განვითარების, კულტურათა ურთიერთობისა და ურთიერთგამდობის თავისებურებანი. საგანგებო ადგილი აქვს დათმობილი ეთნიკური ტრადიციებისადმი თანამედროვე მეცნიერული და პრაქტიკული დამოკიდებულების საკითხებს. განხილულია სასარგებლო ეთნიკურ-ეროვნული ტრადიციების მოვლა-შენახვის, შემდგომი განვითარების და დრომოქმედი ტრადიციების წინააღმდეგ ბრძოლის პრაქტიკული საკითხები. გამოყენებულია ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და კონკრეტულ-სოციალური კვლევის შედეგები.

ივ. ღოლაშვილი, არსენ იყალთოელი, „მეცნიერება“, თბ., 1978. წიგნი წარმოადგენს XI—XIII საუკუნეების ცნობილი ქართველი მეცნიერისა და მოაზროვნის არსენ იყალთოელის ცხოვრება-მოღვაწეობის მონოგრაფიული შესწავლის პირველ ცდას. მასში განხილულია რამდენიმე მსოფლმხედველობრივი საკითხი XI—XIII საუკუნეების ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიიდან.

მ. რეხვიაშვილი, დასავლეთ საქართველო XVII საუკუნეში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1978, 206 გვ., ფასი 1 მან. 57 კაპ.

წიგნი წარმოადგენს ნარკვევებს XVII საუკუნის დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის, მისი სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის, მრეწველობისა და ხელოვნების შესახებ. ნაშრომში მოცემულია დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ერთობლივი მიმოხილვა ცდა.

მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინოლოგია, „მეცნიერება“, თბ., 1978, 156 გვ., ფასი 85 კაპ.

ნაშრომში თავმოყრილი და შესწავლილია ძველი ქართული ნათარგმნი და ორიგინალური მწერლობის ძეგლები, აგრეთვე ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებში დაცული პალეოგრაფიული ტერმინები. ტერმინთა წარმომავლობისა და შინაარსის ზუსტი განსაზღვრისათვის ავტორი მიმართავს პარალელურ უცხოენოვან (ბერძნულ, სომხურ, არაბულ) მასალას.

ბ. ხილაგაძე, ერაყი მამულქთა გამგებლობის ხანაში. „მეცნიერება“, თბ., 1978, 356 გვ., ფასი 2 მან. 70 კაპ.

წიგნი ქართული, რუსული, აღმოსავლური და ევროპული წყაროების საფუძველზე განხილულია XVIII ს. მეორე ნახევრისა და XIX საუკუნის პირველი მესამედის ერაყის პოლიტიკური, სოციალ-ეკონომიკური და კულტურის ისტორიის ძირითადი საკითხები. ეს არის პერიოდი, როდესაც ერაყში ბატონობდნენ ქართული წარმოშობის „ქულემენების“ დინასტიის წარმომადგენლები. ნაშრომში მოცემულია ამ დინასტიის მიერ წარმოებული საშინაო და საგარეო პოლიტიკის დახასიათება.

ვ. ღონაძე, საფრანგეთის ახალი ისტორიის აქტუალური პრობლემები და ქართული პუბლიცისტიკა, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1978, 206 გვ., ფასი 1 მან. 47 კაპ.

წიგნი გაშუქებულია XIX საუკუნის პროგრესული აზრისა და პუბლიცისტიკის გამოჩენილი წარმომადგენლების: ი. ჭავჭავაძის, ნ. ნიკოლაძის, ს. მესხის, გ. წერეთლის ცხოველი ინტერესი უცხო ქვეყნების შინაპოლიტიკური ცხოვრების აქტუალური პრობლემებისა და საერთაშორისო ურთიერთობის მნიშვნელოვანი ამბებისადმი. ნაჩვენებია, რომ დასავლეთ ევროპის დიდი სახელმწიფოებიდან XIX ს-ის მეორე ნახევრის პროგრესული ქართველი საზოგადოებრიობის განსაკუთრებული დაინტერესებუი საგანი საფრანგეთის ახალი ისტორიის აქტუალური პრობლემები იყო.

საზოგადოებრივი აზრი და სოციალური განვითარების პროცესების კონკრეტული შესწავლა“ (ავტ. კოლექტივი), გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1978, 194 გვ. ფასი 1 მან. და 10 კაპ.

წიგნი ეხება საზოგადოებრივი აზრის აღნაგობისა და ფუნქციონირების ცალკეულ დამახასიათებელ თავისებურებას თანამედროვე სოციალური განვითარების პროცესში.

საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების პრობლემები

(პირველ საკავშირო სამეცნიერო კონფერენციაზე, მოსკოვი, 1978)

1978 წლის 23-25 იანვარს ქალაქ მოსკოვში ჩატარდა პირველი საკავშირო სამეცნიერო კონფერენცია თემაზე: „საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების პრობლემები“.

ეს იყო ფართო წარმომადგენლობითი შეკრება, რაც ორგანიზატორი უწყებების მრავალფეროვნებიდანაც კარგად ჩანს. იგი მოაწვევს სსრ კავშირის უმაღლესი და საშუალო სპეციალური განათლების სამინისტრომ, სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს მეცნიერებისა და ტექნიკის სახელმწიფო კომიტეტმა, სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიამ, პროფკავშირთა ცენტრალურ საბჭოსთან არსებულმა საკავშირო სამეცნიერო ტექნიკურმა საზოგადოებამ, საკავშირო საზოგადოება „ცოდნამ“, ლომონოსოვის სახ. მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა.

მოწვევის წერილში, რომელიც კონფერენციის საორგანიზაციო კომიტეტმა 1977 წლის ნოემბრის დამლევს ჩვენს ინსტიტუტს უშუალოდ გამოუგზავნა, აღნიშნული იყო დასმული პრობლემის მეცნიერული მრავალსაბუთაობა და ამის გამო კონფერენციაში დარგობრივი უწყებებისა და სამეცნიერო კვლევითი დაწესებულებების ფართო მონაწილეობის მიზანშეწონილობა. რაც ამავე დროს ხელს შეუწყობდა ინფორმაციის გაცვლასა და საკოორდინაციო ღონისძიებების შემუშავებას.

ინსტიტუტის დირექციის გადაწყვეტილებით ამ ღონისძიებაში მონაწილეობა ჩვენ დაგვეწოლა სპეციალური სამეცნიერო მოხსენებით, რომლის თეზისები დაიბეჭდა კონფერენციის მასალებში¹.

კონფერენციას მასპინძლობდა მოსკოვის უნივერსიტეტის ლენინის გორებზე. მუშაობა ჩატარდა უნივერსიტეტის ჰუმანიტარული ფაკულტეტების სასწავლო კორპუსში.

კონფერენციის პროგრამა პრობლემის მეცნიერული მრავალგვარობისა და ორგანიზაციულ-სტრუქტურული სირთულის გამო დაძაბული იყო, მაგრამ იგი მთლიანად შესრულდა. მოხსენებებისა და ფიქსირებული გამოსვლების გან-

ხილვა-შეფასება მოხდა სექციების სხდომებზე, კონფერენციის დასაწყისში და დასასრულს მოეწყო 2 პლენარული სხდომა, რომელმაც მოისმინა განმაზოგადებელი მოხსენებები.

კონფერენციის გარეგნულ მეცნიერულ იერზე ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს მისი სექციური სტრუქტურა. მუშაობა წარიმართა 8 სექციით. ეს სექციები იყო: 1. საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების ფილოსოფიური პრობლემები (სექციის თავმჯდომარე პროფ. ა. ზოტოვი), 2. გარემოს დაცვის მართვა და ორგანიზაცია (თავ-რე პროფ. გ. პოპოვი), 3. საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების სამართლებრივი პრობლემები (თავ-რე პროფ. ნ. პეტროვი), 4. საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების ისტორიული განვითარების პრობლემები (თავ-რე სსრ კავშირის მეცნ. აკად. წევრ-კორ. მ. კიმი), 5. სისტემური მიდგომა ეკოლოგიური პრობლემების გადაწყვეტაში (თავ-რე სსრ კავშ. მეცნ. აკად. წევრ-კორ. ნ. მოსევეი), 6. საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების ბუნებისმეტყველურ მეცნიერული პრობლემები (თავ-რე პროფ. ტ. ზეონკოვა), 7. მიწის რესურსების გამოყენებისა და დაცვის ეკოლოგიური ასპექტები (თავ-რე ბიოლოგ. მეცნ. დოქტ. ლ. კორპაჩევსკი), 8. ეკოლოგიური განათლებისა და აღზრდის პრობლემები (თავ-რე დოც. ს. პესენოვი).

კონფერენციის პრობლემებისა და თემატიკის დეტალური მიმოხილვის საშუალება აქ არ არის. მეცნიერული მიმართულებებისა და შინაარსის ახლო გაცნობისათვის, ცხადია, თვით კონფერენციის მასალებს უნდა სპეციალური განხილვა, ამიტომ აქ მხოლოდ ზოგადი ცნობებით და ცალკე მაგალითებით დავეყრდნობით.

საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების მეცნიერული პრობლემები ფართო სფეროს მოიცავს. ჩვენში ეს პრობლემები, მიუხედავად დარგობრივი მრავალფეროვნებისა, ერთ

¹ «Проблемы взаимодействия общества и природы» (Тезисы I Всесоюзной научной конференции), М., 1978, გვ. 84.

საერთო საფუძველს ემყარება. ეს არის ისტორიული და დიალექტიკური მატერიალიზმის მეტოდიოლოგია.

კონფერენციის ძირითადი მიზანი იყო ადამიანისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების კომპლექსური ანალიზი. გამოითქვა მრავალი თეორიული და პრაქტიკული თვალსაზრისი რაციონალური ბუნებათსარგებლობის სხვადასხვა ასპექტის შესახებ. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ბუნებათსარგებლობის თანამედროვე პრობლემებზე უფრადლება იყო გამახვილებული სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ანგარიშში XXV ყრილობაზე. გარკვევით ითქვა, რომ თანამედროვე ეტაპზე აღარ არის საკმარისი ამ პრობლემების შემდგომი დამუშავების მნიშვნელობისათვის მხოლოდ ხაზგასმა. მართლაც, განვილი პერიოდში კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის ინიციატივით განხორციელდა რიგი სერიოზული ღონისძიება, მიმართული ეკონომიკური ზრდის რესურსების უკეთესი გამოყენების ამოცანების გადაჭრისაკენ. საბჭოთა კავშირის ახალ კონსტიტუციაში შეტანილია პუნქტი, რომელიც განსაზღვრავს სოციალისტური სახელმწიფოსა და საზოგადოების პოლიტიკას ბუნებრივი სიმდიდრეების რაციონალურ ათვისებასა და საბჭოთა ადამიანების საცხოვრებელი გარემოს შენახვა-დაცვის უზრუნველყოფას. საბჭოთა კავშირის უმაღლესმა საბჭომ დამტკიცა რიგი საკანონმდებლო საფუძველი, რომლებიც მიმართულია მიწის, წყლის, ტყის, წიაღისეული სიმდიდრეების სწორი გამოყენების უზრუნველყოფისაკენ. მეათე ხუთწლეულის გეგმაში ჩართულია განყოფილება გარემოს დაცვის საკითხებზე და გამოყოფილია მრავალმილიარდონი ასიგნობანი ამ მიზნებისათვის. სამინისტროების, რესპუბლიკური და ტერიტორიული ორგანიზაციების უფრადლება მიეკრძალება განუხრელი ბრძოლისადმი გრძელვადიანი და მიმდინარე ოპერატიული ღონისძიებების გასატარებლად, რომ პარტიისა და მთავრობის მიერ დასახული ამოცანები მთლიანად შესრულდეს.

ქვეყნის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების რესურსების გამოყენების პრობლემის გამწვავება დაკავშირებულია წარმოების ზრდის თანამედროვე ჩქარი ტემპების უზრუნველყოფის აუცილებლობასთან. ჩვენი ქვეყანა მდიდარია რესურსების ყველა სახეობით, რომლებიც განსაზღვრავენ ეკონომიკური ზრდის შესაძლებლობებს — შრომითი, საწარმოო, ბუნებრივი სახეობებით. მაგრამ ეს რესურსები უსაზღვრო არ არის და ამავე დროს ზოგი მათგანი გაძლიერებულად გამოიყენება. მეორე მხრივ, წარმოების ზრდა ძალზე დიდია. საბჭოთა ხელისუფლების 60 წლის მანძილზე სამრეწველო წარმოება გაიზარდა 200-ჯერ უფრო

მეტად. 10 წელიწადში სამრეწველო წარმოება ორმაგდება. მაშასადამე, ადგილი აქვს არსებული რესურსების მზარდ გამოყენებას. აქედან გამომდინარეობს ეკონომიკის ინტენსიფიკაციის, შრომისწარმოებლურობის ამაღლების, მოწყობილობების უფრო სრული დატვირთვის, ნედლეულისა და მასალების ეკონომიის, მათი კომპლექსური ათვისების ამოცანა. მაშასადამე, საჭიროა გადასვლა უფრო თანამედროვე ტექნოლოგიურ პროცესებზე, რომლებიც უზრუნველყოფენ მასალების მრავალი სახეობის მრავალჯერად გამოყენებას მათ რეციკლირებას, გვერდითი პროდუქტების ხმარებას, ნარჩენების უტილიზაციას. მეორე მხრივ, საჭიროა გაქუჩიანებასთან ბრძოლა, არც ერთი და არც მეორე თეთიღინებაზე არ შეიძლება იყოს მიშვებული თხოულობის ღიდ დაბანდებებს ახალი სრულყოფილი ტექნოლოგიური პროცესების შემოსაღებად, საბოთის კომპლექსურად გამოსაყენებლად. ყოველგვარი საშუენდ-გამსუფთავებელი ნაგებობების მშენებლობისათვის. ეს პრობლემები თავისი შინაარსით ეკონომიკურიც არის და სოციალურიც და თხოულობს მეცნიერულ დამოკიდებულებას. როგორც ითქვა, კონფერენციამ წარმოდგენილი იყო მრავალი მოხსენება ზოგადმეცნიერული — ფილოსოფიური, ისტორიული, სამართლებრივი, ეკონომიკური მნიშვნელობისა, აგრეთვე მოხსენებები კონკრეტულ პრობლემებზე.

ზოგადმეცნიერულ მოხსენებებს მათი თემატიკური მრავალფეროვნების მიუხედავად, გასდევდა ერთი მეთოდოლოგიური ზანზი, რომ კომბინობა თავისი განვითარების დასაწყისში ფლობდა ძალზე შეზღუდულ შესაძლებლობას, ზემოქმედება ჰქონდა ბუნებრივ პროცესებზე. ხანგრძლივი ისტორიული პერიოდის განმავლობაში ადგილი ჰქონდა გარემო სამყაროსთან ადამიანის პასიურ დამოკიდებულებას, მისწრაფებას მასთან შეგუებისადმი, ტერიტორიის შეფასებაში, რაც ადამიანის სივრცობრივ მოქმედებას განსაზღვრავდა; წამყვანი იყო ნატურალური შეფასება, რაც განიხილავდა ტერიტორიის თავისი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილების საგნობრივი პირობების თვალსაზრისით. შემდგომ, ახალ ისტორიულ ეტაპზე უკვე ადამიანია მოქმედი ცენტრში და მის გარშემო განლაგებულია დანარჩენი სამყარო. ასეთი თვალთახედვა გაბატონდა კაპიტალიზმის დროს. კაპიტალიზმი ქმნის ტერიტორიის რესურსების საყოველთაო ექსპლუატაციის სისტემას, რაც გადაიქცევა მისთვის სასარგებლო საგნების ერთობლიობად. გარემო სამყაროსთან პასიური დამოკიდებულება, მასთან შეგუება იცვლება მისწრაფებად, რომ სამყარო შეუგუდოს თავის მიზნებს, დაუქვემდებაროს ის თავის სუბიექტურ მო-

თხვნებს. ტერიტორიის წამყვანი შეფასებანი ამ ეტაპზე დაკავშირებულია ადამიანის მოქმედების ეფექტურობის ცალმხრივ გაგებასთან, მოგების გამოღვევებასთან. ამის შედეგად წარმოიშვა საფრთხე ეკოლოგიური პრობლემების სწრაფი ზრდისა ადამიანის მიერ მათი გადაწყვეტის შესაძლებლობასთან შედარებით.

მესამე ეტაპზე, სოციალისტური საზოგადოების განვითარების თანამედროვე პირობებში წინა პლანზე დგება გარემო პირობების იმ თვისებების მნიშვნელობა, რომლებიც ადამიანის ყოველმხრივ განვითარებას უწყობს ხელს. აქ ხდება ბუნებისადმი მტაცებლურ-დამანგრეველი დამოკიდებულების ძირფესვიანი შეცვლა. ერთადდება საზოგადოებრივი პასუხისმგებლობა გარემოს აღდგენის საქმეში ამ გარემოს საკუთარი შინაგანი კანონების საფუძველზე. შესაბამისად იცელება სიერცისადმი დამოკიდებულებაც, იზრდება ადამიანის შემოქმედებითი პოტენციალი მაქსიმალური სოციალური ეფექტის მისაღებად.

კონფერენციის პლენარულ სხდომებზე წაკითხული მოხსენებებიდან უნდა დავასახელოთ აკად. ტ. ხაჩატუროვის მოხსენება „ეკოლოგიის ეკონომიკური პრობლემები“ (ტ. ხაჩატუროვი გახლდათ ამ კონფერენციის საორგანიზაციო კომიტეტის თავმჯდომარე), პროფ. ნ. ეგოროვის მოხსენება „გარემოს დაცვის პრობლემების სპეციალისტთა მომზადების საისტემა“, მეცნ. აკად. წევრ-კორ. ვ. კოდას მოხსენება „აღადამიანისა და ბუნების ურთიერთობის პრობლემები“. აკად. ნ. დუბინინის მოხსენების თემა იყო „გარემოს დაცვის გენეტიკური ასპექტები“. მანვე ბიოლ. მეცნ. დოქტორთან ი. ალტუხოვთან თანაავტორობით შესაბამის სექციაში წარადგინა მოხსენება „გენეტიკური ასპექტები პრობლემისა „ადამიანი და ბიოსფერა“. პლენარულ სხდომებზე მოხსენილ იქნა 13 მოხსენება.

როგორც ითქვა, მრავალასპექტიანი იყო სექციური მუშაობა, სადაც განხილული იყო ამ დიდი პრობლემის ბუნებისმეტყველური და სოციალური ასპექტები. მ სექციაში მოხსენიეს 200-მდე მოხსენება და ფიქსირებული გამოსვლა. აქვე მოეწყო პრობლემური დისკუსიები. სექციებში შემუშავებული და მიღებული რეზოლუციები და რეკომენდაციები საფუძვლად დაედო კონფერენციის ძირითადი დოკუმენტის მომზადებას, რომელმაც ასახა შემდგომი მეცნიერული საქმიანობის მიზანმიმართულება და საბჭოთა მთავრობის მხარდაჭერით განსახორციელებელი მეცნიერულ-პრაქტიკული ღონისძიებები.

სექციური მუშაობის დარგობრივი მრავალფეროვნების დასახასიათებლად აქაც იძულებ-

ბული ვართ შერჩევის ხერხს მივმართოთ, რაც, ცხადია, სრულ სურათს ვერ შეგვიქმნის, დავასახელებთ რამდენიმე მაგალითს მოხსენებათა შინაარსობრივი რაობის წარმოსადგენად.

საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების ფილოსოფიურ პრობლემათა სექციაში წარმოდგენილი მოხსენებები მოიცავდნენ პრობლემის ფილოსოფიურ, სოციოლოგიურ, ბუნებისმეტყველურ ასპექტებს, როგორც იყო მაგ., პროფ. ა. კოლოტიევსკის მოხსენება „ბუნებისა და საზოგადოების ურთიერთმოქმედების პრობლემებისადმი ძირითადი სამეცნიერო მიდგომათა სისტემის შესახებ“, დოც. ლ. სამოილოვისა — „ასახვის სამი ასპექტი მეცნიერებათა მეთოდოლოგიაში გარემოს შესახებ“, ფილოს. მეცნ. კანდ. ა. გორელოვისა — „თანამედროვე ეკოლოგიური სიტუაციის ფილოსოფიური პრობლემები“, დოც. კ. სინიუტინისა — „ეკოლოგიური პრობლემების იდეოლოგიური ასპექტი (ადამიანის ეკოლოგიის მისტიფიკაციის ცდების შესახებ)“, ფილოს. მეცნ. კანდ. ა. ახიუზერის და გეოგრ. მეცნ. კანდ. პ. ილინისა — „საზოგადოების საქმიანობის ეკოლოგიური კანონზომიერებების შესახებ“, დოც. ი. მანინისა — „სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუცია და წარმოების ეკოლოგიზაცია“, ფილოს. მეცნ. კანდიდატების ვ. რასკინის, ნ. პანფილოვას და ლ. ზაბარას მოხსენება „გარემოს დაცვა, როგორც სოციოლოგიური კვლევის ობიექტი“ და სხვ.

გარემოს მართვისა და დაცვის ორგანიზაციის პრობლემებისადმი მიძღვნილ მოხსენებებში მახვილი ჰქონდა გაკეთებული ბუნებათსარგებლობაში (Природопользование) ეკონომიკური და სოციალური დამოკიდებულებისა და მოქმედების ეფექტიანობას, როგორც იყო მოხსენებები „საზოგადოებრივი წარმოების ეკოლოგიზაციის ეკონომიკური ასპექტები“ (ეკონ. მეცნ. კანდ. ა. ბისტროვი), „ბუნებრივი რესურსების მართვისა და შეფასების სოციალურ-ეკონომიკური მექანიზმები“ (ეკონ. მეცნ. კანდ. მ. ბრონშტეინი), „ჩალაქის ბუნებრივი გარემოს სტატისტიკის პრობლემები“ (ეკონ. მეცნ. კანდ. მ. ტრულოვა) და სხვ.

საყურადღებოა, რომ სწორედ ამ პრობლემების განხილვას დაუკავშირდა ამავე სექციაში სპეციალურად მოწყობილი დისკუსია თემაზე: „გარემოს დაცვის მართვის ეკონომიკური მექანიზმის სრულყოფა“.

საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების სამართლებრივ სფეროში გაერთიანებული პრობლემები ასახადნენ სახელმწიფო მართვის სპეციფიკას ბუნების დაცვის საქმეში, საკანონმდებლო პრაქტიკის მეცნიერულ და საზოგადოებრივ ასპექტებს, იურიდიული პასუხისმგებლობის ადმინისტრაციულ-სამართლებ-

რივი ნორმებისა და პროფილაქტიკის ზოგად-მეცნიერულ და კერძო საკითხებს. ღიფერენცი-რებულად იქნა განხილული სამართლებრივი სა-კითხვები ბუნებრივი რესურსების თვალსაზრის-სით ტყე, მიწა, წყალი და სხვ., მახვილი გაუქმდა ბუნების დაცვისა და რაციონალური გამოყენების საერთაშორისო სამართლებრივ საკითხებს.

საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმე-დების ისტორიული განვითარების პრობლემები, როგორც ითქვა, საეტიკურ სექციაში (№ 4) იქნა განხილული.

პირადად ჩვენ ამ სექციაში მოგვიხდა მუშაო-ბა. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ სექციაში წარმოდგენილი მოხსენებები ისტორიის, არ-ქეოლოგიის, ანთროპოლოგიის, ისტორიული გეოგრაფიის, ეთნოგრაფიის, დემოგრაფიის, ეკოლოგიის სფეროებიდან მათდამი დიდი ინ-ტერესის გამო ჩვენ გვართმევდა ფიზიკურ შე-საძლებლობას სხვა სექციებში განსახილველი აგრეთვე დიდად საინტერესო მოხსენებების მოსმენისას. ეს, როგორც ჩანს, საერთო მოვ-ლენაა მრავალსაბჭეტოან სამეცნიერო შეკრე-ბებზე, როცა ერთდროულად მიმდინარეობს სექციური მუშაობა.

საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმე-დების ისტორიული განვითარების პრობლემე-ბის სექციაში წარმოდგენილი მოხსენებების ერთი ნაწილი სოციოგენეზის კარდინალურ სა-კითხვებს დაუკავშირდა და გარკვეული თვალ-საზრისით ისტორიული მატერიალიზმის თვალ-საზრისო მომენტებიც ასახა. განხილვის საგანი გახდა აგრეთვე ანთროპოგენეზის ბიოლოგიურ-ანთროპოლოგიური და ბიოსოციალური პრობ-ლემები.

საგანგებო ყურადღება მიექცა საზოგადოება-სა და ბუნების ურთიერთმოქმედების სტადია-ლურ-საფეხურებრივ განხილვას საწარმოო ძალ-თა ისტორიულ-ფორმაციულ განვითარებასთან კავშირში. ამ პრობლემის მიხედვით წარმოდგე-ნილ ისტორიულ და არქეოლოგიურ მოხსენე-ბებში საკუთრივ ტექნიკურ-ტექნოლოგიური სა-კითხების გვერდით, მახვილი გაუქმდა მითივი-სებითი და მწარმოებლური მეთოდების ურთი-ერთობის საკითხს, რაც საერთოდ იმ მარქსის-ტული დებულების დადასტურებას ემსახურე-ბოდა, რომ საზოგადოებრივი წარმოების პრო-ცესში ჩართული ბუნების ნივთიერებანი და ენერგია სოციალურ ფუნქციას იძენენ და იქ-ცევიან საზოგადოებრივ საწარმოო ძალებად, რომ საწარმოო ძალების მეშვეობით ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო ადამიანის არსებობის გარეგანი პირობებიდან გადაიქცევა საზოგა-დოებრივი ცხოვრების შინაგანი არსის ფაქტო-რად:

კონფერენციაზე საგანგებოდ იყო აღნიშნული, რომ მოძრაობის ბიოლოგიური ფორმიდან სო-ციალურზე გადასვლის წანამძღვრების, პირობე-ბისა და მექანიზმის შესწავლა და სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქაში საზოგადოებისა და ბუნე-ბის ურთიერთმოქმედების სპეციფიკის გამოე-ლენა დღეისათვის ისტორიული მეცნიერების ერთ-ერთი ყველაზე აქტუალური ამოცანაა, გან-საკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება მწარმოებ-ლური მეურნეობის ჩამოყალიბების პროცესის, ე. წ. ნეოლითური რევოლუციის კვლევას, რომელიც ამოსავალი პუნქტი გახდა ბუნების გააღამიანებისა, ხელოვნური პროდუქტებით მი-სი გამარეალფეროვნებისა. ასევე განსაკუთრებუ-ლია ნოოტექნიზაციისა და სამეცნიერო-ტექნი-კური რევოლუციის გაფართოების თანამედროვე ეტაპის კვლევა. ხაზი გაესვა იმას, რომ ისტო-რიკოსების მეცნიერული მოვალეობაა საზოგა-დოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების ძირფესვიანი სხვაობის ჩვენება კაპიტალიზმისა და სოციალიზმის დროს, ბუნების გარდაქმნაში საბჭოთა კავშირის გამოცდილების ისტორიული განზოგადება, გეგმიური ეკონომიკისა და საზო-გადოებრივი საკუთრების უპირატესობის გა-მოძღვრება ადამიანის დამოკიდებულებაში ბუნებასთან. აღინიშნა აგრეთვე, რომ არსებით ადგილი ისტორიულ ნაშრომებში უნდა განე-კუთვნოს წარსული ეპოქების იმ გამოცდილების შესწავლას, რომელიც მნიშვნელობას ინარჩუ-ნებს ჩვენი დროისათვის. ამ მხრივ გამოყოფთ აღინიშნა ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე შე-ქმნილი ემპირიული ცოდნის მარაგისა და სა-წარმოო ტრადიციების სადღეისო მნიშვნელო-ბა, რომლებიც ასახავენ ეკოლოგიური გარემოს სხვადასხვა კომპონენტის მიზეზ-შედეგობრივ კავშირსა და სისტემურ შეთანწყობას.

აღნიშნულ სექციაში განხილული ისტო-რულ-ფილოსოფიური ხასიათის თემატიკიდან მა-გალითისათვის შეიძლება დაგვესახელებინა პროფ. დ. გურიევის მოხსენება „სოციალური-სა და ბიოლოგიურის შეფარდება კაცობრიობის ისტორიაში“, რომლის ძირითადი დებულების მიხედვით სოციალური ფაქტორის ჩანასახების წარმოქმნამ, პირველ რიგში კი საზოგადოებ-რივმა წარმოებამ, გამოიწვია გააღამიანების გზა-ზე დამდგარი არსებების სათანადო ბიოლოგი-ური ცვლილებანი და ყველაზე განვითარებული ახალი სახეობის წარმოქმნა, რომ სოციალური ფაქტორის ერთგვარობამ ბუნებრივი პირობების მიხედვით პლანეტის განსხვავებულ რეგიონებ-ში განაპირობა ადამიანების ერთნაირი ბიოლო-გიური ბუნება. საზოგადოების განვითარების თავდაპირველად ჩამოყალიბების პროცესში სო-ციალურმა ფაქტორმა ცხოველთა სამყაროს ყვე-ლაზე მაღალგანვითარებული სტადიის საფუ-

ელზე შექმნა მყარი და პერსპექტიული ბიოლოგიური ბაზა თავისივე განვითარებისა ანუ ზრუნველყოფილი გახდა შემეცნების, შრომითი საქმიანობის, ადამიანთა საზოგადოებრივი ურთიერთობების ნორმალური არსებობა და განვითარება. ამავე დროს ბიოლოგიურმა საზოგადოებაში დაკარგა თვითგანვითარების უნარი, რის გამოხატულებაც ისიც არის, რომ თანამედროვე პერიოდში კაცობრიობა ბიოლოგიური ფელსაზრისით ევოლუციას არ განიცდის და არც საზოგადოებრივ-ისტორიულ პროცესში განუცდია ყოველი ახალი ფორმაციის მიხედვით ბიოლოგიური ხასიათის ხარისხობრივი ცვლილება. ნათქვამი არაა გამოირიცხავს ბიოლოგიური ცვლილებების თავისთავად არსებობას.

დოქ. ი. გავრილენკოს მოხსენებაში „ბიოლოგიური და სოციალური ფაქტორების დიალექტიკური ურთიერთმოქმედება ზოგადისტორიულ პროცესში“ განვითარებული იყო ის აზრი, რომ საზოგადოება არის ბუნების ნაწილი, მისი შინაგანი — ისტორიული, სოციალური ელემენტი, მაგრამ განვითარების პროცესში ურთიერთმოქმედების აქტიურ მხარედ იქცეოდა ისტორიული კანონები, ბუნება კი გადაიქცევა შინაგან ელემენტად, რომელიც საზოგადოებას ემორჩილება. საზოგადოება (სუბიექტი) როგორც თვითმზანი, გადააქცევს ბუნებას (ობიექტს) თავისი განვითარების საშუალებად.

ისტ. მეცნ. კანდ. ლ. დანილოვას მოხსენებაში „ბუნებრივის გარდაქმნა სოციალურად საწარმოო ძალთა ნატურალური სისტემის დროს“ აგრეთვე გატარებული იყო აზრი, რომ მწარმოებლურ ეკონომიკაზე გადასვლა მოასწავებდა ბუნების გარდაქმნის დასაწყისს, ბუნებრივი წესითერებების შეცვლას შრომის პროდუქტებით. საწარმოო ძალთა ნატურალური სისტემის უპირატესობამ განსაზღვრა წარმოების მომხმარებლური მიმართულება და პირდაპირი დამოკიდებულება ბუნებისაგან, წარმოების ნატურალური ხასიათი ძნელ ზღვრებს ქმნიდა ბუნებრივი მატერიის სოციალურში გადაზრდისათვის.

კონფერენციაზე ძირითადი სამუშაო პრობლემის ფონზე და შექმნა განხილვის საგანი გახდა კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობის ბევრი თეორიული საკითხი. ასეთი იყო მაგალითად, ისტ. მეცნ. დოქტ. ა. ხაზანოვის მოხსენებაში „ბუნებრივი და სოციალური ფაქტორების როლი მომთაბარე მესაქონლეობის წარმოქმნაში“ გატარებული აზრი იმის შესახებ, რომ მომთაბარე მესაქონლეობა პირველად იმ ადგილებში და იმ დროს წარმოიქმნებოდა, რო-

ცა იგი მოიპოვებდა ხოლმე მეურნეობრივ უპირატესობას მეურნეობის სხვა სახეთა მიმართ, რომ მომთაბარე მესაქონლეობის გენეზისის ამოსავალი ფორმა გახდა არა მონადირეობა, არამედ კომპლექსური სამიწათმოქმედო-მესაქონლური მეურნეობა. მომთაბარე მესაქონლეობის (ე. ი. ლაპარაკია ნომადურობაზე) წარმოქმნას პოლიცენტრისტული ხასიათი ჰქონდა, მაგრამ თვით ცენტრების რაოდენობა განსაზღვრული იყო. მოხსენების ძირითადი დასკვნის მიხედვით, ნამდვილი მომთაბარე მესაქონლეობა, წინააღმდეგ გაერელებული შეხედულებებისა, დედამიწაზე წარმოიქმნა შედარებით გვიან, არა უადრეს II ათასწლეულის დასასრულისა და I ათასწლ. დასაწყისში და წარმოადგენდა მესაქონლეობრივი მეურნეობის განვითარების შედეგს მისი სპეციალიზაციის მიმართულებით. სამეურნეო საქმიანობის სხვა სახეობებისაგან საბოლოო ჩამოშორება იყო იძულებითი მოქმედება, დაკავშირებული კლიმატურ ცვლილებებთან, რაზედაც ისიც მეტყველებს, რომ ნომადიზმზე გადასვლა მისი წარმოშობის ძირითადი რაიონებში მოხდა თითქმის ერთდროულად. მომთაბარე (ნომადური) მესაქონლეობის უპირატესობათა შორის ერთ-ერთი იმასაც ასახელებენ, რომ მომთაბარე მესაქონლეობას აქვს უნარი ტრანსფორმაციისა ახალ ბუნებრივ-გეოგრაფიულ ზონებში, ჯოგის შემაღლენელ სახეობათა სათანადო ცვლილებებით. მაგრამ მეურნეობის ადრინდელი მიმართულების შენარჩუნებით, ლაბილებისა და ტრანსფორმაციის მეტი უნარი ჰქონდათ მომთაბარე მესაქონლეობის მულტისპეციალიზებულ ფორმებს ჯოგების შემაღლენლობის სახეობითი მრავალფეროვნებით, რომლებშიც იყვნენ მაღალი მორფოლოგიური პლასტიკურობის მქონე ცხოველები.

კვლევის საერთო შედეგების მიხედვით მომთაბარე (ნომადური) მესაქონლეობის წარმოქმნა ხანგრძლივი პროცესი იყო და უკავშირდებოდა ეკოლოგიური, სამეურნეო, სოციალურ-პოლიტიკური და კონკრეტულ-ისტორიული ხასიათის სხვადასხვა ფაქტორს.

დასაბუთების ახალი მიდგომის გამოყენებით ლიტერატურაში ადრე გამოთქმული შეხედულების განმტკიცების ცდა იყო მოცემული ა. განაჟას (მოსკოვის უნივერსიტეტი) მოხსენებაში „უძველესი ცივილიზაციების ბუნებრივ გარემოსთან ურთიერთმოქმედების ზოგიერთი ასპექტი“. ხაზი იყო გასმული იმ მნიშვნელოვანი ეკოლოგიურ-სოციალური ფაქტორისათვის, რომ არსებობის ადრეულ პერიოდში. ადამიანების მცირერიცხოვნობის გამო, დეჰამიწის

² ეს შეხედულება წარმოშობით ადრინდელია, მაგრამ იგი დღესაც გაბატონებულად ითვლება — მდრ. მაგ., Д. М. Еремеев. Кочевники в мировой истории, журн. «Азия и Африка сегодня», 1978, № 1, გვ. 50—54.

ფართობი დასახლებული იყო ძალზე არა-თანაბრად მეტ-ნაკლებად იზოლირებული ჯგუფების სახით („იზოლატების ეპოქა“). აუცილებელი პროდუქტების გაერცელების რაიონებში მოსახლეობის სიმჭიდროვის ზრდა სტიმულს აძლევდა საწარმოო ძალების განვითარებას. რაც უფრო მცირეა აუცილებელი პროდუქტის გაერცელების ფართობი, მით უფრო სწრაფად იზრდება ამ ფართობზე მოსახლეობის სიმჭიდროვე. ამიტომ პირველი ცივილიზაციები წარმოიქმნებოდნენ იმ ადგილებში, სადაც აუცილებელი პროდუქტის გაერცელების რაიონი შედარებით კატარა იყო: ესენია ოაზისები, მთის ხეობები, კუნძულები და სხვ. აქედანვე გამომდინარეობს ძირითადი დასკვნა, რომ ყველა ხალხის კულტურის განვითარების ისტორია ექვემდებარება საერთო კანონზომიერებას. იზოლატების ეპოქაში მათი განვითარება პარალელურად მიდის. ამ პერიოდში ცივილიზაციების არსებობა განვითარების სხვადასხვა დონით დაკავშირებულია არა სხვადასხვა ცივილიზაციის განვითარების სხვადასხვა კანონზომიერებასთან, არამედ მხოლოდ მათი წარმოქმნის სხვადასხვა დროსთან და განვითარების სიჩქარესთან, რასაც ხელს უწყობს განსხვავებული ბუნებრივი პირობები და ბუნებრივი პროდუქტის სხვადასხვა სახეობის გაერცელების არათანაბრობა. სწორედ ეს პირობები განსაზღვრავდნენ ხალხთა თავდაპირველ განსხვავებას ერთმანეთისაგან.

მნიშვნელოვანდ განსხვავებულია თვალსაზრისი თვალსაზრისი რუსი ისტორიკოსების ს. სოლოვიოვის, ნ. შმაპოვის, ვ. კლუჩევსკის გეოგრაფიული დეტერმინიზმის მიმართ განავითარა დოქ. ა. სოკოლოვმა მოხსენებაში „სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში ბუნებრივი და დემოგრაფიული ფაქტორების როლის შესახებ“, მიაქცია რა ყურადღება მათ ნააზრევში ფასეულ კონკრეტულ დაკვირვებებსა და დასკვნებს. მაგ., ხაზი გაესვა იმ მოვლენას, რომ აღმოსავლეთ ევროპის ბუნების ხასიათმა, საწარმოო-ტექნიკური ბაზის განვითარებაში პირობებში მისი ათვისების სიძნელებმა წარმოშვეს სათქმელში მიწათმოქმედლობის განსაკუთრებული როლი და სხვა მიზეზების გვერდით ხელს უწყობდნენ საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკურ ორგანიზაციაში თემის ხანგრძლივად შემონახვას. ბუნებრივ-გეოგრაფიული და დემოგრაფიული ფაქტორები გავლენას ახდენდნენ ფეოდალური კლასისა და ცენტრალური ხელისუფლების ორგანიზაციაზე, იწვევდნენ ბატონობის პროცესის გაგრძელებას. კოლონია-

ციის პროცესმა განაპირობა ხანგრძლივი ისტორიული პერიოდის განმავლობაში სოფლის მეურნეობის ექსტენსიური ფორმების სიჭარბე, რაც აფერხებდა მიწისმოქმედებისა და მესაქონლეობის უფრო პროგრესულ ფორმებზე გადასვლას, მრეწველობის განვითარებას.

მეთოდოლოგიურ და თეორიულ სიახლეს შეიცავდა დოქ. ვ. ბახტას (მოსკოვი, კულტურის ინსტიტუტი) მოხსენება „ოკეანე მსოფლიო ისტორიაში“, რომელშიც გატარებულ იყო ის აზრი, რომ მეცნიერებაში საერთოდ მიღებული მიდგომა მსოფლიო ისტორიის მოდელირებაში, რომლის მიხედვით ყველა ძირითადი ისტორიული, ეთნიკური და კულტურულ-ისტორიული პროცესი ხორციელდებოდა მხოლოდ და მხოლოდ მატერიალების ფართო სივრცეებზე, სრული და მართებული არ არის, რამდენადაც მთელი რიგი უმნიშვნელოვანესი პროცესი, რომელსაც არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა ისტორიის მომდევნო მსვლელობისათვის, რეალიზებული იყო მთლიანად ოკეანის ზედაპირზე. ოკეანე კი არა მარტო ჩვენი პლანეტის ზედაპირის უმეტეს ნაწილს შეადგენს, არამედ თავისი საერთო და დეტალური სასაზღვრო გამოსახულებით გადამწყვეტ გავლენას ახდენდა სოციალური განვითარების პროცესებზე და ისტორიაზე. მოხსენებაში წამოყენებული თვალსაზრისით, ოკეანის ათვისება, როგორც შესაძლო გზა-მიმართულებისა დედამიწის ერთი პუნქტიდან მეორეში, დიწყო არა უგვიანეს ზედაპალეოლითისა. ამ შესაძლებლობის დაუშვებლად ავსტრალიის თავდაპირველი დასახლება ვერ ახსნებოდა. არქეოლოგიური მონაცემებით ზედაპალეოლითშივე იწყება ოკეანის ინტენსიური ათვისება, როგორც საკვებისა და ტექნიკური ნედლეულის ამოუწურავი ბუნებრივი რეზერვუარისა, ხოლო ნეოლითის მოსახლეობა სანაპირო წყლებს თანდათანობით რთავდა თავისი საცხოვრისის ბუნებრივი ტერიტორიის საზღვრებში, საიდანაც მრავალი შედეგი გამომდინარეობდა. სწორედ პირველყოფილი კაცობრიობის სოციალურ-კულტურული განვითარების ამ სტადიაზე ჩამოყალიბდა ჩვენ დღემდე მოღწეული ნეოლითის ოკეანური კულტურები (პოლინეზიელები, მელანეზიელები და სხვ.). შენიშნულია, რომ ნეოლითური ეთნოსების მითოლოგიური კოსმოგონიები აუცილებლად მოიცავენ ოკეანეს, როგორც ერთ-ერთ თავდაპირველ სტიქიას, საიდანაც წარმოიშვება ყოველივე ცოცხალი, მათ შორის ადამიანი. უძველესი კლასობრივი საზოგადოებების ჩამოყალიბებისა და ფუნქციონირების ისტორიაც გვიჩვენებს, რომ განსაკუთრებით ინტენსიური ისტორიული ცხოვრების რეგიონები ყოველთვის იყვნენ დაკავშირებული

ოკეანესთან (ხმელთაშუა ზღვა, სამხრ. აღმოსავლეთი აზია, მეზოამერიკა და სხვ.)³. განუხმელა ოკეანის ისტორიული მნიშვნელობა დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენების პერიოდში და ასე შემდგომ.

საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების ისტორიული პრობლემების სექციაში განხილული მოხსენებებიდან ცალკე უნდა გამოვეყოთ მოხსენებათა ის ჯგუფი, რომელიც ეთნოგრაფიის თეორიულ საკითხებს მიეძღვნა. ასეთები იყო აკად. ი. ბრომლის მოხსენება „ეთნიკური პრაქსისების ეკოლოგიური ასპექტები“, პროფ. ლ. გუმლიოვის მოხსენება „ეთნოსი და ბიოსფერა“.

აქ საჭირო იქნება გავიხსენოთ, რომ ამ ათწლეულის წინ საბჭოთა მეცნიერებაში საგანგებოდ დისკვა საკითხი აღამიანთა საზოგადოების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფენომენის, აღამიანთა ერთობის ერთ-ერთი ძველი და ძირითადი ფორმის — ეთნოსის რაობის შესახებ. თავისთავად ეს საკითხი მეცნიერულად ახალი არ არის, რადგან იგი ეთნიკური ისტორიისა და ეთნოგენეზის პრობლემების კვლევის თანმხლები ობიექტია, იგარამ საკითხის ცალკე გამოყოფამ ეთნოსის შესახებ მეცნიერული ინტერესი გამოიწვია და, როგორც ცნობილია, სპეციალურ ლიტერატურაში დისკუსიის საგანდაც იქცა. ცნობილია ჟიკი, რომ მეცნიერულ კამათში ორი მთავარი საზი გამოიკვეთა, რომელთა მიხედვით ეთნოსის ხუნება და არსი ერთმანეთისაგან განსხვავებული თვალთვალდებით აიხსნებოდა. ეს ორი შეხედულება უფრო გამარტივებულად რომ წარმოვადგინოთ, მივიღებთ, რომ ერთი შეხედულება ეთნოსს მიიჩნევს აღამიანთა სოციალურ-კულტურულ ისტორიულ ერთობად, მეორე შეხედულებით, ეთნოსი ბიოსოციალური ისტორიული ერთობაა, რომლის საწყისები აღამიანთა ერთობის ადრინდელ ანთროპოლოგიურ საფეხრს ე. წ. პოპულაციების საფეხურს უკავშირდება⁴.

კონფერენციაზე ამ ორი შეხედულების წამყვან წარმომადგენლებს აკად. ი. ბრომლის და პროფ. ლ. გუმლიოვის ლიტერატურული პაექრობის მავიერ უკვე პირისპირ მოუხდათ დადომა მოხსენებებით. ამასთან დაკავშირებულმა ფართო კამათმა პირველი შეხედულების უფრო

მეტი მომხრე წარმოაჩინა, ე. ი. ისინი ვინც ეთნოსს სოციალურ-კულტურულ ისტორიულ ერთობად მიიჩნევს. ამავე დროს აქ წამოჭრილმა საკითხებმა ნათელყვეს, რომ შემდგომ გაღრმავებულ კვლევას მოითხოვს ეთნოსში თავდაპირველი გენეტიკურ-ნათესაობითი პოზიცია და მისი შემდგომი განვითარების კონკრეტულ-ისტორიული პროცესები. სხვაგვარად — შეიძლება თუ არა ეთნოსის წარმოქმნა რეალურა ნათესაური საფუძვლების გარეშე, თუნდაც ეს საფუძველზე ისტორიული განვითარების პროცესში თვისობრივად შეცვლილი იყოს და ეთნიკური თვითშეგნების ან მიკუთვნებულობის ნიშნით გვევლინებოდეს.

კონფერენციაზე და განსაკუთრებით მის ისტორიის სექციაში საგანგებო ყურადღება მიექცა პრობლემის ისტორიულ-თეორიულ და თანამედროვე პრაქტიკულ საკითხებს. აღინიშნა (და ეს ისტორიის სექციის რეზოლუციაშიც შეიტანეს), რომ ისტორიულ ნაშრომებში არსებითი ადგილი უნდა დაიკავოს წარსული ეპოქების მეურნეობრივი გამოცდილების შესწავლამ, რადგან ისინი ინარჩუნებენ თავის მნიშვნელობას ჩვენი დროისთვისაც. ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე შექმნილი ემპირიული ცოდნისა და საწარმოო ტრადიციების მარაგი ასახავს კონკრეტული ეკოლოგიური გარემოს სხვადასხვა კომპონენტის სისტემურ-კორელაციურ შეთანწყობას. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია სამეურნეო საქმიანობისა და ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოს სხვადასხვა ტიპისა და ფორმის ურთიერთკავშირის, სოფლის მეურნეობის საწარმოო ციკლების ბუნებრივ ციკლებთან დამოკიდებულების ანალიზი, მოცემული ლანდშაფტისათვის ოპტიმალური სამეურნეო-კულტურული ტიპების (მათი რეგიონალურ-ლოკალური ვარიანტების) გამოვლინება, ბუნებაზე ანთროპოგენური ზემოქმედების დადებითი და უარყოფითი შედეგების გათვალისწინება წარმოების სხვადასხვა წესისა და მეურნეობის სხვადასხვა ფორმის დროს, ამ ზემოქმედებასთან დაკავშირებული ეკოლოგიური კრიზისების ხასიათისა და მათგან თავისდაღწევის ხასიათის განსაზღვრა. ჩამოთვლილი ასპექტების შესწავლა სასარგებლო იქნება სახალხო მეურნეობის პრაქტიკული ამოცანების გაღაწყვეტისათვის. საკითხების ამ

³ აქ უნდა გავიხსენოთ, რომ ი. მეჩნიკოვის ცნობილ სოციოლოგიურ ოთხელემენტოვან სქემაში ოკეანეს მდინარეებისა და ზღვების შემდეგ მესამე ადგილი უჭირავს ათვისების თვალსაზრისით (მომდევნო საფეხურია კოსმოსი).

⁴ აკად. გ. მელიქიშვილი ეთნოსის (კონკრეტული ხალხის) ჩამოყალიბებამდე არსებული ადრინდელი ეთნიკური გაერთიანებების სახელწოდებად გეთავაზობს ეთნო-სოციალურ ერთობას (იხ. გ. მელიქიშვილი, ეთნო-სოციალურ ერთობათა სახეები, წიგნში — ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1973).

კომპლექსს მიეძღვნა კონფერენციაზე (ისტორიის სექციაში) პროფ. ბ. ანდრიანოვის მოხსენება „ისტორიულ მეცნიერებათა როლი ბუნებისა და ადამიანის ურთიერთმოქმედების პრობლემების გადაწყვეტაში“, პროფ. გ. გრომოვის მოხსენება „სამეურნეო არეალი როგორც ბუნებისა და ადამიანის ურთიერთმოქმედების სფერო“, ჩვენი მოხსენება „სოფლის მეურნეობრივი ბუნებათსარგებლობის კულტურული-ისტორიული ტრადიციების რაციონალიზაციის საკითხები“⁵ და სხვ. ყურადღება გამაჟივლდა საკითხების კომპლექსზე, რომლებიც უკავშირდება დემოგრაფიული ფაქტორების, ხალხთა მოსახლეობისა და ბინადრობის გარემოს შეთანაწყობის როლს. ამ საკითხების ისტორიული გაშუქება მნიშვნელოვანია ჩვენს ქვეყანაში მიგრაციული პროცესების რეგულირებისათვის, რომლებიც ბევრად კიდევ სტიქიურ ხასიათს ატარებენ და ხშირად უარყოფით შედეგებამდე მიყვება. მნიშვნელოვანია აგრეთვე ჩანმრთელობის დაცვის ღონისძიებათა გაუმჯობესებისათვის. ხაზი გაესვა იმას, რომ ამ მიმართულების განვითარებას ისტორიკოსების მუშაობაში შეუძლია ხელი შეუწუოს ბუნებრივი რესურსების რაციონალური გამოყენების, ბიოეკოლოგიური პროცესების მართვის, თანამედროვე ეკოლოგიური სიტუაციების რეალისტური შეფასებისა და სხვა ღონისძიებებს. ისტორიულ წყაროებში და ყოფაში შემონახული ფაქტების გამოვლენას ბიოსფეროს წარსულის შესახებ დიდი მნიშვნელობა აქვს ბუნებრივი პროცესების მიმდინარეობის კანონზომიერებების შესაცნობად (კლიმატის, რელიეფის, წყლისა და ხმელეთის შეფარდებისა და სხვ. ცვლილებანი). ასეთი ფაქტების

გამოვლენა და შესწავლა მნიშვნელოვნად აღვილდება თანამედროვე ეტაპზე ისტორიულ კვლევის მეთოდის გაფართოების წყალობით, როგორცაა რაოდენობრივი ანალიზი, სტრუქტურულ-სისტემური ანალიზი და სხვ. პირველხარისხიდან საქმედ იქნა მიჩნეული საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთმოქმედების პრობლემის ისტორიოგრაფიისა და წყაროთმცოდნეობის, ასევე მათი შესწავლის მეთოდების დამუშავება. ეს უქანასკნელი კი უშუალოდ არის დაკავშირებული რაციონალურ ბუნებათსარგებლობასთან და მის პროგნოზირებასთან. საგანგებოდ აღინიშნა ისიც, რომ საზოგადოებასა და ბუნების ურთიერთმოქმედების ისტორიული განვითარების პრობლემა აუცილებელია შესწავლებოდეს არა მარტო საწარმოო საქმიანობის პროცესთან კავშირში, არამედ ადამიანისა და ბუნების დამოკიდებულების შემეცნებაში ასახვის, ადამიანის ბუნებასთან დამოკიდებულების ზნეობრივი და ესთეტიკური აღზრდის კრილშიც, რომლის მასალები უხვადაა გაბნეული ისტორიულ წყაროებში.

კონფერენციაზე გადაწყდა და დაწყებულა მუშაობა კონფერენციის მასალების (მოხსენებები, გამოსვლები, ინფორმაციები) გამოსაცემად დარგობრივ-სექციური კრებულების სახით. კონფერენციის ისტორიის სექციის მასალების გამოცემა (1979) მიენდო სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის სსრკ ისტორიის ინსტიტუტს.

კონფერენციის პროგრამა, თეზისები და ისტორიის სექციის რეზოლუციის ტექსტი ინახება რეგისტრაციის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კონკრეტულ-სოციალურ კვლევა-ძიებათა განყოფილებაში.

მიხილლ გეგუშიძე

5 ამავე საკითხებს დაუკავშირდა ჩვენი ვრცელი სამეცნიერო ინფორმაცია აღნიშნული კონფერენციის შესახებ ჩვენი ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოზე, საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოსთან არსებულ ბუნების დაცვის სახელმწიფო კომიტეტში და საქართველოს საისტორიო საზოგადოებაში, აგრეთვე ჩვენზე მოხსენება ისტორიის... ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე (1978 წ. მარტი) თემაზე „კულტურულ-სამეურნეო ტრადიციების სტრუქტურული მოდელირება და თანამედროვე სასოფლო-წარმოების პრაქტიკა“.

О ЦХАЛТУБСКИХ НАУЧНЫХ ФОРУМАХ ИСТОРИКОВ

Во второй половине октября 1978 года в г. Цхалтубо состоялась научная конференция по проблеме «**Великий Октябрь в советской и зарубежной исторической литературе**» (18—20 октября) и научные симпозиумы по проблемам «**Идеологическая борьба закавказских коммунистических организаций против буржуазных и мелкобуржуазных партий**» (24—25 октября) и «**Формирование и развитие национальных отрядов рабочего класса СССР в период строительства социализма (1921—1937 гг.)**» (28—30 октября).

Конференцию «**Великий Октябрь в советской и зарубежной исторической литературе**» организовали Комиссия многостороннего сотрудничества академий наук социалистических стран по проблеме «История Великого Октября и последующих социалистических революций», Научный совет АН СССР по комплексной проблеме «История Великой Октябрьской социалистической революции», Научный совет АН СССР «История исторической науки», Институт истории СССР АН СССР, Институт истории, археологии и этнографии имени И. А. Джавахишвили АН Грузинской ССР и Грузинская секция Научного совета АН СССР по комплексной проблеме «История Великой Октябрьской социалистической революции».

В работе конференции приняли участие 60 иногородних ученых, в том числе 11 специалистов из 6 социалистических стран (3 человека из Польши, по 2 человека из Болгарии, Венгрии и Кубы и по одному из ГДР и Румынии).

Как это видно из названия, конференция была посвящена историографии Великой Октябрьской социалистической революции. Правда, вопросы историографии обсуждались на двух прежних историографических сессиях, а также почти на всех предыдущих форумах историков Октября, но Цхалтубская конференция проанализировала историческую литературу, издающую в последнем десятилетии, особенно в связи с 60-й годовщиной Великой Октябрь-

ской социалистической революции. Было заслушано 40 докладов и сообщений.

Выступившие на конференции председатель Научного совета АН СССР по комплексной проблеме «История Великой Октябрьской социалистической революции», академик АН СССР И. И. Минц, зам. председателя Научного совета «История исторической науки» проф. Е. Н. Городецкий, вице-президент АН Латвийской ССР А. А. Дризул и член-корр. АН Латвийской ССР А. К. Бирон, академик-секретарь Отделения общественных наук АПН Азербайджанской ССР А. С. Сумбатзаде, акад. АН Арм. ССР Ц. П. Агаян, зам. пред. Научного совета «История Великой Октябрьской социалистической революции» проф. Ю. И. Кораблев, профессора К. В. Гусев, В. А. Лаврин, А. И. Зевелев, Е. Г. Гимпельсон, А. Я. Манусевич, В. И. Салов (все из Москвы), А. С. Есауленко (из Молдавии) и другие говорили о том, что все возрастающий интерес к Октябрьской революции вызван тем, что все последующие социалистические революции, все освободительное движение во всех частях света неразрывно связаны с Октябрьской революцией. Они указали на необходимость дальнейшего углубленного изучения вопросов этой вечной и неисчерпаемой темы истории.

Открывая конференцию, вице-президент АН СССР А. С. Прагишвили, а также выступавшие докладчики подчеркнули, что исторники Октября находились и находятся на переднем крае острой идеологической борьбы, что в первые же годы существования социалистического государства эта борьба приняла международный характер. Как отмечал на XXV съезде КПСС товарищ Л. И. Брежнев, на современном этапе идеологического единоборства двух социальных систем социализм «оказывает огромное воздействие на мысли и чувства сотен миллионов людей на земле»¹, развитие мирового революционного процесса является ярким свидетель-

¹ Л. И. Брежнев, Ленинским курсом, т. 5, стр. 458.

ством торжества идей Великого Октября, ленинизма.

Из социалистических стран на конференции с докладами о современной историографии Октябрьской революции выступили Х. Христов и Э. Костава (Болгария), Ш. Карпати и Л. Меньхарт (Венгрия), Л. Кельм (Германская Демократическая Республика), П. Мирончук и А. Гарсна (Куба), А. Чубинский (Польша) и К. Мокану (Румыния).

Они говорили о том, что проблема Великого Октября, — главного события XX века, — занимает важное место в современной марксистско-ленинской историографии стран, где социалистическая революция победила после второй мировой войны.

В зарубежной социалистической исторической литературе особое внимание уделено показу международного значения Великой Октябрьской социалистической революции, осуществившей вековые мечты трудящихся, положившей начало эре реального социализма; показу влияния Октябрьской революции на судьбы всех народов мира, на большевизацию левых революционных партий, течений и групп, на создание коммунистических и рабочих партий во многих странах всех континентов. После создания коммунистических партий, как отмечали докладчики, было издано (как легально, так и нелегально) много книг, брошюр, статей и листовок, посвященных Октябрьской революции.

Историческую литературу о Великом Октябре следует рассматривать как вклад историков зарубежных социалистических стран в борьбу против антикоммунизма, антисоветизма, правого реформизма и «левого» оппортунизма.

Историки Октября показали, что последующие социалистические революции являются продолжением Великой Октябрьской революции, что несмотря на особенности, в них повторились общие закономерности Октября. В зарубежной исторической литературе, особенно в произведениях, изданных в связи с 60-й годовщиной Октябрьской революции, обогатившей историографию Октября и последующих социалистических революций новыми исследованиями, дана и критика рецедивов не только преувеличения нацио-

нальной специфики, но и их игнорирования. В современной исторической литературе показано, что местные особенности нельзя противопоставлять общим закономерностям социалистических революций.

В докладах ученых Болгарии, Венгрии, Польши и Румынии были приведены данные об участии в Октябрьской революции и гражданской войне зарубежных интернационалистов. В социалистических странах изданы воспоминания, а в некоторых — сборники биографий (биографические словари) участников Октября и гражданской войны.

Зарубежные историки исследуют вопросы участия советских граждан (в основном российских военнопленных) в революционном движении ряда стран Европы. В исторической литературе показано выполнение страной Советов своего интернационального долга, что выразилось в оказании помощи СССР трудящимся отдельных стран Восточной и Юго-Восточной Европы, Азии и Южной Америки в их борьбе за социалистическую революцию.

В юбилейной исторической литературе полнее показана решающая роль рабочего класса в Октябрьской и последующих социалистических революциях, освещена история складывания революционного союза между рабочим классом и крестьянством, тесно связанная с проблемой союзников пролетариата на различных этапах революции.

Историография зарубежных социалистических стран внесла свой весомый вклад в разоблачение фальсификаторов истории Великого Октября.

Конференция заслушала доклады докладчика ист. наук Н. Б. Махарадзе («Освещение победы социалистической революции в Грузии в советской исторической литературе»)², профессора З. В. Анчибадзе («Историография победы социалистических революций в Абхазии») и кандидата исторических наук В. Д. Цховребова («Историография победы социалистической революции в Южной Осетии»).

Конференция приняла рекомендации с призывом о дальнейшем расширении научных исследований по проблеме истории Великого Октября и последующих социалистических революций.

² Доклад Н. Б. Махарадзе прочитала М. Н. Махарадзе.

На заключительном заседании выступили ученый секретарь Научного совета АН СССР по проблеме «История исторической науки» проф. В. А. Дунаевский и председатель Грузинской секции этого Научного совета проф. П. К. Ратиани.

Итоги работы конференции подвели зам. председателя Научного совета «История исторической науки» проф. Е. Н. Гордеецкий и председатель Научного совета по проблеме «История Великой Октябрьской социалистической революции» акад. И. И. Минц.

Симпозиум по проблеме «Идеологическая борьба закавказских коммунистических организаций против буржуазных и мелкобуржуазных партий» был организован Научным советом АН СССР по комплексной проблеме «История Великой Октябрьской социалистической революции», его закавказскими секциями и Грузинским филиалом Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.

Симпозиум открыл заместитель председателя Научного совета АН СССР по комплексной проблеме «История Великой Октябрьской социалистической революции» профессор Ю. И. Кораблев. Он говорил о большом значении опыта борьбы нашей партии против буржуазных и мелкобуржуазных партий для зарубежных коммунистических и рабочих партий в их работе по высвобождению пролетарских слоев города и деревни из-под влияния соглашательских партий.

На симпозиуме выступили заведующий сектором ИМЛ при ЦК КПСС профессор Л. М. Спириди на тему «Международное значение стратегии и тактики КПСС по отношению к мелкобуржуазным партиям в период Октябрьской революции и гражданской войны», академик АН Армянской ССР Ц. П. Агаян выступил с докладом «Борьба большевиков против буржуазных и мелкобуржуазных партий в годы первой мировой войны и накануне Октябрьской революции», канд. ист. наук Н. Я. Макаев рассказал об осуществлении большевиками Азербайджана левоблокистской тактики, профессора Л. А. Хуршудян и К. С. Худавердян посвятили совместный доклад краху политики и идеологии армянских буржуазных и мелкобуржуазных партий в период Октябрьской революции, профессор В. В. Комин провел много интересных данных о политическом и идейном крахе за-

кавказской контрреволюционной эмиграции.

Участники симпозиума с большим вниманием выслушали сообщения молодых ученых Д. С. Гусейновой и З. Н. Сейтзаде, З. А. Лопач (все из Баку), которые осветили борьбу большевиков Азербайджана за разоблачение и изоляцию от трудящихся и моряков Каспия меньшевиков и эсеров в период между двумя буржуазно-демократическими революциями в России; Р. Л. Хуршудяна (из Еревана), рассказавшего о деятельности армянской мелкобуржуазной националистической партии Гичак и борьбе большевиков за разоблачение гичакистов.

Из ученых Грузии на симпозиуме выступили профессор А. Н. Муджир («Антипародная сущность грузинских федералистов»), доктор исторических наук Г. И. Закарпадзе («Идейный и организационный крах партии грузинских национал-демократов»), доктор ист. наук Б. З. Плев («Большевистская организация Южной Осетии в борьбе против меньшевистско-эсеровских партийно-политических группировок»), кандидат исторических наук Г. Г. Тевзадзе («Рабочие Закавказской железной дороги в борьбе с мелкобуржуазными партиями в период Великой Октябрьской революции и гражданской войны») и М. П. Махарадзе («Из истории борьбы большевиков Грузии за ленинскую тактику сплочения левых сил революции»).

В обсуждении докладов приняли участие кандидат исторических наук В. И. Миллер и другие. В. И. Миллер сказал, что в закавказских меньшевистских организациях в разное время было объединено 20—25 процентов общей численности российской меньшевистской партии.

Все выступившие заявляли, что без глубокого изучения истории пролетарских политических партий, течений и групп, против которых большевики вели постоянную неослабную идейную борьбу, нельзя объективно осветить историю нашей партии.

Выступившие на симпозиуме докладчики убедительно показали, что большевистская партия, идя на блоки и компромиссы с пролетарскими партиями на различных этапах развития революционного движения, не уступала своим временным союзникам в принципах, в знамени.

Как отмечалось в некоторых выступлениях, в первые годы Советской власти историки Октября (в основном те полити-

ческие деятели, которые сами делали историю) вели идеологическую борьбу против различных политических партий (общероссийских и национальных), против партий II Интернационала, которые развернули бешеную агитацию с целью доказать незаконность Октябрьской революции, обвинить Советскую Россию в экспорте революции в национальные районы бывшей Российской империи.

В разоблачении внешних и внутренних клеветников закавказским историкам большую помощь оказали историки Советской России, уже имевшие опыт идеологической борьбы против буржуазных фальсификаторов истории.

В последующие годы строительства социализма в СССР внимание советских исследователей к непролетарским партиям несколько ослабло. Но в 60-х годах почти во всех союзных республиках появилось много исследований по этой проблеме.

В работе Научного симпозиума по проблеме «Формирование и развитие национальных отрядов рабочего класса СССР в период строительства социализма (1921—1937 гг.)», организаторами которого выступили Институт истории СССР АН СССР и Институт истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахидовича АН Грузинской ССР, принимали участие ученые Москвы и почти всех союзных и некоторых автономных республик.

На симпозиуме выступили видные советские историки, авторы известных научных исследований по истории рабочего класса Советского Союза: доктор исторических наук А. В. Митрофанов и Л. С. Рогачевская. Были заслушаны обобщающие доклады докторов исторических наук А. А. Матюгина и М. В. Натмеладзе. О развитии рабочего класса Украинской ССР в годы строительства социализма рассказали доктор исторических наук С. В. Кульчицкий и З. Г. Лихолобова и канд. ист. наук С. М. Сирцова. С сообщениями о развитии рабочего класса союзных республик выступили доктор исторических наук В. И. Вышинский (Белоруссия), канд. ист. наук К. А. Акилов (Узбекистан), канд. ист. наук С. Б. Нурмухалидов (Казахстан), докт. ист. наук М. В. Натмеладзе и канд. ист. наук Н. Г. Датешидзе (Грузия), канд. ист. наук А. А. Мамедов (Азербайджан), канд. ист. наук М. А. Алиджанов (Таджикистан), проф. А. М. Акопян (Армения),

канд. ист. наук М. Я. Языкова (Туркменистан). Доктора исторических наук В. В. Алексеев и А. С. Московский сделали доклад о развитии сибирского отряда советского рабочего класса.

О формировании и развитии рабочего класса Калмыцкой АССР на симпозиуме докладывали С. Д. Таванец и В. И. Сонжнева. В обсуждении докладов и сообщений приняли участие кандидаты исторических наук Г. П. Лежава и Л. М. Прицкер (из Абхазии), а также другие участники симпозиума.

С сообщением о состоянии библиографии истории рабочего класса и промышленности СССР выступил И. М. Кузнециков.

В докладах и сообщениях говорилось о том, что советский рабочий класс, сформировавшийся в период строительства социализма, унаследовал лучшие черты российского дооктябрьского пролетариата, вместе с тем он претерпел не только количественные, но и существенные качественные изменения.

Ленинская национальная программа нашей партии, являясь составной частью ленинского генерального плана строительства подлинно марксистской партии российского пролетариата, партии нового типа, была рассчитана на осуществление полного фактического равноправия наций и народностей, проживавших в Российской империи. Эта программа предусматривала сплочение всех национальных отрядов российского пролетариата на принципах пролетарского интернационализма.

Цементирующей силой этого революционного союза трудящихся всех национальностей выступил авангард русского народа (народа, интернационального по своей природе, русский рабочий класс которого история обязала возглавить не только российское, но и мировое революционно-освободительное движение, слить воедино все его потоки и повести трудящихся разных национальностей на штурм старого строя.

Русскому рабочему классу пришлось выдержать неимоверные трудности, связанные с его ролью знаменосца между родного коммунистического движения Российской пролетариат, возглавляемый партией Ленина, с честью выполнил великую освободительную миссию, выпавшую на его долю.

Российский рабочий класс в союзе с крестьянской беднотой совершил социалистическую революцию, отстоял свободу и независимость страны Советов в смертельной схватке с объединенными силами международной и российской контрреволюции и приступил к строительству первого в истории человечества многонационального социалистического государства, государства диктатуры пролетариата.

Трудности строительства социализма были ничуть не меньше трудностей борьбы за власть Советов. Но под руководством ленинской партии советский народ удивил человечество своими беспримерными в истории успехами в созидательном строительстве. «Русским чудом» называли наши зарубежные друзья всемирно-исторические победы советского народа в строительстве социализма.

Задачи рабочего класса, как ведущей силы советского общества, в годы мирного строительства усложнились. Решить их можно было лишь путем повышения культурно-технического уровня рабочего класса, повышения его политической и творческой активности, повышения роли рабочего класса в политической, экономической и культурной жизни общества. Рабочий класс, преобразуя жизнь, и сам преобразился. Впервые в истории человечества рабочий класс стал подлинно господствующим, правящим классом.

Некоторые союзные и автономные республики вступили на путь социалистического развития, минуя стадию капитализма. В связи с этим в период строительства социализма в нашей стране сформировались новые национальные отряды советского рабочего класса.

Итоги работы симпозиума подвела доктор исторических наук А. В. Митрофанова.

Симпозиум принял рекомендации.

Успешной работе конференции и симпозиумов способствовала постоянная за-

бота о них ЦК КП Грузии, который создал все условия для нормальной работы этих научных форумов.

Участники конференции и симпозиумов ощущали повседневную помощь Цхалтубского ГК КП Грузии и Исполкома Цхалтубского городского Совета народных депутатов. В работе конференции и симпозиумов принимал участие первый секретарь Цхалтубского городского Комитета партии, кандидат философских наук Д. А. Кикнадзе.

В организации конференции и симпозиумов активное участие принял Президиум правления республиканского общества «Знание», командировавший в Цхалтубо 6 научных сотрудников Института истории, археологии и этнографии имени И. А. Джавахишвили АН ГССР, которые организовали лекции и доклады участников конференции и симпозиумов, а также сами выступили с лекциями и докладами перед трудящимися Цхалтубо и Кутаиси.

Институт истории, археологии и этнографии имени И. А. Джавахишвили командировал в Цхалтубо 5 сотрудников (кроме докладчиков), которые выполняли различные поручения организационных комитетов конференции и симпозиумов.

Цхалтубские конференции и симпозиумы внесли весомый вклад в изучение важнейших проблем истории Великой Октябрьской социалистической революции и советского рабочего класса, совершившего первую победоносную социалистическую революцию в истории человечества.

Участники симпозиумов высказали желание опубликовать в 1979 году сборники материалов симпозиумов в объеме 20 авторских листов каждый и поручили оргкомитетам симпозиумов просить Президиум АН Грузинской ССР о выделении соответствующего издательского лимита.

Н. И. СТУРУА

საქართველოს ისტორიის ოსმალური დოკუმენტური წყაროები ბულგარეთის არქივში

(სამეცნიერო მივლინების მოკლე ანგარიში)

1976 წლის 25 დეკემბრიდან 1977 წლის 25 სექტემბრამდე ვიზუალური ბულგარეთის სახალხო რესპუბლიკაში სამეცნიერო მივლინებით. ჩვენი ამოცანა იყო გამოვლენა საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროებისა, რომლებიც ქ. სოფიის კირილეს და მეთოდეს სახელობის სახალხო ბიბლიოთეკის აღმოსავლური განყოფილების არქივში დაცულ დოკუმენტების კოლექციაში იყო გაბნეული. ჩვენთვის საინტერესო ოსმალური დოკუმენტების შესახებ პირველად ცნობები მოგვაწოდა დოც. კ. მეშველიანმა. იგი 1961 წელს სლავების ისტორიის შესასწავლად ხანგრძლივი მივლინებით იყო ბულგარეთში, საიდანაც მნიშვნელოვანი რაოდენობის ოსმალური დოკუმენტი ჩამოიტანა, მაგრამ, სამწუხაროდ, მის მიერ ჩამოტანილი დოკუმენტებისათვის ბოლო ხანებამდე ყურადღება არავის მიუქცევია. ბულგარეთში მოძიებული და ჩამოტანილი მასალების შესახებ კ. მეშველიანმა ვრცელი ანგარიში გამოაქვეყნა¹.

მანამდე, 1960 წლის მაის-ივნისში ბულგარეთის არქივებში იმუშავა სსრ კავშირის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების გამგე ი. პეტროსიანმა, რომელმაც იმ დროისთვის აღწერილი პირველწყაროების მოკლე და ზოგადი მიმოხილვა გამოაქვეყნა².

ვიდრე მივეთვითვებდეთ თუ რა გზით მოხვდა საქართველოსა და კავკასიის შესახებ არსებული ოსმალური დოკუმენტები ბულგარეთის არქივში, საჭიროა მოკლედ აღინიშნოს, რომ საქართველოს შესახებ არსებული ქართული და ოსმალური დოკუმენტები დღეს სტამბოლისა და ანკარის არქივებში დიდი რაოდენობით ინახება და საბჭოთა თურქოლოგებისათვის სრულიად ხელმიუწვდომელია. არ ყოფილა შემთხვევა, რომ თურქეთის არქივებში საბჭოთა მეცნიერებს ემუშავათ. აქამდე თურქეთის მთავრობის სპეციალური ნებართვით მხოლოდ კაპიტალისტური ქვეყნების მეცნიერები თუ ახერხებდნენ არქივებში მუშაობას. ბოლო ხანებში

კი თურქეთის მთავრობამ საერთოდ აუკრძალა უცხოელ მეცნიერებს თავისი არქივებით სარგებლობა.

აღსანიშნავია, რომ თურქეთი ერთადერთი ქვეყანაა მთელს მახლობელ აღმოსავლეთში, სადაც ირანისა და სხვა ქვეყნებისაგან განსხვავებით, საუკუნეთა მანძილზე შექმნილი დოკუმენტები არ იკარგებოდა და გროვდებოდა სახელმწიფო დაწესებულებებში. ეს ბუნებრივია, თურქეთი დიდხანს უძლიერესი სახელმწიფო იყო, დაპყრობილი ქვეყნების შესახებ შედგენილი სხვადასხვა ხასიათის დოკუმენტი სულთნის კანცელარიაში შექმნილი თუ პროვინციიდან შემოსული, თავს იყრიდა სპეციალურ უწყებებში. გარდა ამისა, თურქეთში იმთავითვე ტრადიციად იქცა ყოველგვარი დოკუმენტის შენახვა, ამიტომაცაა, რომ დღეს ასე მდიდარია თურქეთის არქივები უნიკალური პირველწყაროებით. თურქეთის არქივებში დაცული საქართველოს ისტორიის ქართული და თურქული წყაროები ჩვენთვის შემოვლის გზით, სხვადასხვა გზამკვლევებისა და საცნობარო ლიტერატურის მეშვეობითაა ცნობილი. მნიშვნელოვანი ნაწილის შიფრებიც კი გაგვაჩნია, მაგრამ ჭერჯირობით მათზე ხელი არ მიგვიწვდება.

ბულგარეთში მივლინების დროს მოვახერხე ჩამდენიმე ათასი დოკუმენტის მოძიება. ჩვენ მიერ მოძიებული დოკუმენტები ძალიან მცირე ნაწილია სტამბოლის ცენტრალურ არქივში დაცული უზარმაზარი ფონდისა, რომლის გარკვეული კოლექცია სრულიად შემთხვევით აღმოჩნდა ბულგარეთში.

როგორც ცნობილია, ბულგარეთი ხუთი საუკუნის განმავლობაში ოსმალთა ბატონობის ქვეშ იყო და ოსმალეთის იმპერიას ცალკეულ პროვინციებს წარმოადგენდა, ამდენად იქ დოკუმენტები ძირითადად ოსმალურ ენაზე იქმნებოდა. ამ დოკუმენტების რიცხვს ბულგარეთის არქივებში, შემთხვევის წყალობით, სტამბოლის არქივიდან გამოტანილი ერთ მილიონზე მეტი ოსმალური დოკუმენტი მიემატა.

¹ კ. მეშველიანი, ბულგარეთის არქივებში დაცული ოსმალური დოკუმენტური წყაროები საქართველოს ისტორიის შესახებ, თსუ შრომები, ტ. 127, 1968, გვ. 413—421.

² Ю. А. Петросян, Турецкие рукописи и документы в библиотеках и архивах Болгарии, «Народы Азии и Африки», 1961, № 3, გვ. 244—247.

ჯერ კიდევ ჩვენი საუკუნის 30-იან წლებში ორი უცხოელი ფაბრიკანტი, რომელთაც ბულგარეთში ქალაქის კომბინატი ჰქონდათ და ნედლეულის მწვანე ნაკლებობას განიცდიდნენ, ჩავიდა სტამბოლში მაკულატურის შესაძენად. მათი სტამბოლში ჩასვლის ცნობა იმთავითვე გამოქვეყნდა ერთ-ერთ რუსულ ჟურნალში³.

ფაბრიკანტებმა ძალიან იაფად შეიძინეს ორი ჯაგონი ე. წ. მაკულატურა სტამბოლის ცენტრალური არქივის ხელმძღვანელობისაგან და ბულგარეთში გაგზავნეს. ბულგარეთის საელჩოს თანამშრომლებს თურქეთში არ გამოჩნდა ეს სავაჭრო გარიგება და მაშინვე თხოვნით მიმართეს ბულგარეთის ხელისუფლებას უკან დაებრუნებინათ დოკუმენტები და პირდებოდნენ, რომ გაღებულ თანხას აუნაზღაურებდნენ. ბულგარელებმა არ მიიღეს თურქების წინადადება. შეიქმნა მეტად მძიმე და დაძაბული ვითარება. დოკუმენტებს დაწვა და განადგურება ემუქრებოდა ადგილობრივი თურქებისაგან (ბულგარეთში ერთ მთლიონზე მეტი თურქი ცხოვრობს). ბულგარელებმა მთელი მასალა სამ ნაწილად გაყვეს და საიდუმლოდ სხვადასხვა ადგილას გადაინახეს უსაფრთხოების მიზნით. თურქეთის ხელისუფლება დაჟინებით მოითხოვდა დოკუმენტების უკან დაბრუნებას.

გამოიყო კომისია ბულგარელი მეცნიერებისაგან, რომლებიც თითქმის მთელი ათი წლის განმავლობაში აწარმოებდნენ მოლაპარაკებას და მორიგებას თურქეთის ხელისუფლების მიერ გამოყოფილ კომისიასთან. ხანგრძლივი დავა მით დამთავრდა, რომ თურქებმა მთელი კოლექციის ერთი მესამედი დაიბრუნეს.

თურქებთან დავის მოგვარების შემდეგ დარჩენილი მასალა მთლიანად მოათავსეს ქ. სოფიის კირილეს და მეთოდეს სახელობის სახალხო ბიბლიოთეკის აღმოსავლური განყოფილების არქივში და ომის შემდგომ პერიოდში, კერძოდ, 1947—48 წლებში დაიწვეს მისი დამუშავება, აღწერა, კატალოგიზაცია. მაგრამ ერთი მილიონი დოკუმენტის წაკითხვა, გაშიფვრა, აღწერა და კატალოგებში გატარება დიდ დროსა და განსაკუთრებულ ცონდას მოითხოვდა. საჭირო იყო ოსმალური ენის დაუფლების გარდა ოსმალეთის იმპერიის სახელმწიფო დაწესებულებების, ცალკეული უწყებების სისტემის შესწავლა, სადაც დგებოდა ეს დოკუმენტები და იგნენებოდა ადგილებზე, დაპყრობილ პროვინციებსა თუ საკუთრივ ოსმალეთის ცალკეულ ვილაიეთებში. ამ დოკუმენტების აღწერა და დაქუთვება უკანასკნელ ხანებამდე გრძელდებოდა. შეამად უკვე დამთავრებულია მთლიანად მათი

აღწერა. მაგრამ ამ მასალის უმეტესი ნაწილის კატალოგებში გატარებას, ბარათებზე გადატანას, ალბათ, კიდევ რამდენიმე წელი დასჭირდება.

მთელი კოლექცია აღწერილია ცალკეული რეგიონების მიხედვით. საქართველოსა და კავკასიის შესახებ არსებული დოკუმენტები დალაგებულია ცალკეული ქალაქების მიხედვით. მაგალითად, თბილისის ფონდში (ფონდი 313—A), რომელსაც ოთხი დიდი ყუთი უჭირავს, მოთავსებულია 378 საქალაქო. თითო საქალაქოში უმეტესად ოთხი ხუთი დოკუმენტი. სულ ექვსასზე მეტი საბუთია თბილისის ფონდში. დოკუმენტები ძირითადად თბილისის ეხება, მაგრამ აქვეა არანაკლებ საინტერესო მასალა აზერბაიჯანისა და სომხეთის შესახებ. თათქმის ერთ მესამედზე მეტი სომხეთსა და აზერბაიჯანს ეხება. ამ კოლექციაში ძირითადად ფირმანები, ბერათები, არზუხალები და სხვა ჩასათვის მასალაა. მათში რეალურადაა წარმოდგენილი ოსმალთა ხელისუფლების, განსაკუთრებით ოსმალთა ლაშქრის გაბატონებული მდგომარეობა თბილისისა და მთელს აღმოსავლეთ საქართველოში, უფრო მეტიც, მთელს ამიერკავკასიაში XV—XVIII საუკუნეთა მანძილზე. დოკუმენტების უმეტესობა XVIII ს-ის 20—30-იან წლებს ეხება. ამ კოლექციაში თავმოყრილი დოკუმენტების გარკვეული ნაწილი საქართველოს ცალკეულ ციხესიმაგრეებში ოსმალთა საქმიანობასა და ადგილობრივი ხელისუფლებასთან ურთიერთობას ასახავს. აქვეა ახალციხის, აწყურის, ხერთვისის, არტანის, ქუთაისის, ბაღდაღის, ანაკლიისა და სხვა ციხეებზე არსებული მასალები. გარდა თბილისის კოლექციისა, თბილისის შესახებ მასალები გაბნეულია სხვადასხვა პროვინციისა და ქალაქის ფონდში. მასალებში ნათლად არის მოცემული ოსმალეთთან დამოკიდებულების ფორმები. ამ დოკუმენტებში მნიშვნელოვანი რაოდენობითაა წარმოდგენილი მასალები XIX ს-ის თბილისის შესახებ. საბუთები ძირითადად შეეხება სამხედრო-პოლიტიკურ ამბებს, მთელ რიგ ინფორმაციებს, რომლებსაც მოსახლერე პროვინციების ფაშები უგზავნიდნენ ოსმალ სულთანს.

სხვადასხვა ფონდში არის ერეკლე II-ის არაერთი წერილი ოსმალ სულთანსა თუ დიდევზირსადმი. თბილისის კოლექციაში აღმოჩნდა ერთი დაზიანებული დოკუმენტი — ერეკლე მეორის წერილის ქართული დედანი თურქული თარგმანით. ამ წერილში ნათლად ჩანს ერეკლეს დამოკიდებულება ოსმალეთის ხელისუფლებისადმი. წერილი დაწერილია 1767 წელს. მისი

³ Продажа в Турции исторических документов под видом старой бумаги. «Архивное дело». М., 1931. I—II.

შინაარსიდან ჩანს, რომ ოსმალთა ვეზირს წერილი გამოუგზავნია ერეკლესთვის და ლეკების გაწყვეტა დაუვალდებოდა. ერეკლე თავის პასუხში ვეზირს აღუწევს შექმნილ ვითარებას; როგორ არბევნენ და ანადგურებენ ლეკები ცალკეულ მხარეებს, აქვე აცნობებს ლეკთა სარდლის ფათალი ხანის საქმიანობაზე. ერეკლე პირდება ვეზირს, რომ მომავალშიც მიაწოდებს ცნობებს ლეკების შესახებ.

მსგავსი წერილი, ქართულა დედნითა და თურქული თარგმანით, ისიც დაზიანებული, აღმოჩნდა ე. წ. დიდგებურიის ანუ ცარიფარდის ფონდში. იგი უფრო ადრინდელია, 1748 წ. დაწერილი. წერილის მიხედვით, ერეკლე მეორე მადლობას უთვლის ოსმალთა ვეზირს კეთილი საქმისათვის. როგორც ჩანს, ვეზირს ოსმალეთში ტყვედ გაყიდული ქართველი ქალ-ვაჟი გამოუსყიდია და ერეკლესთვის გამოუგზავნია. ერეკლე ამ ფაქტს ვეზირს ძმობისა და მეგობრობის დასტურად უთვლის. ამ წერილის მიხედვითაც აშკარაა ერეკლეს კეთილშეგობრული დამოკიდებულება ოსმალთა ხელისუფალთადმი.

საინტერესოა სოხუმის ფონდი (ფონდი 312—A), რომელშიც ასი საქაღალდეა. სულ დოკუმენტების რაოდენობა ორასზე მეტია. სოხუმის ფონდში მოქცეულ მასალებში ძირითადად საუბარია აფხაზეთში ოსმალთა ბატონობის საკითხებზე. დოკუმენტები ეხება ცალკეულ ეპიზოდებს. აფხაზეთთან ოსმალთა სამხედრო ძალების ურთიერთობას, ამ უკანასკნელთა საქმიანობასა და მდგომარეობას როგორც სოხუმის ციხეში, ასევე შავი ზღვის სანაპირო ციხესიმაგრეებში. ამავე კოლექციაში საინტერესოა დოკუმენტური მასალა თავმოყრილი ანაკლიის, რუზის, ქუთაისის, ბაღდადის, ანაკოფიის ციხეებში ოსმალთა შეიარაღებული ძალების განლაგებისა და მდგომარეობის შესახებ XVII—XVIII საუკუნეებში.

დოკუმენტები ძირითადად გაცემულია ოსმალეთის საფინანსო უწყების მიერ. ამ დოკუმენტებს ხელს აწერს ფინანსთა მინისტრი ე. წ. ბაშ დევთარდარი, მთავარი მოანგარიშე, დიდგებური. დოკუმენტებში ძირითადად საუბარია ოსმალთა შეიარაღებული ძალების ცალკეული სახეობების — იანიჩრების, თოფჩიების, ჯებეჯიებისა და სხვათა რაოდენობის, მათი განლაგებისა და ოსმალთა ხელისუფლების მიერ მათი დაფინანსების თაობაზე, ამ სამხედრო ძალებთან ადგილობრივი ხელისუფლებისა და მოსახლეობის დამოკიდებულების შესახებ. სოხუმის კოლექციაში აღმოჩნდა ე. წ. სოხუმის სანჯაყის დაეთარი (დაახლოებით ათი გვერდი), სამწუხაროდ, ძალზე დაზიანებული, დაოგებული და დახეული. ამ დოკუმენტში საუბარია მთელ რიგ ეკონომიურ გარიგებებზე, სოხუმში შემოსული

გემებით ჩამოტანილ საქონელზე, სოხუმის, როგორც სანავსადგურო პუნქტის მიმართებაზე სხვა ნავსადგურებთან. კერძოდ, ნოვოროსიისკთან, სუგუჯუტთან და სხვ., რომლებშიც ოსმალთა ლაშქარი იყო ჩაყენებული.

აფხაზეთის ტერიტორიაზე განლაგებული ოსმალთა ძალების ადგილობრივ ხელისუფლებასთან დამოკიდებულებისა და საქმიანობის შესახებ მნიშვნელოვანი რაოდენობის დოკუმენტია გაბნეული სხვადასხვა ფონდშიც. თითქმის ყველა კოლექციაში აღმოჩნდა თითო-ორივე დოკუმენტი როგორც აფხაზეთის, ასევე საქართველოს ცალკეული კუთხის შესახებ. თითოეულ ფონდში არაერთი საუკრადღებო დოკუმენტია, შენახული აფხაზეთის, ჩერქეზეთის, დაღესტნელების შესახებ. ასე მაგ., დიდგებურიის ფონდში აღმოჩნდა 1861 წელს შედგენილი ჩერქეზი მუჰაჯირების სია. დოკუმენტი ნაწერია ორ სვეტად დიდი ფორმატის ქაღალდზე.

სოხუმის კოლექციაში არის დოკუმენტები აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებზე (თბილისის, ახალციხის, აწყურის, ხერთვისის და სხვ.).

საქართველოს შესახებ არსებული ფონდებიდან აღსანიშნავია ბათუმის კოლექცია, რომელშიც 168 საქაღალდე და სულ სამასამდე დოკუმენტია. აქ ძირითადად ოსმალთა ბატონობის ამსახველი მასალებია თავმოყრილი. არის ფირმანები, ბერათები, არხები, ჰუკუმები, წერილები. აქვე მნიშვნელოვანი რაოდენობითაა წარმოდგენილი საბუთები ბათუმის ოლქში ოსმალთა ლაშქრის საქმიანობის შესახებ მთელი XIX ს-ის მანძილზე. სამწუხაროდ, ზოგიერთი დოკუმენტი დაზიანებული და გაუქუქიანებულია და ამიტომ ძნელად იკითხება. ამ დოკუმენტებში მნიშვნელოვანი მასალაა წარმოდგენილი ბათუმის, გონიოს, ციხისძირის, ჩაქვისა და სხვათა შესახებ.

ის მასალა, რაც ბულგარელი ოსმანისტების მიერაა გამოვლენილი და ცალკე ფონდადაა გამოყოფილი თბილისის, ბათუმისა და სოხუმის კოლექციების სახით, ათასამდე დოკუმენტს შეიცავს. ამ დოკუმენტებიდან მცირე ნაწილი დაზიანებულია, ხოლო მნიშვნელოვანი რაოდენობა სომხეთსა და აზერბაიჯანს ეხება, თუმცა ამავე დოკუმენტებში საუბარია საქართველოს შესახებაც.

ზემოაღნიშნული ფონდების გარდა საქართველოსა და კავკასიის შესახებ მასალები გაბნეულია სხვადასხვა კოლექციაში. დოკუმენტების აღწერის დროს ბულგარელი კოლეგებისათვის ძნელი იყო ამა თუ იმ დოკუმენტში საქართველოს რომელიმე ციხესიმაგრის ადგილმდებარეობის გარკვევა. კერძოდ, საქართველოს ცალკეული ქალაქებისა და ციხეების — ხერთვისის, აწყურის, ახალციხის, ფოთის, ბაღდა-

ღის, ანაკლიის, რუხის, ციხისძირის, ცუცხვათის ადგილმდებარეობაში ვეღარ გარკვეულან და მათ შესახებ არსებული მასალები ოსმალეთის ცალკეული პროვინციების კოლექციებში მოუთავსებიათ. ამ დოკუმენტების აღწერისას ბულგარელი ოსმანისტების მდგომარეობას ართულებდა ისიც, რომ ზოგიერთი ქართული გეოგრაფიული პუნქტის სახელი თურქულ დოკუმენტებში განსხვავებულად იწერებოდა. მაგალითად, ფოთის ციხე დოკუმენტებში აღნიშნულია ფაშის ციხედ, ახალციხის ციხე — ახისხად, ახისკად ან აკისკად, ანაკლიის ციხე — ანაკრას ციხედ, რუხის ციხე — რუჰის ციხედ, ბაღდადის ციხე — ბაღდადჯიყის ციხედ, ციხისძირი — სიხისხირად და სხვ. ქართული გეოგრაფიული სახელების ასე განსხვავებულად გადმოცემა ამ დოკუმენტების აღმწერთ, რომელთაც ევალდებოდათ დღეში ოთხმოცი დოკუმენტის დამუშავება, ურთულდება გამოცნობას თუ რომელი ქვეყნის შესახებ იყო შედგენილი ესა თუ ის დოკუმენტი და იძულებული ხდებოდნენ ამ საკითხი ფონდებში, რომელსაც დილევზირის ანუ ცარაგალის ფონდს ეძახიან, ანუ რომელიმე ქვეყნის კოლექციაში მოეთავსებინათ საქართველოს შესახებ არსებული დოკუმენტების საკმაოდ მნიშვნელოვანი ნაწილი. მაგალითად, ქუთისტანის კოლექციაში სრულიად შემთხვევით ეპოვეთ ანაკლიის ციხეში იანიჩართა საქმიანობის ამსახველი დოკუმენტი. ამიტომ გადაწყვიტეთ გაღაგვეთვალერებინა თითქმის ყველა ფონდი, რომელიც ანატოლიის ცალკეული პროვინციების შესახებ არსებობდა. გარდა ამისა, ძალიან საინტერესო აღმოჩნდა ე. წ. დილევზირის ფონდი, რომელშიც დაახლოებით ასი ათასი დოკუმენტი თავმოყრილი. მასში ყოველგვარი ტიპის საბუთია. ძირითადად მაინც სულთნისა და დილევზირის მიერ გაცემული ფირმანები, ბერაზები, არზები და ზოგჯერ თიშარებისა და ზიაჩეთების მფლობელობის დავთრებიცაა დატული.

დილევზირის ფონდის გულდასმით გადათვალიერების შემდეგ ძალიან საინტერესო მასალა მოვიპოვეთ როგორც საქართველოს, ასევე სომხეთისა და აზერბაიჯანის შესახებ. ამ ფონდიდან ექვსასზე მეტი დოკუმენტი გამოვკრიბეთ საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნებზე.

საინტერესო მასალებია თავმოყრილი ჩილდირის ფონდში. როგორც ცნობილია, XVII ს-ის პირველ მეოთხედში ოსმალთა ხელისუფლების მიერ შექმნილი ჩილდირის ვილაიეთით საბოლოოდ გაერთიანდა მათ მიერ დაპყრობილი ქართული ტერიტორიები. ამიერიდან სამხრეთ საქართველოს გარკვეული ნაწილი ძირითადად ჩილდირის ვილაიეთში შევიდა. ამ ვილაიეთის შესახებ საკმაოდ ბევრი და მრავალმხრივი საინტერესო დოკუმენტი აღმოჩნდა. მართალია, ჩილ-

დირის ვილაიეთი საუკუნეთა მანძილზე ოსმალეთის იმპერიის ორგანიზმი იყო და მართვა-გამგებლობა ოსმალურ ყაიდაზე იყო რეორგანიზებული, მაგრამ საუკუნეების მანძილზე მასში შემავალი ტერიტორიებისათვის დამახასიათებელი იყო მთელი რიგი თავისებურებანა. დღემდე ჩვენთვის ნაკლებად იყო ცნობილი ჩილდირის ვილაიეთის მდგომარეობა XVII—XVIII სს-ში. ჩვენ მიერ მოძიებული დოკუმენტების მიხედვით, კი თავისუფლად შეიძლება ამ პროვინციის ისტორიის მთელი რიგი მომენტების აღდგენა. ჩილდირის ვილაიეთის ფაშები ხომ, რამდენიმე გამონაკლისის გარდა, საუკუნეთა მანძილზე ყაყელთა საგვარეულოს შთამომავალი იყვნენ და გარკვეული პრივილეგიებით სარგებლობდნენ ოსმალეთის ხელისუფლებისაგან. ამავე კოლექციაში უხვადაა მასალები წარმოდგენილი XIX ს-ის ჩილდირის ისტორიის შესახებ. ჩილდირის ფონდში ორას ოცი საქალაქი, რომელშიც სამასზე მეტი დოკუმენტი. დოკუმენტები შეეხება არა მარტო საკუთრივ ჩილდირის ვილაიეთში შემავალ ტერიტორიებს, არამედ საქართველოს სხვა კუთხეების — იმერეთის, აჭარისა და სხვ. შესახებაცაა მასალები. აქვეა ცალკეული ციხისმაგარეების აღწერაც რამდენიმე გვერდზე.

ჩვენთვის არანაკლებ საინტერესო აღმოჩნდა არზრუმის, ტრაპიზონის, ეანისა და ყარსის კოლექციებში დატული დოკუმენტები. ამ ფონდებში ასობით საბუთი მოვიპოვეთ საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნების შესახებ. თითოეული კოლექციის რაოდენობა რამდენიმე ათას დოკუმენტს შეადგენს. ცნობილია, რომ ოსმალური ადმინისტრაციული დაყოფით, არზრუმისა და ტრაპიზონის ვილაიეთებში გაერთიანებული იყო ქართული ტერიტორიების მნიშვნელოვანი ნაწილი. მაგალითად, ტრაპიზონის ვილაიეთში შედიოდა ბათუმის სანჯაყი, რომლის შესახებაც აკაკოთი დოკუმენტი ინახება ტრაპიზონის კოლექციაში. დოკუმენტები მრავალგვარია, არის ბათუმის სანჯაყის აღწერის ე. წ. თიშარებისა და ზიამეთების დავთრები, ფირმანები, ბერაზები, არზები, ჰუკუმები, ჰუჯათები და სხვა ხასიათის მასალა. ტრაპიზონის კოლექციის გარდა, ბათუმისა და აჭარის შესახებ მასალები გაბნეულია თითქმის ყველა კოლექციის ფონდებში.

როგორც ტრაპიზონის, ასევე არზრუმის ვილაიეთში შედიოდა ისტორიული საქართველოს მთელი რიგი ტერიტორიები. მათ შესახებ კი მნიშვნელოვანი მასალა აღმოჩნდა არზრუმის კოლექციაში. ამავე ფონდში იყო საყურადღებო დოკუმენტები სომხეთისა და აზერბაიჯანის თაობაზე. ცალკეული კოლექციების ფონდების გადასინჯვის გარდა აუცილებელი შეიქნა საერ-

თო ფონდების კატალოგების გადახედვაც. მაგრამ ამ ფონდების უმრავლესობის კატალოგები ჯერჯერობით შედგენილი არაა. ამიტომ არქივის ხელმძღვანელობის გულისხმიერებისა და დიდი უზრაველობის მეოხებით შესაძლებლობა მომეცა უშუალოდ არქივის საცავიდან გამოშვებულ ცალკეულ კოლექციები მთლიანად. მაგალითად, ე. წ. დიდგვზირის ფონდის გადათვალიერებისას, რომლის კატალოგები ჯერჯერობით შედგენილი არ არის, საცავიდან, პირდაპირ თაროებიდან, პირველი ყუთიდან მე-600 ყუთამდე სათითაოდ გადავსინჯე. თითო ყუთში სულ ცოტა 150-მდე დოკუმენტია. დღეში დაახლოებით 1500-მდე დოკუმენტის გადათვალიერება მიხდებოდა. ასევე სათითაოდ გადავსინჯე ყველა ყუთი ჭანეთის, არზრუმის, ტრაპიზონის, ჩილდირის, ვანის, ყარსის, ერევნის, რუსეთის, ყირიმის, აზოვის და სხვ. კოლექციებიდან. თითო კოლექციაში ათასობით დოკუმენტია.

ძალიან საინტერესო გვეჩვენა ჭანეთის კოლექცია. მართალია, ჭანეთი ოსმალეთმა ადრევე მოსტაცა საქართველოს და იმთავითვე ოსმალური სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა დაამკვიდრა, მაგრამ მის შესახებ ჩვენ დღემდე თითქმის არაფერი ვიცოდით. ჭანეთის კოლექციაში რამდენიმე ასეული დოკუმენტი აღმოჩნდა, რომლებშიც XVI—XIX სს. ჭანეთის მდგომარეობის შესახებაა საუბარი. ამ ფონდის დოკუმენტები მრავალგვარია. არის ცალკეული ადგილების მოკლე აღწერები, არზები, ფირმანები, ყადის გადაწყვეტილებანი და სხვ. ჭანეთის შესახებ მასალები გაბნეულია სხვადასხვა ფონდშიც.

არანაკლებ მნიშვნელოვანია ერევნის კოლექცია (ფონდი 327—A, საარქივო ერთ. 1—200). მასში სომხეთის ისტორიის მასალებთან ერთად არაერთი ძვირფასი საბუთი აღმოჩნდა საქართველოს შესახებ. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ დოკუმენტების გარკვეული რაოდენობა გაცემულია სულთნის ხელისუფლების მიერ ოსმალთა სამხედრო მოხელეებისადმი, რომლებაც თავიანთ სამსახურს ასრულებდნენ ამიერკავკასიის ქვეყნებში და თანაბრად პასუხისმგებელნი იყვნენ როგორც საქართველოს, ასევე სომხეთისა და აზერბაიჯანის ციხისიმაგრეებში ჩაყენებული სამხედრო ძალების საქმიანობაზე.

ცნობილია, რომ რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობაში ყოველთვის იდგა კავკასიის საკითხი. ამიტომ ბუნებრივია, რუსეთის, ყირიმისა და აზოვის კოლექციებში აღმოჩნდებოდა გარკვეული რაოდენობა დოკუმენტებისა საქართველოს და კავკასიის ისტორიის შესახებ. ამ ფონდებში რამდენიმე ასეული დოკუმენტი აღმოჩნდა საქართველოზე. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს უხვი მასალა ფოთის ციხის შესახებ. თითქმის ყველა კოლექციაში ასობით დოკუმენტია

ფოთის ციხეზე. ჩანს, ოსმალეთის ხელისუფლება უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა როგორც ფოთის ციხეს, ვითარცა სანავსადგურო სიმაგრეს, ასევე დასავლეთ საქართველოს ციხეებს — სოხუმს, ანაკლიას, ყულევს, ბათუმს, გონიოს, ციხისძირს და სხვ. მთელი შვიი ზღვის აუზი ხომ ოსმალთა ხელთ იყო. შვიი ზღვის სანაპიროზე მდებარე ციხე-ქალაქებში ოსმალთა საქმიანობისა და ბატონობის შესახებ კი დღემდე თითქმის არაფერი ვიცოდით. ჩვენ მიერ მოძიებული დოკუმენტების მრავალი სახეობა კი ნათელ სურათს იძლევა აღნიშნულ ადგილებში ოსმალთა ბატონობის ცალკეული ფორმების შესახებ.

ზემოაღნიშნული ცალკეული კოლექციებიდან გამოკრეფილი მასალების გარდა რამდენიმე ასეული დოკუმენტი მოვიძიეთ საერთო კატალოგების მიხედვით. ეს საბუთები სხვადასხვა კოლექციებში იყო მოთავსებული. მათში ძირითადად XIX ს-ის ამბებია გადმოცემული. ამ დოკუმენტებში საუბარია უპირატესად საქართველოს მოსაზღვრე ტერიტორიების — არზრუმის, ტრაპიზონის, ჩილდირის, ყარსის, ვანის ბეგლარბეგების ინფორმაციებზე საქართველოსა და კავკასიის მდგომარეობის შესახებ. აღნიშნული პაროვინციების ბეგლარბეგები დაწინაურებით ცნობებს აწვდიან სულთანს ამა თუ იმ პერიოდში კავკასიაში შექმნილი პოლიტიკური და ეკონომიური ვითარების შესახებ. არის მთელი რიგი დოკუმენტებისა, რომლებიც დიდი ფორმადის, დაახლოებით ორი მეტრი სიგრძის ქაღალდზეა ნაწერი, რომელთაც თებხისები ეწოდებოდა. მათში სულთნისათვის მოკლე ინფორმაცია გადმოცემული ერთდროულად რამდენიმე ქვეყნის შესახებ. ასეთი დოკუმენტებით მოსაზღვრე პაროვინციების ბეგლარბეგები ოსმალეთის ცენტრალურ ხელისუფლებას ცალ-ცალკე აწვდიან ცნობებს საქართველოს, ჩრდილოეთ კავკასიის ტომების, სომხეთისა თუ აზერბაიჯანის მდგომარეობაზე. მათი რუსეთთან დამოკიდებულებისა თუ სხვათა შესახებ. ხშირია ისეთი დოკუმენტები, რომლებშიც ფართოდაა მსჯელობა ერეკლე მეორის საქმიანობაზე, რუსეთსა და ირანთან მის დამოკიდებულებაზე.

ცალკე უნდა აღინიშნოს დავთრების შესახებ. ბუღვარეთის კოლექციაში ხალხის აღწერის ვრცელი დავთრები იშვიათია. არის ვაკუუმების, თიშარებისა და ზიამეთების შულობელობის, ოსმალეთის იმპერიის სხვადასხვა უწყებების მიერ შედგენილი სხვადასხვა ტიპის დავთრები. ჩვენთვის საინტერესო რეგიონისათვის ძირითადად თიშარებისა და ზიამეთების მფლობელობის დავთრებია, რომლებშიც ძვირფასი ცნობებია შემონახული. ამგვარი დავთრების მოცულობა შეიძლება იყოს ერთი გვერდით

და ორას გვერდზე მეტიც. ეს დავთრები ძირითადად ეხება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ცალკეულ პროვინციებს. ჩვენთვის საინტერესო დავთრები აღმოჩნდა არზრუმისა და ტრაპიზონისათვის შედგენილ დავთრებში, რადგანაც, როგორც აღვნიშნეთ, სწორედ ამ ვილაიეთებში იყო მოქცეული ქართული ტერიტორიები. მაგალითად, ტრაპიზონის ვილაიეთის დავთარში იყო ბათუმისა და გონიოს სანჯაყების შესახებ აღწერები, რომლებიც ძვირფას ცნობებს შეიცავენ ამ ტერიტორიებზე ოსმალთა ბატონობის ფორმებისა და ოსმალური ფეოდალიზმის რიგი თავისებურებების წარმოსახვად. ასევე არანაკლებ საინტერესოა იგი ისტორიული გეოგრაფიისა და ინოვაციის თვალსაზრისითაც. ასეთი დავთრები, ჩანს, ხშირად დგებოდა; ჩვენს ხელთ აღმოჩნდა XVI—XVIII საუკუნეთა მანძილზე შედგენილი არაერთი დავთარი არზრუმისა და ტრაპიზონის შესახებ. რომლებშიც, როგორც აღვნიშნეთ, მნიშვნელოვანი ადგილი ჰქონდა დათმობილი ქართული ტერიტორიების აღწერას. ასეთივე ტიპის დავთრები აღმოჩნდა ისპირის, ფანაქის, ჩილდირის, ახალციხის, არტანისა და სხვა ტერიტორიების შესახებ. საყურადღებოა 1600 წლის დავთარი, რომელშიც თითქმის მთლიანადაა მოქცეული საქართველოს სამხრეთი პროვინციები და მოცულობითაც ყველაზე დიდია, ორასი გვერდია. სამწუხაროდ, ამ დავთრის ზედა ნაწილის ერთი მესამედი დაზიანებულია. მისი შესწავლა, გაშიფვრა, ბევრ საინტერესო საკითხს მოჰყვანს. ყველა დათვალი აქ ვედარ ვახტანგზე სუბარს. მათი რაოდენობა ათზე მეტია. მსგავსი დავთრები აღმოჩნდა აზერბაიჯანისა და სომხეთის ტერიტორიების შესახებაც, მაგრამ უფრო ნაკლები რაოდენობით.

ჩვენ მიერ მოძიებული დოკუმენტები დაახლოებით ოთხი ათასი შეადგენს. ყველა ეს მასალა აღწერეთ, გაფორმეთ და ფიზიკურად გადავიღეთ. ამ მხრივ ძალიან დიდი დახმარება გავციფია ბიბლიოთეკის ხელმძღვანელობამ. მათ პირველ ხანებში ფოტო ლაბორატორია დაგვითმეს, შემდეგ კი ჩვენ მიერ მოძიებული დოკუმენტების ჰიკოორდირებებს ბიბლიოთეკის ფოტო ლაბორატორიაში გვიმზადებდნენ უანგაროდ.

როგორც აღვნიშნეთ, ჩვენ მიერ მოძიებული და ჩამოტანილი დოკუმენტები გაცემულია ოსმალეთის იმპერიის ცალკეული უწყებების. უპირატესად საფინანსო უწყების მიერ, რომლის საიდუმლო კოდეხის გაშიფვრა ურთულესი ხელვნებაა. რაც არ უნდა კარგად იყო მომზადებული ოსმალურ პალეოგრაფიასა და დიპლომატიკაში, შეუძლებელია გაშიფვრა იმ კოდებისა, რომლებიც ოსმალეთის ცალკეულ უწყებებს ჰქონდათ შემუშავებული და რომელთაც იწერებოდა სხვადასხვა ტიპის დოკუმენტი. ამი-

ტომ ჩვენი ამოცანა იყო საქართველოსა და კავკასიის შესახებ არსებული დოკუმენტების მოძიებასა და გადაღებასთან ერთად შეგვესწავლა ეს კოდეხი და სისტემატურად გვეცადრა ტიპურ დოკუმენტებზე ბულგარული ოსმანისტების დახმარებით.

უნდა აღვნიშნოს, რომ არქივში, სადაც ეს დოკუმენტები ინახება, თანამშრომლობს სამი ოსმანისტი. რომლებმაც ძირითადად აღწერეს და დაამუშავეს მთელი ეს მილიონიანი კოდეხი. ხანგრძლივი გამოცდილებისა და პრაქტიკის საფუძველზე შესანიშნავად ფლობენ კოდების გაშიფვრის რთულ ხელოვნებას. ამ ბრწყინვალე სპეციალისტების ყოველდღიური დანმარებით ვსწავლობდით სხვადასხვა ტიპის დოკუმენტის გაშიფვრას, ევეფლებოდი ოსმალურ პალეოგრაფიასა და დიპლომატიკას. დოკუმენტების გაშიფვრის ხელოვნების სრულყოფისათვის, ჩვენი თხოვნით, ბულგარეთის მეცნიერებათა აკადემიის ბალკანისტიკის ინსტიტუტის ხელმძღვანელობამ მიგვამგზავრა სოფიის უნივერსიტეტის პროფესორთან, ეროვნებით თურქ ჰუსეინ მაჰმუდოვთან.

ოფიციალურად მივლინებული ვიყავით ბულგარეთის მეცნიერებათა აკადემიის ბალკანისტიკის ინსტიტუტში, „ბალკანეთის ხალხები ოსმალური ფეოდალიზმის ეპოქაში და ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის“ სექციაში, რომლის ხელმძღვანელია ცნობილი ოსმანისტი და მწერალი ქალი ვერა მუტაფჩიევა.

სოფიის კირალეს და მეთოდეს სახელობის სახლში ბიბლიოთეკის აღმოსავლური განყოფილების არქივის კონსულტანტი და მეცნიერი ხელმძღვანელია პროფ. ბისტრა ცვეტკოვა. მისი ინიციატივით ბიბლიოთეკის ხელმძღვანელობამ ბულგარეთის ექლტურის სამინისტროს წინაშე დასვა საკითხი ჩემი თანაავტორობით ოსმანისტ ასპარუზ ველკოვთან ერთად სოფიაში გამოცემის საქართველოსა და კავკასიის შესახებ არსებული დოკუმენტების სრული აღწერილობა სათანადო კომენტარებითა და შენიშვნებით (სამ წიგნად). გვემის მისხედით პირველ წიგნში შევა საქართველოს შესახებ არსებული დოკუმენტების აღწერილობა. მეორე წიგნში წარმოდგენილი იქნება სომხეთის შესახებ არსებული მასალები, ხოლო მესამე წიგნში — აზერბაიჯანისა და ჩრდილოეთ კავკასიის საბუთები. პირველი წიგნის მოსამზადებლად უკვე გარკვეული სამუშაოები ჩატარებულია არქივის ხელმძღვანელობას. ორიენტალისტიკის სექტორის თანამშრომელთა მიერ მომზადებული და გამოცემულია ზოგიერთი ფონდის აღწერილობა. კერძოდ, გამო-

ქვეყნებულია ჩეხოსლოვაკიის, პოლონეთის, რუსეთის ფონდების აღწერილობა⁴. ასევე ცალკეა გამოცემული არქივში არსებული დავთრების მოკლე აღწერილობა, რომელშიც ჩვენთვის საინტერესო დავთრებიცაა შესული⁵. მაგრამ აღნიშნული აღწერილობანი არაა სრული. მაგალითად, რუსეთის შესახებ არსებულ აღწერილობაში სულ ცოტა ათასზე მეტი დოკუმენტი რუსეთ-თურქეთისა და საქართველოს ურთიერთობის შესახებ არაა შეტანილი.

მივლინების ბოლო დღეებში ბალკანისტიკის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭომ განიხილა ჩვენი ცნობრივანი მუშაობის შედეგები, დადებითად შეაფასა იგი და დაადგინა, რომ ბულგარულ კოლექციებთან — ოსმანისტებთან ერთად გამოსაცემად მომზადდეს ოსმალური დოკუმენტების კორპუსის ორი ტომი. პირველ ტომში შევა მასალები კავასისისა და შაჰი ზეის სანაპიროზე მოსახლე ტომების (ლაზების) შესახებ, ხოლო მეორე ტომში — მასალები რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობაზე. რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობაში ხომ ყოველთვის იდგა კავასისის საკითხი და ამჟღავნა, კორპუსშიც ძირითადად კავასისის შესახებ არსებული დოკუმენტები შევა. მასალების წინასწარი შერჩევა მე

დამეველა. ბალკანისტიკის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭომ გამოთქვა მოსაზრება ეს ორი ტომი მომზადდეს ერთობლივი ძალებით და გამოცემა ეთხოვოს საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სოციალისტურ ქვეყნებთან მეცნიერულ-ტექნიკური თანამშრომლობის, კერძოდ, ბულგარეთ-სსრ კავშირის მეცნიერული თანამშრომლობისა და თანამეგობრობის პრინციპების საფუძველზე.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი დადებითად შეხვდა ბალკანისტიკის ინსტიტუტის ინიციატივას და დასაზღვრული პერსპექტიული გეგმები კრებულების გამოქვეყნების თაობაზე.

ბულგარეთის არქივში საქართველოსა და კავასისის შესახებ მოძიებული დოკუმენტების დამუშავება, თარგმნა-კომენტირება და გამოქვეყნება არაერთ საინტერესო საკითხს მოჰყვამს. იგი ხელს შეუწყობს საქართველოს ცალკეული სამეფო-სამთავროების ოსმალეთთან ურთიერთობის ისტორიისა და ქართულ სინამდვილეში ოსმალური ფეოდალიზმის რიგი თავისებურებების უკეთ შესწავლის საქმეს.

ნოდარ შენგელია

ეთნოგრაფია და ანთროპოლოგია სამეცნიერო სესია

1978 წლის 20, 22—24 მარტს, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში მიმდინარეობდა 1977 წლის სავსელ ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების შედეგებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, რომელშიც ზემოხსენებული ინსტიტუტის გარდა მონაწილეობა მიიღო ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა.

ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველ ეთნოგრაფებს საკმაოდ მდიდარი გამოცდილება აქვთ სხვადასხვა პასიუტისა და მასშტაბის სამეცნიერო სესიების გამართვისა და მათ მუშაობაში მონაწილეობისა, მაგრამ ინსტიტუტის პარტოგანიზაციის ინიციატივით მოწყობილი ამგვარი სესია, სადაც გამოცალკევებით მხოლოდ ეთნოგრაფები და ანთროპოლოგები მონაწილეობდნენ, პირველი იყო.

სესია მოკლე შესავალი სიტყვით გახსნა სხდომის თავმჯდომარემ აკად. გ. ჩიტაიამ.

„აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების 1976—1977 წწ. საექსპედიციო მუშაობის ძირითადი შედეგები“ სესიას გააცნო გ. ჯალაბაძემ.

მომხსენებელმა ილაპარაკა სვანეთისა და სამეგრელოს კომპლექსური ექსპედიციების, აგრეთვე ცხინვალის, გორისა და კასპის რაიონებში მოკლევადიანი დაზვერვითი ჩასაბრუნო ექსპედიციების მუშაობის შესახებ.

განსაკუთრებით ვრცლად შეეხო მომხსენებელი სვანეთის კომპლექსურ ექსპედიციას (ხელმძღვ. მ. ჩართოლანო), რომელიც სისტემატურად ეწყობა 1970 წლიდან.

ექსპედიციამ აღრიცხა, აღწერა, დაასუფთავა, დანობრა და ფოტოგრაფიულად გადაიღო ეკლესიებში დაცული ნივთები, რომელთა საერ-

⁴ Опис на турски документи за Русия, Полша и Чехия, Запазени в Ориенталския отдел на народната библиотека Кирил и Методий. аст Първа, София. 1974.

⁵ Опис на тимарски регистри. Запазени в ориенталския отдел на народната библиотека Кирил и Методий. София, 1970.

თო რაოდენობამ დღეისათვის ცხრა ათასს გადააჭარბა. აღრიცხულ ნივთებს შორის უურაღლებას იყარობს სხვადასხვა პერიოდის ნუმიზმატიკური მასალა, ვერცხლისა და სპალენძის ჭურჭელი და სხვ.

ექსპედიციის წევრებმა ამ დიდ სამუშაოსთან ერთად შეკრიბეს მდიდარი ეთნოგრაფიული მასალა. მოპოვებული მონაცემების საფუძველზე დამუშავდა რამდენიმე თემა. ზაზი გაეცა იმასაც, რომ სენენეთის ექსპედიციამ ველზე შესაჩრულა არქიტექტურული ანაზომები და მხატვრული ჩანახატები, რომელთა რაოდენობამ 300-თანახს გადააჭარბა.

სამეგრელოს ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვ. გ. ჯ ა ლ ბ ა ძ ე) შესწავლილ იქნა მემინდერეობის (გამოვლენილ იქნა სამეურნეო იარაღები, დღემდე უცნობი ხორბლის ჯიშები), მესაქონლეობა, შრომის ორგანიზაციის ფორმები, მეგრელი ქალის ჩაცმულობა, მიცვალებულის კულტი და სხვ.

მომხსენებელი შეეხო აგრეთვე ექსპედიციების მიერ მოპოვებულ ექსპონატებს და მათი მოელა-შენახვის დღევანდელ მდგომარეობას.

„ანთროპოლოგიის განყოფილების 1977 წ. საქსპედიციო სამუშაოების ძირითადი შედეგები“ — ასეთი იყო მ. ა ბ დ უ შ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი ს ა და ე. ა ს ლ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი ს საანგარიშო მოხსენების თემა.

აღინიშნა, რომ ანთროპოლოგიურმა ექსპედიციამ გამოიკვლია საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული კუთხეების ქართლის, მესხეთის, მთიანი რაქის, ფშავის ხევსურეთის, თუშეთის, ხევის, მთიულეთის, სულ 1743 (12-დან 17 წლამდე) მოზარდი.

კრანოლოგიური ექსპედიციები ჩატარდა მცხეთაში, ყინვანში, ქიათურაში, აფხაზეთში. მოპოვებულია 282 ფრაგმენტული თავის ქალა, რესტავირებულია 131. გარდა ამისა, კრანოლოგიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმიდან წამოღებულია 200 ინდივიდის ოსტეოლოგიური და კრანოლოგიური მასალები.

ავტორთა აზრით, მოპოვებული ანთროპოლოგიური მასალები საფუძველს იძლევა შეიქმნას მთელი რიგი ახალი გამოკვლევებისა საქართველოს ძველი და თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიური თავისებურებების შესახებ, რაც თავის მხრივ შეუქმნავს ქართველი და კავკასიელი ზალხების ანთროპოლოგიური ისტორიის მთელ რიგ დღემდე უცნობ საკითხებს.

მ. ა ბ დ უ შ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი ს მოხსენება — „კავკასიის მოსახლეობის ანთროპოლოგია შუა ფეოდალურ ხანაში“ მიქმდნა კავკასიისა და განსაკუთრებით საქართველოს მოსახლეობის ანთროპომორფოლოგიური თავისებურებების

შესწავლას და მის გენეტიკურ ურთიერთობის კვლევას სივრცესა და დროში.

აღინიშნა, რომ პირველად პალეოანთროპოლოგიურ მონაცემებზე დაყრდნობით მოხერხდა კავკასიის თანამედროვე მოსახლეობაში დადგენილი კასპიური, პონტური, წინაზიური და კავკასიონის ანთროპოლოგიური ტიპების გამოყოფა. პალეოანთროპოლოგიურ მასალაზე დაყრდნობით ლოკალური ტიპების გამოყოფამ თავის მხრივ შექმნა შესაძლებლობა წამოყენებულიყო სრულიად ახლებური მოსაზრება. ყველა ამ ტიპის ადგილობრივი ავტოქტონური გენეზისის შესახებ. ამასანებ, მასალაში მონგოლოიდური ან სხვა რომელიმე ანთროპოლოგიური ტიპის სრული უარყოფის შესაძლებლობა, მომხსენებლის აზრით, თავისთავად გამორიცხავს კავკასიის მოსახლეობის ეთნოგენეზისში გარეშე დამპყრობლების მონაწილეობას.

ი რ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე მ სესიას მოახსენა „1976—1977 წლების კახეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის ანგარიში“. აღინიშნა, რომ ექსპედიციის წევრები ეთნოგრაფიულ მასალებს ძირითადად ხალხურ რწმენა-წარმოდგენებზე აგროვებდნენ. შესწავლილ იქნა ამინდის შეცვლასთან, მევენახეობა-მეღვინეობასთან, საქორწილო წეს-ჩვეულებებსა და მიცვალებულებთან დაკავშირებული საწესო მოქმედებები და წარმოდგენები. აღსანიშნავია, რომ უქანასქნელ საკითხზე შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალა სრულიად ემთხვევა საქართველოს დანარჩენ კუთხეებში გამოვლენილ ვითარებას.

მომხსენებელმა ზაზი გაუსვა, რომ კახეთში გამოვლენილი დღესასწაულები მთლიანად იდენტურია ქრისტიანული კალენდრისა. არქაული, წინაქრისტიანული აზროვნების კვალი მოწმდება არა იმდენად კალენდრით, რამდენადაც დღესასწაულთა გააზრებით და შესრულების წესით (მაგ., ზაფხულისა და შემოდგომის დღესასწაულები ძირითადად მოსავალთან და მიცვალებულთან ჩანს დაკავშირებული).

კახეთის ყველა სოფელში არსებობდა ადგილობრივ ღვთაებათა კულტი. ამასთანავე, არ არსებობდა სოფელი, რომელსაც ერთი სალოცავი ჰქონოდა. გამოვლენილ ღვთაებათა შორის სკარბობდა წმ. გიორგის ვარიაციები. ზოგიერთ სოფელში დამოწმდა სავარაუდო და კახეთის მასშტაბის სალოცავები. შეინიშნება გარკვეული იერარქია ღვთაებათა შორის (ღმერთი, ზეციური მამა-უხორცო ანგელოზები (მაგ. მთავარანგელოზი) — ზორიელი ანგელოზები (მაგ., წმ. გიორგი).

ექსპედიციის წევრები, გარდა რელიგიური თემატიკისა, მასალებს ჰკრებდნენ ეთნოგრაფიის სხვა საკითხებზე.

მომხსენებლის დასკვნით, კახეთის ექსპედი-

ციის მუშაობის შედეგად გამოჩნდა რიგი პრობლემებისა, რომელთა სპეციალური დამუშავება ქართული კულტურისა და აზროვნების ისტორიის ბევრ საგულისყურო საკითხს ახსნის და გააშუქებს.

რ. თოდუამ წარმოადგინა „სამეგრელოს 1977 წ. ეთნოგრაფიული ექსპედიციის ანგარიში“.

ექსპედიციის ძირითად მიზანს საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის „ტრანსპორტის“ საპრობლემო ჩატვისათვის საჭირო ეთნოგრაფიული და გრაფიკული მასალის ველზე მოპოვება, ხოლო ზოგ შემთხვევაში დღემდე მოპოვებული ფაქტიური მასალის შეგროვება-შეესება წარმოადგენდა.

ხაზი გაესვა იმ გარემოებას, რომ ახალი მასალის გამოვლინება, ისევე როგორც არსებულის შევსება საერთო, ატლასზე მუშაობის დღევანდელ ეტაპზე (ლაპარაკია „ტრანსპორტის“ ჩატვზე) გაღაუღებელი საქმეა. ვინაიდან ქართულ ეთნოგრაფიულ ატლასში ხალხური ტრანსპორტის ასახვას, საჭიროა, უზირველეს ყოვლისა, საფუძვლად დაედოს ამ დარგში ეთნოგრაფიული კვლევით მოპოვებული შედეგები.

მომხსენებელი განსაკუთრებით ერცლან შენერდა წყლის ტრანსპორტის საკითხებზე.

მაიზალელ იქნა ექსპედიციის მიერ მოპოვებული სხვა მასალებიც (მონადირეობა, მეთევზეობა, ხალხური კერამიკა, რელიგიური დღობებისა და წეს-ჩვეულებების წლიური ციკლი).

მომხსენებელმა წამოაყენა წინადადება საეკლდებულო გახდეს დიდ მშენებლობებთან თუ სხვა სახელმწიფო ღონისძიებებთან დაკავშირებით ასაყრდელი სოფლების სრული ეთნოგრაფიული შესწავლა, ამ მიზნით შეიქმნას მუდმივ-მოქმედი კომპლექსური ექსპედიციები და ეთნოგოს ზემდგომ ორგანოებს დაეაღიწეს მუშაობის შედეგების ორგანიზაციები დაფინანსოს ამგვარი ექსპედიციები.

ჯ. სონდუღაშვილმა სენიას მოახსენა „ერწო-თანეთის 1977 წლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის ანგარიში“.

მომხსენებელმა შესავალში მოკლედ მიმოიხილა 1971 წლიდან ერწო-თანეთის მუდმივმოქმედი კომპლექსური ექსპედიციის მუშაობა, რომლის ძირითად მიზანს ეთნოგრაფიის მრავალი საკითხის მონოგრაფიული შესწავლა შეადგენს. ამ მუშაობის შედეგად დასაბუქლად გამოზადდა ორი ეთნოგრაფიული კრებული.

მომხსენებელმა დაახასიათა დღევანდელი ერწო-თანეთის მოსახლეობის შედგენილობა და აღნიშნა, რომ აქ მოსახლეობენ ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონიდან მიგრირებული, განსაკუთრებით მთიელები, რაც ეთნოგრა-

ფიული კვლევის თვალსაზრისით საინტერესო პერსპექტივას ქმნის. მოხსენებაში დაწვრილებით იყო საუბარი ზემო თიანეთის ხატ-სალოცავების შესახებ, რამდენადაც სალოცავი კომპლექსებისა და მათში დაცული ნივთების აღწერასა და შესწავლას დიდი მნიშვნელობა აქვს მხარის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის. განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა სოფ. ზენაზარის სალოცავს „ხმალა“.

ჯ. რუხაძემ მოხსენებაში განიხილა სამეგრელოსა და ზემო სენაეთის 1977 წლის საელე-ეთნოგრაფიული მუშაობის შედეგები.

მომხსენებლის მიერ მოპოვებულმა ახალმა ეთნოგრაფიულმა მასალამ გამოავლინა ოჩოჩოჩი, როგორც მესაქონლეობის მფარველი ღვთაება. მან საყურადღებო მასალა წარმოადგინა ტიპონიმ ოჩე და ოჩხონაფუ-ზე. ტერმინ ოჩხონაფუ-ზე, ნაჩვენები იყო ამ სხვადასხვა სტრუქტურის ფუძეთა სიტყვების ურთიერთმიმართება. საგულისხმოა, აგრეთვე, რომ ახალდაპოვებულთა პირველი დამსთავის წეს-ჩვეულებები, რომელიც ბედელში ან ბედლის გვერდზე ოთახში იყო დამოწმებული სამეგრელოში (გეგეჭორის რაიონი) მარცვლეულისათვის განკუთვნილ სხვა სათავსში — სასიმინდესში და ხულაშიც სრულდებოდა. მნიშვნელოვანია ის, რომ შეუძლებელი აღნიშნულ სათავსში ხდებოდა ან წარმართული პანთეონის ნაღიზობის ღვთაება ტყაშაფასა და მონადირის შორის, ან დალსა და მონადირის შორის (მარცვლეულის სათავის გამოყენება საკრალური ქორწინებისათვის ცნობილია შემგრულ ტექსტებში და ურის მესამე დინასტიის (20 საუკ. ძვ. წ. აღ.) საკრალური ქორწინების სამეფო პანდემში).

მომხსენებელმა განიხილა დღესასწაული ოჩენიში, რომელიც პაღიშის თემის (ზემო სენაეთი) წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიაში იმართებოდა. დღესასწაული ეთიოპიის სახელზეა განკუთვნილი და მასში მონაწილეობს ახლადშობილი ეთიის ოჯახი — მოღიანაში და უძეო ოჯახი.

ზემოთ წარმოდგენილ საკითხებთან ერთად ჯ. რუხაძეს, მოუპოვებია მასალა ქართული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასისათვის მიწათმოქმედების სხვადასხვა საკითხებზე, საზომ-საწყაობებზე, სათავსებზე, ჭურჭლის კეთებაზე და სხვ.

მ. ქანთარიას მოხსენება „ტრადიციის მიღებისა და გადაცემის მექანიზმის თავისებურებისათვის“ მიუძღვნა ტრადიციების, ძირითადად ეთნიკური ტრადიციების შინაარსის გააზრებასა და მეცნიერულად მისი არსის გაშუქებას.

მომხსენებელმა დაახასიათა ტრადიციის მოქმედების მექანიზმი, მისი მიღებისა და გადა-

ცემის ღვისება, რომელიც განსაკუთრებით ძლიერმოქმედი და ყოვლისმომცველია საზოგადოების განვითარების იმ საფეხურზე, როდესაც ნატურალური მეურნეობის პირობებში მეცნერებისა და თანამედროვე გაგებით, ცივილიზაციის მნიშვნელობა ნულამდეა დაყვანილი წარმოებაში და პრაგრესი ძირითადად ტრადიციის დიალექტიკური უარყოფა-განვითარების ტენდენციებში გამოიხატება.

კონკრეტულ ეპოგრაფიულ მასალაზე დაყრდნობით ნაჩვენები იყო, რომ ტრადიცია ისეთი ფენომენალური მოვლენაა, რომელიც საზოგადოებრივი ცხოვრების არა მარტო სულიერ, იდეოლოგიურ მხარეს მოიცავს და აყალიბებს ურთიერთობის გარკვეულ წესებს, არამედ იგი აშკარა ზემოქმედებას ახდენს მატერიალური კულტურის შექმნა-ჩამოყალიბებაზე. ტრადიცია იჭრება შრომითი ჩვევების გამოუმუშავების სფეროში, წარმოების დარგში და, როგორც აღინიშნა, ძნელია ყოფის ისეთი ელემენტის გამოყოფა, რომელსაც ტრადიციის ბეჭედი არ ესვას.

ნ. თ. თ. უ. რ. ი. ა. მ. მოხსენებაში — „მევენახეობა-მეღვინეობასთან დაკავშირებული წესჩვეულებები კახეთში“ ისაუბრა ვენახის გაშენებისა და მისი მოვლის, აგრეთვე ღვინის დაყენების ხალხური რაციონალური ხერხებისა და საშუალებების გვერდით არსებული, დღემდე ბევრ შემთხვევაში უცნობი რიტუალების ხასიათსა და ბუნებაზე, რომლებიც მიზნად ისახავდა უხვი მოსავლის „უზრუნველყოფას“. კერძოდ, მომხსენებელი შეეხო ისეთ საკითხებს, როგორიცაა: ვაზის დაყენება ხატ-სალოცავის სახელზე, ვაზის წინ მძიმე ტვირთის ქვეშ მოხრილად დგომა, ვაზის ბედის კვერი, ყურძნის ჰირველი მოსავლის ღვთაების სახელზე შეწირვა, ყურძნის კრეფის დაწყებამდე ჰირველად აქრილი ყურძნის სალოცავში მიტანა, გარკვეული ქმედებების აღკვეთა, „ზედაშეები“ (ქვევრი, ნაგებობა), რიტუალური სუფრა და სხვ.

მოხსენებით „ტაოინი“ „სოფლიონის“ საკითხისათვის ეთნოგრაფიული მასალების შექმნა გამოვიდა პ. ვ. ა. მ. ყ. რ. ე. ლ. ი. ძე.

აეტორის ცნობით, ივრის ხეობის სათავეებში მოქმედებდა ტაოინობები: „სოფელი სოფლიონი“, „სოფლიონის მთა“, „სოფლიონის ხევი“. მომხსენებელი ვარაუდობს, რომ ივრის ხეობის ზემო წელში დამოწმებული ტაოინობი სოფლიონი ამ კუთხის ძველი მოსახლეობის სოციალური დონის ამსახველი უნდა იყოს და მოწმობს, რომ სოფლიონი, როგორც საზოგადოების გარკვეული ფენა გარდა მთიულეთისა, გავრცელებული იყო საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებშიც.

სესიაზე მომსწილ იქნა ნ. მ. ი. ნ. დ. ა. ძ. ი. მ. მოხსენება „აღმოსავლეთ საქართველოს მთიულთა რწმენა-წარმოდგენები დაავადებათა გამომწვევ

მიზეზებზე“. მან აღნიშნა, რომ დაავადებებს მთიელები ზოგიერთ შემთხვევაში ზებუნებრივ სამყაროს უკავშირებდნენ, მათი (დაავადებათა) გამომწვევი რეალური მიზეზების არცოდნის გამო. დაავადების გამომწვევად ითვლებოდნენ ღვთაებები, ავი სულები, მიცვალებულის სული და აგრეთვე ავი თვალი.

დაავადების მიზეზებად მიაჩნდათ: ღვთაების წინაშე ჩადენილი დანაშაული, ხატის სამსახურში აყვანა — ე. წ. „ხელდება“ და სხვ.

დაავადების გამომწვევა ხდებოდა ღვთაებების მიერ მათი ქვეშევრდომი ძალების — დობილების ან ბოროტი ძალების „მისევით“ და სხვ.

მომხსენებელმა მსმენელთა მოუთხრო აგრეთვე სხვადასხვა სახის იმ მაგიურ-რელიგიურ საშუალებებზე, რომლებსაც მთიელები აღნიშნული წარმოდგენებიდან გამომდინარე იყენებდნენ ავადმყოფობის მიმართ.

თ. თ. ი. ა. უ. რ. ი. ს. თემა იყო „ნადირობასთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები ერწოთიანეთში“.

მომხსენებელმა ილაპარაკა სამონადირო კულტებზე, ნადირობის წესებზე და პატრონებზე, მათ შესახებ არსებულ აღკვეთებზე.

აეტორის წინასწარი დაკვირვებით, აღნიშნულ რეგიონში დამოწმებული სამონადირო წესჩვეულებები და რელიგიური შეხედულებები ემთხვევა სხვა ქართულ და კავკასიის მთიულთა შესაბამის წესებსა და წარმოდგენებს და ამასთან ერთად აელენს გარკვეულ სპეციფიკასაც. კერძოდ, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეების მსგავსად ერწოთიანეთშიც არ დასტურდება სამონადირო ღვთაებათა იერარქია ფუნქციებისა და უფლებრივი სიძლიერის მიხედვით, არც ნადირთ ღვთაება ნადირთ პატრონებისაგან მკვეთრად გამოყოფილი, რაც გამოწვეული უნდა იყოს ამ რეგიონში ნადირობის ნაკლები სამეურნეო მნიშვნელობითა და დიპაზონით.

მოხსენებაში აეტორი შეეცადა აეხსნა თქმულებებში დაცული მოტივი ნადირთ პატრონის მიერ აღთქმულ ნადირზე მეტის დამპოვი მონადირის დასჯისა. პარალელური მასალების მოშველიებით („აზარის ათაღების“ წესი) მომხსენებელმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ აქ მოცემული უნდა იყოს განადგურებისაგან ნადირთა დაცვის პრაქტიკული ღონისძიება, რამაც ასახვა პპოვა, როგორც მთიებში, ასევე წესჩვეულებებში.

მ. გ. გ. გ. შ. ი. ძ. ი. მოხსენება „კულტურულ-სამეურნეო ტრადიციების სტრუქტურული მოდელირება და თანამედროვე სასოფლო წარმოების პრაქტიკა“ მიეძღვნა ხალხური საწარმოო ჩვევებისა და გამოცდილების სადღესო საკითხებს.

მოხსენებაში განვითარებული იყო ცნობილი აზრი, რომ ბუნებრივ-სამეურნეო გარემოს მკაცრო და მიკრო რეგიონებშიც, სადაც სასოფლო-სამეურნეო წარმოებას ტრადიციული პროდუქტი ჰქონდა და აქვს, დიდი მნიშვნელობა ეძლევა ლოკალური ისტორიული შრომითი ჩვევებისა და საწარმოო გამოცდილების, როგორც კონდენსირებული ემპირიული ცოდნის მარაგის, თანამედროვე სამეცნიერო და პრაქტიკულ გამოყენებას. ხაზი გაესვა იმას, რომ ხალხური საწარმოო ტრადიციები მეურნეობის ხანგრძლივი და სტაბილური ისტორიის რაიონებში წარმოადგენს ბუნებრივ საწარმოო ძალებთან ადამიანის შემოქმედებითი შრომითი ურთიერთობის თავისებურ ინდიკატორს. განვითარების ხანგრძლივ მანძილზე შექმნილი ცოდნის ეს მარაგი თვალსაჩინოდ ასახავს კონკრეტულ ბუნებრივ-სამეურნეო გარემოს სხვადასხვა კომპონენტის სისტემურ-კორელაციურ შეთანაწყობას, დამყარებულს ადამიანის შემოქმედებით შრომაზე. ამ საინტერესო მოვლენის სისტემატური შესწავლა წარმოაჩენს სოფლის მეურნეობის რეგიონალურ სტრუქტურაში ეკოლოგიური და ეკონომიური მოვლენების ურთიერთობის კანონზომიერებას. კონკრეტულ რეგიონებში ბუნებრივ-გეოგრაფიული და სამეურნეო-საწარმოო მაჩვენებლების სწორი აღრიცხვა, როგორც აღინიშნა, სასოფლო-სამეურნეო განვითარების სამეცნიერო დაგეგმვის აუცილებელი პირობაა. თავის მხრივ, ეს საჭიროს ხდის რეგიონალურ სამეურნეო-ეკოლოგიური კადასტრების შედგენას ხალხურისა სამეურნეო ემპირიის მაჩვენებლების გათვალისწინებით. ეს საქმე, მომხსენებლის აზრით, კომპლექსურობას მოითხოვს, რაშიც ეთნოგრაფების როლი წამყვანი უნდა იყოს.

„თუშური ციხის დანიშნულების შესახებ (ქართულ-კავკასიური კულტურული ურთიერთობის შეუხე)“ მოხსენება წაკითხა გ. გეგეჭკორმა.

მომხსენებელმა ილაპარაკა თუშეთში მის მიერ შესწავლილ 6—7 სართულიან ციხე-სახლებზე, რომლებიც როგორც სამშენებლო ტექნიკის თვალსაზრისით, ასევე თავდაცვითი ეფექტიანობით განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ტიპოლოგიურად მსგავს ნაგებობათა შორის. ისინი (თუშური 6—7 სართულიან ციხე-სახლები) საბრძოლო კომპლექსი და ციხე-სახლების მსგავსად ადგილზე ცნობილია „ციხის“ სახელწოდებით. საგვარო კუთვნილების ეს ნაგებობანი, რომლებშიც ერთ ვერტიკალურ განზომილებაშია მოცემული საცხოვრებელი, საბრძოლო და სამეურნეო დანიშნულების სათავსები, ავტორის აზრით, საერთოდ კავკასიაში გავრცელებული ციხე-სახლთა ქვეტიპად უნდა იქნეს მიჩნეული.

მოხსენება ფართოდ იყო ილუსტრირებული.

მოხსენებების ირგვლივ ბევრი საინტერესო აზრი გამოითქვა, გაიმართა ცხოველი კამათი, რომელშიც მონაწილეობა მიიღეს გ. ჩიტაიამ, თ. ოჩიაურმა, ა. ლეკიაშვილმა, გ. ჯალაბაძემ, ჯ. რუხაძემ, გ. ჩაჩაშვილმა, ნ. ხაზარაძემ, ილ. ჭყონიამ, აკ. სოხაძემ, ჯ. სონღულაშვილმა, ალ. რობაქიძემ, ირ. სურგულაძემ, ნ. ბრეგვაძემ, მ. ქანთარია, ე. ითონიშვილმა, რ. თოდუამ, მ. მაკალათიამ, ბ. გამყარელიძემ, ა. შახეიშვილმა, ნ. აზიკურმა და ნ. ანთელავამ.

სესიის მუშაობის შედეგები შეაჯამა სესიის მუშაობის ხელმძღვანელმა აკად. გ. ჩიტაიამ, რომელმაც აღნიშნა 1977 წლის საეკლესიო-საეკლესიო სამუშაოების ნაყოფიერება და მიუთითა, რომ როგორც ექსპედიციების ხელმძღვანელთა ანგარიშებმა ცხადყო, უაღრესად საგულისხმო საველე და საკლავიაძიებო დაკვირვებები აწარმოეს საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების კახეთის, სამეგრელოს, ერწოთიანეთის, ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებისა და ინსტიტუტის ანთროპოლოგიის განყოფილების ექსპედიციებმა და ასევე, ინდივიდუალური მივლინებით მყოფმა თანამშრომლებმა. გ. ჩიტაიამ ხაზი გაუსვა, რომ ეელზე მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალა რაც შეიძლება სწრაფად უნდა შემოღიოდეს სამეცნიერო ბრუნვაში.

გ. ჩიტაიამ აღნიშნა სესიაზე წაკითხული სხვა ნაშრომების მაღალი მეცნიერული დონე, რომელთაგან ზოგიერთი მათგანი (მ. გეგეჭკორისა და მ. ქანთარიას მოხსენებები) ეთნოგრაფიის უაღრესად რთულ, თეორიულ საკითხებისადმი იყო მიძღვნილი.

გ. ჩიტაიას აზრით, საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს ექსპედიციებისა და ინდივიდუალური მივლინებებში მყოფ თანამშრომელთა ტექნიკურ აღჭურვილობას (მაგნიტოფონი, კინო და ფოტო აპარატურა...), რათა ველზე ფიქსირებული ეთნოგრაფიული მასალა მეცნიერების თანამედროვე დონეს პასუხობდეს. აქვე აღინიშნა, რომ ეთნოგრაფ სპეციალისტებს უფრო მეტი კავშირი მართებთ ცხოვრებასთან. გ. ჩიტაიამ სასიამოვნო ფაქტად ჩათვალა სესიაზე სტუდენტების დასწრება, რომელთათვისაც ეს გარკვეული სკოლა იყო.

სასურველი იქნება, რომ მსგავსი სესია ტრადიციად იქცეს, ყოველწლიურად ჩატარდეს მასში მონაწილეობა მიიღონ ავტონომიური ერთეულებისა და სხვა სამეცნიერო დაწესებულებების თანამშრომლებმაც, ხოლო სესიაზე გამოტანილი მოხსენებების თეზისები ან გაფართოებული ანოტაციები დაიბეჭდოს.

აპაპა თოდუა, როლანდ თოფჩიშვილი

ალექსანდრე ნათიშვილის ანთროპოლოგიური მოღვაწეობის შესახებ

(დაბადების 100 წლისთავი)

აკადემიკოსმა ალექსანდრე ნათიშვილმა დიდი და სახელოვანი ცხოვრების გზა განვლო და წარუშლელი კვალიც დატოვა ქართული მეცნიერული მორფოლოგიის უტეხ ყამირზე. იგი ნახევარი საუკუნის განმავლობაში გუთნის-დედად ედგა ქართული სამედიცინო აზროვნების მუხლმაგარ ყევარს და მთელი ცხოვრების განმავლობაში გზას უნათებდა თავის მოძმეებსა და მომდევნო თაობებს. დღეს გვაქვს მის მიერ დაარსებული ინსტიტუტები, კათედრები, ლაბორატორიები, სამეცნიერო საზოგადოებები, სახელმძღვანელოები, მონოგრაფიები, სტატიები და გვყავს მის მიერ აღზრდილი ადამიანები, რომლებიც თვით უნათებენ გზას შრომისა და ცოდნის სარბიელზე გამოსულ ახალ თაობებს. ალ. ნათიშვილი საქმედ იქცა და, ალბათ, ეს არის ის, რასაც დიდებული ქართული სიტყვა გ ა რ დ ა ც ვ ა ლ ე ბ ა ეწოდება და უკვდავდება ეს არის, ალბათ.

მე ნათიშვილის ერთ-ერთი უკანასკნელი მოწაფეთაგანი ვარ და გზა, რომელზედაც მან დამაყენა, მის მიერ გაკვლეული გზებიდან, ერთ-ერთი უკანასკნელთაგანია. ამ გზას ანთროპოლოგია ეწოდება და მის მიერ დაარსებული ქართული ანთროპოლოგიური სკოლა ერთ-ერთი წამყვანი ცენტრთაგანია საბჭოთა კავშირში. დღეს მისი მოწაფეები გამოკვლევენ აწარმოებენ, არა მარტო საბჭოთა კავშირის, არამედ საზღვარგარეთის ქვეყნების ტერიტორიებზე და უცვლელი მონაწილეებიც არიან ანთროპოლოგთა ყველა საკავშირო და საერთაშორისო თავყრილობისა. გადაუქარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ალ. ნათიშვილის მიერ ჩამოყალიბებულმა ანთროპოლოგიურმა ცენტრმა საერთაშორისო აღიარება მოიპოვა. გავრცელებულია აზრი, თითქოს ალ. ნათიშვილი ამ ანთროპოლოგიური ცენტრის მხოლოდ ფუძემდებელი და ორგანიზატორი იყო. ეს ასე არ არის! ის ისეთივე დიდი ანთროპოლოგია, როგორიც ანატომი. თუმცა მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, „რამ გამიჯნა ანატომია და ანთროპოლოგია ურთიერთშორის“. მისი ანთროპოლოგიური მოღვაწეობა დღემდე სათანადოდ არ არის შესწავლილი და გამოიზიარებული და ამაში უპირველეს ყოვლისა ჩვენ, მის მოწაფეებს, მიგვიძღვის ბრალი. შევეცდებით წინამდებარე წერილში მეტ-ნაკლებად შევავსოთ ეს ხარვეზი, მაგრამ რადგანაც ეს პირველი ცდაა, ცხადია, უნაკლო არ იქნება, რისთვისაც წინასწარ ვიხდი ბოდიშს როგორც მისი ნათელი ხსოვნის, ასე პატივცემული მკითხველის წინაშე.

ალ. ნათიშვილის ანთროპოლოგიური მოღვაწეობა პირობითად სამ დიდ ეტაპად შეიძლება გაიყოს: პირველი მოიცავს პერიოდს მისი მეცნიერული და პედაგოგიური მოღვაწეობის დასაწყისიდან ვიდრე 30-იანი წლების დასაწყისამდე; ეს პერიოდი შეიძლება ანთროპოლოგიური პრობლემებით მისი დაინტერესებისა და მათი შემდგომი კვლევისადმი მოსამზადებელ პერიოდად ჩაითვალოს. მეორე პერიოდი მოიცავს დროის შუალედს 30-იანი წლების დასა-

წყისიდან ვიდრე 40-იანი წლების მეორე ნახევრამდე. ამ პერიოდს შეიძლება ვუწოდოთ მოზარდულობითი პერიოდის ასაკობრივი მორფოლოგიის კვლევისა და შესწავლის პერიოდი, ხოლო მესამე პერიოდი 40-იანი წლების მეორე ნახევრიდან იწყება და გრძელდება მისი სიცოცხლის დასასრულამდე; ეს პერიოდი ხასიათდება თანამედროვე მეცნიერული ანთროპოლოგიის ქართულ სინამდვილეში დანერგვითა და საქართველოს ძველი და თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიური ისტორიის შესწავლით.

ალ. ნათიშვილს ახალი დაწყებული ჰქონდა ხარკოვის უნივერსიტეტის ადამიანის ნორმალური ანატომიის კათედრაზე პედაგოგიური მოღვაწეობა, მაგრამ მან იმათეთვე მიიპყრო სამეცნიერო საზოგადოების საყოველთაო ყურადღება. პერსპექტიული ქართველი მეცნიერის გამოჩენა არ გამოეპარა მხედველობიდან ქართული მეცნიერების დიდ მესვეურსა და მოჭირნახულეს ივანე ჯავახიშვილს. მან ისარგებლა ალექსანდრე ნათიშვილის თბილისში ყოფნით და 1907 წლის ზაფხულში მიიწვია ის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში და გააცნო უმდიდრესი კრანოლოგიური კოლექცია, რომელიც მაშინ „ურარტუელთა“ თავის ქალების სახელით იყო ცნობილი. ალ. ნათიშვილი ჩვეული გატაცებით შესდგომია ხსენებული კრანოლოგიური მასალის შესწავლას. ცხადია, მას არავითარი კრანომეტრული ინსტრუმენტები არ ჰქონდა თან და შესწავლაც მთლიანად ვიზუალურ ანუ ანთროპოსკოპულ პრინციპზე იყო დაყრდნობილი. მას უამრავი ჩანაწერები გაუკეთებია და თავის დროზე შთაბეჭდილებები ივანე ჯავახიშვილისათვის გაუზიარებია. იმ დასკვნებიდან, რომლებამდეც მაშინ ალ. ნათიშვილი მივიდა, უდიდესი და გადამწყვეტი მნიშვნელობის გახლდათ დაკვირვება იმის შესახებ, რომ მიუხედავად ქალა-სარტყელის ფორმაში უდიდესი განსხვავებისა, სრულიად დასამწვებია ე. წ. „ურარტუელებისა“ და კავკასიის თანამედროვე აბორიგენების, პირველ რიგში კი ქართველებისა და სომხების, ანთროპო-მორფოლოგიური მსგავსება, სახას ქალას ტაქსონომიურად უდიდესი ღირებულების მქონე სხვა ნიშნებში. ამას შედეგად ის მოჰყვა, რომ 1908 წელს გამოქვეყნებულ „ქართველი ერის ისტორიის“ პირველ წიგნში, ივანე ჯავახიშვილმა აღნიშნა: „ეს კავკასიის თავდაპირველი მცხოვრებნი პროფ. ვირხოვს წმინდა არიელ ხალხად მიაჩნია, მაგრამ იქნება ამაში გამოჩენილი გერმანელი მეცნიერი სცდებოდეს“-ო¹.

ვინც იცნობს რუდოლფ ვირხოვის XIX ს-ის დასასრულისა და XX ს-ის დასაწყისის ხელშეუხებ ავტორიტეტს ბიოლოგიასა, მედიცინასა, ანთროპოლოგიასა და თუნდაც ისტორიაში, მისთვის ნათელია თუ რას ნიშნავდა მის მიერ გამოთქმულ დებულებაში ექვის შეტანა (ვირხოვს კი თავის თვალთ ჰქონდა ნანახი კავკასიის უძველესი თავის ქალები) და ისიც ისეთი ფრთხილი მეცნიერისაგან, როგორიც ივ. ჯავახიშვილი იყო. თავის მხრივ, ეს ექვი იმის უდავო მაჩვენებელიცაა, თუ როგორ ენდობოდა ალ. ნათიშვილის მეცნიერულ ერუდიციას, ნიჭსა და ალღოს დიდი ივ. ჯავახიშვილი.

ქართველი ხალხის ისტორიისათვის ნათიშვილისეული დაკვირვების უდიდესი მნიშვნელობის შესახებ მეტყველებს ის ფაქტი, რომ მანამდე ქართველების კავკასიაში მოსულობის თეორია თითქმის უტყუარად იყო აღიარებული. მხოლოდ ამის შემდეგ შეეპარა სკეპსისი ამ დებულებას, ხოლო მომდევნო გა-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, ტფ., 1908, გვ. 54.

მოკვლევებმა მეცნიერების სხვადასხვა დარგში გამოავლინეს ახალი მასალები იმის დამადასტურებლად, რომ ქართველები კავკასიაში უძველეს აბორიგენულ და აუტოქტონურ მოსახლეობას წარმოადგენენ. 900-იან წლებში მის მიერ გაკეთებული ჩანაწერები ალ. ნათიშვილმა 50-იანი წლების დასაწყისში გადმოცა. მაგრამ, სამწუხაროდ, ამ დროისათვის ე. წ. „ურარტულთა“ ზემოხსენებული კოლექცია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ველარსად მივიკვლიეთ; მხოლოდ ახლახან, 70-იანი წლების დასაწყისში მოხერხდა მათი მიკვლევა ერევანისა და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმების ნივთსაცავებში². და მათმა სკრუპულოზურმა კრანიომეტრიულმა შესწავლამ საკვებით დაადასტურა ექვსი ათეული წლის წინათ ალ. ნათიშვილის მიერ გამოთქმული შეხედულების სისწორე.

სამწუხაროდ, ამის შემდეგ ალ. ნათიშვილი დიდხანს ვეღარ მოუბრუნდა პალეოანთროპოლოგიურ პრობლემატიკას, მაგრამ ინტერესი მისადმი სამუდამოდ გაჰყვა და მხოლოდ 4 ათეული წლის შემდეგ შეძლო განეხორციელებინა თავისი ჩანაფიქრი, მაგრამ ამის შესახებ შემდეგ.

1917 წელს ალ. ნათიშვილი აქვეყნებს თავის ცნობილ გამოკვლევას „ერთი წლის ასაკის ბავშვების colon-ისა და caecum-ის მორფოლოგიის შესახებ“. ეს, ცხადია, წმინდა ანატომიური გამოკვლევაა, მაგრამ ყურადღებას იპყრობს ალ. ნათიშვილის დაინტერესება ასაკობრივი მორფოლოგიის საკითხებით; შემდგომში მან არაერთი საყურადღებო გამოკვლევა უძღვნა ასაკობრივი მორფოლოგიის საკითხებს, რომლებშიც ასევე თანამიმდევრულად იცავდა მორფოლოგიური ნიშნების ასაკობრივი დინამიზმის პრინციპს.

1923 წელს ქურონალში „ჩვენი მეცნიერება“ გამოქვეყნდა ალ. ნათიშვილის სტატია „ადამიანის ორგანიზმის გაახალგაზრდავების პრობლემა“. აქაც ყურადღებას იმსახურებს ალ. ნათიშვილის გამახვილებული ინტერესი ადამიანის ასაკობრივი მორფოფიზიოლოგიის თავისებურებების მიმართ. მისი ეს ნაშრომი ერთ-ერთი უპირველესთაგანია, რომელიც სადღეისოდ უაღრესად აქტუალურ პრობლემას — გერონტოლოგიასა და გერიატრიას ეხმაურება და ამდენად, მას დღემდე არ დაუკარგავს ისტორიული მნიშვნელობა.

30-იანი წლებიდან იწყება ალ. ნათიშვილის ანთროპოლოგიური მოღვაწეობის მეორე პერიოდი. უდიდესი მნიშვნელობისა გამოდგა მის მიერ დღათა და ბავშვთა ჯანდაცვის ინსტიტუტთან ანთროპომეტრიული კაბინეტის ჩამოყალიბება. ამ კაბინეტმა ათეულზე მეტი წელიწადი იარსება და ალ. ნათიშვილის მონაწილეობითა და მისივე თაოსნობით უდიდესი საქმე წამოიწყო და შეასრულა კიდევ. მხედველობაში გვაქვს ქართველი მოზარდების ფიზიკური განვითარების მაჩვენებლების შესწავლა, სასტანდარტო პარამეტრების დადგენა და ასაკობრივი პერიოდიზაციის ორიგინალური სქემის შექმნა. ამ მონაცემებმა თავის დროსვე შეასრულეს უდიდესი როლი მასობრივ-სამედიცინო ღონისძიებებისა და მოსახლეობის ფიზიკურ განვითარებაზე კონტროლის მეცნიერული საყრდენის შექმნაში, მაგრამ გადამწყვეტი მნიშვნელობის მქონე მოვლენად იქცა ის ფაქტი, რომ სწორედ ამ გამოკვლევებმა შემოგვინახეს საქართველოს 30-იანი წლების მოზარდების ფიზიკური განვითარების მაჩვენებლები, რომელთა მეცნიერული ღირებულების გადაჭარბებული შეფასება ამჟამად ძნელი კი არა, თითქმის შეუძლებელია.

² „ურარტულთა“ ამ სერიას დღეს სევანის კრანიოლოგიური სერია ეწოდება.

დღეს უკვე საყოველთაოდ ცნობილია, რომ მთელ რიგ ქვეყნებში დღევანდელი თაობა ფიზიკურად უფრო ზორბა, ბრგე და ტანადია, ვიდრე წარსული თაობები იყვნენ. ცნობები ფიზიკურ განვითარებაში მომხდარი ძვრების შესახებ რამოდენიმე ათეული წლის წინათ გამოჩნდა სპეციალურ და სამეცნიერო-პოპულარულ ლიტერატურაში. ბოლო დროს ამან სისტემატური ხასიათი მიიღო და მეცნიერთა განსაკუთრებული ყურადღებაც დაიმსახურა. ის რაც ადრე ცალკეული მკვლევრის მიხვედრის, აღმოჩენისა და გაკვირვების საგანი იყო, დღეს მწყობრ, დასაბუთებულ და საყოველთაოდ აღიარებულ დებულებად ჩამოყალიბდა; დებულებად იმის შესახებ, რომ თანამედროვე კაცობრიობა უფრო სწრაფად იზრდება და უფრო დიდ ზომებს აღწევს, ვიდრე მისი წინამორბედი თაობა. ასეთია დღევანდელი მეცნიერების გვერდაუვლელო დასკვნა. ამ მოვლენას აკცელერაცია ეწოდება (რაც ლათინურად აჩქარებას — *accelerate*-ს ნიშნავს) და თუ რაოდენ ხანმოკლეა მისი კვლევის ისტორია, ეს თუნდაც იქიდან ჩანს, რომ დიდი საბჭოთა ენციკლოპედიის II გამოცემაში (50-იან წლებში) ეს ტერმინი საერთოდ არ არის განმარტებული, მხოლოდ III გამოცემაშია (70-იან წლებში) მისი განმარტება დღევანდელი გაგებით მოცემული. აკცელერაცია ცხოვრებიდან შემოვიდა მეცნიერებაში და მხოლოდ სპეციალური შესწავლის შედეგად იქნა აღიარებული საყოველთაოდ. სადღეისოდ დამტკიცებულად ითვლება, რომ შედარებით წინა თაობებთან, ანალოგიულები უფრო მეტი ზომისა და წონისანი არიან, ძუძუმწოვარი ბავშვების გულმკერდის გარშემოწერილობა ქრონოლოგიურად უფრო ადრე ეწევა თავის გარშემოწერილობას, უფრო ადრე ხდება სარძევე და ძირითადი კბილების ამოჭრა. ყველა ასაკში მოიმატა ფიზიკური განვითარების მაჩვენებელმა ნიშნებმა: სიმაღლემ, წონამ, გულმკერდის გარშემოწერილობამ და სხვ. რომლებიც, გარდა ამისა, თავიანთ საბოლოო ანუ დეფინიტიურ ზომებს უფრო ადრეულ ასაკში აღწევენ; უფრო ადრეულ ასაკში ხდება სქესობრივი მომწიფება, ხოლო „საღად მოაზროვნე მოზრდილის“ სტატუსის, ანუ საბა ორბელიანის ტერმინოლოგიით „სრული კაცის“, ჩამოყალიბება შეყვინდა: 5—6 წლით გახანგრძლივდა შთამომავლობის უნარიანობის პერიოდი, რამდენიმე ათეული წლით მოიმატა სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობამ; ამასთან ერთად მოზარდულობით ასაკში საგრძნობლად გავრცელდა სხვადასხვა სახის მენინგიტი, მენინგო-ენცეფალიტი, პოლიომიელიტი; ასაკი შეიცვალეს, ასე ვთქვათ, „გააზღავრდა“ ინფარქტები, კარდიო და ათეროსკლეროზები, ჰიპერტონიები, კბილის კარიესული დაავადებები და სხვანი. კიდევ ბევრი, ნიშნისა თუ მოვლენის დასახელება შეიძლება დღევანდელ კაცობრიობაში აკცელერაციის დასახასიათებლად, მაგრამ, ვფიქრობ, ნათქვამიც საკმარისია იმის ნათელსაყოფად, რომ დღევანდელი ადამიანი განიცდის სერიოზულ, როგორც მორფო-ფიზიოლოგიურ, ისე ფსიქო-სოციოლოგიური ხასიათის ძვრებს, რომლებმაც მოიცვეს ყველა ქვეყნის, ყველა გეოგრაფიული ზონის, ყველა საზოგადოებრივი ფენის, თანამედროვე მოსახლეობა ჩვენს პლანეტაზე. ამიტომ მიიპყრო მან სხვადასხვა ქვეყნის, სხვადასხვა დარგის სპეციალისტთა განსაკუთრებული ყურადღება და მას საუკუნოვანი ტენდენცია, სეკულარული ტრენდი, ჩვენი თაობისათვის ნიშანდობლივი მოვლენა ეწოდა და დაიწყო კიდევ მისი მრავალმხრივი შესწავლა.

ჩვენთვის, ცხადია, განსაკუთრებით საინტერესოა აკცელერაციული ხასიათის ის ძვრები, რომლებსაც ადგილი აქვს ჩვენში, საქართველოში სინამდვი-

ლეში. საქართველოს მოსახლეობის ფიზიკურ ტიპს, რომელსაც 30-იანი წლების მეორე ნახევრისა და 40-იანი წლების დასაწყისში ალ. ნათიშვილის თაოსნობით ჩამოყალიბებული დედათა და ბავშვთა ჯანდაცვის ინსტიტუტის ანთროპომეტრული კაზინეტი სწავლობდა, დღეს მისივე თაოსნობით ჩამოყალიბებული ანთროპოლოგიის განყოფილება იკვლევს, რომელიც საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შემადგენლობაში შედის. ამ განყოფილების მიერ 1964—1967 წლებში შესწავლილია: ახალშობილი, 1 წლის, 4 წლის, 11 წლისა და ზრდასრული ჰაბუკი ქართველების ფიზიკური განვითარების ძირითადი მონაცემები. ამ მონაცემების დაპირისპირება ალ. ნათიშვილის ხელმძღვანელობით 30-იანი წლების განმავლობაში შეგროვილ მონაცემებთან ცხადყოფს, რომ ამჟამად ახალშობილი ბავშვები ფიზიკური განვითარების ყველა ნიშანში აღემატებიან 30-იანი წლების ახალშობილებს. მაგალითად, განსხვავება წონაში 300 გრ აღემატება. ამ სიდიდის შეფასება გაგვიადვილებს, თუ გავიხსენებთ, რომ საზოგადოდ ახალშობილ გოგონებსა და ვაჟებს შორის განსხვავება 200 გრ არ აღემატება. ე. ი. ამჟამად ახალშობილი გოგონები საშუალოდ უფრო მეტა წონისანიც კი არიან, ვიდრე 30-იანი წლების ახალშობილი ვაჟები. ფიზიკური განვითარების მაჩვენებლებში სხვაობა 30-იანი და 60-იანი წლების მონაცემებს შორის ერთი წლის ასაკშიაც თვალნათლივ ვლინდება და სხვა ასაკობრივ ჯგუფებშიც სრულიად გარკვევით იჩენს თავს; მაგალითად, 7 წლის ვაჟების წონა 6 კგ აღემატება 30-იან წლების ამავე ასაკის ვაჟების წონას. ეს განსხვავება გასაოცრად მოგვეჩვენება, თუ გავიხსენებთ, რომ 30-იანი წლების 7 წლის ვაჟების საშუალო წონა სულ 21,5 კგ-ია. დაახლოებით ასეთივეა სხვაობა ყველა ასაკის ფიზიკური განვითარების მაჩვენებელ ყველა ნიშანში. ეს განსხვავებანი იმდენად საგრძნობი და კანონზომიერია, რომ საფუძველს იძლევა ვიმსჯელოთ 30-იანი წლების მოზარდების ორი, ან შეიძლება მეტი წლით, ჩამორჩენის შესახებ შედარებით დღევანდელ თაობასთან. ეს უკვე თავისთავად აყენებს საკითხს თანამედროვე მოზარდებისადმი მოთხოვნილების გაზრდის შესახებ, როგორც ფიზიკური, ისე აკადემიური, ფსიქოლოგიური, მოქალაქეობრივი და სხვა საზოგადოებრივი თუ ეთიკური ნორმების სფეროში. ამიტომაც შემთხვევითი არ არის, რომ დღეს ალ. ნათიშვილის თაოსნობით ჩამოყალიბებულ განყოფილებაში გამოკვლევებს აწარმოებენ ფიზიკური აღზრდის, პალეოპათოლოგიის, სასამართლო სამედიცინო ექსპერტიზის, სტომატოლოგიის, ორთოპედიისა და სხვა დარგის სპეციალისტები, რომლებსაც ყოველდღიურად უხდებთ კონტაქტი ასაკობრივი მორფოლოგიის სწორედ იმ საკითხებთან, რომლებმაც იმთავითვე მიიპყრეს ალ. ნათიშვილის ყურადღება და რომელთა შესწავლას მან 30-იანი წლების დასაწყისიდან მტკიცე მეცნიერული საფუძველი ჩაუყარა საქართველოში. ამიტომაც ვამბობთ სრულიად თამამად, რომ მის მიერ დადგენილმა ქართველი მოზარდების ფიზიკური განვითარების მაჩვენებლებმა, რომლებსაც თავის დროსვე უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდათ, განსაკუთრებული მეცნიერული ღირებულება მოიპოვეს სადღეისოდ. თითოეულმა ამ ციფრთაგანმა ოქროს ფასი დაიდო და საოცრად ამაღლდა მათი მეცნიერული მანანდა. შეიძლება ოდესმე მოგვედინენ ალ. ნათიშვილის მორფოლოგიური გამოკვლევები, შეიძლება დაიწეროს ახალი სახელმძღვანელოები — ნორმალურ, პლასტიკურ, შინაურ ცხოველთა და სხვა ანატომიურ დისციპლინებში, მაგრამ მის მიერ 30-იან წლებში დადგენილ ქართველ მოზარდთა ფიზიკური განვითარების

სასტანდარტო მონაცემებსა და მოზარდულობითი ასაკის პერიოდიზაციას დაძველება არ უწერიათ, ვინაიდან მხოლოდ ისინი გვაძლევენ დღეს და მოგვცემენ მომავალშიც საშუალებას, თვალი გავადევნოთ იმ ძვრებს, რომლებმაც მოიცვეს ჩვენი თანამედროვე თაობა როგორც მთელ მსოფლიოში, ისე ჩვენთან — საქართველოში. ეს მონაცემები წარსულში ჩადგმული ის ძირმაცარი ბურჯია, რომელსაც ეყრდნობა წარსულსა, აწმყოსა და მყობადს შორის გადებული ხიდი. მე საკმაოდ კარგად ვიცნობ ლიტერატურას ამ დარგში და გადაუჭარბებლად შემიძლია ვთქვა, რომ არც ისე მრავალია იმ ხალხების რიცხვი, რომლებსაც საშუალება აქვთ ასეთ საიმედო ბურჯს დააყრდნონ ეს ხიდი, რომელზედაც დიდი მნიშვნელობის მქონე და ძალზე დამაფიქრებელმა აკცელერაციული ძვრების შესწავლამ უნდა გადაიაროს.

საზოგადოდ ამ პერიოდის მის მოღვაწეობაზე საუბარი რომ დავასრულოთ, საჭიროა იმის აღნიშვნაც, რომ გარდა კოლოსალური რაოდენობის მასალებისა, რომლებიც მისი თაოსნობით შეგროვდა მოზარდების ფიზიკური სტატუსის დადგენის მიზნით, საკუთრივ მის კალამს ეკუთვნის 7 განმაზოგადებელი გამოკვლევა ამ მიმართულებით, რომელთაგან ორი მონოგრაფიული ხასიათისაა; განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა (მარ. აბღუმელიშვილთან ერთად) და-მაჯამებელი ხასიათის მონოგრაფია „ქართველ ბავშვთა ფიზიკური განვითარების კანონზომიერებანი 0—20 წლამდე“, რომელშიც ასაკობრივი პერიოდიზაციის სრულიად ორიგინალური სქემაა წარმოდგენილი, ხოლო ამ სქემის მეცნიერული ღირებულება აკცელერირებული თაობების შესწავლის პერიოდში, დღეს უკვე საყოველთაოდ გასაგებია, ალბათ. ასაკობრივი მორფოლოგიისადმი ინტერესი ალ. ნათიშვილს სიცოცხლის ბოლო დღეებამდე არ დაუქარგავს და მას იგი განიხილავდა, როგორც თვით ამბობდა, როგორც ცოცხალი ადამიანის ანატომიის პრობლემატიკას, რომელსაც არასოდეს მიჯნავდა კლასიკური ანატომიური პრობლემატიკისაგან.

1946 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში ალ. ნათიშვილის თაოსნობით ჩამოყალიბდა ექსპერიმენტული მორფოლოგიის ინსტიტუტი, რომელიც დღეს მის სახელს ატარებს. ამ ინსტიტუტში იმთავითვე, როგორც დამოუკიდებელი ორგანიზაციული ერთეული, შეიქმნა ანთროპოლოგიის განყოფილება, რომლის უცვლელი ხელმძღვანელი თავის სიცოცხლის ბოლო დღეებამდე იყო თვით აკად. ალ. ნათიშვილი. ამდენად, ამ განყოფილების ისტორია დღიდან დაარსებისა მთლიანად დაკავშირებულია ალ. ნათიშვილის სახელთან. აქედანვე იწყება მისი ანთროპოლოგიური მოღვაწეობის მესამე პერიოდი. უმთავრესი ამ პერიოდისათვის იყო ცალკეული თანადროული ჯგუფებისადმი პოპულაციურ-გენეტიკური მიდგომა, რაც, თავის მხრივ, სახავდა მათი მორფოლოგიური თავისებურებების შესწავლის შესაძლებლობას სივრცესა და დროში. ეს იყო სრულიად ახლებური მიდგომა ანთროპომორფოლოგიური კვლევისადმი და მთლიანად შეესაბამებოდა, ხოლო ზოგიერთ შემთხვევაში წინაც უსწრებდა, ანთროპოლოგიური მეცნიერების თანადროულ დონეს. პირველი წლები მთლიანად დაეთმო საორგანიზაციო საკითხებს. ეს იყო განყოფილების აღჭურვა სათანადო ტექნიკით, სამუშაო გეგმის უაღრესად დეტალური და სკრუპულოზური შედგენა — მრავალწლიანი პერსპექტივის გათვალისწინებით, სათანადო სამეცნიერო კადრების მომზადება და სხვ. ყველგან და ყველგან იგრძნობოდა დიდი გამოცდილებისა და ღრმა ერუდიციის მქონე ორგანიზატორის ხელი. უკვე 1950 წლისათვის ყველაფერი მზად იყო პრაქტიკული

საქმიანობის დაწყებისათვის და 1950 წელს პირველი ქართული ანთროპოლოგიური ექსპედიცია, განახლებული პროგრამითა და ახლებური მეთოდით, ალ. ნათიშვილის საერთო ხელმძღვანელობით, შეუდგა საველე საქსპედიციო მუშაობას. სიცოცხლის ბოლო დღეებამდე მისი ხელმძღვანელობით განხორციელდა 8 ანთროპო-მორფოლოგიური, 4 კრანოლოგიური და 10-ზე მეტი პალეოანთროპოლოგიური ექსპედიცია. დაგროვდა უდიდესი მეცნიერული ინფორმაციის შემცველი მასალები საქართველოსა და კავკასიის ძველი და თანამედროვე მოსახლეობის შესახებ. უძველესი მოსახლეობა წარმოდგენილი იყო 32 კრანოლოგიური სერიით. ძვ. წ. IV ათასწლეულიდან დღემდე; ხოლო თანამედროვე მოსახლეობა 59 ქართველური და ამდენივე საქართველოსა და კავკასიაში მცხოვრები არაქართველური ჯგუფით. მთელი ეს მასალა ალ. ნათიშვილის კატეგორიული მოთხოვნით მუშავდებოდა მათ დაგროვებასთან პარალელურად, დამუშავება ხდებოდა როგორც საკუთარი ძალებით, ისე ელექტროგამომივლელი მანქანების მეშვეობით. მასალების დაგროვებასა და დამუშავებას თან მიჰყვებოდა მათი პუბლიკაცია. ყოველივე ამის შემდეგ იყო ის, რომ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ექსპერიმენტული მორფოლოგიის ინსტიტუტის ანთროპოლოგიის განყოფილება სულ მოკლე დროში იქცა გამოკვლევების ერთ-ერთ თვალსაჩინო ცენტრად საბჭოთა კავშირში. ალ. ნათიშვილის ხელმძღვანელობითა და უშუალო მონაწილეობით დაიწერა და გამოქვეყნდა 100-ზე მეტი ორიგინალური გამოკვლევა, რომლებმაც წარუშლელი კვალი დატოვეს, არა მარტო ქართული ანთროპოლოგიური მეცნიერების ისტორიაში, არამედ ეთნიკური ანთროპოლოგიის განვითარების ისტორიაში საზოგადოდ. ეს პერიოდი ჰემმარიტად ქართული საბჭოთა ანთროპოლოგიის აყვავების პერიოდი იყო.

უდიდესი მეცნიერული ღირებულება ჰქონდა საქართველოს მოსახლეობის ანთროპო-მორფოლოგიური თავისებურებების დადგენას და იმ უმდიდრესი მასალების პუბლიკაციას, რომლებიც ასახავენ 50-იანი წლების საქართველოს და კავკასიის ცალკეული ეთნიკური, გეოგრაფიული თუ რეგიონალური პოპულაციების თავისებურებებს. არანაკლები მეცნიერული ღირებულების მქონეა ალ. ნათიშვილის მიერ 50-იანი წლების დასაწყისში წარმოდგენილი ქართველი ხალხის ანთროპოლოგიური კლასიფიკაცია, რომელსაც აგრეთვე არ უწერია დამკვლევა, ვინაიდან, რაც უფრო მეტი დრო გაივლის, მით უფრო შორს წავა ცალკეულ ქართველურ ჯგუფებს შორის ასიმილაციის, ინფილტრაციისა და შერევის კანონზომიერი პროცესი, რომელიც, როგორც სხვაგან, ისე ჩვენში, ერას კონსოლიდაციის თანხმლები პროცესია; ნათიშვილისეული კლასიფიკაცია კი წარუშლელად შემოგვინახავს ქართველი ხალხის თავდაპირველი განსახლების, ჩამოყალიბებისა და ფორმირების უტყუარ სურათს.

კიდევ უფრო მეტი მნიშვნელობის მქონეა ნათიშვილის მიერ კავკასიის მთის მოსახლეობაში გამოყოფილი — კავკასიონის ანთროპოლოგიური ტიპი; რომელიც მეცნიერულ ლიტერატურაში ამავე სახელით შევიდა და რომელსაც არსად მოეპოვება ანალოგები, რადგან ის ყველაზე მეტად კავკასიურია, სხვა კავკასიურ ანთროპოლოგიურ ტიპებს შორის. როდესაც ალექსანდრე ნათიშვილის ანთროპოლოგიურ მემკვიდრეობას ეცნობი, გაოცებს თვალსაწიერის სიფართოვე და აზრების სიღრმე, საკითხების დაყენების მასშტაბურობა და მათი გადაწყვეტის გლობალური ხასიათი. გაოცებს, როგორ მოასწრო ასეთი მცირე დროის განმავლობაში ამდენი საქმის გაკეთება, რასაც სხვები მთელს

სიცოცხლეს ანდომებენ ხოლმე და უფრო ხშირად ვერც კი ასწრებენ. ჭეშმარიტად გასაოცარია ეს, მით უფრო, რომ ამ დროისათვის ნათიშვილი უკვე მერვე ათეულში იყო გადამდგარი და ჯანმრთელობის მხრივ საკმაოდ დაუაღწურებელიც, ხოლო მისი ანთროპოლოგიური შრომები კი ჰაბუჟური გატაცებითა და ახალგაზრდული ენერგიით გამოირჩევიან. როგორც ჩანს, ასეთი იყო ამ მოუღლეელი კაცის უბერებელი ბუნება. ანთროპოლოგიური მემკვიდრეობის გარდა მას სხვა რომ არა დარჩენოდა რა, მართო ეს იკმარებდა მის უკვდავსაყოფად, მას კი გარდა ამისა მრავალი სხვა დარგი დაუარსებია, თავის მხრებით უტარებია და ცხოვრების ნათელსა და სწორ გზაზე გამოუყვანია. დღეს ძნელია კია ფეხდაფეხ მიჰყვე ალ. ნათიშვილის მიერ გაკვლეულ გზას და უხარვეზოდ აღნუსხო ყველა ის საქმე, რომელსაც ამ გასაოცარი ენერგიის მქონე ადამიანმა თავისი მაღლიანი ხელი შეახო.

ამიტომ არის, რომ დღეს ალექსანდრე ნათიშვილის ნათელი სახელის უბრალო ხსენებაც კი ფეხზე ადგომისა და მოწიწებით თავდახრის სურვილს პაღებს მის მაღლიერ შთამომავლებში.

როდესაც ალ. ნათიშვილი გარდაიცვალა, მისმა მოწაფემ ნინო ჯავახიშვილმა თქვა: „ჩვენ ჭერ კარგად ვერც კი ვგრძნობთ, რა დიდი და აუნაზღაურებელი დანაკლისი განვიცადეთო დღეს“.

მართალი, საოცრად მართალი, გამოდგა ეს სიტყვები!

გავიდა ხანი და ყველა ჩვენთაგანი მიხვდა, თუ რაოდენ დიდი სინათლის წყარო ჩაქრა მაშინ, რა საოცრად ძლიერი და საიმედო ბურჯი გამოგვეცალა ფეხქვეშ და რა საოცრად უძირო, ღრმა და ამოუვსები ხარვეზი დარჩა მას შემდეგ. ... მაგრამ გავიდა კიდევ ცოტა ხანი და იმასაც მივხვდით, რომ ალექსანდრე ნათიშვილი სიკვდილის მერვე გვინათებს გზას და ისევ ძველებურად გვეხმარება უვალე ბილიკების ძიებასა და უტეხი ყამირის ტეხაში.

საოცარია, მაგრამ მე დღესაც არ ვასვენებ განსვენებულს, დღესაც ვთხოვ მას რჩევას, ვსესხულობ მისგან ფიქრებსა და აზრებს, ვღებულობ საქმიანსა და ქმედით დახმარებას, დღესაც ყოველდღიურად ვგრძნობ მის ზრუნვასა და რუღუნებას... დიახ, საქმედ ქცეული ნათიშვილი დღესაც მეხმარება, მასწავლის და მინათებს მეცნიერებასა და ცხოვრებაში გზას, ამიტომაც მისი მოწაფეობა დიდი ბედნიერება, კიდევ უფრო დიდი პატივი, მაგრამ ამავე დროს უდიდესი მოვალეობაც არის ეს.

ჩემთან ერთად არიან მისი მრავალრიცხოვანი მიმდევრები, პატივისმცემლები და „ნიადაგშემწუხებლები“ და რაც უფრო მეტი დრო გავა, მით უფრო მრავალნი ვიქნებით, რადგან უქრობი და მატებადია ის ზღვა სინათლისა, რომლის პირველი კელაპტარი მან აანთო საქართველოში.

ამიტომაც შევიძლო მას, სიცოცხლეში და სიცოცხლის მერვე, ტვირთმძიმეს, მამვრალსა და დაუსვენებელს, გაემეორებინა ანტონ კათალიკოსის საფლავზე, მიწრილი სიტყვები: — „დავისვენე სოფელთა ყოველთა საქმისაგან, ხოლო საქართველოსათვის ზრუნვისაგან ვერ დავისვენეო“.

მალხაზ აბდუშელიშვილი